

Révész Éva

RÉGÉSZETI ÉS TÖRTÉNETI ADATOK A KORA ÁRPÁD-KORI
BIZÁNCI-BOLGÁR-MAGYAR EGYHÁZI KAPCSOLATOKHOZ

Doktori értekezés

Szeged 2011.

Témavezetők:

Prof. Dr. Makk Ferenc – Prof. Dr. Olajos Terézia

Szegedi Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

Történettudományi Doktori Iskola Medievalisztika Program

*Előszó**

Disszertációm témája még első éves koromban, 2003-ban került kiválasztásra, meghatározásra, melyről akkor az első óránkon Kristó Gyula professzorral beszélgetett az évfolyam. A választott kutatási témám kapcsán azt a megjegyzést tette, ez az a téma, amelynél szükséges lesz egészen a gyökerekig visszaásnom ahhoz, hogy eljuthassak az igazsághoz, s ez igen nagy munka lesz.

Most érkeztem el ebben a „nagy munkában”, mely valóban sok kutatást, anyaggyűjtést igényelt ahhoz a ponthoz, hogy mások elé tárhatóvá vált az eredménye, mely munka során sokan segítettek, akiknek ezúton szeretném kifejezni köszönetemet. Elsőként témavezetőimnek, Makk Ferenc professzornak és Olajos Teréz professzorasszonynak, akik az elmúlt évek során szakmai tanácsaikkal, támogatásukkal végigkísérték a disszertációm elkészülését. Ugyancsak sok segítséget nyújtott az anyaggyűjtés és feldolgozás során H. Tóth Imre professzor, valamint Ferincz István, Takács Miklós, Révész László, Koszta László, Kürti Béla, Baán István, Vályi Katalin, Horváth Ferenc, Türk Attila és Csömöre Zoltán.

Nem utolsó sorban fontos megemlíteni családom támogatását, akik e munkámban a biztos hátteret, támaszt jelentették.

Szeged, 2011. június 30.

* Jelen munka a K 81485 sz. OTKA kutatási pályázat keretében készült, a Collegium Hungaricum (MÖB) és az Szegedi Tudományegyetem – Episcop Konstantin Preslavski University (Shumen, Bulgária) Bölcsészkarai közötti kutatási ösztöndíj támogatásával.

I. Bevezetés

A magyar nép keresztény hitre térésének, térítésének legkorábbi időszakáról csekély számú forrás ad hírt, melyek egy-egy pillanatképet jelentenek csupán ezen egy-két évszázadnyi periódusban, a X–XI. században. E térítések első szakasza a keleti kereszténységhez kötődik, erre irányul jelen vizsgálat is, hogy az írott források által rendelkezésre álló információkat tovább bővítse, esetlegesen árnyalja, kiegészítse a régészeti források eredményei révén szerezhető információkkal.

A régészet számos jelenséget kapcsolatba hozott a keleti kereszténységgel, úgymint temetkezés rítusa, téglás temetkezések, valamint a pénzek, bizánci keresztek és nyakperecek mellékleként való jelenléte a sírban. Dolgozatom feladata e többnyire még munkahipotézis szintjén álló felvetések referenciavizsgálatát elvégezni, – azaz annak vizsgálatát, vajon a valóban a keleti kereszténységhez tartozó területek, országok leletanyagában megfigyelhetők-e ezek a jelenségek, – ahol szükséges. Emellett sokszor olyan referenciavizsgálatokat is elvégeztem, melyeket e jelenségekre nézve szintén felvetettek korábbi kutatások során, azonban nem szervesen vonatkozik a keleti kereszténységre, de tisztázása elengedhetetlen a téma kutatása kapcsán. Ezt követően a kárpát-medencei leletanyagban megjelenését, jelenlétét vettem górcső alá. E vizsgálat során a teljességre törekedtem, így az egykori Magyar Fejedelemség illetve Királyság határain belüli leletanyag került feldolgozásra – a lehetőségekhez képest. E lehetőségeknek határt szabott a sokszor hiányos publikáció, vagy a publikáció hiánya, és néhány esetben az, hogy nem tudtam megszerezni a meglévő irodalmat sem.

A régészeti források részletes vizsgálata alapján kirajzolódó kép, valamint a korábban az írott források alapján már ismert adatok összevetése révén egy, reményeim szerint árnyaltabb, részletgazdagabb kép rajzolódik ki a keleti kereszténységnek a magyar nép korai történetében játszott szerepéről.

II. Kutatástörténet

A Kárpát-medence területe már az ókortól kezdve Kelet és Nyugat választóvonalaként volt, így mindkét irányból igyekeztek a mindenkor hatalmak befolyásukat e területen minél jobban, minél nagyobb mértékben érvényesíteni. Befolyásuk biztosítása érdekében az egyház, a kereszténység eszközeit is „harcba” állították. A magyarság így krisztianizációja szempontjából választási lehetőséggel rendelkezett, merre kötelezze el magát. Ezen időszakban már mind a keleti, mind a nyugati egyház jelen volt nemcsak a térség, de a magyarság életében is. Miután a nyugati kereszténység vált uralkodóvá a magyarság életében, így igen jól dokumentált és kutatott, ugyanez már nem mondható el a keleti kereszténységgel kapcsolatban. Kevés számú, de elismert kutató foglalkozott a témával, és ezen kutatók véleménye a keleti kereszténység, egyház szerepének a magyarság krisztianizációja szempontjából való megítélésében igen megosztott, nézeteikben mindkét végletnek hangot adtak már: mind a teljes elutasításnak, mind szerepe túlhangsúlyozásának. Erre lehetőséget nyújt írott forrásaink igen csekély volta mellett nemegyszer a kutatók szubjektív hozzáállása is.

Az evangélikus teológus Schwarz Gottfried¹ fogalmazta meg először *Dissertatio inauguralis historico-critica de initiis religionis christianae inter Hungaros Ecclesiae orientalis assertis iisdemque a dubiis et fabulosis narrationibus repurgatis* munkájában. Gabrielis de iuxta Hornad álneven adta közre 1739-ben írását, melyben Skylitzés, Zonaras és Kedrénos művei nyomán írta meg, hogy a görög egyház elsőként térített a magyarok között. A X. század közepén megkeresztelkedett magyar vezérek, – Bulcsú és Gyula, – kereszttségét követően, utóbbi hozta a magyarok közé Hierotheos szerzetest, aki a patriarcha „Turkia püspökévé” szentelt, és ő kezdte meg a magyarok térítését. Sarolt, aki Gyula lányaként szintén meg lett keresztelve, hatására vette fel férje, Géza fejedelem a keresztény vallást.

A Szent Koronához kötődő azon felfogással, miszerint a korona a magyar állam pápasághoz való szoros kötődésének a jelképe, mely elméletet a Hartvik-legenda alapján a jezsuita tudósok állítottak fel,² vitába keveredett. Nézete szerint a korona bizánci eredetű, melyet a X.

¹ Schwarz Gottfried (Igló, 1707. november 19. – Rinteln, 1786. november 13.) evangélikus teológus, rintelni superintendens, egyetemi tanár. Tudományos munkássága a teológia, filozófia, történelem és numizmatika tárgyköréből ismert. Nevéhez kötődik a Szilveszter-bulla hitelességének megkérdőjelezése (1740), melyet 150 év vita után végül Karácsonyi János tisztázott véglegesen, miszerint a bulla hamisítvány, melyet a Hartvik-legendából és a VII. Gergely okleveleiből állítottak össze (KARÁCSONYI 1891. 16–24.). Ugyancsak az ő nevéhez fűződik a Hartvik-legenda azon tudósításának megcáfolása, hogy a Corona Graeca Rómához kötődne. A magyar kettős kereszt bizánci eredetére a császári pénzek alapján először ő mutatott rá.

² A koronáról szóló vitához a jezsuita Katona István mellett hozzászólt például Decsy Sámuel is (DECSY 1742.)

században Bizáncban járt magyar vezetők hoztak magukkal Konstantin császár ajándékaiként Géza fejedelem számára, nem pedig I. István számára, amint azt a jezsuiták vélelmezték.³

A német földön élő Schwarz munkásságával párhuzamosan a jezsuita iskola történeteinek forrásfeltáró munkássága nyomán kezdték el a bizánci forrásokat (is) a korai magyar történelem kutatásához felhasználni.⁴ A bizánci források közzététele hozományaként munkáikban foglalkoztak a korai magyar történelemmel és ennek részeként a keresztelésekkel is, igaz Skylitzés tudósítását nem fogadták el hitelesnek, így Schwarz véleményével nem értett egyet sem Pray György (*Annales veteres Hunnorum Avarum, et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXXCVII.*),⁵ sem Kaprinai István⁶ és Karl Franz Palma (*Noititae Rerum Hungariae*)⁷ sem, Kollár Ádám (*Historia Diplomatica Iuris Patronatus Apostolicorum Hungariae Regum*) ugyancsak vitatta Schwarz nézetét.⁸

Buday Ésaías⁹ *Magyar ország históriája* című munkájában Anonymusból kiindulva, aki azt írja, hogy Taksony (*Toxun*) jóindulattal viseltetett az idegenek iránt,¹⁰ mely magyarázható úgy, hogy az idegenek és vallásuk iránt egyaránt, a bizonyítéka annak, hogy az ő idejében kezdett el terjedni a kereszténység a magyarok között. Itt írja le Skylitzés tudósítását, melynek kapcsán megemlíti Schwarz munkáját, valamint az ő véleményét vitatókat, úgymint Kollár Ádámot, Pray Györgyöt, Kaprinai Istvánt (*Historia Ducum Hungariae*),¹¹ valamint Karl Franz Palmát is. E szakasznál, úgy tűnik, távolságot tart Buday, mintha nem foglalna állást, azonban a következő szakaszban annak kapcsán véleménye mégis nyilvánvalóvá válik,

³ SCHWARZ 1739. Bár a *Corona Graeca* bizánci eredetét helyesen állapította meg, valamint azt, hogy Konstantin császár küldte Gézának Bizánzból, csupán a személyek meghatározásában és ebből következőleg a küldés időpontjának megállapításában tévedett. Hiszen a koronát nem VII. Konstantinos Porphyrogennétos (913–952), hanem VII. Mihaél Dukas (1071–1078) és fia, Konstantinos küldte és nem Géza fejedelemnek (972–997), hanem I. Gézának (1074–1077).

⁴ Lásd erre vonatkozó összefoglaló munkákat például HÓMAN 1920.; SZABADOS 1998. 53–61. A felsorolt jezsuita történészekon kívül a témával foglalkozott még például Timon Sámuel (TIMON 1733. 362–366.), Katona István (KATONA 1778. 394–402., 416–418.) is.

⁵ Pray György SJ (Érsekújvár, 1723. szeptember 11. – Pest, 1801. szeptember 23.) jezsuita szerzetes, történetíró, a budai, majd pesti Egyetemi Könyvtár vezetője. PRAY 1761. 157., 366–388.

⁶ Kaprinai István SJ (Érsekújvár, 1714. augusztus 12. – Nagyszombat, 1785. december 26.) tanár, történetíró. 1764 körül kassai tanárként kezdett történetkutatással, főleg forrásgyűjtéssel foglalkozni. A jezsuita adatgyűjtők által addig összehordott anyagot 102 saját és 54 mások munkájával készült másolati kötettel egészítette ki. Belőle csak a Mátyás korára vonatkozó iratok egy részét adta ki.

⁷ PALMA 1770. 43., 52.

⁸ Kollár Ádám Ferenc (Tyerhova, 1718. április 15. – Bécs, 1783. július 15.), aki 1737-ben belépett a jezsuita rendbe. 1748-ban kilépett a rendből, s a magánéletbe vonult vissza, hogy minden erejét a tudományoknak szentelhesse. Különösen kitűnt a történelem, valamint a héber és a török nyelvek ismeretében. 1748 és 1751 között az egyetemen görög előadásokat tartott az orvosnövendékeknek. 1773-tól a bécsi királyi könyvtár igazgatója, ami tisztséggel együtt az udvari tanácsosi címet is elnyerte. KOLLÁR 1762. 5–11.

⁹ Budai Ésaías (Pér, 1766. május 7. – Debrecen, 1841. július 14.) bölcselet- és hittudós, író, történész, református püspök.

¹⁰ „Kegyessége hallatán sok vendég sereglett hozzá a legkülönfélébb népekből.” Anonymus: *Gesta Hungarorum*: ÁKÍF 346. (Veszprémy László fordítása); ANONYMUS 86.; SRH I.114.

¹¹ Lehetséges, hogy ezt a munkát Kaprinai azonos címet viselő gyűjtésének felhasználásával adta ki Katona István – ezért a két mű cíamazonossága.

mikor Sarolt hatásaként írja le Géza keresztségét. Ezen események ugyanis a Skylitzés által leírt Bulcsú és Gyula féle keresztségek, valamint Hierotheos működésének következményei, mely vélemény jelzi Buday álláspontját, hogy elfogadja Skylitzés Historiájának hitelességét.¹²

A tudós református debreceni tanár Péczely József¹³ történelem oktatói munkássága eredményeképpen írta meg *A' magyarok' történetei Á'siából kijövedelektől fogva a' mai idő-kig* című művét, melyben a kereszténység terjedését a Géza alatti idegen bevándorláshoz kapcsolja: „honunk' áldott földjével meg ösmerkedett idegenek seregestől költözködtek az országba, ... miveltebbé lenni is segítették; 's ugyan azok a 'Keresztyén vallás' lábrakapását is siettették.” Ennek következtében keresztelkedett meg már Taksony idejében Gyula és Bulcsú, „ha hiszünk a' Görög Történetíróknak”. A Gyulával érkezett Hierotheos terjesztette a keresztény hitet, mégpedig a „Görög vagy Keleti Ekkle'sia rendtartása szerint, mire látszik többek közt mutatni mind több hónapjainknak Görög Szentekről lett elneveztetése, mind ezen nálunk máig is fenlévő nevezet Ó hit, melylyel később a' Római Pápához állott Eleink az oda hagyás után a' Görög vallást nevezték”.

Géza megkeresztelkedésével kapcsolatban két nézetet is említ, egyik szerint még 977-ben a Sarolttal kötött házasságkötés következtében került rá sor, másik szerint csak Prágai Adalbert keresztelte meg az akkor 14 éves fiával együtt 994/995-ben. Bár külön nem tér ki rá, hogy ki volt István anyja, de a Koppány-féle lázadás kapcsán említi, hogy a – 984-ben feleségül vett – lengyel Adelhaid volt Géza özvegye. Miután 994/995-ben Istvánt 14 évesnek mondja, és 984-re teszi Géza és Adelhaid házasságkötését, így ki nem mondva, de István anyjának Saroltot tartja.¹⁴

Az elsősorban forrásfeltáró és -kiadó munkássága révén ismert Fejér György¹⁵ – akinek például a *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* forrás-sorozat köszönhető – a *Religionis et ecclesiae christianae apud Hungaros initia* címet viselő munkájában foglalkozott a korai keresztségek problémájával egy önálló fejezetben, melynek már a címével – *Ecclesiae Graecae non debentur* – kifejezésre juttatja állásfoglalását. Ütközteti előbb Skylitzés, Kedrénos és Zonaras szövegét a DAI-val,¹⁶ hiányolva az utóbbiból a Gyulára vonatkozó híradást, majd Anonymussal. Úgy véli, hogy Skylitzés – és így az ő szövegét átvevő másik két bizánci szerző is – kései híradás lévén, téves információra alapozta a Gyula-féle

¹² BUDAY 1833. 83–87.

¹³ Péczely József (Révkomárom, 1789. december 25. – Debrecen, 1849. május 23.) a történelem, latin és görög nyelv debreceni professzora volt 1815-től. Neves cselekedete az 1841. április 13-án alapított akadémiai alapítványa, melyre évente lehetett pályázni.

¹⁴ PÉCZELY 1837. 33–35.

¹⁵ Fejér György (Keszthely, 1766. április 23. – Pest, 1851. július 2.) teológiai doktor, pestújhegyi prépost-kanonok és az Egyetemi Könyvtár igazgatója, történész, szépíró, fordító.

¹⁶ VII. Konstantinos Porphyrogennétos: *De administrando imperio* munkája röviden DAI.

keresztység történetét, későbbi eseményekkel, az utóbb ott élt románok görög rítusú kereszténységével mosta egybe a területi azonosság miatt az eseményeket, történeseket, ezért nem fogadja el hitelesnek.¹⁷

Kerékgyártó Árpád¹⁸ *Magyarország mívelődésének története, különös tekintettel az anyaország, úgy szinte Erdély, Horvát és Tótország államélete kifejlésére. 1. kötet A vezérek kora: 887–1000* címet viselő munkájában foglalkozott e témával. *Egyház* fejezetében a magyarok ősvallásának igen részletes bemutatását követően tárgyalja a kereszténységet, melynél előbb *behozatalának fontosságát* fejti ki. Az első térítéseket a keleti egyház kezdte el a magyarok közt, amit Skylitzés alapján ismertet, amely megegyezik mind Kedrénos, mind Zonaras elbeszélésével. Kerékgyártó behatóbban foglalkozik a történettel, hiszen még a keresztiségek datálásának is figyelmet szentel, melyet a DAI alapján kísérel meg, miután ismerteti az eddigi álláspontokat. Míg Bulcsú – nála „Bölcs” – 950 táján keresztelkedett meg, addig Gyula keresztigét valamivel későbbre teszi. A keresztiségeket a 943-ban megkötött békével hozza összefüggésbe, mint hogy ekkor maradtak Bizáncban magyar főemberek túszként, akiket a bizánci politika igyekezett a kereszténység számára megnyerni. Ezen főemberek – Bulcsú, Gyula – a túszként ott töltött idejük elteltét követően vették fel e keresztiséget.¹⁹ Ezt követően ismerteti Schwarz véleményét, – miszerint Gyula lánya, Sarolt utóbb férjét, Gézá is megtérítette, – mely „igen sok ellenzőre talált” mind a források hitelét illetően, mind az abból levont következtetésekre nézve. Az ellenvéleményt utoljára megfogalmazó Fejér Györgyöt idézi, aki a forrásokat (Skylitzés, Kedrénos, Zonaras) és az azokban leírt eseményeket egyaránt vitatja. Véggkövetkeztetése szerint ő elfogadja e korai keresztiségek tényét, mivel Fejér „érvei közül többen épen nem állják ki a bírálatot”. A magyar nyelvben előforduló „óhit” kifejezést értelmezve arra a megállapításra jut, hogy ez az egyik bizonyítéka annak, hogy előbb voltak a magyarok a keleti keresztény hiten, majd tértek át utóbb az újhitre, azaz a római kereszténységre. E véleménye megegyezik Horváth Mihályéval.²⁰

¹⁷ FEJÉR 1846. 72–82. Kritikai megjegyzését az teszi problematikussá, hogy a XI. század második felében művét író Skylitzés idején a románok nem kezdtek el beszivárogni Erdélybe, így az ő görög rítusú kereszténységüket nem keverhette össze Gyula keresztiségevel a szerző. A románok erdélyi betelepülésére lásd például KRISTÓ 2003. 191–218.

¹⁸ Kerékgyártó Árpád Alajos (Jászberény, 1818. június 19. – Budapest, 1902. december 13.) művelődéstörténész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja. Akadémiai székfoglalója 1869-ben hangzott el Magyarország alkotmánya biztosítékainak története címmel. A Pázmány Péter Tudományegyetemen magyar művelődéstörténetet tanított. A magyar művelődéstörténet kutatásában és oktatásában betöltött szerepe mind a mai napig figyelemreméltó.

¹⁹ Ez az motívum több szerzőnél is előfordul, hogy túszként maradtak 943-ban Bizáncban, és a bizánci diplomácia egy fogása volt a keresztény hitre térítésük. Lásd még alább például HORVÁTH 1860. 85–86.

²⁰ KERÉKGYÁRTÓ 1859. 454–458.; KERÉKGYÁRTÓ 1865. 451–458.

A katolikus pap-történész Horváth Mihály a magyar történelemre vonatkozóan jelentős levéltári kutatásokat végzett Európa számos levéltárában, utóbb hatvani papi működése apropóján írt Hatvani Mihály álnéven is.²¹ A *Magyarország történelme. 1. kötet: A magyar nemzet Európába költözésétől 1301-ig* címet viselő művében – mely több kiadást is megért – a bizánci kalandozások kivédésére kötött második öt éves békeszerződés kapcsán említi, hogy e béke biztosítására tartottak egy magyar főurat túszként a bizánci udvarban. A tússzal az volt a bizánci udvar „terve, mint hogy ezen, egymást időnként felváltandó magyar urakat a keresztény vallásra édesgesse, s általuk a népben is utat nyisson a kereszténység fölvetelésének”. Így került sor előbb Bulcsú, utóbb Gyula megkeresztelkedésére. Gyula meg is maradt új hitében, sőt családját is megkeresztelte a vele érkezett Hierotheos szerzetes-püspök, így lánya Sarolt később Géza fejedelemmel kötött házassága révén „férjénél is elkészítette az utat a kereszténység felvetelésére”. Géza nyugati kereszténységre térése mögötti okként azt látszik sugallani, hogy fia születésébe belehalt Saroltot követően a lengyel Adelhaidot elvéve, az új asszony Gézát ebbe az irányba terelte.²² Kifejti, hogy a magyarok keletről hozták magukkal a vallási türelmet, ahol már „a különféle vallási tanok ismerete ... elterjedve volt légyen”. Erre hozza bizonyítékul a magyar vajda Konstantinnal való találkozását, és fontosnak tarja: arról egyetlen adat sincs, hogy a magyarok a kereszténységet, a keresztényeket üldözték volna. Ez a vallási türelem volt az, ami könnyen utat nyitott a kereszténységnek. Hierotheos Gyula „törzsében is terjesztette, mivel a hazában első volt és utóbb rómaivá alakíttatott, ó-hitnek nevezett keleti keresztény vallást”.²³ Az ifjabb Gyula leverése kapcsán említi még, hogy az idősebb Gyula halálát követően Erdélyben terjedni kezdett a görög szertartású ó-hit, de nemsokára elfojtott, leverésének oka az alkotmányos rend és a kereszténység felvetelésének elutasítása volt.

„Ochtum”, azaz Ajtony, akinek apja Glád, a „mai temesi bánságnak bolgár származású fejedelme” volt, mint ősök, ő maga is a görög szertartású keresztény vallású, azaz ó-hitű volt.

²¹ Horváth Mihály (Szentés, 1809. október 20. – Karlsbad, 1878. augusztus 19.), magyar történész, katolikus címzetes püspök. 1831-ben szentelték pappá, majd kápláni kinevezést kapott. Ismeretlen vidéki káplánként csakhamar jó nevet szerzett magának a történettudomány terén való szereplésével. Az Akadémiának 1839-ben levelező, 1841-ben pedig vidéki rendes tagja lett. 1844-től a bécsi Theresianumban a magyar nyelv és irodalom tanára lett. 1847-től hatvani prépost-plébános (innen későbbi álneve: Hatvani Mihály). Szabad idejét főleg a bécsi, soproni és kismartoni levéltárakban való kutatással töltötte. A függetlenségi nyilatkozat után vallás- és közoktatásügyi miniszter lett. A szabadságharc leveretése után előbb Magyarországon bujdosott, majd Lipcsébe és onnan Belgiumba menekült. A haditörvényszék halálra ítélte, és in effigie fel is akasztatta. A Katolikus Egyház kiközösítette, papi hivatalától eltiltotta. 18 évig száműzetésben élt különböző európai városokban (Párizs, Montmorency, Genova, Nizza, Firenze, Genf, 1856-tól ismét Brüsszel), ahol a magyar történelemre vonatkozó levéltári kutatásokkal foglalkozott. Brüsszelben kiadta az 1451 és 1562 közti magyar történelemre vonatkozó oklevelek hosszú sorát. 1867 elején a királyné és az Akadémia segítségével visszatérhetett Magyarországra. Szeged egyik kerülete országgyűlési képviselővé, a magyar történelmi társulat és az Akadémia második osztálya elnökévé választotta, a király történelemtanárnak hívta meg a trónörökös mellé, tribunici címzetes püspökké nevezte ki és a vaskai javadalmas apátságot adományozta neki.

²² HORVÁTH 1860. 85–86.; HORVÁTH 1871. 106–107., 126–128., 139–142.

²³ HORVÁTH 1860. 104–105.

Leverésében így a kereszténység elutasítása nem játszott szerepet, csupán a királlyal való szembenállása.²⁴

A későbbi, 1878-ban megjelent *A kereszténység első százada Magyarországon* címet viselő önálló kötetben a magyarok korai kereszténységének időszakával foglalkozott. Előbbi munkájához képest eltérést csupán Géza motivációjára vonatkozóan fogalmaz meg. Leírja, hogy Géza még Taksony életében elvette Gyula lányát, Saroltot. Gyula, aki a „byzanci udvarban időzése alatt nem csak kereszténynyé lett, hanem az európai politika viszonyaival is bővebben megismerkedhetett” és beavatta azokba vejét is. Ezek „ébreszthették fel Geizában annak érzetét, hogy nemzetének multhatatlan szükséges megváltoztatnia a maga életmódját, foglalkódásait s erkölceit ... ezen átalakulásra pedig legcélszerűbb módul önként ajánlkozik a keresztény vallás felvétele.”.²⁵

Szabó Károly²⁶ munkájában – *A magyar vezérek kora: Árpádtól Szent Istvánig* – Gézáról szólva említi meg, hogy „midőn kormányra lépett, a 950 körül Konstantinápolyban megkeresztelkedett Gyula erdélyi vezér leánya Sarolt volt a neje”. Elfogadja a bizánci forrás híradását, a keleti kereszténység elsőségét a magyarok történelmében. Azzal a – többször felmerült nézettel mindenképpen szembehelyezkedik, hogy „ennek [Saroltnak] befolyása nyerte őt meg a hitnek,...”, mivel nemhogy akkor, de még húsz év múlva sem szakított Géza az ősvallásával. „Gyejcs jóakarata föllépését és kedvező magatartását a külföld és a kereszténység irányában nem hite meggyőződésével és buzgóságával, hanem az érdekek kölcsönös találkozásával hisszük indoklandónak, mi a politikai szövetségeknek legtermészetesebb és legállandóbb alapja.”²⁷

²⁴ HORVÁTH 1860. 125–127., HORVÁTH 1871. 212–216.

²⁵ HORVÁTH 1868. 125–127.; HORVÁTH 1871. 212–216.
HORVÁTH 1878. 38., 46–48. Ez a motívum már megjelenik előbbi könyvének átdolgozott kiadásában is. HORVÁTH 1871. 126–128.

²⁶ Szabó Károly (Kőröstarcsa, 1824. december 14. – Kolozsvár, 1890. augusztus 31.) magyar történész, műfordító. Toldy Ferencnek a Magyar Tudósok Tára című irodalmi vállalatában segített, melynek célja az összes magyar írók életrajzát és munkáik jegyzékét adni, de a munka kéziratban maradt. Kritikai jelentek meg a szintén részben Toldy által szerkesztett Magyar Szépirodalmi Szemlében. A szabadságharc után egy ideig szülőföldjén húzódott meg; 1850 elején a Teleki-levéltárat rendezte, majd Geringer báró saját kérelmére az egyetemi könyvtárhoz fizetés nélküli gyakornoknak nevezte ki. Közben Toldy Teleki József grófhhoz, a Hunyadiak kora rendezéséhez ajánlotta, ahol 1850–55 között (a gróf haláláig) dolgozott s az ő közreműködésével jelent meg öt kötet, s a gróf halála után szintén ő rendezett a hátralévő anyagból még négy kötetet sajtó alá; emellett régi magyar történeti forrástanulmányokkal és kutatásokkal is foglalkozott. 1855 szeptemberében hívták meg a nagykőrösi református gimnáziumba a görög nyelv tanárának. A Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd rendes tagja lett. 1859. november 25-én az Erdélyi Múzeum-Egyesület alakító közgyűlése megválasztotta könyvtárnokává, így Kolozsvárra költözött és kutatásait a régi magyar bibliográfiára is kiterjesztette. Könyvtárnoksága mellett a tanári pályával se szakított, előbb a református kollégiumban a görög nyelvet tanította, 1873-tól kezdve pedig a kolozsvári egyetem magyar történeti tanszékére nevezték ki. Az 1882–1883. iskolai évben egyetemi rektor is volt.

²⁷ SZABÓ 1869. 343–344.

A XIX. század végének, – a honfoglalás ezeréves évfordulója apropóján, – a korai magyar történelem felé fordulása mellett a görög-katolikus egyházszervezet létrehozására irányuló politikai törekvések, egyeztetések, majd az egyházmegye megszervezése is a téma felé fordították a figyelmet, sokszor heves vitát váltva ki.²⁸

Ennek jegyében született meg a katolikus pap-egyháztörténész Karácsonyi János²⁹ munkája, aki a Haller József által németből magyarra fordított *Történelmi hazugságok. A történelem terén előforduló mindennapi ferdítések czáfolata* című műhöz írt egy Magyarországra vonatkozó részt, melyben *A keleti egyház hívei voltak-e először a magyarok?* címmel külön fejezetet szentelt a témának. Ekkor még elfogadja Skylitzes tudósítását Gyula kereszttségére, valamint Hierotheos működésére vonatkozólag. Azonban a krónikák korai történetünkre vonatkozó részének hitelességét vitatja, miszerint Géza felesége nem Sarolt, hanem a lengyel Miesko fejedelem testvére, Adelhaid volt. Sőt még a Pilgrim-féle térítést is hamis adatnak tartja. A keleti egyház térítését „egy kis sikertelen kísérletnek tarthatjuk ... mint a minő volt a később Ajton (Ahtony) marosmenti főúrtól behozott görög szerzeteseké”.³⁰

A történetíró Marczali Henrik³¹ is behatóan foglalkozik a keleti kereszténység ezen időszakban betöltött történelmi szerepével. *A magyar nemzet története* című millenáris sorozat első kötetében még tényszerűen ismerteti a keresztéseket a DAI és Skylitzés alapján.³² Az ősi vallásba vetett hit megrendülését taglalva, annak okai között egyikként a bizánci keresztezőket említi, mivel a keresztés nyílt felvétele a második és harmadik méltóság részéről példaként szolgált a hit felhagyására. A „Byzanczból kiinduló térítés gyorsabban mutathatott fel jelentékeny eredményt, mint az, mely a nyugoti kereszténység országaiból indult ki”, mert ekkor nem volt Bizánccal feszült a viszony, és a császári udvarnak „nagyobb méltósága és gazdagsága” volt.³³ Utóbb a Géza alatt meginduló (nyugati) kereszteny térítések mozgatórugójának azt tartja, hogy a fejedelemi családban volt olyan személy, aki a kereszténységet nem pusztán politikai eszköznek tartotta, „nem csak megkeresztelni akarta a magyart, hanem ke-

²⁸ A szervezés menetére lásd Reiner Zsigmond írásának előszavát, melyben erről részletesen beszámol. REINER 1907. 3–4.

²⁹ Karácsonyi János (Gyula, 1858. december 15. – Nagyvárad, 1929. január 1.) katolikus pap, egyháztörténész. Római katolikus teológiai tanulmányait Budapesten végezte. 1882-ben szentelték pappá. A nagyváradai püspöki líceumban az egyháztörténelem és egyházjog tanára. 1896-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1904-ben rendes tagja lett. 1904–45-ben a budapesti egyetem hittudományi karának tanára, 1905-től nagyváradai kanonok, 1923-tól címzetes püspök és káptalani nagyprépost volt. Tagja volt a Kemény Zsigmond Társaságnak. A Századok történelmi szakfolyóirat munkatársa volt.

³⁰ KARÁCSONYI 1890. 730–735.

³¹ Marczali Henrik, (Marcali, 1856. április 3. – Budapest, 1940. július 21.) történetíró, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.

³² MARCZALI 1895. 190.

³³ MARCZALI 1895. 204.

reszténnyé is tenni”. E nézet képviselőit Sarolt környezetében véli megtalálni, aki maga is régóta volt buzgó keresztény.³⁴

A *Szent István királysága* címet viselő kötetében a kereszténység István kori terjesztése ismertetésekor ifjabb Gyula legyőzése kapcsán említi meg mind az idősebb Gyula konstantinápolyi, mind Ajtony „bodoni” keresztelőjét. A téma feldolgozása során ütközteti Merseburgi Thietmar, Anonymus, a Képes Krónika és Gellért legenda elbeszéléseit, melyből arra a következtetésre jut, hogy a történetek magja a Konstantinápolyban kereszténnyé lett Gyula, akinek birtokán, Csanádon volt egy görög püspökség. Az ő utóda megtagadta Istvánnak az engedelmességet, és ezért került sor legyőzősére, mely egyben a nyugati egyház győzelme is volt a keleti felett.³⁵

A kései, 1935-ben megjelent *Erdély története* kötetében foglalkozik legbővebben a témával, eszerint a X. század közepén „veszi kezdetét a kereszténység magyar földön” előbb Bulcsú, majd Gyula megkeresztelkedésével. Ezen keresztségek révén nyerte a magyarokról és az Árpád-dinasztiáról értesüléseit a császár is. Utóbb a békekötésben is szerepet játszott véleménye szerint Gyula, aki keresztény lévén, közvetítette a közeledést.³⁶

A neves történész Pauler Gyula³⁷ *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* című művében 1899-ben éppen csak érinti a keleti kereszténység témáját. Saroltról annyit ír, hogy az erdélyi Gyula lánya volt és Géza felesége, akit a kezében tartva irányított. Később, az erdélyi egyházmegye létrehozásával kapcsolatban azt írja, hogy „itt is a pogánysággal kellett Istvánnak harcolni, míg a kereszténység alapján megvethette”. Egyedül Ajtonnyal kapcsolatban említi, hogy „mint a bolgárok és szlávok khánja uralkodni kezdett ősatyja régi földjén, ... felvette a görög-keleti kereszténységet”, és miután elesett, „tartománya visszakerült Magyarországhoz”.³⁸

Az egy évvel később (1900-ban) megjelent *A magyar nemzet története Szent Istvánig* című kötetében már Saroltról az írja, hogy „az erdélyi vajdának, a keresztény Gyulának, szintén keresztény leánya”. Majd a kereszténység első megjelenéséről azt írja, hogy „nem is volt Magyarországon püspök – kivéven az a görög, kit Gyula István kapott Konstantinápolyból –

³⁴ MARCZALI 1895. 230.

³⁵ MARCZALI 2000. 41–45. A forrásokat összefoglaló korábban írt kötetében az általa ütköztetett források közül a Gellért legenda tudósítását legenda-elemként értékeli, mivel Ajtony nem szerepel más forrásban és Csanád „általában különös fényvel ragyog és személye körül etymologikus mondanakör támad”. Hitelesnek tekinti, csupán Csanád személyére vonatkozó híradásokkal szemben veti fel a túlzás lehetőségét (MARCZALI 1880. 30–31.; MARCZALI 1882. 30.). De Skyltízés munkáját „noha 1057 után írt, a 10. sz.-ra is jó forrás”-nak tartja (MARCZALI 1880. 109.; MARCZALI 1882. 137.).

³⁶ MARCZALI 1935. 26–27.

³⁷ Pauler Gyula (Zágráb, 1841. május 11. – Badacsonytomaj, 1903. július 8.) jogász, levéltáros, történész és író, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

³⁸ PAULER 1899. 17., 41., 44.

egy ideig, volt «pap» és «barát». Általuk, kik ... a déli és nyugoti szlávok közül behurczolt rabszolgáknak lelkipásztorai voltak, ismerte meg a magyar a «keresztet», hallott «keresztényről», «pogányról», «keresztelésről», «bérmálásról», «szentekről», «oltárról», Krisztus urunk születése napjáról, a «karácsonyról», s ami már nem vonatkozott külsőségekre, hanem mutatja, hogy magasabb hitigazságokkal is ismerkedett: belejutott nyelvébe, az isteni kegyelem megjelölésére a «milost» szó, mely csak századok múlva változott át a magyar nyelvben: malasztá.”³⁹

Reiner Zsigmond⁴⁰ miniszteri államtitkár *A keleti vallású magyar nemzeti egyház szervezése* címen tette közzé tanulmányát. Kutatásait hivatali munkája motiválta, melyről beszámol tanulmányának előszavában. A „képviselőház 1907. évi márczius 19-én tartott ülésén ... azon határozatot hozta, hogy a szatmári görög-keleti magyar hívek” görögkeleti plébánia létrehozására irányuló tervét támogassák, azaz a magyar görögkeleti hívek egyházszervezésének ügye szolgálta az indíttatást tanulmányának írásához. Történelmi előzményként említi Gyula konstantinápolyi keresztségét és Hierotheos működését. Utóbbi püspökké szentelését sikeres térítő tevékenysége következményeként értelmezi. A térítések eredményessége – véleménye szerint – annak is köszönhető, hogy Gyula nagyhatalmú volt, de lányának, Saroltnak a férje, Géza fejedelem „állítólag szintén belépett a keleti keresztény egyházba”.⁴¹ Miután az egyházszervezés okán készült hivatalos tanulmányról van szó, nem történeti mű, így sajnos sem hivatkozásokat, sem felhasznált irodalmat, forrásokat nem tartalmaz.

Szentkláray Jenő⁴² *A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon* című, 1908. január 13-án a Magyar Tudományos Akadémia ülésén felolvasott előadásának írott változata. Munkájában célzottan a szerb orthodoxia múltjával, különös tekintettel a szerb monostoregyházakra. Vállalt témája ellenére egy rövid kitérő erejéig foglalkozik e témával is. Megállapítja, hogy a tárgyalt területen – Dél-Magyarországon – „mindenütt szláv egyházak

³⁹ PAULER 1900. 100.,102.

⁴⁰ Reiner Zsigmond (Gyulafehérvár, 1862 június 21. – Budapest, 1907. június 29.) publicista és történész. 1886-ban megalapította az alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi egyletet Gyulafehérváron. A nyolcvanas években felfedezte hosszabb kutatások után az ispánlaki nagy praehistorikus bronzleletet, mely számos más lelettel együtt az ő birtokába jutott. Értékes gyűjteményét részint a Magyar Nemzeti Múzeumnak, részint pedig az általa alapított múzeumnak adományozta. Tagja volt a Történelmi Társulatnak, a gyulafehérvári Politikai Szemle című politikai lapnak pedig szerkesztője volt. Régészeti tanulmányai az Archaeológiai Értesítőben jelentek meg, az Österreichisches Rechts-Lexikonba pedig ő írta a Magyarország közjogára és közigazgatására vonatkozó részt Ungarisches Staatsrecht címen.

⁴¹ REINER 1907. 33–34.

⁴² Szentkláray Jenő (Aracs / Törökbecse 1843. január 22. – Temesvár, 1925. október 12.), kanonok, történész. Temesvári tanárként Dél-Magyarország történelmével és régiségeivel foglalkozó tudományos társaságot hozott létre. Az MTA I. tagja, 1869-ben Temesvárott gimnáziumi tanár, majd csanádi kanonok, később nagyprepost volt. 1883-ban a budapesti egyetemen Magyarország legújabb történetének magántanára lett. Szerkesztette a Történelmi Adattárat 1871–1873 között. Főleg a régi Magyarország délvidéki megyéinek történetével foglalkozott.

álltak fenn görög és szláv liturgiával”, de „Bizáncból indultak ki a magyarok megtérítésének első kísérletei is”.⁴³ Ő már fontosnak tartja megemlíteni, mivel a monostoregyházak a választott témája, mind a „veszprémi görög apácák monostorát”, mind a „marosvári görög apátságot”.⁴⁴

A ruszin származású néprajzkutató Sztripszky Hiador⁴⁵ a *Jegyzetek a görög kultúra Árpádkori nyomairól* címet viselő munkájában 55 pontba szedve foglalta össze a görög egyház elsőségét és a görög kultúra hatásait, nyomait a magyarság életében, múltjában. Igen figyelemre méltó megállapításai ezek közül az alábbiak: /10/ a nagyszentmiklósi kincs két görög egyházi vonatkozású tárgya: egy csésze és egy tál, /11/ Ajtony vidini keresztelője a Gellért legenda nyomán, /12/ Bulcsú és Gyula konstantinápolyi keresztsége a DAI és Skylitzés alapján, /14–16/ a marosvári, a visegrádi és a szávaszentdemeteri görög monostorok, /18–19/ korona és palást, /22/ Imre görög jegyese és I. Géza második, görög felesége, /24/ veszprémvölgyi görög apácamonostor, /27/ Szent Iván hava és ünnepnapja június 24-én, /29/ Dömötör ünnepe, /31/ magyar pénzek eleinte görög mintára verődtek Réthy *Corpus Nummorum Hungariae*-ja alapján, /34/ a konstantinápolyi zarándokház és a jeruzsálemi monostor-zarándokház, /35/ ó-hit elnevezés, /38/ egyes keresztnevek eredete: Vál, Vászoly, István, Béla, /48/ László törvényeiben görög szokások említése, /53/ a XIV. századi szláv forrás a konstantinápolyi keresztségekről. Hatalmas erőfeszítéssel gyűjti össze anyagát, melyekhez a megfelelő irodalmat, hivatkozásokat is szerepelteti. Figyelemre méltó, hogy nála már a liturgikus elemek is mint kapcsolati elemek megjelennek, igaz, László törvényei esetében Buday Ézsaiás munkájára hagyatkozik.⁴⁶ Felhasználja a Thallóczy Lajos által 1896-ban a Századok lapjain közzétett ószláv forrást, a Nikon-krónikát is, mely a X. század közepi keresztségekre vonatkozó, a bizánci forrásokat nem csupán megerősítő, hanem azokat kiegészítő tudósítást tartalmaz.

⁴³ „Gyula erdélyi vajdáról szintén tudjuk, hogy huzamosabban időzván Bizáncban, egy Hierotheus nevezetű görög szerzetest hozott magával, a kit Theophilactus Turkia (Magyarország) püspökévé szentelt, hogy a kereszténységet a fejedelem udvarában megerősítse és a bizánci keresztény egyházat Erdélyben megszervezze.” SZENTKLÁRAY 1908. 5.

⁴⁴ SZENTKLÁRAY 1908. 5–6.

⁴⁵ Sztripszky Hiador (Munkács, 1875. március 7. – Budapest, 1946. március 9.) néprajzkutató, irodalomtörténész. Az Erdélyi Kárpát Egyesület alkalmazta Kolozsvári Néprajzi Múzeumában. 1903-tól az Erdélyi Múzeumban, 1910-től az MNM Néprajzi Osztályán dolgozott. Néprajzi közleményeit Mikes Hiador álnéven is írta. 1919-ben a ruszin ügyekkel foglalkozó népbiztosságon dolgozott, ezért 1922-ben nyugdíjazták. Haláláig visszavonultan élt. Kárpát-ukrán (ruszin) származása és nyelvtudása révén a magyar-kárpátukrán népi művelődési kapcsolatok kutatója. Erdélyi működése idejéből a mezőségi halastavak halászatáról írott munkái a legjelentősebbek.

⁴⁶ SZTRIPSKY 1913. 19–43.

Miklós István görög-katolikus püspök⁴⁷ VII/1922. számú püspöki körlevelében, mely 1922. november 17-én kelt és a hajdúdorogi egyházmegye papságához, gyülekezetéhez szolt az 1912-ben felállított egyházmegye tízéves évfordulója alkalmából,⁴⁸ ír a görög-katolikus magyarok múltjáról. A témát ekként tárgyalja: „Az a kérdés már most: volt-e valamelyes része a keleti egyháznak a térítés létmentő munkájában? E kérdésre Kedrenosz, Zonaras, Kuropalatesz görög történetírók egyezően ekként felelnek: 'Bultsu és Gyula, két magyar vezér, Konstantinápolyba menvén s Theophilactusz pátriárchától fölvevén a keresztséget. Több szerzetest és papot – ezek között Hierotheust – hoztak magukkal Erdélybe, ahol más magyarokkal együtt Sarolta, Gyula leánya is megkeresztelkedett s miután Gejzához férjhez ment. A keresztény vallás terjesztését magában Magyarországon is elősegítette.' Megerősíti ezt Nesztor, a 11-ik század orosz történetírója⁴⁹ mondván: 'Istentől vezérelve a magyarok két fejedelme Konstantinápolyba ment s a szent keresztséget önmaguk s alattvalóik számára kiesdekeltek.' Géza Simon 13-ik századbéli krónikásunk még azzal egészíti ki az imént előadottakat, hogy Sarolta – Szent István anyja – férjét Gejzát is Krisztus hitére térítette.

Ezen ősrégi feljegyzésekkel dr. Karácsonyi János 'Mi köze a görög egyháznak a magyarok megtéréséhez' című tanulmányában könnyen végez. Azt mondja ugyanis: 'Semmi köze.' ... Mi görög katolikus magyarok pedig, akik e kérdést vitásnak sohasem tekintettük ... a névszerint felsorolt fejedelmi személyiségekben ritusbeli, magyar őseinket tiszteljük.”⁵⁰

Karácsonyi János *A görögkatolikus magyarok eredete* című vitairatában, melynek megírására közvetlenül Miklós István püspök körlevele indította, újfent visszatér a témához – a görög egyház szerepének kérdésére a magyarok korai története kapcsán –, de a korábbihoz képest sokkal kimerítőbben. Ekkor már a bizánci források hitelességét, így azok adatait is megkérdőjelezi. Érve, hogy a három történeti munka tulajdonképp egy, hiszen Kedrenosz és Zonaras Skylitzést másolta. Ugyanakkor jelzi, hogy Skylitzés a vonatkozó időszak történetére nézve bizonyíthatóan hiteles forrással nem rendelkezett. Ezen kívül a további részletekre nézve – Sarolt szerepe mint Géza felesége és István anyja – ütközteti a magyar, latin és bizánci

⁴⁷ Miklós Istvánt (Rákóc, 1857. augusztus 22. – Nyíregyháza, 1937. október 29.) hosszas tárgyalásokat követően X. Szent Piusz pápa 1912. június 8-án a Christifideles graeci kezdetű bullája nyomán megalapításra került önálló görög-katolikus püspökség első püspökének 1913. október 5-én szentelték fel, mely tisztséget haláláig betöltötte. 1914. február 23-án az akkor még Debrecenben székelő püspök ellen bombamerényletet kísérelt meg a román Ilja Catarau.

⁴⁸ Az 1913. évi XXXV. törvénycikk kimondta, hogy „A hajdúdorogi görög katolikus egyházmegyének felállítása törvénybe iktattatik, és ezen egyházmegyének a mindenkori püspöke az 1885. VII. tc. 7. §-a értelmében a főrendiház tagság jogával ruháztatik fel.” BALOGH–Gergely 2005. 528.

⁴⁹ Miklós itt érvelésébe beemeli a Nikon-krónika információit, azonban összekeveri azt a Nesztor-krónikával.

⁵⁰ MIKLÓS 1922.

kútfők adatait, továbbra is arra a következtetésre jut, hogy nem Sarolt, hanem a lengyel hercegnő volt Géza felesége és István anyja. Végkövetkeztetése az, hogy a *görög egyháznak nem volt szerepe a magyarok kereszténységre térítésében*. Itt további érveket is vizsgálat alá vesz, – úgymint a veszprémi monostor görög nyelvű alapítólevele, Corona Graeca, Szent László törvényeiben a keleti hatást mutató cikkelyek, a visegrádi monostor alapítása, III. Ince 1204-iki levele –, melyek a görög egyház szerepét támasztják alá a magyarság középkori történetében. Végezetül bemutatja a görög-katolikusok történetét, melyet ő csupán a XVI. századig vezet vissza.⁵¹ Foglalkozik Schwarz munkájával, vonatkozó érveivel is, azonban ahhoz részben felekezeti alapon is viszonyult, ennek következtében „a katolikus egyház kisebbsítésére és bosszantására” írt műnek minősíti. Ez a vallási és nemzeti ellenérzés – mely alapvetően a görög-keleti vallású románok dáko-román elmélete ellen irányult, – jelentősen rányomja bélyegét munkájára, és mint látható, egyben objektivitását is nagyban befolyásolja.

A Hóman Bálint⁵² a *Magyar történet 1. kötet Őstörténet-törzsszervezet, keresztény királyság* munkájában Slylitz és Kedrénos nyomán említi a kalandozások és azok közé ékelődő öt éves békekötésekkel kapcsolatban azt, hogy előbb Bulcsú, majd Gyula is megkeresztelkedett Konstantinápolyban.⁵³ A magyarok keresztény hitre térésének leírásakor újra visszatér a bizánci keresztiségekhez, ahol már megemlíti Hierotheost is, akinek működése révén igyekezett Gyula a népét is megtéríteni, később ugyanezen a területen uralkodó Ajtony is megkeresztelkedett bolgár földön. Ezeket követően felteszi a kérdést: „Vajjon két elszigetelt térítési kísérletről van-e szó, vagy feltehetjük a hitélet folytonosságát?”, melyre ő azt a választ adja, hogy „nyílt kérdés marad”, de ennek ellenére véleménye szerint „a magyar nyelv bolgár-szláv egyházi szavai, az anyai ágon Gyula-ivadék Szent István udvarában uralkodása első éveiben feltűnő görög nyomok, az orosz-lámosi görög monostor a térítés eredményességére vallanak”.⁵⁴

Hóman Bálint a *Szent István* című könyvében is csak érintőlegesen, az ifjabb Gyula leverésekor említi meg, hogy ő „a Bizáncban keresztény hitre tért Gyula fia”,⁵⁵ ugyanígy a *Magyar középkor* című kötetében sem tér ki részletesen az eseményekre, de az alábbiakat írja: „A magyar nép lelkében – az őshazában járt keresztény térítőpapokról nem szólva – a X. század utolsó negyedében görög, bajor, szláv *térítőpapok* hintegették a krisztusi hit első magvait, de ezek a térítőkísérletek nem jártak tartós eredménnyel. ... a keresztény királyság megalapí-

⁵¹ KARÁCSONYI 1924a. 449–460.; KARÁCSONYI 1924b.

⁵² Hóman Bálint (Budapest, 1885. december 29. – Vác, 1951. június 2.) történész, egyetemi tanár, kulturpolitikus (miniszter), az MTA tagja.

⁵³ HÓMAN 19???. 159–161.

⁵⁴ HÓMAN 19???. 165–166.

⁵⁵ HÓMAN 1938a. 11.

tásával, a magyar egyház megszervezésével és a magyar nép megtérésével ... Kelet és Nyugat problémája ... dőlt el véglegesen nyugati irányba”.⁵⁶

A trianoni békeszerződés a görög-keleti rítusú keresztények kánonjogi helyzetében jelentős változást hozott, hiszen a budai görög-keleti szerb püspökség kivételével az összes görög-keleti püspökség a magyar határokon túlra került. Az 1920. évi népszámlálás szerint 50 990 görög-keleti vallású maradt Magyarországon.⁵⁷ Hosszas tárgyalásokat követően a görög-katolikus hívők kánonjogi helyzete megoldódni látszott 1941-ben, de a végleges megoldás azáltal született meg 1948. júliusában, amikor I. Alexij moszkvai (1945–1970) és Gavriilo szerb (1938–1950) patriarchák megállapodtak a magyar egyházközségek joghatósági kérdésének rendezéséről. A magyarországi magyar orthodox egyházközségeket a Moszkvai Patriarchátus esperességgé szervezte, az esperesség hazai főhatósága a Magyar Orthodox Adminisztratúra lett, élén Berki Feríz esperes-adminisztrátorral.⁵⁸ E szervezés ösztönözte több szakmunka megszületését ezidőtájt, erre példa mind Mosolygó József műve, mind Berki Feríz egyik kötete. Ez utóbbi munka – *A magyarországi orthodox keleti egyház szervezése* – kifejezetten a görög-katolikus hívek kánonjogi helyzetének rendezéséről szól.⁵⁹ Az előszóban megfogalmazza tanulmányának kettős célját, mely egyrészt „a magyarországi orthodox keleti egyház szervezésének általános képét” óhajtja felvázolni, másrészt azt a tévedést igyekszik tisztázni, hogy az orthodox keleti vallású keresztények nem csak idegenek (szerbek, románok), mely nézet „elidegenítette a magyarságot az ortodoxiától”.⁶⁰ Már ezen munkájában is figyelmet szentel a korai történet eseményeinek. Az ortodoxia múltja a magyarok közt már a X. századi keresztelőkkel kezdődik, melynek tárgyalása kapcsán nem mulasztja el megemlíteni, hogy voltak a múltban olyan történészek, akik a bizánci források hitelességét vitatva ezt a tényt nem fogadták el – Karácsonyi, Kollár, Fejér –, de természetesen ugyanígy megemlíti azokat is, akik támaszkodva e forrásokra a magyarság kereszténységének kezdeteit eddig vezetik vissza. Megemlíti Gyula kereszttségét és Hierotheost, ugyanígy Ajtony kereszttségét, valamint a magyar földön alapított monastorokat, amint a marosvári Keresztelő Szent János monostort, a veszprémvölgyi női monostort, a dunapentelei, a visegrádi és a szávaszentdemeteri monastorokat is, végezetül Imre király (1196–1204) és III. Ince pápa

⁵⁶ HÓMAN 1938b. 211–212.

⁵⁷ Ebből 35,7% román, 31,2% szerb, 26,8% magyar, 0,4% szlovák, 0,3-0,3% német, illetve horvát, 0,1% rutén anyanyelvűnek vallotta magát, az egyéb kategóriába 5,2% tartozott. KOLLEGA TARSOLY 1997. 355–357.

⁵⁸ Lásd bővebben: *Az orthodox keleti keresztény (görögkeleti) egyházak (1919–1944)* (KOLLEGA TARSOLY 1997. 355–357.) és *Az orthodox keleti keresztény (görögkeleti) egyházak (1945–1989)* fejezetekben (KOLLEGA TARSOLY 1997. 405–406.)

⁵⁹ BERKI 1942.

⁶⁰ BERKI 1942. 5.

(1198–1216) közti levelezést a Magyar Királyság területén található számos orthodox monostort egyesítő, önálló püspökség létesítésének tervéről.⁶¹

A görög katolikus lelkész, tokaji helytörténész Mosolygó József⁶² a görög kereszténység múltjára vonatkozó ismereteket foglalta össze *A keleti egyház Magyarországon* címet viselő munkájában. A korai kapcsolatokat már a honfoglalás előtti időkből is elsorolja, köztük Metód és Árpád találkozását. A görög egyház térfoglalása az avar uralommal kezdődött, akik itt fogadták a magyarokat mint „fajtestvéreiket”, és a magyarok azért nem szlávosodtak el a nagyobb számú alávetett szláv őslakosság ellenére sem, mert mind a magyarok, mind a szlávok átvették az avar nyelvet és István korára már egynyelvűvé vált a magyarság. A Skylitzés, Kedrénos és Zonaras tudósításokat teljesen megbízhatónak tartja, mivel „elfogultság és részrehajlás nélkül igyekeztek a körülöttük letelepedő népek társadalmi, vallási, faji tulajdonságait megismerni”, így Bulcsú és Gyula kereszttségére, Hierotheos működésére vonatkozó híradást elfogadó korábbi írók – Schwarz, Miklósy – igazságát is szóvá teszi, miként Karácsonyi tévedését is. Ajtony kereszttségét ugyan félredatálja a IX–X. század fordulójára helyezve, ami nyilván elírás, megjegyzi, hogy a „konstantinápolyi vezérek megkeresztelkedése nem maradt elszigetelt jelenség”. Ez újabb kereszttség által létesült a marosvári monostor is, és „a tiszántúli vidék lett valóban igazi otthonává az óhitű magyarságnak”. Sarolt és Géza házasságkötésével „a görög egyház befolyása a fejedelmi családba is bejut”, aki bár a nyugati térítők előtt nyitotta meg az utat politikai megfontolásból, és keresztelkedik meg, de „kereszténysége a dolog természeténél fogva görög volt”. Szent István uralkodásának elején is „görög szellem uralkodott”, melynek bizonyítéka a koronázó palást, valamint a veszprémvölgyi oklevél és monostor. Az ifjabb Gyula, Keán és Ajtony leverése kapcsán megjegyzi, hogy „Szent István ... politikai okokból harcolt görög szertartású magyarjai ellen, de nem hadakozott a görög hit ellen”, minek bizonyítékát abban is látja, hogy sem a marosvári görög monostort nem számolja fel István, sem a görög hitű Csanádot nem akadályozza vallásában, sőt engedélyezi számára a fogadalmát beváltani és az oroszlámosi görög monostort létesíteni. Az Árpádházi királyok alatt a „hivatalos királyság a latin egyházé maradt”, azonban a sokszor keleti keresztény királynék révén „királyaink udvartartásában egyházi szempontból többnyire keleti fegyelem uralkodott”. Az „ősi görögség fennmaradását szerzeteseinek köszönheti”, mivel az „apá-

⁶¹ BERKI 1942. 10–15.

⁶² Mosolygó József (Újfehértó, 1883. ?? . ?? . – Tokaj, 1959. ?? . ?? .) helyi görög katolikus pap, főesperes, Tokaj első monográfiájának elkészítője.

tok egyszersmind püspöki joghatóságot is gyakorolhattak”. A görög szerzetesek az Árpádok alatt „ellepik az országot”, melyet III. Ince levele tanúsít.⁶³

A téma megítélésével kapcsolatban változást hozott a szisztematikus magyar bizantinológiai kutatások fellendülése, azaz honi bizantinológiánk nagyjainak munkássága révén a vonatkozó források hitelességének vitája lezárult, ezáltal az alapvető források értelmezésére került át a kutatások súlypontja. E vízválasztót a Pecz Vilmos tanítványainak, közülük is leghangsúlyosabban Moravcsik Gyuláé munkái jelentették.⁶⁴

Ivánka Endre⁶⁵ a görög és bizánci történelmi, filológiai kutatásai révén került érdeklődésének vonzáskörzetébe a keleti kereszténység, mellyel egy önálló tanulmányban, *Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn*, és egy a *Görög-szertartású magyarság* címet viselő munkáiban tárgyalta a kérdést. Ez utóbbi kötetben három írás foglalkozik a keleti kereszténység magyar vonatkozású történetével,⁶⁶ közülük a harmadikat jegyzi maga a szerkesztő, Ivánka Endre, mely *A görög-szertartású magyarság múltja* címet viseli. Mindkét írásában a veszprémvölgyi monostorral kezd, melynek alapítási célja kapcsán – István anyja, Sarolt vagy a bolgár trónörökös által elűzött nővére, avagy Imre bizánci menyasszonya számára – kitér a X. századi keresztiségekre is. A keleti kereszténység szerepét, jelenlétét feldolgozza Ajtony történetén keresztül, megemlítve a dunapentelei és a szávaszentdemeteri monostorokat is, egészen ez utóbbi orthodox monostorként való megszűnéséig.⁶⁷

A nemzetközi hírű bizantinológus Moravcsik Gyula⁶⁸ a bizánci források magyar nyelven történő közzététele révén foglalkozott a témával. Forrásközlő tevékenysége vitákat zárt le,

⁶³ MOSOLYGÓ 1941. 29., 46–59., 64., 66–67.

⁶⁴ Lásd erre például OLAJOS 2011. 5–22.

⁶⁵ Draskóci és jordánföldi Ivánka Endre, 1944 után Endre von Ivánka (Budapest, 1902. szeptember 24. – Bécs, 1974. december 6.) klasszikus-filológus, bizantinológus, filozófiatörténész. 1940-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt. 1933-tól a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen a görög filozófia magántanára, ezzel párhuzamosan az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ munkatársa volt. 1938 és 1940 között a fővárosi egyetem Görög Filológiai Intézetében tanított. 1940-től a kolozsvári egyetemen a klasszika-filológia és az ókori történelem nyilvános rendkívüli, 1941-től rendes tanára volt. A Kolozsvárra bevonuló román csapatok elől 1944 szeptemberében családjával együtt Bécsbe menekült. 1945–1947-ben a Bécsi Egyetemen tanított vendégprofesszorként. 1947-től 1969-es nyugdíjazásáig a grazi egyetemen a klasszika-filológia nyilvános rendes tanára volt, ezzel egyidejűleg az egyetemen működő bizantinológiai intézet (Institut für Byzantinische Philosophie und Geistesgeschichte) vezetője volt.

⁶⁶ Az első tanulmányt Papp György *A görögkatolikus magyarság helyzete Erdélyben* (5–15.), a másodikat pedig Gerencsér István *Erdély románsága és az eltűnt magyarság* (16–24.) címmel írta.

⁶⁷ IVÁNKA 1942a. 183–194.; IVÁNKA 1942b. 24–34.

⁶⁸ Moravcsik Gyula (Budapest, 1892. január 29. – Budapest, 1972. december 10.) Kossuth-díjas bizantinológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. A budapesti egyetemen magyar–latin–görög szakon tanult. 1911-ben Rómában, 1913-ban Münchenben és Párizsban járt tanulmányúton. 1914-ben görög–latin szakos tanári szakvizsgát tett. Nem sokkal később megkapta a behívót a hadseregbe. Az orosz fronton harcolt, hamarosan fogságba esett. 1915 és 1920 között Krasnojarszkban és Irkutszkban raboskodott. A hadi-

amilyen például a korábban már említett Skylitzés, Kedrénos és Zonaras által írott történeti munkák hitelességének kérdése.⁶⁹ Emellett a Szent István emlékévk (1938) során kiadásra került kötetben két tanulmánya – *A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység*,⁷⁰ *Görögnyelvű monostorok Szent István korában*⁷¹ –, valamint önálló, a magyarság és Bizánc kapcsolatait összegző munkáiban is foglalkozott a keleti kereszténység és a magyarság kapcsolatainak kérdéseivel.⁷²

A régész Fehér Géza⁷³ kutatási területe, a bolgár–magyar kapcsolatok vizsgálata következtében foglalkozott a keleti kereszténységgel, meglátásait több művében is közölte.⁷⁴ A magyar nyelv szláv rétegét elsődlegesen a már szláv nyelvű bolgarsághoz köti, mivel „a feltételei megvoltak” annak, hogy a bolgár egyház hatást tudjon kifejteni. Bizánc távol esett a magyaroktól a X. században, így a bizánciak „komoly eredményeket nem értek el”. A honfoglalás korában egész Kelet-Magyarország és a Szerémség is bolgár kézen volt, e területeken létesültek bolgár püspökségek is, melyek megmaradtak a bolgárok politikai hatalomvesztését követően is.⁷⁵

Patacsi Gabriel⁷⁶ jezsuita történész több írásában is foglalkozott a témával, úgymint a *Die ungarischen Ostkirchen* címet viselő tanulmányában,⁷⁷ illetve a Berki Feríz által szer-

fogságban megtanult oroszul, újjörögül és törökül (utóbbi nyelvtanáról összeállítást is készített), valamint elmélyítette filozófiai és filológiai ismereteit. Hazatérése után egy évig a Mária Terézia Leánygimnázium helyettes, majd 1921-től 1923-ig rendes tanárként dolgozott. 1923 és 1936 között az Eötvös József Collegium tanára volt. 1924-ben a középkori görög filológia egyetemi magántanára, 1932-ben a görög filológia címzetes nyilvános rendkívüli, 1936-ban nyilvános rendkívüli tanára lett. 1950 és 1967 között tanszékvezetőként tevékenykedett. Gyakran szerepelt nemzetközi bizantinológiai kongresszusokon. 1930–1931-ben és 1934–1935-ben Görögországban, 1958-ban fél évig az Amerikai Egyesült Államokban kutatott. Főként a bizánci történelem kutatásában ért el jelentős eredményeket, de klasszikus-filológusként is számottevő munkásságot fejtett ki. Tanulmányai, szintézisei a magyaron kívül németül, franciául, görögül, oroszul, angolul és olaszul jelentek meg. A világ vezető bizantinológusai közé tartozott, hat külföldi akadémia választotta tagjává.

⁶⁹ MORAVCSIK 1934.; MORAVCSIK 1984.

⁷⁰ MORAVCSIK 1938a. 171–212.

⁷¹ MORAVCSIK 1938b. 389–422.

⁷² MORAVCSIK 1953.; MORAVCSIK 1956.; MORAVCSIK 1970.

⁷³ Fehér Géza (Kunszentmiklós, 1890. augusztus 4. – Budapest, 1955. április 10.) régész. 1913–14-ben Sepsi-szentgyörgyön, 1915–16-ban Szabadkán volt tanár, azután katonai szolgálatot teljesített, 1918-ban a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetben dolgozott. Hazatérve Budapesten előbb középiskolai tanár, azután a Fővárosi Könyvtár keleti gyűjteményének tisztviselője. Magyar őstörténeti kutatásai során a magyar-bolgár-török történeti kapcsolatokkal kezdett foglalkozni. 1922-től bulgáriai kutatásainak két évtizede alatt régészeti ásatásokon vett részt (Madara, Aboba-Pliska, Mumdzsilar). 1931-ben egyetemi nyilvános rendkívüli tanári címet kapott. A Bolgár Tudományos Akadémia tagjává választotta. A második világháború végén Isztambulba került, ahol két féléven át az egyetemi bölcsészkaron őstörténeti előadásokat tartott, majd a Top Kapu Szeráj Múzeumban dolgozott. 1948-tól haláláig Budapesten a Magyar Nemzeti Múzeumban dolgozott. Négy éven át vezette a zalavári ásatásokat. A honfoglalás korában Magyarország területén élt szlávok régészeti hagyatékának meghatározása, összegyűjtése és történeti értékelése terén végzett úttörő és alapvető munkát.

⁷⁴ Például: *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V–XI. Jahrhundert* (FEHÉR 1921.), *A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban* (FEHÉR 1927–1928. 1–20.)

⁷⁵ FEHÉR 1921. 141–156.; FEHÉR 1927–1928. 1–7.

⁷⁶ Patacsi Gábor SJ (???? – ????) Rómában működött az emigrálását követően.

kesztőként jegyzett *Az orthodox kereszténység* tanulmánykötetbeli munkájában is. A görög-keleti egyházszervezés apropóján vetette papírra előbbi tanulmányát, amelynek elején a magyarok keresztény hitre térítését írja meg a Malalas-krónikában említett Gordas–Muageris történetétől kezdve, a Cyrill és Metód-legendák magyar vonatkozású részletein, a X. századi konstantinápolyi keresztelőkön, a szabolcsi zsinaton át egészen a szávaszentdemeteri monostorig – melyek mind a keleti kereszténység szerepének egy-egy momentuma a magyarság történetében.⁷⁸

Timkó Imre görög-katolikus püspököt⁷⁹ hivatása és szakterülete egyaránt arra indította, hogy e témát kutassa. Ennek legfontosabb eredménye összefoglaló munkája, a *Keleti kereszténység, keleti egyházak* címet viselő kötete.⁸⁰ Ezen átfogó művében nem csupán a magyar keleti kereszténység múltját, az egyesült és az orthodox egyház jelenét, hanem a többi egyesült és orthodox egyház történetét is feldolgozta.⁸¹

Az orthodox protoierej Berki Feríznek⁸² *Az orthodox kereszténység* kötete tulajdonképp rajta kívül több szerző – például Patacs Gábor, Imrényi Tibor – műve, melyet ő maga szerkesztőként is jegyez. E kötet mellett egy önálló, kifejezetten e témát feldolgozó tanulmányban – *Kelet és Nyugat között* – is megfogalmazta véleményét. A motivációja az, hogy bemutassa „a magyarság számára az Orthodoxia a történelmi múltban sem volt idegen, mint ahogyan ma sem az.” Ezt követően kronologikus sorrendben mutatja be az orthodoxia kapcsolatát a magyarsággal, kezdve a Fekete-tenger északi partján az első egyházi-vallási érintkezésekkel, folytatva a konstantinápolyi keresztiségekkel és Hierotheos működésével, Ajtony keresztelőjével, felsorolva a görög monostorokat – marosvárit, oroszlámosit, utóbb a dunapenteleket és szávaszentdemeterit is – mint vallási-egyházi centrumokat, megemlítve a veszprémi apácamonostort és görög nyelvű oklevelét, az István konstantinápolyi és jeruzsálemi alapításait, László görög hatást tükröző törvényeit, végezetül Imre idejében a görög püspökség létesítésének tervét. A kapcsolatok megváltozását a tatárjárás következményének tartja, melyet követően „jóformán kizárólag nemzetiségi jellegűvé vált” – azaz: románá, szerbbé, stb. – az orthodoxia.⁸³

⁷⁷ PATACSI 1962. 273–305.

⁷⁸ PATACSI 1962. 274–281.

⁷⁹ Timkó Imre (Budapest, 1920. augusztus 13. – Nyíregyháza, 1988. március 30.) görög-katolikus püspök. A Pázmány Péter Hittudományi Egyetem ókeresztény egyház- és dogmatörténet tanszékvezető tanára volt. Számos tanulmánya jelent meg az ókeresztény archeológia és művészettörténet, valamint a keleti teológia témakörében.

⁸⁰ Patacs

⁸¹ TIMKÓ 1971. 385–395.

⁸² Berki Feríz (Kotor, 1917. december 31. – Budapest, 2006. január 7.) moszkvai patriarchátushoz tartozó Magyar Ortodox Egyházmegye főpásztora – protoierej, esperes-adminisztrátor – volt.

⁸³ BERKI 1984. 108–116.; BERKI 1995. 7–17.

A görög-katolikus pap-történész Pirigyi István⁸⁴ több írását – *A görögkatolikus magyarság története A bizánci szertartású kereszténység helyzete Magyarországon Szent István korában*, *A görögkatolikus magyarság története* – szentelte a keleti kereszténység és a magyarság kapcsolatának, közös múltjának. E kapcsolat fontos pontjai e kapcsolatnak a konstantinápolyi keresztségek, Ajtony keresztelője, a szabolcsi zsinat, Árpád-kori monostorok. Munkájának tudományos igényét jelzi, hogy ezen pontok tárgyalásánál nemcsak kutatástörténeti áttekintést és értékelést ad, hanem kitér kifejezetten a bizantinológia megállapításaira, sőt a régészeti leleteket is felsorakoztatva értékeli e kapcsolatokat.⁸⁵

Az utóbbi évtizedek néhány fontos eredményére már most utalok, azonban részletesen és bővebben a történeti résznél foglalkozom velük.

A neves szegedi középkorász-bizantinológus, Makk Ferenc professzor a korai magyar történelem, ezen belül is a magyar külpolitika, a bizánci-magyar kapcsolatok kutatása révén például a *Magyar külpolitika, 896–1196* és annak bővebb, átdolgozott német kiadásában, az *Ungarischen Außenpolitik, 896–1196* című kötetekben foglalkozott a keleti kereszténység szerepével. Elsőként figyelt fel arra, hogy Hierotheosnak három utódja után is maradt fenn püspöki pecsét.⁸⁶

A nemzetközileg elismert szegedi szlavista, H. Tóth Imre professzor a keleti kereszténységgel a bolgár–szláv nyelvészet eredményeiből kiindulva a magyar és szláv kapcsolatokat vizsgálta. Több tanulmánya is napvilágot látott a témában, mint például az *Adalékok a korai magyar-szláv egyházi és kulturális kapcsolatok kérdéséhez*, illetve *A magyarság korai kapcsolatai az ortodox szlávokkal* című tanulmánya.⁸⁷

Végezetül a görög-katolikus segédpüspök Baán István munkássága hozott új eredményeket, ami számos külföldi – többek között római, görög-, törökországi ... – levéltári kutatásának eredménye. Például Turkia metropolíájának létéről, felállításáról szóló új írott forrásokat vont be a téma vizsgálatába, és ehhez kapcsolódó új szempontokat eredményezett a keleti kereszténység kutatásában munkássága, melyeket *A körtvélyesi monostor* és a „*Turkia metro-*

⁸⁴ Pirigyi István (Beregszász, 1921. december 30. – 2005. ?? . ??.) professzor aranymiséis görög katolikus áldozópap, két emberöltőn át a Nyíregyházi Szent Athanáz Görög Katolikus Hittudományi Egyetem (korábban: Főiskola) egyháztörténeti professzora, a magyarországi keleti egyháztörténet doyenje. Összefoglaló munkáit nemcsak minden görög katolikus papnövendék, hanem a történelem szakos egyetemi és főiskolai hallgatók, sőt az egyházi vagy a magyar történelmi kérdésekben tájékozódni kívánó értelmiségiek is alapvető kézikönyvként használják. Ezeken kívül még több kisebb könyvet és szócikkek sorát írta, számos konferencián tartott előadást.

⁸⁵ PIRIGYI 1982. 13–21. 24–25., 28–30., 31–41.; PIRIGYI 1988. 161–165.; PIRIGYI 1991. 9–23.

⁸⁶ MAKK 1999. 40.; MAKK 2000. 331.

⁸⁷ H. TÓTH 1981a. 55–71.; H. TÓTH 1995. 27–35.; H. TÓTH 2000a. 11–41.

politája”. Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon tanulmányokban tárt a szakmai közönség elé.⁸⁸

Szerencsés fejlemény, hogy 2000 óta több a keleti kereszténység történetét részben vagy egészen magában foglaló kutatás is folyik. Mint azt a korai kutatások története is mutatja, miszerint a téma iránti érdeklődés főképp az egyháziak részéről mutatkozott és a témára vonatkozó művek is az ő tolluk alól kerültek ki, úgy ezen napjainkban folyó kutatások is részben az egyházhoz kötődnek. Ilyen fontos kezdeményezés a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola berkein belül működő „Byzantinohungarica – Görög Katolikus Örökség” kutatócsoport Dr. Véghseő Tamás főiskolai docens vezetése alatt.⁸⁹

A témát napjainkban továbbra is érdeklődés övezi az érintett egyház(ak) részéről, melynek eredményeképpen több kötet is napvilágot látott e témában, helyenként a forrásokat új nézőpontból értelmezve. Az előbbire példaként hozható Sasvári László *Keleti keresztények Magyarországon* című kötete,⁹⁰ míg az utóbbira Szarka János diósgyőri görög-katolikus parókus *A rotunda öröksége 2. A görög rítus nyomai a középkorban Sárospatakon és vonzás-körzetében B.-A.-Z. vármegyében* címet viselő kötete.⁹¹

Az *oklevelek* kutatása igen komoly kutatói apparátust tudhat magáénak, különösen ha figyelembe vesszük, hogy csupán a veszprémvölgyi, a szávaszentdemeteri és a tihanyi monostor alapító-, illetve birtoklevele tartozik e témához. A századforduló táján kezdődött egy igen intenzív kutatási időszak, mivel a XIX. század során kerültek sorban kiadásra az oklevéltárakban a középkorból fennmaradt oklevelek.⁹² A XX. század végén az oklevelek kritikai kiadása is megszületett Györffy György munkásságának köszönhetően.⁹³

A *veszprémvölgyi oklevél* eredendően különleges helyet foglal el középkori okleveleink között, hiszen ez az egyetlen ránk maradt görög nyelvű Árpád-kori oklevél. Ezen okból is

⁸⁸ BAÁN 1988. 749–754.; BAÁN 1995. 1167–1170.

⁸⁹ Honlapjukon <http://byzantinohungarica.hu/> – részben a felekezeti indíttatás, részben a vállalt kutatási téma miatt – igyekszik egybegyűjteni a keleti kereszténység magyar, illetve magyarországi múltjára vonatkozó kutatási eredményeket, valamint feltérképezni, számon tartani az erre irányuló kutatásokat.

⁹⁰ SASVÁRI 2005. A szerző több más e témával foglalkozó művet is jegyez, mint például „A Tokaj térségében élt görögök /és rácok/ nyelvi emlékei” (Budapest 1976.), „Ruszin hagyományok görögkatolikusságunk néprajzában” (Budapest 1996), „Az ikonosztáz vonzásában: keleti egyházak Magyarországon” (Budapest 2002.), vagy „A pest-budai görögök” (Budapest 2010.).

⁹¹ SZARKA 2010.

⁹² Néhány példa a XIX. században kiadott került okmánytár-sorozatra: Fejér György: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. 1–13. Budae 1829–1844.; Wenzel Gusztáv: *Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus*. 1–12. Pest 1860–1874.; Nagy Imre – Paur Iván – Ipolyi Arnold – Véghely Dezső: *Codex diplomaticus patrius*. 1–8. Győr–Budapest 1865–1891.; Nagy Imre: *Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. 1–7. Budapest 1878–1891.;

⁹³ DHA I.

sok kutatót foglalkoztatott, komoly vitákat váltott ki hitelessége, nyelvezete, eredete, keletkezése, valamint – ezek tisztázását követően – tartalmának értelmezése. Ennek kapcsán számos jelentős, diplomatikával foglalkozó tudósunk – Karácsonyi János, Gyomlay Gyula,⁹⁴ Hóman Bálint, Czebe Gyula,⁹⁵ Darkó Jenő,⁹⁶ Krajnyák Gábor,⁹⁷ Szentpétery Imre,⁹⁸ Ivánka Endre, Balogh Albin,⁹⁹ Kapitánffy István¹⁰⁰ és Érszegi Géza – foglalkozott vele.

Legutóbb Érszegi Géza adta ki a tihanyi alapítólevél szövegét, mely az oroszok remeteség miatt került a kutatás homlokterébe, ahol keleti remeteség volt. A szövegkiadáson túl több munkájában is foglalkozott a diplomával.¹⁰¹

A szávaszentdemeteri monostorral foglalkozott Györffy György foglalkozott egy nagylélegzetű magyarul és németül egyaránt megjelentetett tanulmányában, melyben nem csupán a monostor XII. század végi birtokösszeírásával, hanem a Száva-parti monostor történetével is behatóan foglalkozott.¹⁰²

⁹⁴ Gyomlay Gyula (Nagyvárad, 1861. július 29. – Budapest, 1942. október 20.) klasszika-filológus, bizantinológus, műfordító, nyelvész, a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd tiszteleti tagja. Az ókori görög és bizánci irodalom filológiai kutatása mellett egyes klasszikus szerzők műveinek magyarra ültetésével, illetve az ókori Görögország történetével foglalkozott.

⁹⁵ Czebe Gyula (Mezőtúr, 1887. február 17. – Balatonszentgyörgy, 1930. július 13.) klasszikus filológus. Az ó- és középkori görög (bizánci) irodalom, nyelvtudományi zeneelmélet és a bizánci-magyar kapcsolatok kutatásában ért el jelentős eredményeket.

⁹⁶ Darkó Jenő (Dálnok, 1880. július 13. – Debrecen, 1940. január 8.) görög filológus, bizantinológus, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja. Főleg a bizánci történetírókkal mint a magyar történelem forrásaival foglalkozott.

⁹⁷ Krajnyák Gábor (Cigelke, 1886. május 3. – Budapest, 1951. február 5.) budapesti görög-katolikus parókus, a Budapesti Központi Szemináriumban a görög-katolikus papnövendékek rítus-oktatását látta el 1930-tól. Számos tudományos tanulmánya jelent meg, melyekben a görög szertartást igyekszik bemutatni.

⁹⁸ Szentpétery Imre (Középpalotja, 1878. szeptember 23. – Budapest, 1950. július 14.) történész, egyetemi tanár, a MTA tagja. Munkássága során főleg oklevéltani kutatásokkal és forráskiadásokkal foglalkozott. 1918-tól Debrecenben tanított, 1923-tól a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemre került, ahol mint a történeti segédtudományok tanára. 1937–1938-ban szerkesztette az Árpád-kori elbeszélő források új kiadását.

⁹⁹ Balogh Albin (Lajos), galánthai (Kassa, 1887. május 17. – Budapest, 1958. március 17.) szerzetes, történész, régész, latin nyelv és történelem tanár. Tanulmányait Beregszászon kezdte és Ungváron, majd Pannónhalmán folytatta. 1903-ban lépett a bencés rendbe, 1910-ben bölcsészdoktori oklevelet szerzett a budapesti tudományegyetemen. 1910-ben szentelték pappá. Franciaországban és Itáliában járt tanulmányúton. 1919-ben a vármege közgyűlése felkérte a „megpróbáltatások ideje alatt előforduló történelmi események megörökítésére”. 1925-ben lett az esztergomi régészeti múzeum igazgatója. Nagy fáradtsággal a múzeumot a Deák Ferenc utcai Obermayer-házba, majd a Bibliotheca nagytermébe költöztette. Az állomány dr. Lepold Antal és dr. Balogh Albin „ügybuzgósága és áldozatkészsége folytán jelentékenyen meggyarapodott”. Az esztergomi közélet aktív tagja volt. A korabeli újságok folyamatosan számolnak be múzeumigazgatói, tanári, történeti munkásságáról, előadásairól kultúresteken, a szabadegyetemen. Egyik szervezője volt az 1938-as Szent István emlékvétnak. 1933 után Esztergomban gimnáziumi igazgató, rendházfőnök és a római katolikus középiskolák országos főfelügyelője. 1942 és 1948 között a Katolikus Tanügyi Főhatóság központjának igazgatója, majd főigazgatója. 1948 után nyugalmazott lelkészként római-fürdői plébános. Magyar történelemmel, egyháztörténettel, valamint helytörténeti és régészeti kérdésekkel foglalkozott. Több középiskolai történelemtankönyvet írt.

¹⁰⁰ Kapitánffy István (1932. október 23. – 1997. november 15.) bizantinológus. Moravcsik Gyula tanítványaként végzett az ELTE latin-görög-történelem szakán, ahonnan két évtizedre eltávolították. Csúpan 1974-ben kerülhetett vissza. Számos tanulmányt írt főleg a középkori latinság és görögség tárgyában.

¹⁰¹ ÉRSZEGI 1993a.; ÉRSZEGI 1993b.; ÉRSZEGI 2004.

¹⁰² GYÖRFFY 1952–1953. 325–362., 69–104.; GYÖRFFY 1959. 9–74.

A dunapentelei monostor nem rendelkezik alapítólevéllel, így a vonatkozó források alapján foglalta össze a történetét Bóna István a város történetét feldolgozó monográfiáiban,¹⁰³ valamint Érszegi Géza is foglalkozott vele.¹⁰⁴

A témára vonatkozó *nyelvészeti* kutatások Melich János¹⁰⁵ és tanítványa, Kniezsa István nevéhez fűződnek,¹⁰⁶ akiknek az eredményeit napjainkban H. Tóth Imre gyarapította.¹⁰⁷ Fontos nyelvészeti helytörténeti eredményeikkel gazdagították ismereteinket Hoffmann István,¹⁰⁸ Bárczi Géza¹⁰⁹ és Kristó Gyula.¹¹⁰ Jelentős *liturgiátörténeti* kutatásokat Radó Polikárp,¹¹¹ Kniewald Károly,¹¹² valamint újabban Török József¹¹³ folytatott. A *patrocíniumkutatás* terén Bálint Sándor,¹¹⁴ Mesterházy Károly¹¹⁵ és Mező András¹¹⁶ mutattak fel komoly eredményeket.

Az első *régészeti* eredményeket Henszlmann Imre XIX. századi feltárásai, kutatásai adták.¹¹⁷ A XIX–XX. század fordulója táján országszerte folyó feltárások ugyancsak számos új ismeretet eredményeztek. Szeged környékén az akkori múzeumigazgatók, előbb Reizner János,¹¹⁸ majd utódja Tömörkény István végeztek Oroszlámoson, Majdánban, Rábé-Anka szigeten és Szőregen feltárásokat,¹¹⁹ a szegedi feltárásokkal pedig Cs. Sebestyén Károly, utóbb Kozák Károly foglalkozott.¹²⁰ A Dunántúlon Foerk Ernő kalocsai,¹²¹ majd Csemegi József tihanyi, zebegényi kutatásait érdemes megemlíteni.¹²² A XX. század közepétől több régészeti anyag is napvilágot látott, melyek egyre nagyobb mértékben gazdagították ismerete-

¹⁰³ BÓNA 1991.; BÓNA 1997.

¹⁰⁴ ÉRSZEGI 1975. 7–42.

¹⁰⁵ MELICH 1910.; MELICH 1929.

¹⁰⁶ Helynévkutatással foglalkozó munkái: KNEZSA 1938. 365–472.; KNEZSA 1941. 21–35.; KNEZSA 1943.; valamint tanára, Melich János munkáját pontosította tovább KNEZSA 1955.

¹⁰⁷ H. TÓTH 1981. 55–71.; H. TÓTH 1995. 27–35.

¹⁰⁸ HOFFMANN 1996.; HOFFMANN 1997.; HOFFMANN 1999.; HOFFMANN 2005.; HOFFMANN 2010.

¹⁰⁹ BÁRCZI 1951.

¹¹⁰ KRISTÓ 1977.

¹¹¹ RADÓ 1939. 352–412.; RADÓ 1957a.; RADÓ 1957b. 391–399.; RADÓ 1967. 422–424.

¹¹² KNEWALD 1938.; KNEWALD 1939a. 1–53.; KNEWALD 1939b. 413–455.; KNEWALD 1941. 1–21.

¹¹³ TÖRÖK 1985. 49–66.; TÖRÖK 2000a.; TÖRÖK 2001a. 157–161.

¹¹⁴ BÁLINT 1943a.; BÁLINT 1943b.; BÁLINT 1972. 141–145.; BÁLINT 1977.; BÁLINT 1989.

¹¹⁵ MESTERHÁZY 1968. 145–177.; MESTERHÁZY 1969. 91–98.

¹¹⁶ MEZŐ 1996.; MEZŐ 2003.

¹¹⁷ Csanád (HENSZLMANN 1871. 2–34.), Kalocsa, Székesfehérvár (HENSZLMANN 1876.; HENSZLMANN – REISENBERGER 1883.) feltárásai.

¹¹⁸ REIZNER 1891a. 206–210.; REIZNER 1891b. 355–358.; REIZNER 1895. 380–381.; REIZNER 1898. 190–192.

¹¹⁹ TÖMÖRKÉNY 1904a. 263–271.; TÖMÖRKÉNY 1904b. 326–332.

¹²⁰ CS. SEBESTYÉN 1925. 61–74.; CS. SEBESTYÉN 1927. 188–208.; CS. SEBESTYÉN 1931. 205–212.; CS. SEBESTYÉN 1938.; KOZÁK 1966–1967. 143–151.; HORVÁTH 1983. 324–327.

¹²¹ FOERK 1911. 19–33.; FOERK 1915. 43–70.

¹²² CSEMEGI 1946. 396–407.

inket. A bizánci egyház, kereszténység jelenlétének ismeretét elősegítő feltárássra és azok publikálására került sor: Csemegi József,¹²³ Kozák Károly¹²⁴ és Kovalovszki Júlia¹²⁵ a templomok kutatásával, H. Gyürki Katalin a veszprémi Szent György kápolna feltárással,¹²⁶ Mesterházy Károly bizánci kereszténység nyomaival, bizánci, balkáni eredetű leletekkel foglalkozott.¹²⁷ A temetkezési szokások és a keleti kereszténység kapcsolatát Szabó János Győző¹²⁸ vizsgálta. Bárányné Oberschall Magda a bizánci kereszt-leleteket dolgozta fel,¹²⁹ majd nyomdokain haladva az újabb leleteket Lovag Zsuzsa,¹³⁰ Szatmári Imre publikálta,¹³¹ illetve Radmilo Petrovič egy monumentális monográfiában dolgozta fel Közép-Kelet-Európa kereszt-leleteit.¹³² Az 1970-es években folyt a szőregi monostor legutóbbi kutatása, melyet Trogmayer Ottó vezetett,¹³³ a dél-magyarországi leletanyaggal foglalkozott és publikálta azokat Horváth Ferenc,¹³⁴ Vályi Katalin,¹³⁵ valamint lehetőség adódott kutatásokat folytatni a szegedi Dömötör-toronyban, melynek ásatását a nemrég, fiatalon elhunyt régész Bende Livia vezette.¹³⁶ Az 1990-es években az oroszok remetetelep,¹³⁷ majd az ezredforduló táján a veszprémvölgyi¹³⁸ és a visegrádi monostorok feltárással folyt.¹³⁹ Újabb ásatásai eredmények a Vajdaságból is várhatók, számos templom, monostor és temető feltárással folyt és folyik.¹⁴⁰

¹²³ Közép-európai román kori centrális templomok kutatása (CSEMEGI 1960. 323–348.).

¹²⁴ A félköríves (KOZÁK 1966. 47–63.) és egyenes szentélyzáródású (KOZÁK 1965a. 223–257.; KOZÁK 1965b. 133–156.) templomok, nyugati karzatok, centrális templomok (KOZÁK 1984. 107–144.), egyes templomok kutatása: zalazántói (KOZÁK 1962. 220–237.), székesfehérvári (KOZÁK 1967. 141–155.), szegedi (KOZÁK 1966–1967. 143–151.) és kiszombori (KOZÁK 1987.).

¹²⁵ Orosháza környéke (KOVALOVSZKI 1965. 173–203.), valamint a feldebrői templom (KOVALOVSZKI 1987.) kutatása.

¹²⁶ GYÜRKI 1963. 341–408.

¹²⁷ Bizánci kereszténység nyomaival és ezzel kapcsolatban a patrocíniumokkal is foglalkozik (MESTERHÁZY 1968. 145–177.; MESTERHÁZY 1969. 91–98.), valamint a bizánci és balkáni eredetű leleteket gyűjtötte össze (MESTERHÁZY 1990. 87–115.; MESTERHÁZY 1991. 145–174.).

¹²⁸ Temetkezési szokások a leletek, ásatási megfigyelések és néprajz eredményei alapján: SZABÓ 1978–1979. 45–124.; SZABÓ 1983. 83–97.

¹²⁹ Bizánci ereklyetartó és egyszerű mellkeresztek (OBERSCHALL 1953.).

¹³⁰ A Nemzeti Múzeumban található keresztet dolgozta fel és tipologizálta (LOVAG 1971. 143–164.; LOVAG 1980. 361–372.; LOVAG 1982. 159–165.; LOVAG 1999.).

¹³¹ A dél-magyarországi (Békés, Csongrád megyei) keresztelőkkel foglalkozott (SZATMÁRI 1995. 219–264.).

¹³² A közép és kelet európai bizánci keresztet gyűjtötte össze munkájában (PETROVIČ 2001.).

¹³³ TROGMAYER 1977a. 51–66.; TROGMAYER 1977b. 48.; TROGMAYER 1978. 89.

¹³⁴ HORVÁTH 1982. 1119., valamint a Szőregi monostorral és a szegedi Dömötör-templommal is foglalkozott.

¹³⁵ Összefoglaló tanulmány régészeti szempontból a Szent István-korabeli Dél-Magyarországról: VÁLYI 2000. 365–385.

¹³⁶ Nem született a feltárással részletes publikáció, ami az ásató 2008-ban bekövetkezett sajnálatos korai halála miatt nem is várható.

¹³⁷ UZSOKI 1990. 35–41.

¹³⁸ CABELLO-FÜLÖP-KOPPÁNY 1998. 171.; CABELLO-FÜLÖP-KOPPÁNY-MÁTÉ 1999. 262–263.; FÜLÖP 2000. 229–230.; FÜLÖP-KOPPÁNY 2001. 235.; FÜLÖP-KOPPÁNY 2002. 291–292.

¹³⁹ BUZÁS 2001. 237–238.; BUZÁS 2002. 293.; BUZÁS 2003. 319–322.; BUZÁS-ESZES 2007. 49–93.

¹⁴⁰ STANOJEV 2005. 59–69.; STANOJEV 2009.

A temetkezéseinkben előforduló bizánci pénzeket, valamint a keresztek Szőke Béla feldolgozta összefoglaló munkájában a Régészeti Tanulmányok-sorozat első kötetében.¹⁴¹ Az utóbbi évtizedekben a numizmatikával, ezen belül is a téma szempontjából érdekes bizánci pénzekkel, valamint obulismellékletekkel több tanulmányában, munkájában foglalkozott Kovács László.¹⁴²

Művészettörténészeink építészetünk kialakulására hatást gyakorló kultúrák között, már csak korai kapcsolataink miatt is, számba kellett venniük a bizánci építészet, művészet hatását, melyet teljes mértékben indokolnak a hazánk területén, elsősorban temetkezésekben előforduló jelentős számú, bizánci eredetű tárgyak. Természetesen e téren is elég megosztott a kutatók véleménye, de teljesen nem tudják kizárni a bizánci művészet hatását, legfeljebb egy közvetett, jelentéktelen hatás szintjén tudják megállapítani. E korszak több jeles művészettörténészt tudhat soraiban: Éber László,¹⁴³ Divald Kornél,¹⁴⁴ Foerk Ernő,¹⁴⁵ Csányi Károly,¹⁴⁶ Radocsay Dénes,¹⁴⁷ Entz Géza,¹⁴⁸ Kádár Zoltán,¹⁴⁹ Lyka Károly,¹⁵⁰ Marosi Ernő,¹⁵¹ Genthon István,¹⁵² Gervers-Molnár Vera,¹⁵³ Dávid Katalin.¹⁵⁴ Az utóbbi időben a bizánci építészet hatásáról összefoglaló munkát készített Takács Miklós.¹⁵⁵

Az ötvösséggel, fémtárgyakkal foglalkozó kutatók – Kovács Éva,¹⁵⁶ Lovag Zsuzsa,¹⁵⁷ László Gyula,¹⁵⁸ Tóth Endre¹⁵⁹ – eredményei rendkívüli fontossággal bírnak azon – sem temetkezéshez, sem településhez nem köthető – fémtárgyaink esetében, amilyen például a Corona Graeca, vagy a nagyszentmiklósi kincslelet.¹⁶⁰

¹⁴¹ Tipológiai szempontú feldolgozása a honfoglalás és kora Árpád-kori leletanyagának: SZŐKE 1962.

¹⁴² KOVÁCS 1983.; KOVÁCS 1989.; KOVÁCS 2000. 277–285.; KOVÁCS 2004. 43–49.

¹⁴³ ÉBER 1922.

¹⁴⁴ DIVALD 1927.

¹⁴⁵ FOERK 1929.

¹⁴⁶ CSÁNYI 1951. 25–40.

¹⁴⁷ RADOCSAY 1954.; RADOCSAY 1977.

¹⁴⁸ ENTZ 1957.; ENTZ 1967. 241–249.

¹⁴⁹ KÁDÁR 1955. 201–204.

¹⁵⁰ LYKA 1977.

¹⁵¹ MAROSI 1995. 43–70.

¹⁵² GENTHON 1951.; GENTHON 1980.

¹⁵³ GERVERS 1972.

¹⁵⁴ DÁVID 1974.

¹⁵⁵ TAKÁCS [s.a.] A munka megjelenés alatt, a kéziratért ezúton mondok köszönetet a szerzőnek.

¹⁵⁶ KOVÁCS 1974.

¹⁵⁷ LOVAG 1978.; LOVAG 1979.; LOVAG 1999.

¹⁵⁸ LÁSZLÓ-RÁCZ 1977.

¹⁵⁹ TÓTH 1988. 739–751.; TÓTH 1996.

¹⁶⁰ Lásd a témát összefoglaló és újraértékelő kötetet: BÁLINT 2004b.

III. Írott, íratlan források

III.1. Írott – történeti – források

A magyarság már a honfoglalást megelőzően kapcsolatba került a kereszténység bizánci, avagy keleti változatával. Moravcsik Gyula *A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység* című tanulmányában összefoglalt minden forrásadatot, amellyel a magyarság és a kereszténység honfoglalás előtti kapcsolatára nézve rendelkezünk.¹⁶¹

A kazárok közt bizánci térítés folyt, sőt a VIII. században missziós püspökségek működtek a 733–746 közötti állapotokat tükröző bizánci püspökjegyzék szerint, amelyben a krími gótok dorosi metropóliája alá tartozó nyolc püspökség között szerepel *onogur* és *hun* püspökség is.¹⁶² Feltételezik, hogy ezek egyikének a hatáskörébe tartozott a magyarok közti térítés.¹⁶³ A magyarok megfelelő ismeretekre tehettek szert, habár arra nézve nem rendelkezünk semmilyen biztos adattal, hogy ezen térítések vezettek-e eredményre, és ha igen, milyen mértékben voltak eredményesek.

A Konstantin-Cirill és a Metód-legendákban megörökített két epizód az első két biztos forrásadat a kereszténység és a magyarok találkozásáról.

„Azután visszatért a Filozófus a maga útjára. És midőn az első órában imáját mondta, rátámadtak az ugrok, farkas módra üvöltve, meg akarván őt ölni. Ő azonban nem rettent meg, sem az imáját nem hagyta abba, csak [így] fohászkodott: 'Uram irgalmazz!', mivel éppen beféjezte ájtatosságát. Ők pedig, meglátván őt, isteni parancsolatra megszelídültek és hajlongani kezdtek előtte, és hallván ajkának tanító szavait, békében elengedték őt egész kíséretével együtt.”¹⁶⁴

A Konstantin-Cirill legenda ezen leírása egyrészt tekinthető egy legenda-toposznak a szent és a barbárok találkozásáról,¹⁶⁵ de valós történeti eseményt dolgozott bele a legendaíró. A történet jelzi, a magyarok ekkor már rendelkeztek ismerettel a kereszténységről.¹⁶⁶

¹⁶¹ MORAVCSIK 1938a. 171–212.

¹⁶² A krími gótok szoros barátságban álltak Bizánccal. Már a IV. századtól kezdve orthodox keresztények voltak. A területük a VI. század elejére már a kazárok fennhatósága alá tartozott. A konstantinápolyi patriarchátusnak alávetett doros-i metropólia (gót eparkha) nyolc püspökségét felsoroló XIV. századi másolata (1555. A kézirat fol. 23^v–27^v), ma Párizsban őrzött *notitia episcopatum*: 1. Dorosz metropólia, 2. Khotziron, 3. Asztıl, 4. Khválisz, 5. Onogurok, 6. Terek, 7. Hunok, 8. Tamatarkha. MORAVCSIK 1938a. 183., 189., 197–206.; OBOLENSKY 1999. 47., 212., 217.; POLGÁR 2010. 344–346.

¹⁶³ Például e nézetet vallja Moravcsik Gyula (MORAVCSIK 1938a. 206.), nyomán Ferincz István (ÁKÍF 160. 486. l.); BOZSÓKY 2000. 131–132.

¹⁶⁴ *Konstantin legenda*: HKÍF 160. (Ferincz István fordítása); PANNON 33–34.; KANTOR 1983. 45. (angol fordítás); BUENOCH 1958. 45. (német fordítás)

¹⁶⁵ A szent és a barbárok találkozására további példákat ismertet: HALMÁGYI 2010.

¹⁶⁶ Amiatt feltételezhető, mivel tisztelettel bántak vele, útjára engedték, tudták, hogy nem remélhetnek tőle zsákmányt. E történetekben benne rejlik a keresztény hitbe vetett bizalom, az „ellenfélnél” azonban sokszor annak tudása is szerepet játszhat a „megszelídülésben”, hogy tudják prédikáción kívül más „zsákmányt” e

Moravcsik Gyula véleménye szerint a találkozás 861-ben történt, mikor egy kazár fejedelem, vezér (kagán) egy keresztény várost ostromolt a Krím félszigeten. Konstantin-Cirill odament megtéríteni a fejedelmet, majd visszafelé úton került sor a találkozásra.¹⁶⁷ H. Tóth Imre szerint a kazár fejedelemhez tartó úton került sor a magyarok részéről 861 tavaszán a támadásra,¹⁶⁸ Kantor szerint a ponthusi steppén zajlott le a legendabeli esemény,¹⁶⁹ míg Dvorník a találkozást a támadással köti össze, miszerint a támadó vezér magyar – volt, hiszen ekkoriban a magyarok a kazárokkal együtt harcoltak, – aki egy krími gót várost ostromolt.¹⁷⁰

*„Midőn az **ugor király** a dunai részekre érkezett, látni akarta őt [Metódot]. És jóllehet egyesek [azt] mondták, s [úgy] vélekedtek, hogy ezt kényszerűség nélkül meg nem íssza, elment hozzá. Ő [a király] azonban uralkodóhoz méltóan tisztelettel, fényesen és örömmel fogadta. És elbeszélgetvén vele [Metóddal] úgy, ahogy két ilyen férfiúnak társalogni illik, megkedvelte, megcsókolván és nagy ajándékokkal [elhálmozván] elbocsátotta, [ezt] mondván neki: 'Emlékezz meg rólam, tisztelendő atyám, szent imáidban mindenkor!'”¹⁷¹*

A *Metód-legenda* is erről a kereszténységre vonatkozó ismeretről tanúskodik, hiszen az ugor király viselkedése, szavai jelzik, tudja kivel áll szemben. Mind az ugor király személyére, mind a találkozó helyére és idejére nézve több eltérő vélemény is napvilágot látott már.¹⁷² Az ugor királyt azonosították III. Károly császárral is,¹⁷³ de általánosan elfogadott, hogy valamelyik magyar vezérről van szó. Felmerült annak lehetősége, hogy Árpád is lehetett,¹⁷⁴ elfogadott vélekedés szerint nem határozható meg pontosan a forrásban szereplő ma-

szent emberektől nem szerezhettek. A negatív kimenetelű találkozások hátterében a „vallások harca” áll, ami e nomádoknál viszont nem jöhet szóba a rájuk jellemző vallási türelem miatt.

¹⁶⁷ MORAVCSIK 1928. 108–109.; MORAVCSIK 1938a. 208–209.; HKÍF 160. 481 lj.

¹⁶⁸ H. TÓTH 2003. 46–49.; KIRÁLY 1974. 9. A kazároknál lefolyt hitvitáról, annak forrásairól: KOHN 1990. 35–36.; SPITZER–KOMORÓCZY 2003. 97–99.; PÜSPÖKI NAGY 2001. 50–52.

¹⁶⁹ KANTOR 1983. 89. 37. lj.

¹⁷⁰ DVORNÍK 1926. 189–190.

¹⁷¹ *Metód-legenda*: HKÍF 161. (Ferincz István fordítása.); PANNON 105.; KANTOR 1983. 125. (angol fordítás); BUJNOCH 1958. 98. (német fordítás)

¹⁷² A Pannóniai-legendák keletkezésére nézve elfogadják, hogy közel egy időben keletkeztek az eseményekkel. Konstantin-legendájához még Metód maga is adalékokat szolgáltatott a gyermekkoráról. A mindkét vagy az egyik legenda írójaként Ohridi Szent Kelemen tartják számon A Konstantin-legenda legrégebbi szövege 1469-ből maradt ránk és Zágrábban őrzik, míg a Metód-legenda a XII–XIII. századi moszkvai Uszpenszkij-gyűjteményben található meg. H. TÓTH 2003. 180–181.

¹⁷³ A 'korolb' szó használata alapján egy késői másoló interpolációja az 'ugor' jelző. Az eredetiben az óbolgár 'kralb' szó állhatott, melynek jelentése nyugati uralkodó, míg a 'korolb' jelentése 'magyar uralkodó'. A 'kralb' a frank uralkodóval való találkozást valószínűsíti és nem a magyar fejedelmet, mely találkozó 884-ben túllni-erdő mellett III. Károly és Szvatopluk között zajlott le, ahol Methód Szvatopluk kíséretében volt jelen ekkor: BRÜCKNER 1913. 94.; KANTOR 1983. 138. 76. lj. Bujnoch azonban nem zárja ki a 'magyar királylyal' találkozás lehetőségét sem. BUJNOCH 1958. 187. 77. lj. Ezt cáfolja H. Tóth Imre, aki a szöveget elemezve kifejti, hogy e helyen és később is az óbolgár 'vladyka' kifejezés áll, mely feltehetőleg az 'Uram' megszólítás tükörfordítása, ahogy a magyarok szólították vezérüket. H. TÓTH 1995b. 194–195.; H. TÓTH 2003. 157–161.

¹⁷⁴ BOTKA 1878. 541.; TIMKÓ 1971. 383.

gyar törzsfő személye.¹⁷⁵ A találkozás 882 táján az Al-Dunánál,¹⁷⁶ a 884 késő őszén a Duna középső folyása mentén,¹⁷⁷ a Dráva-Száva vidékén, 884. február – október 26. között a bizánci út során a Duna bulgáriai szakaszán, vagy 881-ben a morva főváros közelében lévő Duna-menti – nem morva – területen is lehetett.¹⁷⁸

A honfoglalást megelőző időszakban, a IX. században a Kárpát-medence nem volt egységes politikai irányítás alatt, így az itt élő és a magyar honfoglalást megért népek (avarok, szlávok, bolgárok, morvák, ...) nem pusztán etnikai, de vallási szempontból is igen változatos képet mutattak. Keleti és nyugati keresztény vallású népesség egyaránt megérte a magyarok honfoglalását, és esetlegesen térítés is folyhatott a Kárpát-medencében e népek – elsősorban a bolgárok – közvetítésével. H. Tóth Imre nézete szerint a honfoglalás után a magyarok közt élő, már korábban keresztény hitre tért és ezáltal egyházi „intézményekkel” (papokkal, templomokkal, stb.) már rendelkező „bolgár-szláv népesség is közvetítette őseinknek az ortodox kereszténység gyakorlatát”. Ennek a belső, bolgár-szláv térítésnek a nyoma a magyar nyelv „szókincsének legrégebbi, keleti rítusra utaló rétege” mint például *kereszt, karácsony, panaszt, pap, szombat, vádol, ...*¹⁷⁹ A honfoglalást közvetlenül követően e térítések révén a Kárpát-medencében a Krisztus-hitről további ismeretekkel gyarapodhattak eleink.¹⁸⁰ Feltételezhető, hogy folyhatott térítés, megtérés a magyarok közt. A bizánci keresztiek jelenlétét a temetkezésekben a keleti térítés bizonyítékeként értékeli Pirigyi István és Györffy György is.¹⁸¹ A írott források által dokumentált első keresztségekről csak a X. század közepéről rendelkezünk adatokkal.

¹⁷⁵ RIPOCHE 1977. 84.; H. TÓTH 1981. 170–178.; H. TÓTH 2003. 156–161.; KRISTÓ–MAKK 2001. 66. Obolensky szerint „egy korábban a Kárpátokon átkelő nemzetség feje lehetett”. OBOLENSKY 1999. 197.

¹⁷⁶ KIRÁLY 1974. 9. Ezzel szembehelyezkednek többen, hiszen a terület bolgár ellenőrzés alatt állt és a bolgár–morva háború előestéjén nem volt biztonságos erre az utazás, kiváltképpen Metód számára. H. TÓTH 2003. 160. Dvorník szerint sem utazhatott az al-dunai szakaszon át annak veszélyessége miatt, hanem az ún. Via Egnatián, Mutimir területén keresztül – emiatt nem lehetséges, hogy a bizánci út során találkozott volna Metód az ’ugor’ királlyal. DVORNÍK 1926. 184., 300.; GYETVAI 1987. 22.

¹⁷⁷ BOTKA 1878. 543.; H. TÓTH 2003. 161.

¹⁷⁸ KRISTÓ 1993. 73.; MMFH I. 131.; HKÍF 161. 489. l.j.

¹⁷⁹ H. TÓTH 1995a. 30–31.; H. TÓTH 2000a. 23. A bolgár-szláv e kontextusban a nyelvet jelöli. Etnikailag a bolgárok főképp két összetevőből alakultak ki: a bolgár-török és bolgár-szláv népességből, az előbbi a kereszténység felvételének és a Metód-tanítványok munkásságának következtében elszlávosodott, azaz nyelvében egységes bolgár-szlávvá vált.

Bozsóky szerint a fent elsorolt szavak a Hierotheos és szerzetesei által segítségül hívott határmenti bolgár-szláv tolmácsok révén kerültek a magyar nyelvbe. BOZSÓKY 2000. 170.

¹⁸⁰ VÁCZY 1938a. 215–216.; ÉRSZEGI 2000b. 374.

¹⁸¹ GYÖRFFY 1977. 47.; PIRIGYI 1982. 20.; PIRIGYI 1991. 11.; GYÖRFFY 2000. 47. Az ő véleményüktől eltérően Madgearu a keresztiket Hierotheos működési területének meghatározásához használja fel, az ő tevékenységének bizonyítékát látja benne. MADGEARU 2008. 119–138.

A honfoglalást követően 917-től kezdve indítottak déli irányú kalandozó hadjáratokat Bizánc ellen a magyarok, mégpedig a bolgárokkal és a besenyőkkel szövetségben.¹⁸² A helyzet Simeon bolgár cár (893–927) halálával megváltozott, mivel utódja I. Péter (927–969) szövetségre lépett Bizánccal, így a magyar hadjáratok célpontja nem csupán Bizánc, hanem a Bolgár Császárság is volt ezentúl. A kalandozó hadjáratoknak a 943-ban kötött békeszerződéssel vetett véget Bizánc,¹⁸³ és feltehetőleg a bolgárok is hasonlóképpen békét kötöttek a magyarokkal. E békekötésről mind *Georgius monachus continuatus*, mind *Ioannés Skylitzés Synopsis historión*-ja beszámol.

„Az indictio első évében, április havában nagy erővel ismét betörték a türkök, Theophanes patrikios paraqoimomenos kimenvén békeszerződést kötött velük, s **előkelő kezeseket** kapott. Ettől kezdve sikerült a békét öt éven át megőrizni.”¹⁸⁴

„Amikor az indictio első évében a türkök betörést intéztek a rómaiak ellen, Theophanes paraqoimomenos elmenvén békeszerződést kötött velük, és miután **kezeseket** kapott, hazatért.”¹⁸⁵

Ezen 943-ban kötött béke újabb öt évre történő meghosszabbításakor, 948 táján járhatott Termacsu és Bulcsú Konstantinápolyban, mely eseményt Bíborbanszületett Konstantin császár (913–959) *A birodalom kormányzásáról* írt munkájában örökített meg:

„Tevelí meghalt, és az ő fia **barátunk, Termacsu**, aki minap jött fel **Bulcsúval**, Turкия harmadik fejedelmével és karchájával.”¹⁸⁶

E látogatás során került sor – Skylitzés szerint – Bulcsú megkeresztelkedésére, mikor is a keresztapja maga a császár lett, és *patrikios* méltóságot, valamint ajándékot kapott.

„De a türkök sem hagytak fel betöréseikkel, és szüntelenül pusztították a rómaiak területét, míg csak vezérük, **Bulcsú**, színlag a keresztény hit felé hajolva, Konstantinápolyba nem jutott. Megkereszteltetvén Konstantinos császár lett a keresztapja, és a patrikiosi méltósággal megtiszteltetvén, sok pénz uraként tért vissza hazájába.”¹⁸⁷

A forrásokban – *Georgius monachus continuatus* és *Ioannés Skylitzés* által – említett „**előkelő kezesek**” kapcsán merült fel, hogy ezek a kezesek Bulcsú és Gyula lehettek. Ott tartó-

¹⁸² MAKK 1996. 15–17.; MAKK 1999. 12. A 917. évi ankhialosi csatával kapcsolatban Balogh László arra az eredményre jutott, hogy ebben a csatában még nem vettek részt a magyarok, csak későbbi időponttól indítottak kalandozó hadjáratokat Bizánc ellen. BALOGH 2007. 7–21.

¹⁸³ Makk Ferenc véleménye szerint az első békekötés 934-ben volt, majd ezt követően minden öt évében meghosszabbították egészen 958-ig, amikor a basileus felmondta a békeszerződést a magyarok 955-ös Lech-mezei vereségén felbátorodva. MAKK 1996. 17., 22.; MAKK 1999. 13.; MAKK 2001. 67.

¹⁸⁴ *Georgius monachus continuatus*: MORAVCSIK 1984. 61–62.; HKÍF 150. (Moravcsik Gyula fordítása)

¹⁸⁵ *Synopsis historión*: MORAVCSIK 1984. 85.

¹⁸⁶ *DAI*: DAI 178–179.; HKÍF 132. (Moravcsik Gyula fordítása); MEH 122.

¹⁸⁷ *Synopsis historión*: MORAVCSIK 1984. 85–86.; HKÍF 152–153. (Moravcsik Gyula fordítása)

kodásuk ideje alatt került sor megtérítésükre, majd kezes-idejük letelte után felvették a keresztiséget.¹⁸⁸

Míg *Skylitzés* Bulcsúval kapcsolatban megőrizte a megkeresztelkedés tényét, addig Termacsuról hallgatnak a források e tekintetben. Ennek ellenére a *DAI* titulus-használata, – miszerint „*barátunk*”-nak, azaz ’φίλος’-nak nevezi őt –, közvetve jelzi, hogy ő is feltehetőleg megkeresztelkedett. A bizánci titulus-használat igen kötött, szigorú szabályokat követ, és a ’φίλος’ megszólítás „Bizáncban kitüntető cím volt, a régi római ’*amicus*’ utóda, az idegen fejedelmeket megillető megszólítások közt a harmadik fokozatot képviselte”.¹⁸⁹

A második keresztelőre 953 körül került sor, feltehetőleg az ötéves békeszerződés újabb meghosszabbítása okán utazott Gyula, a Magyar Fejedelemség második legnagyobb méltósága Konstantinápolyba. Az ő keresztiségét *Ioannés Skylitzés*, valamint *Skylitzés* művét felhasználó *Ioannés Zonaras* – az *Epitomé historiôn* munkájában – egyaránt megörökítették:

„Nem sokkal utóbb **Gyula** is, akit szintén a türkök fejedelme volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik, s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesül. Ő magával vitt egy jámborságáról híres, **Hierotheos** nevű szerzetest, akit Theophylaktos Turkia püspökévé szentelt, aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivetett a kereszténységhez. Gyula pedig megmaradt hitében, ő maga nem intézett soha betörést a rómaiak területére, és az elfogott keresztényekről sem feledkezett meg, hanem kiváltotta azokat, gondja volt rájuk szabaddá tette őket.”¹⁹⁰

„Mindkettőjük patrikiosi rangot kapott, és pénzzel elhalmozva tértek vissza földjükre, **magukkal** víve egy papot is, akit sokakat rávezetett Isten ismeretére.”¹⁹¹

E két keresztiségről további, szláv források – a *Nikon-krónika* és az ún. 15. századi gyűjtemény – is szólnak, kiegészítve *Skylitzés* tudósítását azzal az információval, hogy Gyula a keresztiségben az István („*Stefan*”) nevet kapta.

„...isteni sugallatra egyszerre az **ugor nép két fejedelme** felkerekedett és Car’gradba ment és felvette a szent keresztiséget a területük alá tartozókkal együtt. Ám a barbárok Car’grad elleni támadása miatt a görög főpapok nem tudtak bejutni földjükre, hogy tanítsák őket és átadják nekik a szent könyveket, mivel a nyelvükön írt könyveik nem voltak, és váratlanul a fejedelmek egyike, a **Stefan** nevű, sok nemes dolgot cselekedve, megtért az Úrhoz. Látván pedig a görögök elerőtlenedését, a latinok eljövén Rómából, a szokásosan ugroknak nevezetteket a maguk tévtanára térítették...”¹⁹²

„...a **peon nép két fejedelme** isteni sugallatra összes hadjukkal egyetemben nyomban elhatározta, hogy teljes alázattal és szeretettel akár Konstantin városáig is elmegy, ohajtván a szent keresztiség felvételét és az isteni

¹⁸⁸ KERÉKGYÁRTÓ 1859. 454–458.; HORVÁTH 1860. 85–86.; KERÉKGYÁRTÓ 1865. 451–458.

¹⁸⁹ MORAVCSIK 1953. 53.; MORAVCSIK 1970. 106.; MORAVCSIK 2003. 53. Nézetét elfogadja például TÖRÖK 2002. 14.

¹⁹⁰ *Synopsis historiôn*: MORAVCSIK 1984. 85–86.; HKÍF 152–153. (Moravcsik Gyula fordítása)

¹⁹¹ *Ioannés Zonaras: Epitomé historiôn*: MORAVCSIK 1984. 100.

¹⁹² *Nikon-krónika*: HKÍF 179. (Ferincz István fordítása).

*bölcsesség igéjét, amire méltónak is találtattak. És felvévén a keresztséget, s Krisztus evangéliumát [elfogadván], hazatértek. És mielőtt a görög főpapok igazában országukba jöhettek volna, és őket az írás szavaival oktathatták volna, a két fejedelem egyike, a **Stefan** nevű, igaz keresztény hitben legott elhunyt, sok jó és Istennek tetsző dolgot cselekedvén, békességben a mennyei birodalomba tért...*¹⁹³

A magyarok közti görög térítés elsőbbségéről egy kései, XV. századi forrás is tanúskodik. Ez a tudósítás az ún. *Beszéd Batu meggyilkolásáról*,¹⁹⁴ melynek forrása Perényi József szerint Skylitzés volt, míg Rokay Péter szerint nem feltétlenül a bizánci forrásból szerezte ismeretét a legenda szerzője, hiszen ezt az információt meríthette a Gellért legendából is, mivel egy magyar esemény elbeszélésénél inkább használt magyar forrásokat mint bizáncit.¹⁹⁵

*„Korábban az urgok pravoszlávok [= igaz hitűek] voltak, minthogy a görögöktől vették fel az igaz hitet. Nem törekedtek arra, hogy saját nyelven írást alkossanak, s minthogy a rómaiak közel voltak, megnyerték a maguk hitének, s attól kezdve mind a mai napig így maradt.”*¹⁹⁶

Ki kell térni Hierotheos működésére. Theophylaktos patriarcha (933–956)¹⁹⁷ felszen-
telte Hierotheos szerzetest „*Turkja püspökévé*”. Az elnevezés jelzi a bizánci császári diplomácia szándékát, miszerint minden *türk*, azaz minden magyar, az egész Magyar Fejedelemség megtérítésének feladatát szánták neki.¹⁹⁸ Ezen előfeltevésüknek – miszerint erre minden lehetőséget meg fog kapni – alapul szolgáltatott, hogy a Magyar Fejedelemség három méltósága megkeresztelkedett Konstantinápolyban. Még ha személyükben nem, vagy csak csekély mértékben lettek kereszténnyé, arra a császári diplomácia számított, hogy politikai megfontolás okán a térítést nem fogják akadályozni. A szláv források szerint mindkét törzs – „*területük alá tartozókkal együtt*”, illetve „*összes hadukkal egyetemben*” – megkeresztelkedett, ami a magyar népesség hozzávetőleg negyedének a keleti keresztény hitre térését jelentheti.¹⁹⁹ Zonaras tudósi-

¹⁹³ 15. századi gyűjtemény: HKÍF 178. (Ferincz István fordítása).

¹⁹⁴ PERÉNYI 1957. 172–184.; ROKAY 2000. 88.

¹⁹⁵ A szöveg alapján megállapítható ugyanis, hogy a XIV. századi krónikakompozíciót is ismerte a szerző. ROKAY 2000. 88.

¹⁹⁶ DIMITRIEVA – LIHACSEVA 1986. 516., 518. (ószláv változat), 517., 519. (orosz fordítás)

¹⁹⁷ Theophylaktos konstantinápolyi patriarcha 933. február 2 – 956. február 27. között. 917-ben született Konstantinápolyban, I. Romanos Lekapénos császár (920–944) fia, aki patriarchának szánta őt. 924-ben, még gyermekként, kinevezte őt I. Nikolaos Mystikos konstantinápolyi patriarcha (901–907, 912–925) synkellosának. Patriarchaként következetesen támogatta apja politikáját, tárgyalt Antiochia és Alexandria patriarcháival, ezzel is erősítve a keleti egyházfők közti kapcsolatot. 948-ban ő küldte a magyarokhoz Hierotheos szerzetest „*Turkia püspöké*”-nek felkenve. I. Péter bolgár cárral folytatott levelezésében ő határozta meg a bogumilizmust mint veszélyes eretnekséget, melyben keveredik a manicheizmus a paulikianizmussal. 956-ban, halála után a chalcedoni Routhinianai monostorban temették el, kívánsága szerint. Kazhdan, Alexander: Theophylaktos. In: KAZHDAN 1991. 2068.

¹⁹⁸ MORAVCSIK 1967. 329.; GYÖRFFY 1976. 176.; MAKK 1996. 17.; BRÉHIER 1999. 175–176.; MAKK 1999. 41.; BOLENSKY 1999. 196.; MAKK 2000a. 319–348.; AVENARIUS 2000. 129.

¹⁹⁹ Miután a magyarok második és harmadik legnagyobb méltóságáról és azok törzséről, „*területük alá tartozókkal*”-ról van szó, feltételezhető, hogy a betelepült hét magyar és egy (három) kabar törzs közül nem a legkisebb népességű törzsekről van szó – így a nyolc törzsszel számolva a két törzs a népesség akár negyedét is jelenthette.

tása is azt sugallja, hogy Hierotheos mindkettőjük területén folytatott térítő tevékenységet.²⁰⁰ Feltételezhető, hogy a magyar központi vezetés hozzájárulásával került sor az egész országra érvényes joghatósággal rendelkező püspök magyarok közé küldésére a „rendkívül körültekintő bizánci diplomácia” részéről.²⁰¹ A püspök és szerzetesei térítő tevékenységének a következményeként kerültek a magyar nyelvbe a szláv eredetű egyházi szavak, minthogy bolgár-szláv tolmácsok segítségével hirdették az evangéliumot.²⁰² Ezen időszakhoz köti Pósta Béla és Radu Heitel a *gyulafehérvári körkápola* építését is, illetve újabban feltárt gyulafehérvári templommal kapcsolatban is felmerült annak lehetősége, hogy Gyula-kori.²⁰³ Török József azon nézetet vallja, hogy Hierotheos működése még a missziós püspökség szintjén sem volt.²⁰⁴

Működésének területére nézve három nézet különböztethető meg. Az első kettő Gyula territoriumára, míg a harmadik – mint fentebb már említettem – a magyarok egész szállásterületére lokalizálja Hierotheos tevékenységét.²⁰⁵

Az első szerint Erdély egészen a Tisza-Maros határvonalig volt a gyulák törzsterülete, ahol Hierotheos működött.²⁰⁶ Dávid Katalin a patrocínium alapján Szegedet véli Hierotheos és utódai legalábbis egyik központjának, székhelyének.²⁰⁷

Meg kell azonban jegyeznem, hogy miután nem rendelkezünk megbízható adattal sem a magyarok össznépességére, így az egyes törzsekre vonatkozó népességi adatok sem állnak rendelkezésre, minek következtében e két törzs népessége az össznépességhez képest nem határozható meg.

²⁰⁰ Zonaras tudósításának problémája, hogy Skylitzés munkáját használta fel, az általa közölteket összevonva.

²⁰¹ PIRIGYI 1988. 161. A nomád népek „birodalomalkotási eljárása” magába foglalta, hogy a birodalmába ötvözött új népeknek mind területi, mind társadalmi, gazdasági és vallási viszonyait érintetlenül integrálta a meglévő államba. Ez a metódus magában foglalta a különféle vallásokkal szembeni türelmet. (KRISTÓ 1995. 114.) A magyarok e nomád népekre jellemző vallási türelme megfigyelhető a későbbiekben is (KRISTÓ 1996. 497–506.). Igen hamar eljutott a kutatás arra a következtetésre, hogy a steppei nomád népek jellemzője a vallási türelem. Ez megjelenik a témára vonatkozó korai kutatásokban is. Például Horváth Mihály kifejti, hogy a magyarok keletről hozták magukkal a vallási türelmet, ahol már „a különféle vallási tanok ismerete ... elterjedve volt legyen”. Ez a vallási türelem volt az, ami könnyen utat nyitott a kereszténységnek (HORVÁTH 1860. 104–105.). A steppei népek egy „magasabbrendű istenélménnyel rendelkeztek”, mely például lehetővé tette az „új hit befogadásának viszonylagos gyorsaságát”. Ennek hátterében azok a hatások is állnak, melyek „a Kr. u. V. századtól kezdve egészen a tervszerű térítés megindulásáig megszakítás nélkül érték, anélkül, hogy e pogányok egyetlen vértanúval is gazdagították volna a mártírok galériáját.” (DEÉR 1938. 76–77.) Lásd még a vallási toleranciára SZABADOS 2009. 50.

²⁰² GYÖRFFY 1952–1953. 333.; H. TÓTH 1981a. 56–57.; PIRIGYI 1991. 11.; H. TÓTH 1995a. 29–30.; GYÖRFFY 1997. 48.; H. TÓTH 2000a. 26.; GYÖRFFY 2000. 48.

²⁰³ Lásd bővebben a III.4.1. fejezetben.

²⁰⁴ TÖRÖK 2002. 45.

²⁰⁵ MORAVCSIK 1967. 329.; JÁKLI 1996. 123–124. (Ennek bizonyítékát látja például az apostagi tizenkétkaréjos templomban.); AVENARIUS 2000. 129.; KOMÁROMI 2007a. 217. (Azonban megjegyzi, hogy az ország déli és keleti vidékén volt eredményes.)

²⁰⁶ KNIEZSA 1964. 204.; SZÉKELY 1967. 291.; HERMANN 1973. 12.; RIPOCHE 1977. 82–83.; LENKEY 2003. 19.; TÖRÖK 2002. 14. (Korábban a működési területet az „alföldi tájakon, pontosabban a Maros-mentén” határozta meg. TÖRÖK 2000b. 105.); LOUTH 2007. 251. (Ország keleti felében, a Tiszától keletre.); SZEGFÜ 2008. 122. (Közép-Tisza és Maros vidéke); CSELÉNYI 2010. 6572.

²⁰⁷ DÁVID 2000. 186.

A második a Marostól délre feltételezi a székhelyét, mely nézet a gyulák területét Ajtony területével azonosnak tekinti. Így például Hóman Bálint a területi azonosságot az alapján feltételezi, hogy Ajtonyt tartja az utolsó gyulának, így Hierotheos székhelye Marosvárott volt.²⁰⁸ Váczy Péter szerint Gyula (ősi) törzsterületén működött Hierotheos, mely fölött az ezredforduló táján a gyula nemzetségből származó Ajtony uralkodott, míg az ifjabb Gyula uralma az utóbb meghódított erdélyi részekre terjedt ki.²⁰⁹ Györffy György Sirmium mint püspöki székhely mellett foglal állást, melyet indokolt antik előzménye mellett, hogy a IX. századi Pannonia püspöki székhelye is volt és Bizánc szempontjából is igen kedvező helyen feküdt.²¹⁰ Bozsóky Pál Gerő a görög püspökök székhelyét Sövényházára helyezi az ott feltárt bizánci püspöki bottal eltemetett halott, feltehetően püspök miatt, akiben Hierotheos egyik utódját látja.²¹¹ Magyar Kálmán Hierotheos működési területét, egyben a gyulák territoriumát a Bánát északi részére, Csanád–Csongrád–Békés és Arad megyék területére lokalizálja.²¹²

A 955-ben Augsburg melletti lech-mezei katasztrófa²¹³ több következménnyel is járt a magyarokra nézve. A nyugat felé folytatott kalandozások véget értek, ezzel létszükségletté vált a bizánci adó, melynek folyósítását a magyarok csatavesztése miatt 958 tájától a basileus beszüntette, feltehetőleg vele együtt a bolgárok is, minek következtében a magyarok a balkáni hadjáratokat újra megindították. A nyugati kereszténység felé való nyitás ugyancsak a lech-mezei csatavesztés következménye volt. Taksony fejedelem 960-as évek elején XII. János pápától térítő püspököket kért. A pápa a magyarok számára egy Zacheus nevű papot térítő püs-

²⁰⁸ HÓMAN 19???. 182. Bóna István adatgyűjtése szerint a bizánci típusú leletanyag (pénz, arany és ezüst fülönfüggők, bizánci csat) mellékletes sírok a Tisza-vidéken Tokajtól Orsováig, főleg a Körös/Berettyó és Al-Duna között fordulnak elő, így a gyulák területe itt volt, nem pedig Erdélyben, ahol ez a leletanyag hiányzik. BÓNA 2000. 64.

²⁰⁹ VÁCZY 1938b. 496.; IVÁNKA 1942a. 185.; IVÁNKA 1942b. 26.; PATACSI 1962. 276.; VÁCZY 1985. 169–170.

²¹⁰ GYÖRFFY 1976. 176.; GYÖRFFY 1977. 47.

²¹¹ Marosvárt a Keresztelő Szent János patrocínium miatt, Szegedet a görög előzmény ásatásbeli hiánya miatt, míg Szávaszentdemetert a püspökség meglétének hiánya miatt zárja ki. BOZSÓKY 2000. 246.

²¹² MAGYAR 2001. 237. Hasonlóképpen a Tisza-Maros szögbe lokalizálja Hierotheos működési területét GYETVAI 1987. 22–23.

²¹³ „Jézus Krisztus megtestesülésének 955. éve volt, a magyarok akkora serege lendült támadásba ... a magyarok serege harci kedvét elvesztve megfutamodott ... [Ottó király] övéivel üldözésükre indult ... Egyetlen utat vagy kitérőt sem sikerült találniuk úgy, hogy ott ne teljesedett volna ki rajtuk nyilvánvalóan az Isten bosszúja, annyira, hogy nem sok nappal azután foglyul ejtett királyiukat és főembereiket és sok más földijüket Regensburgba hurcoltatván népük nagy gyalázatára akasztófa-ra húzták.” (Augsburgi Gerhard: Szent Udalrik élete: HKÍF 234. [Sebők Ferenc fordítása], 237–238., MEH 258–261.)

„A magyar nép három vezérét foglyul ejtették, Henrik herceg elé vezették, s mint arra rászolgálták, csúfos halállal büntették, bitófán végezték ugyanis.” (Widukind: Res gestae Saxonicae: HKÍF 227. [Almási Tibor fordítása], MEH 254.).

pökké szentelt és a magyarokhoz küldött, melynek útját I. Ottó császár azonban megakadályozta.²¹⁴

Míg a lech-mezei a nyugati kalandozásokat, addig a 970-ben elszenvedett arkadioupolisi vereség, melyet az orosz–besenyő–bolgár–magyar hadak együttesen szenvedtek el, minden kalandozó hadjárat végét jelentette. E vereségben szövetségeit is elvesztették a magyarok, hiszen a kijevi Szvjatoszláv (945–972) fejedelem békét kötött a Birodalommal, a bolgárok ellen pedig II. Basileios Bulgaroktonos (976–1025) császár részéről folyamatosan hódító hadjáratok indultak egészen az ország teljes elfoglalásáig, a Bolgár Cárság 1018-ban történt önálló államiságának megszűnéséig.

Magyar földön az újabb katonai vereség mind hatalomváltást, mind pedig a nyugat felé nyitást hozta magával. Taksony (cca. 955–972) helyére a fejedelmi székbe fia, Géza (cca. 972–997) került. Géza hatalomra kerülésével elkezdte rendezni az ország kül- és belviszonyait. 972-ben térítőket kért, majd követeket küldött I. Ottó császárhoz (936–962–973) Quedlinburgba a birodalmi gyűlésre 973 húsvétján. Ezzel megindult a nyugati kereszténység szervezett terjesztése az országban német papok közvetítésével. A nyugati, Német Császársággal való viszony békés rendezése és a szervezett nyugati térítés megindulását követően számos politikai házasság kötöttetett. E házasságok a belső- és a fontosabb szomszédokkal a külső békét biztosították.²¹⁵ Például öccse, Mihály 980-as években kötött orosz házasságot, mely házasságból született Vászoly és Szár László.²¹⁶ Egyik leánya I. (Vitéz) Bolesław (992–1025) lengyel fejedelem, míg a másik a bolgár trónörökös, Gavril Radomir (Roman) felesége lett.

„Radomir Magyarország királyának leányát bírta feleségül; nem tudom, mi okból kifolyólag, meggyűlölte őt, s miután már tőle teherbe esett, elűzte, és feleségül vette a Larissában foglyul ejtett csodaszép Eirénét...”²¹⁷

E házasság megkötését néhány kutató 995 tájára, míg felbomlását 997–998 tájára helyezi.²¹⁸ Léteznek azonban ettől eltérő nézetek, melyek a házasságkötést 986–987-re,²¹⁹ 999-

²¹⁴ MAKK 1996. 15., 19–20. Püspöki Nagy Péter véleménye szerint Zacheus eljutott a magyarokhoz, csupán térítő tevékenysége nem hozott kimutatható eredményt. PÜSPÖKI NAGY 1988. 68.

²¹⁵ Ezen házasságokat egyesek Géza tudatos házasság-politikájaként értelmezik, ugyanakkor ellenvéleményként megfogalmazódott, hogy két nagyobb lányának házasságkötése bizonyossággal nem kapcsolhatók hozzá (KRISTÓ 2002b. 219.).

²¹⁶ Vászoly, azaz Vazul /Basileios/ és Mihály /Mikhaél/ neve jelzi, hogy keleti keresztények lehettek. A Stephanos és Mikhaél keresztnévpárt előszeretettel adták uralkodónak (Stephanos = megkoszorúzott) és mellette hadvezéri tisztséget betöltő testvérnek, ugyanis a Stephanos = megkoszorúzott az uralkodóra utaló név, míg a Mikhaél = Mihály arkangyal, a mennyei seregek vezére a fővezérre, legfőbb katonai vezetőre utalt. Géza a keresztységben az István nevet kapta, míg öccse Mihály lett. Amennyiben e névszimbolika alapján kapták nevüket, akkor ellene szól Mihály keleti keresztény voltának, hiszen Gézáról bizonyosan tudott, hogy nyugati rítus szerint lett megkeresztelve.

²¹⁷ *Michael archimandrita pótlásai*: MORAVCSIK 1984. 97.

²¹⁸ MAKK 1996. 40., 54., KRISTÓ 1998. 112.

²¹⁹ ZLATARSKY 1918. 73.; VAJAY 1967. 66.

re,²²⁰ illetve 1001 tájára,²²¹ a házasság felbomlását a 988-ra,²²² az 1000–1001. évekre²²³ avagy az 1001–1005 közötti évekre datálják.²²⁴

A dinasztikus összeköttetés létrejöttében magyar részről a békés kapcsolat biztosítása játszhatott szerepet, míg a bolgárok szabadságharcukhoz reméltek általa szövetségest és konkrét támogatást nyerni. Ugyanakkor a házasság felbomlásának oka lehetett a várt segítség elmaradása, avagy István király külpolitikai irányváltása, azaz Bizánc-baráttá vált politikája.

Géza fejedelem uralkodása során bolgárbarát politikát folytatott, melyet azonban a be nem avatkozás, a passzív külpolitika jellemezett. A lázadó bolgárok vezetőivel már 972–973-ban Géza felvette a kapcsolatot, sőt biztosította a lehetőséget, hogy magyar területen át tudjanak követeik 973-ban eljutni I. Ottó német-római császárhoz Quedlinburgba. Géza fejedelmet azon cél vezérelte, hogy Bizáncot ily módon gyöngítse, erőit a bolgárok révén lekötve tudja.

I. (Szent) István király (997–1000–1038) uralkodása elején változtatott a magyar külpolitika irányvonalán, és szövetséget kötött II. Basileios császárral.²²⁵ 1002-től ismét kiújultak a harcok: előbb a Serdika vidéki erődítmények ellen vezetett támadást II. Basileios császár, melynek során elfoglalták Pliskát, az egykori fővárost és Nagy Preslavot, majd a makedóniai Vodent. Végül Vidin nyolc hónapos ostroma következett 1002-ben, mialatt a város tehermentesítése érdekében Sámuel cár (976–1014) Adrianupolist vette be és fosztotta ki. Skopje közelében aratott győzelmet a császár Sámuel hadai felett, minek hatására Skopje megnyitotta kapuit 1004-ben. A harmadik keresztségre 1002-ben került sor, melynek emlékét egy belső keletkezésű magyar forrás, a *Szent Gellért legenda* ekként őrizte meg:

„Akkoriban volt Marosvárt egy Ajtony nevű nagyon hatalmas fejedelem, aki Bodony városában a görögök szertartása szerint keresztelkedett meg. Ez felette fitogtatta erejét és hatalmát. Továbbá hét felesége volt, mert nem volt tökéletes a keresztény hitben. István királynak pedig nem adta meg a tiszteletet semmiben, ... A görögöktől felhatalmazást kapott, és az említett Marosvárott Keresztelő Szent János tiszteletére monostort épített, s abba apátot helyezett görög szerzetesekkel az ő rendszabályuk és szertartásuk szerint.”²²⁶

Ajtony keresztelőjének helye biztosan ismert: „Bodony városában”, azaz Vidinben történt. Ami kérdéses vele kapcsolatban, hogy még a város elfoglalása előtt, azaz a bolgároktól, vagy

²²⁰ MIJATEV 1981. 136.

²²¹ GYÖRFFY 1977. 284.

²²² VAJAY 1967. 67.

²²³ DIMITROV 1998. 81.

²²⁴ FEHÉR 1927–1928. 10–11.

²²⁵ XIV. századi krónikakompozíció: KÉPES KRÓNIKA 81–84.; *Thuróczy krónikája*: THURÓCZY 97.; *Chabannes-i Adémar: Az Angoulême-i főpapok és grófok története*: ÁKÍF 168–169. (Makk Ferenc fordítása); MAKK 1988. 81–89.; KRISTÓ 1998. 99–100.; MAKK 1998a. 124.; MAKK 1998b. 224.

²²⁶ *Szent Gellért püspök nagyobb legendája*: ÉRSZEGI 1983. 80.; ÁKÍF 411–412. (Almási Tibor fordítása); SRH II. 489–490.

elfoglalása után a bizánciaktól vette fel a keresztséget – mindkét nézetnek vannak támogatói. A bolgár idősakra eső keresztsége mellett szól, hogy Vidin a bolgároknak egyik kiemelt egyházi és kulturális központja volt, a hosszú ostrom után, frissen elfoglalt, tehát romos városban egy ilyen fontos fejedelmet nem kereszteltek volna meg a bizánciak, hanem Konstantinápolyban, miként ez Termacsu, Bulcsú, Gyula és más, nem magyar fejedelmek esetében is történt.²²⁷ Mellette szóló érvként hozzák fel, hogy görög szertartást említ a forrás, valamint azt, hogy Ajtony a „görögöktől felhatalmazást kapott”.²²⁸ Már az 1002-es Vidin elleni bizánci hadjáratban részt vettek magyar királyi csapatok Ajtony vezetésével.²²⁹ Ez utóbbi feltevés tűnik valószínűbbnek, mivel Ajtony – a legenda tudósítása szerint – még a királlyal is szembe mert szállni, ami azt jelzi, hogy a bizánci császárral volt szövetséges viszonyban, melynek árnyékában hosszabban tudta megtartani autonómiáját, nem úgy mint István többi belső ellenfele (Koppány, Gyula, Keán). Így lehetséges, hogy István őt csak II. Basileios halála (1025) után győzte le.²³⁰

Miután Csanád – István király megbízásából – Ajtonyt legyőzte, 1030-ban Gellértet tette meg I. István az újonnan megszervezett Csanádi egyházmegye püspökévé,²³¹ és a központja Marosvár, azaz új nevén Csanád lett.²³² Gellért és a vele érkező bencés szerzetesek költöztek a görögök Keresztelő Szent János monostorába, míg Csanád a görög szerzeteseket az általa alapított oroszlámosi Szent György monostorba költöztette át:

²²⁷ FEHÉR 1927–1928. 10.; VÉKONY 1972. 120.; DARKÓ 2009. 29–30.

²²⁸ A forrás szövege szerint „*Accepit autem potestatem a Graecis*” (SRH II. 490.) rész vitát generált, miszerint „*hatalmat nyert*” avagy „*felhatalmazást nyert*” nyert értelemben fordítandó. A „*hatalmat nyert*” értelmezést vallja Györffy György (GYÖRFFY 1977. 167., 172.), vele szemben utóbb Thoroczkay Gábor ezen résznél a „*felhatalmazást kapott*” értelmezés mellett tör lándzsát (THOROCZKAY 2009a. 355.).

²²⁹ MORAVCSIK 1938b. 402.; MORAVCSIK 1967. 330.; GYÖRFFY 1977. 171.; DUDÁS 1993. 15–16.; MAKK 1996. 54–55.; ROMHÁNYI 2000. 18.; OSTROGORSKY 2003. 258. Más nézet szerint István vezetésével vettek részt, miután legyőzte a bolgár szövetséges belső ellenfelét, Ajtonyt. DARKÓ 2009. 30.

²³⁰ KARÁCSONYI 1887. 83.; PAULER 1899. 44.; KARÁCSONYI 1925. 67.; TAKÁTS 1931.; MORAVCSIK 1938b. 402–405.; LÁSZLÓ 1957. 151.; KRISTÓ 1965. 10–18.; SZEGFÜ 1976. 93.; MAKK 1996. 63.; MAKK 1999. 41.; KRISTÓ 2000c. 91–92.; LENKEY 2003. 40. Természetesen több ettől eltérő nézet is létezik, melyek korábbi időpontra helyezik Ajtony legyőzésének idejét: 1003–1004 (DEÉR 1928. 47.; HÓMAN 19?? 178–179.; VÁCZY 1938. 501–502.; KULCSÁR 1958. 5–11.; DARKÓ 2009. 30.), 1008 (GYÖRFFY 1977. 173.; DIENES 1978. 115.), 1014–1015 (VÉKONY 1972. 120.; RIPOCHE 1977. 89.), 1008–1018 között (MÜLLER 1913. 437.).

²³¹ *Pozsonyi Évkönyv: „1030. Gellértet püspökké szentelik.”* ÁKÍF 355. (Kristó Gyula fordítása) Gellért csanádi püspökké kinevezésében szerepet játszhatott velencei származása, az a tény, hogy egy bizánci befolyású városból származik, így e területen kellő diplomáciai tapintattal fogja vezetni egyházmegyéjét. Obolensky felvetette, hogy a bizánci befolyás tetten érhető Gellért írásaiban is, a „bizánci teológiai és szellemi tradíció”. OBOLENSKY 1999. 199.

²³² A csanádi egyházmegye megszervezésének időpontja (1030) is Ajtony 1025 utáni legyőzésének időpontját, egyben bizánci szövetségét valószínűsíti.

„felkérte azt a helyet, ahol álmában az oroszán elébe tűnt, s ott **Szent György vértanú tiszteletére monostort** emelt, megtelepítve benne apátjukkal együtt a Keresztelő Szent János monostorabeli említett görög szerzeteseket.”²³³

„A püspök azután tanácsot tartott Csanád ispánnal, és az a görög apátot szerzeteseivel együtt áttelepítette **Oroszlánosra**, monostorukat pedig átengedte a püspököknek és szerzeteseinek.”²³⁴

Hierotheos működésének volt folytatója. Az elbeszélő források nem említik ugyan többé Turkia püspökét, de a pecsétan forrásként szolgál történetének folytatásához. Egykori bizánci területen három pecsét került elő, melyeknek – feliratuk szerint – Turkia hajdani püspökei voltak birtokosai.

1. pecsét	kép:	Szent Demeter-mellkép
	felirat:	Θ-Δ-Η Η-Τ-Ρ Ό ἄ(γιος) Δη<μ>ήτρ(ιος) (LAURENT 1963:347.)
	fordítása:	„Szent Demeter”
	felirat:	KER, Θ, Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) ΘΕΟΦΥΛΑ, Θεοφυλά(κτω) .ΠΙCΚΟ [ἐ]πισκό- .ΩΤΥΡ [π]ω Τοῦρ- .ΩΝ [κ]ων (LAURENT 1963:347.)
	fordítása:	„Uram, segítsd Theophylaktost, a turkok püspökét!”

Az első pecsét *Theophylaktos püspöké* volt, melyet az 1940-es években egy New York-i régészeti kiállításon mutattak be.²³⁵ Előlapján egy Szent Demeter-mellkép és a 'Θ-Δ-Η Η-Τ-Ρ' felirat, míg hátoldalán a 'KER, Θ, ΘΕΟΦΥΛΑ, .ΠΙCΚΟ .ΩΤΥΡ .ΩΝ' felirat olvasható (*I. tábla 1. kép*).²³⁶

2. pecsét	kép:	Szent Demeter-arckép
	felirat:	T-P-I-O-C [Ο ἄ(γιος) Δημή]τριος (LAURENT 1963.346.)
	fordítása:	„Szent Demeter”
	felirat:	+ + + CΦΡΑΓΙC Σφραγίς Σφραγίς ΑΝΤΩΝΙ Υ Αντωνίου [Α]ντωνίου Α (μον)αχ(ού) συγκ(έλ)λου [(πρωτο)]συγκ(έλ)λου Χ CΥΓΚΛΥ. [(καὶ)] [(καὶ)] ΠΡΩΕΔΡΥ πρ(ο)έδρου προέδρου ΤΟΥΡΚΙ Τουρκί- Τουρκί- ΑC ας (LAURENT 1963. 347.) ας (MORAVCSIK 1984. 253.)
	fordítása:	„Antóniosnak, Turkia szerzetes synkellosának és proedrosának pecsétje” avagy: „Antóniosnak, Turkia prótosynkellosának és proedrosának pecsétje”

²³³ *Szent Gellért püspök nagyobb legendája*: ÁKÍF 416–417. (Almási Tibor fordítása); ÉRSZEGI 1983. 82–83.; SRH II. 492.

²³⁴ *Szent Gellért püspök nagyobb legendája*: ÁKÍF 418. (Almási Tibor fordítása); ÉRSZEGI 1983. 83.; SRH II. 492.

²³⁵ TIMKÓ 1971. 388.

²³⁶ LAURENT 1963. 347. 473. sz. pecsét.

Antonios püspöké volt a második, melynek előlapján Szent Demeter-arckép látható és 'T-P-I-O-C' felirat, míg hátoldalán a ' + CΦΡΑΓΙC / ANTΩNI Ψ / A-X / CVΓΚΛΨ. / IPΩEΔPΨ / IOVPKI / AC' felirat található (I. tábla 2. kép).²³⁷

3. pecsét	kép:	Szűz Mária mellképe	
	felirat:	M-P Θ-V (sigla)	Μήτηρ θεοῦ (LAURENT 1965. 441.)
	fordítása:	„Isten Anyja”	
	felirat:	ΚΕΠ, .. ΔΗΜΗ ΤΡΙ ONTON ΤΨ PKON ΘVT,	Σκέπ(οις) [με] Δημή- τριον τὸν Τούρκον θύτ(ην) (LAURENT 1965. 441.)
	fordítása:	„Védj meg engem, Démétrios, a türkök papját!”	

A másik kettőtől különbözik a harmadik pecsét, melynek tulajdonosa *Démétrios püspök* volt, és az előlapján az előbbiektől eltérően Szűz Mária képe és siglája ('M-P Θ-V') található, hátlapján pedig a 'ΚΕΠ, – .. ΔΗΜΗ–ΤΡΙ ONTON–ΤΨ PKON–ΘVT,' felirat (I. tábla 3. kép).²³⁸

A két első pecsétet Vitalien Laurent már 1963-ban közzétette a Bizánci Birodalom egyházi pecsétés corpusában, míg a harmadik pecsétet a corpus kiegészítő kötetében 1965-ben publikálta. A pecsétek a közzétételt követően fokozatosan kerültek be a szakmai köztudatba. A témával foglalkozó történészek egy része csupán az egyik pecsétről szerzett tudomást,²³⁹ majd fokozatosan a második is megjelent a publikációkban és napjainkig főleg e kettő szerepel,²⁴⁰ hiszen még a 2009-ben megjelent államalapítás korát feldolgozó monográfia is két pecsétet ismertet.²⁴¹ A harmadik pecsét alig vált ismertté, csupán néhány szakember használta fel mindhármat a téma kutatása kapcsán.²⁴²

A pecsétek tanúsága szerint három utódja is volt Hierotheosnak, a listát Baán István kutatásai az utóbbi időben tovább bővítették. Az Athos-hegyi Esphigmenu-monostor 131. sz. kódexe 61. lapjának rectóján és verzóján lévő 13. notitiájában,²⁴³ a XIV. századi athosi

²³⁷ LAURENT 1963. 346–347. 472. pecsét.

²³⁸ LAURENT 1965. 441. 1611. sz. pecsét.

²³⁹ RIPOCHE 1977. 82–83. (Theophylaktos pecsét); H. TÓTH 1981a. 57. (Theophylaktos pecsét); PIRIGYI 1982. 20. (Theophylaktos pecsét); BAÁN 1988. 749. (Antónios-pecsét); EGGERS 1996. 104. (Theophylaktos pecsét); IMRÉNYI 2002. 99. (Theophylaktos pecsét)

²⁴⁰ TIMKÓ 1971. 388.; MORAVCSIK 1984. 253.; PIRIGYI 1988. 162.; MAKK 1996. 61.; ÉRSZEGI 2000b. 374.; BOZSÓKY 2000. 246.; SZEGFÜ 2008. 138–139.

²⁴¹ FONT 2009a. 86.

²⁴² MAKK 1999. 40.; MAKK 2000a. 331.; RÉVÉSZ 2007. 149. 33. l.; RÉVÉSZ 2011.

²⁴³ Athos-hegyi Esphigmenu-monostor 131. sz. kódexe 61. lapjának rectóján és verzóján lévő 13. notitia egy 1577-es kézirat, mely Darrouzès szerint XII. századi állapotokat tükröz. DARROUZÈS 1981. 137., 370. 13₈₀₃; BAÁN 1995. 1167.

Dionysiu-monostor 120. sz. kódexében,²⁴⁴ valamint a XV. századi codex Parisinus Graecus 48. sz. manuscritumában található metropólia-jegyzékekben szerepel *Turkia metropóliája*.²⁴⁵ E jegyzékekben a XI. századtól kezdve az egyes metropóliák az alapításuk sorrendjében kerültek fel. *Turkia* a 60. helyen található Pompéiupolis után és Rhósia (Megalé Rhósia) előtt, ami jelzi, hogy e kettő között emelkedett metropólia rangjára, azaz a X. század vége után, de 1039 előtt.²⁴⁶ A rangemelés időpontját tovább lehet pontosítani, szűkíteni, mivel az 1028-ban Alexios Studités konstantinápolyi patriarcha (1025–1043)²⁴⁷ elnökletével lezajlott konstantinápolyi zsinaton már *Ioannés, Turkia metropolitája* részt vett.²⁴⁸

A pecsétek *Turkia* feliratával kapcsolatban különböző nézetek láttak napvilágot, mivel mindhárom pecsét egykori bizánci – és nem magyar – területen, szórványiletként került elő. A kutatók többségének véleménye megegyezik, hogy a pecséteken szereplő *Turkia* a magyarok földjével azonosítható, azaz az egykori magyar államot jelenti. Ezzel szemben Nikolaos Oikonomidés egészen eltérő véleményének adott hangot, miszerint *Turkia* a *vardarióta-türkök* területét jelenti.²⁴⁹ Oikonomidés véleményére reflektál Baán István, mikor jelzi, hogy a metropólia-listákban külön helyen, önállóan szerepelnek a *vardariótai*,²⁵⁰ azaz *turkoi*, akik Thessaloniké alá tartoztak egyházigazgatás szempontjából, így a pecsétek *Turkia*-felirata nem köthető hozzájuk.²⁵¹

²⁴⁴ A XIV. századi athosi Dionysiu-monostor 120. sz. kódexében van egy metropólia-jegyzék (701–703^v). OIKONOMIDÉS 1971. 527. 4. lj.; BAÁN 1995. 1167.

²⁴⁵ A XV. századi codex Parisinus Graecus 48. sz. manuscritumában szintén található egy metropólia-jegyzék (255^v–263). OIKONOMIDÉS 1971. 527. 4. lj.; BAÁN 1995. 1167.

²⁴⁶ Pompéiupolis a X. század végén, míg Rhósia (= kijevei Rusz) 1039-ben emelkedett metropólia rangjára (PORTAL 1969. 39–41.). Rhósia első metropolitája Theophylaktos volt (LOUTH 2007. 258.).

²⁴⁷ Alexios Studités, konstantinápolyi patriarcha 1025. december 12/15 – 1043. febr. 20. között. Már élethosszig hegeoumenos-a volt a Stoudios monostornak, mikor a kánoni előírások mellőzésével közvetlenül a halála előtt II. Basileios császár patriarchának nevezte ki. Alexios együttműködött VIII. Konstantinos császárral. Alexios megkísérelte a klérus függetlenségét megővni, és hangsúlyozta, papot vagy szerzetest sem ítélhet el világi bíróság (1028. január). A patriarcha és a zsinat 1038-ban definiálta pl. a közeli rokonok közti házasságkötés tilalmát. IV. Mihaél császár alatt megromlott a patriarcha és az állami vezetés közötti együttműködés, így el próbálták távolítani pozíciójából a kinevezése kapcsán mellőzött kánoni előírásokra hivatkozva, eredménytelenül. (Kazhdan, Alexander: Alexios Studités. In: KAZHDAN 1991. 67.)

²⁴⁸ GRUMEL II. 250–253. N° 835.; OIKONOMIDÉS 1971. 527–528.; BAÁN 1995. 1167–1170.; BAÁN 1999. 47. Ezen adatok nem alapos ismeretének következtében kerülhetett sor arra a Baán István elleni kritikai megjegyzésre, miszerint a magyarokhoz küldött két „prelátus” egyikét sem hívták Ioannésnek, hanem Theophylaktosnak. Nyilvánvaló, hogy a – nála három helyett csupán még – két püspöki pecsét egyikén szereplő püspököt, Theophylaktost keveri össze a konstantinápolyi zsinati dokumentumokban résztvevőként szereplő Ioannés metropolitával. KISS 2007. 62. 17. lj.

²⁴⁹ OIKONOMIDÉS 1973. 1–8.

²⁵⁰ Vardariotói: egy etnikai vagy területi alapú csoport, mely nevét a lakhelye, a balkáni Vardar folyó völgye után kapta. Első forrásbeli említésük egy X. századi notitiában fordul elő, ahol a „vardariótai” vagy „turkoi” püspökségét említik. Pseudo-Kodinos perzsákként említi őket. Más nézet szerint magyarok. A császári testőrség tagjai lehettek. Kazhdan, Alexander: Vardariotói. In: KAZHDAN 1991. 2153.; Kapitánffy István: Vardarióták. In: KMTL 713.

²⁵¹ DARROUZÈS 1981. 371. 13.₈₃₂; BAÁN 1995. 1169.

Turkia püspöke, illetve *metropolitája* működésének végével kapcsolatban számos eltérő nézetnek adtak a téma kutatói hangot.

1. Hierotheosnak távoznia kellett a magyaroktól, amikor a bizánciak 958 táján felmondták a békeszerződést és az adófizetést,²⁵² ezt látszik alátámasztani az, hogy mindhárom pecsét egykori bizánci – és nem magyar – területen került elő. Utódainak kinevezése és a rangemelkedés az I. (Szent) István és II. Basileios Bulgaroktonos bizánci császár között létrejött szövetség fényében csupán egy bizánci jogigényt fejez ki a XI. század elején.²⁵³

2. A Bizáncból kiindult térítés az adófizetés felmondását követően újraindult kalandozó hadjáratok miatt szűnt meg fokozatosan, mivel „ezek a katonai vállalkozások feszültté tették a helyzetet a déli magyar határ mentén, így a görög papok és szerzetesek ijedten kezdtek hazafelé szállingózni. A térítési munka elakadt.”²⁵⁴

3. Géza fejedelemsége és a nyugati térítés kezdete összefüggésben van a görög térítés abbamaradásával, ugyanis az arkadiupolisi vereség (970) következményeképp ez a tevékenység lehetetlenné vált a feszült görög-magyar külpolitikai viszony miatt.²⁵⁵

4. Hierotheos térítő tevékenységét az erdélyi területen utódja, Theophylaktos folytathatta egészen Gyula legyőzéséig.²⁵⁶ A görög püspökség működése 1003-mal szűnt meg, mivel Gyula legyőzését követően a latin rítusú erdélyi egyházmegye kialakítása vetett véget a görög püspökségnek.²⁵⁷

5. Hierotheost Theophylaktos patriarcha Turkia metropolitájává szentelte, aki a magyarok első és egyetlen metropolitájaként Prokuj leveréséig működött (1003), majd elhagyta Erdélyt. Bár a bizánci püspöklistákon (*notitia episcopatum*) szerepel több metropolita is, ezek nem valós metropoliták, csupán a birodalom jogigényének kifejezésére szolgáltak.²⁵⁸

6. Géza fejedelemsége alatt erősödött, erősödhetett a bizánci egyház tevékenysége, majd pedig István idejében is folytatódott tovább ez a folyamat, mivel „a bizánci szertartás

²⁵² MAKK 2000a. 331.

²⁵³ MAKK 2000a. 331., FONT 2009a. 86.

²⁵⁴ BOZSÓKY 2000. 169.

²⁵⁵ HERMANN 1973. 12. („egykorú tudósítások szerint – legalább 20 éven át sikerrel térítgetett”); GYÖRFFY 1977. 67.; GYÖRFFY 2000. 67.

²⁵⁶ RIPOCHE 1977. 82–83. Gyula elfogását követően – nézete szerint – a sirmiumi püspökséghez fordult Hierotheos utódja, Theophylaktos püspök, és ott folytatta a térítő tevékenységét.

²⁵⁷ FONT 2009a. 52.; RIPOCHE 1977. 83.; KOSZTA 1996. 114.; KRISTÓ 1996. 490.

²⁵⁸ KISS 2007. 61–62. Az 1003 utáni püspöklistákon a metropolia szerepeltetése Kristó Gyula és Koszta László véleménye szerint is csupán jogigényt fejez ki, azzal az eltéréssel, hogy eleinte még betöltötték a püspöki hivatalt. KRISTÓ 1996. 490.; KOSZTA 1996. 114.; LENKEY 2003. 19.

fennmaradását és fejlődését is biztosította”, csupán nyugati főpásztorok joghatósága alá helyezte őket.²⁵⁹

7. Hierotheos a Gyula által uralt területen – Erdélyben, főként a Maros völgyében – működött, és bár a bizánci egyház nem intézményesült a magyarok között, munkájának akadt folytatója, például a marosvári, utóbb oroszlamosi szerzetesek révén.²⁶⁰

8. Folyamatos maradt a működése, mely a *notitiák* alapján feltételezhető.²⁶¹ A veszprémvölgyi alapítólevélben szerepel „a szentséges Istenanya veszprémi, érseki monostora”²⁶² kitétel, mely titulus alapján még annak lehetősége is felmerült, hogy az alapító a veszprémvölgyi görög apácamonostort Turkia érsekének (*metropolita*) joghatósága alá helyezte.²⁶³ A görög püspökség fennállt a XIII. század elejéig, mikor is a negyedik keresztes hadjáratot (1204) követően tudatosult az egyház két része közt fennálló szakadék. A püspökség létre szolgál bizonyítékul a történetíró *Kinnamos* híradása 1164-ből, miszerint „*Bácsban tartózkodik a nép főpapja*”.²⁶⁴

9. A Szerémség teljes területe – egyben Szávaszentdemeter – magyar fennhatóság alá kerülését követően az ottani görög püspökség tovább működhetett, és az egyházi unió 1089-i napirendre tűzése kapcsán került sor ezen bács-sirmiumi püspökségnek a kalocsai érsekséggel való egyesítésére bács-kalocsai érsekség formájában Bács székhellyel, élére pedig Fábián római rítusú érsek került.²⁶⁵

Hierotheos, *Turkia* első püspöke a X. század közepén kezdte el működését a magyarok között, Gyula területén biztosan, de feltételezhető a források alapján, hogy más magyar törzsek között is térített. A pecsétek tanúsága szerint volt három utódja is, Theophylaktos,

²⁵⁹ PIRIGYI 1988. 162–163., 165.; PIRIGYI 1991. 16. Ennek bizonyítéka, hogy Csanád Ajtony legyőzése után csupán az újonnan alapított oroszlamosi monostorba költöztette át a marosvári görög szerzeteseket, ami nézete szerint István király utasítására történt. Itt a szerzetesek tovább folytathatták a térítést. Font Márta – Baán István nézetéhez csatlakozva – jelzi, hogy a rendelkezésre álló forrásadatok arra utalnak, István idején nem volt olyan mértékű az orthodox hitűek visszaszorítása, mint ahogy ezt feltételezték eddig. Egyaránt erre utal a bihari-váradai egyházmegye „újraalapítása”, csanádi püspökségnél Gellért küzdelme, erdélyi egyházmegyében Gyulafehérvár székhellyé válásának bizonytalanságai. FONT 1996. 499. A neves középkorász véleménye szerint István korával nőtt az orthodox hitű alattvalók száma, és a törzsi előkelőket ugyan hódoltatta, de területükön teret hódított bizánci rítusú egyházi intézmények leverésüket követően is működhettek latin rítusú püspökségek alá rendelve. FONT 1996. 498–499.; FONT 2005. 90.

²⁶⁰ TÖRÖK 2002. 14.

²⁶¹ BAÁN 1995. 1169.

²⁶² *Typicon Vespreniense*: MORAVCSIK 1984. 80.; ÁKÍF 116–119.; DHA I. 85.; GYÖRFFY 1997. 35–39., 123–125.

²⁶³ BAÁN 1988. 740–754. Szarka János véleménye szerint a monostort még Géza fejedelem alapította, aki az akkor Veszprémben működő orthodox érsekség joghatósága alá helyezte. Az érsekség a nyugati rítusú egyház-szervezéssel püspökséggé lett alakítva. Ennek bizonyítéka, hogy az oklevél *renovatio*jának latin átíratában a görög szövegtől eltérően nem szerepel az „érseki” kitétel. SZARKA 2010. 21.

²⁶⁴ BAÁN 1988. 750. *Ioannés Kinnamos: Epitomé*: MORAVCSIK 1984. 221.

²⁶⁵ GYÖRFFY 1952–1953. 343. Makk Ferenc a keleti angolokhoz köti a püspökség összevonását és a székhely áthelyezését. MAKK 1998. 163–175.; MAKK 2000b. 21–27.

Antónios és Démétrios. Közelebbi információval nem rendelkezünk róluk (származás, püspökségük ideje), azonban nem zárható ki, hogy a Gyulák területén egészen 1003-ig tevékenykedhettek, illetve ezt követően akár Ajtony területén is. Metropólia rangjára a X. század vége és 1028 között emelkedett *Turkia*, így valószínű, hogy eddig az időpontig még folytatták térítő tevékenységüket a püspökök. Ez a rangemelkedés lehetett az eltelt idő, egyben a létrejött magyar-bizánci szövetség és Ajtony keresztségének következménye. Valószínű, hogy legkésőbb Ajtony legyőzését követően már semmiképp nem működött itt bizánci egyházfő, csupán az egyes monostorok maradtak fenn, és látták el a keleti keresztény hívek pasztorálását. Az egész magyarságra nézve azonban a bizánci egyház által a X. század közepén megkezdett térítést a nyugati egyház fejezte be.²⁶⁶

²⁶⁶ MORAVCSIK 1953. 66.; PIRIGYI 1982. 21.; GYÖRFFY 1977. 67–68.; GYÖRFFY 1988. 61–62.; GYÖRFFY 2000. 67–68.; MORAVCSIK 2003. 58.

III.2. Keleti rítusok, szentkultusz, patrocíniumok

A bizánci liturgia hatása korai liturgikus kódexeinkben és törvényeinkben érhető tetten. A XI–XII. századból néhány liturgikus könyv maradt fenn, például a *Szelepchényi-kódex*, az *Oláh Miklós-evangéliumos könyve*, a *Hahóti-kódex*, Hartwick (Hartvik) győri püspök *Agenda Pontificalis*-a, a *Benedictionale*, a *Radon-biblia*, egy *csonka Evangeliarium*,²⁶⁷ a *Codex Albensis*, valamint a *Pray-kódex*, melyek közül egyedül ez utóbbi származik a XII. századból, a többi XI. századi eredetű.²⁶⁸ A XI. századi egyházi törvények közül *I. László korabeli zsinati határozatok* is tükrözik a keleti kereszténység hatását.

Az eddigi kutatások megállapították, hogy liturgikus könyveink jó része alapvetően bencés jellegű. Azonban a korábbi feltételezéssel szemben, mely szerint a cluny-i lelkiség hatása alatt fejlődött korai kereszténységünk. Újabb eredmények fényében módosításra szorul e nézőpont, ugyanis egy észak-franciaországi monostorcsoport, a XI. században keletkezett, Lotharingiában és Flandriában ható, Richard Saint Vannes-i apát által alapított monostorszövetség hatása mutatható ki bennük. Ezen kívül korai liturgiánkban keleti szentek tisztelete, keleti ünnepek, egyházi szokások átvétele is megfigyelhető.²⁶⁹

²⁶⁷ *Evangeliarium*: liturgikus kódex evangéliumi idézetekkel, melyeket a misék vagy egyéb egyházi szolgálatok során olvastak fel. *Sacramentarium* (más néven *Manuálé*, *Liber Agendarium*, *Agenda*): liturgikus kódex, mely a mise során elmondandó imádságokat tartalmazza. *Pontificale*: liturgikus kódex, mely püspöki szertartások – felszentelés, templomszentelés, elsőáldozás – leírását tartalmazza. *Benedictionale* (más néven *Liber Benedictionalis*, *Liber Benedictionum*): szertartáskönyv, mely a liturgikus év sorrendjében tartalmazza azokat az áldásokat, melyek a mise során elhangzanak. *Kalendárium*: liturgikus ünnepek felsorolása. *Rituale*: liturgikus kódex, mely az eucharisziát kivéve, a minden szentség kiszolgáltatásához szükséges imádságokat tartalmazza. KÓDEXEK

²⁶⁸ A *Szelepchényi-kódexet* (másnéven: *Nyitrai kódex*) 1073–1083 között írták hazánk részére. Evangéliumi perikópákat (=szentmise olvasmányainak – szentlecke, evangélium – neve) tartalmaz. Az előbbinek szinte mintapéldánya *Oláh Miklós-evangéliumos könyve* (RADÓ 1957b. 392–393.; HERMANN 1973. 36.; TÖRÖK 1985. 52.; CSAPODI 1993. 129.; TÖRÖK 2000a. 36–37.). A *Hahóti-kódex* tulajdonképp sacramentarium, megtalálhatók benne a fiatal magyar egyház szentjeinek – István, Imre, Gellért, Zoerard, Benedek – miséje, de az 1092-es zsinat ünnepnapját nem ismerte, így 1083–1092 között íródott a zala megyei hahóti Szent Margit apátság számára (KNIEWALD 1938. 1–19.; RADÓ 1957b. 393.; HERMANN 1973. 36.; TÖRÖK 1985. 52.; CSAPODI 1993. 263–264.; TÖRÖK 2000a. 36–37.). Az *Agenda Pontificalis* Győr számára készült főpapi szertartáskönyv, mely Hartwick püspöké volt. Miután nem hivatkozik az 1100 körül valamennyi magyar egyház számára kötelezővé tett *Micrologus*-ra, így 1100 előtt készült (KNIEWALD 1941. 1–21.; RADÓ 1957b. 393.; HERMANN 1973. 36.; TÖRÖK 1985. 53.; CSAPODI 1993. 269.; TÖRÖK 2000a. 38.). A *Benedictionale*-t az esztergomi székesegyház számára írták, 1075–1083 között készült (RADÓ 1957b. 393–394.; HERMANN 1973. 36.; TÖRÖK 1985. 51.; CSAPODI 1993. 259–260.; TÖRÖK 2000a. 35.). A *Radon-biblia* eredetileg a St. Vaast bencés apátság részére íródott, benne feljegyzések, melyik vasárnap mely szakaszokat kell a szentmisében olvasni, így ez tekinthető legrégebb perikópa-jegyzékünknek (RADÓ 1957b. 394.; CSAPODI 1988. 57.). A *csonka Evangeliarium* magyarországi használatra készült, perikópa feljegyzéseket tartalmaz (RADÓ 1957b. 395.; CSAPODI 1988. 57.). A *Codex Albensis* avagy *Antiphonale Albense* a XII. század első felében íródott (TÖRÖK 1985. 52., 55.; TÖRÖK 2000a. 37.). A *Pray-kódex*, melyben benne található a Halotti Beszédén kívül a Nagy Kalendárium, Magyarország legrégebbi kalendáriuma, a Pozsonyi krónika és egy rövid Rituálé – két Sacramentarium és egy *Micrologus*-másolat – is. A XII. század utolsó évtizedének közepe táján íródott, 1192/93–1195/96 között. RADÓ 1957b. 391., 396.; KNIEWALD 1939b. 454–455.; HERMANN 1973. 36.

²⁶⁹ CSÓKA 1942–1943. 174–176.; RADÓ 1957b. 395–399.

Egyes keleti szentek ünnepe már igen korán megjelent nálunk, Miklós (december 6.), Demeter (október 26.), Pantaleon ünnepe (július 27.) megtalálhatók a *Szelepchényi-kódexben*.²⁷⁰

*Miklós*²⁷¹ ereklyéje a XI. század végén, 1087-ben került keletről az itáliai Bariba, ezt követően terjedt el tisztelete és vált népszerű szentté a középkori Európában. Magyarországra Szent István a bizánci császárral szövetségben a bolgárok elleni hadjárat után hozta el Ohridből a Szent György templom ereklyéit, többek között Szent György, Szent Miklós és más szentek ereklyéit.

*„a konstantinápolyi király Istvánt a barbárság elleni háborújához megnyerte magának. Ennek segítségével a vele szemben ellenséges Cesariest [= Ohrid] erővel elfoglalta. S mialatt a konstantinápolyiak zsákmányt raboltak, és a várost kincseitől megfosztották, a valóban katolikus férfiú, István a fosztogatástól elfordította elméjét. Belépve Szent György templomába az ereklyéket, amiket ott talált, magával vitte, gondozta és – mint keresztényhez illő – egész életében tisztelettel megőrizte.”*²⁷²

Az ereklye mellé „elhozta” – és csak a keleti egyház liturgiájából hozhatta – Szent Miklós tiszteletét, ünnepét is, így kerülhetett bele legkorábbi kódexünk ünnepnaptárába.²⁷³ A keleti átvételt bizonyítja, hogy ekkor még az ünnep nem honosodott meg a nyugati egyházban.

*Demeter*²⁷⁴ a keleti egyház kedvelt harcos szentje. Ünnepének átvételében szerepet játszott Szávaszentdemeter görög monostora, mivel a szent feltételezett születési helye Sirmium, azaz Szávaszentdemeter volt, amely a keleti egyházhoz tartozó egyházi központ volt, Metód is Sirmium érsekévé lett kinevezve. Eredetileg a Szerémségből terjedt el tisztelete keletre is.²⁷⁵ Ez a kiemelt tisztelete csak keleten figyelhető meg. Ünnepe is, miként keleten, október 26-án van, nem pedig nyugati liturgia szerinti október 8-án.²⁷⁶

²⁷⁰ RADÓ 1939. 391–394., 407.

²⁷¹ Miklós név a magyar nyelvbe szintén szláv közvetítéssel a görög Nikolaosból került. LADÓ 1997. 189.

²⁷² *A namuri Szent Albán-egyház alapítása*: ÁKÍF 227–228. (Makk Ferenc fordítása) Skolpje ostromakor hozott Szent György ereklyéket. MORAVCSIK 1967. 332. Más nézet szerint azonban a forrásban említett Cesaries nem Skolpje, hanem Ohrid, ahonnan az ereklyéket magával hozta István. GYÖRFFY 1977. 289.; MAKK 1996. 59–60.

²⁷³ BÁLINT 1977. I. 27–51.; MESTERHÁZY 1968. 168. Az ünnep időpontja is bizonyíték erre (BÁLINT 1977. I. 27–51.), azonban a nyugati ünnepnaptárban is december 6. az ünnepe (Nikolaus von Myra: ÖKUMENIKUS).

²⁷⁴ Átvétele a keleti szláv Dimitirnek vagy a görög Démétriosz latinus formájának, Demetriusnak a rövidülésével. A Dömötör ennek önállósult magyar alakváltozata (LADÓ 1997. 148.). Bár a Demeter/Dömötör névnap mind október 8-án, mind október 26-án megtalálható a naptárban (LADÓ 1997. 146.). Magyar és keleti egyházi ünnepnaptárban az ünnepe október 26-án van ma is, míg a nyugatiban április 9. (Demetriosz [Dimitri] von Saloniki: ÖKUMENIKUS).

²⁷⁵ TÓTH 2000. 62–79.; TÓTH 2007. 22–29. Felveti, hogy a kiemelt Demeter tisztelet nem bizánci befolyás következtében jelent meg a magyar egyházban, hanem helyi kultuszagyományában gyökerezik.

²⁷⁶ MORAVCSIK 1967. 337.; MESTERHÁZY 1968. 169.; MEZŐ 1996. 66–68.

Pantaleon tiszteletének átvétele Bizánc, a keleti egyház felől történhetett, de felmerült a Szentföldre zarándokló rajna-vidéki németek szerepe is az átvételben.²⁷⁷ Az ünnepe mindennütt július 27., így ez nem szolgál tájékozódási pontul átvételének meghatározásához.²⁷⁸

A *Szelephényi-kódex*ben megtalálható még Ciricus és Julietta (június 16.),²⁷⁹ a Hét alvó,²⁸⁰ Transfiguratio (augusztus 6.),²⁸¹ Conceptio Joannis Baptistae (szeptember 24.),²⁸² Cyprianus és Justina (szeptember 26.)²⁸³ és Ambrus (december 7.)²⁸⁴ keleti eredetű ünnepe is. Ezen ünnepek átvételében azonban kimutatható frank közvetítés.²⁸⁵ Keresztelő Szent János ünnepe esetében ennek ellene mond, hogy mai napig ünnepének szlávós névváltozata, a Szent Iván van használatban, ami a keleti egyházra utal, délszláv hatás alatt fejlődhetett. Ünnepének része az Iván-napi tűzgyújtás, tűzszentelés, a keleti egyházban része az ünnepnek.²⁸⁶

A *Hahóti-kódex*ben Illés próféta ünnepe²⁸⁷ mutat keleti hatást. Kultusza főleg a Balkánon virágzott, ez irányból feltételezhető az átvétel.²⁸⁸

Hartvik – itt: Hartwick – püspök *Agenda Pontificalis*ában több keleti hatás is kimutatható. Az első vízkereszt liturgiájában, Epiphania előestéjén görög rítus szerinti vízszentelési szertartást említ: „*In uigilia epiphaniae benedicatur aqua ut mos est grecorum ante uesperas sine in octnis*”.²⁸⁹ Török József véleménye szerint a liturgia eredetére nézve Salzburg felé mutat.²⁹⁰ Az ünnep magyar használatban lévő elnevezése, – a Vízkereszt, – azonban keleti kapcsolatot jelez, hiszen csak a keleti egyházban nevezik az ünnepet vízkeresztnek, azaz Krisztus kereszt-

²⁷⁷ MESTERHÁZY 1968. 168.; MEZŐ 1996. 182–183. Balogh Albin véleménye szerint az átvételében a szentföldi zarándokok játszottak szerepet. BÁLINT 1977. II. 119–120.

²⁷⁸ 800 körül érkezett a hagyomány szerint a fejedelméje Lyonba. 972 óta található relikviája Kölnben, ahol Bruno püspök az ereklye számára építtette a Szent Pantaleonnak szentelt templomot. További ereklyéi találhatók Lyonban, Genovában, Arles-ban, Ravennában Velencében, Andechs-ben, Salemben, Zwiefalten-ben, ... Pantaleon-ampullák pedig Bariban, Nápolyban, Velencében és Madridban találhatók. (Pantaleimon [Pantaleon]: ÖKUMENIKUS)

²⁷⁹ Julietta és fia, Quiricus a keleti egyházban az orvosszentek közé tartoznak. Ünnepük a keleti egyházban július 15. és 23., nyugatiban június 16. (Quiricus [Cyrus] és Julitta: ÖKUMENIKUS)

²⁸⁰ A Hét alvó ünnepe a keleti egyházban augusztus 4. és október 22., míg a nyugatiban július 27. (Sieben Entschlafene [„Sieben Schläfer”]: ÖKUMENIKUS).

²⁸¹ Jézus színeváltozásának ünnepe. A keleti és nyugati egyházi ünnepnaptárban egyaránt augusztus 6-án van az ünnepe. (Verklärung Jesu: ÖKUMENIKUS).

²⁸² Keresztelő Szent János fogantatásának ünnepe. A keleti egyházi naptárban az ünnepe szeptember 23., míg a nyugatiban szeptember 24. (Johannes der Täufer: ÖKUMENIKUS).

²⁸³ Ciprián és Justina ünnepe a keleti egyházi naptárban október 2. (Cipriáné október 1. is) található, míg a nyugatiban szeptember 26. az ünnepük. (Cyprian von Antiochia és Justina von Antiochien: ÖKUMENIKUS).

²⁸⁴ Ambrus, milánói püspök ünnepe a keleti és nyugati ünnepnaptárban egyaránt december 7. és április 4. az utóbbi a temetésének emléknapja. (Ambrosius von Mailand: ÖKUMENIKUS).

²⁸⁵ RADÓ 1939. 395–397.

²⁸⁶ TIMKÓ 1971. 407.; BÁLINT 1977. I. 491–492.; DÖMÖTÖR 1986. 67.; MEZŐ 1996. 94–101.; IMRÉNYI 2002. 105.

²⁸⁷ Illés ünnepnapja mindkét egyházi naptár szerint július 20. (Elija [Elias]: ÖKUMENIKUS).

²⁸⁸ RADÓ 1957b. 398.; BÁLINT 1977. II. 62–68.; MEZŐ 1996. 88.

²⁸⁹ Kézirat 21. v. folio, KNEWALD 1941. 1. „*Vízkereszt előestéjén vízszentelés, a görögök szokása szerint, a vespas előtt (octavája nélkül? / vagy octaváján ?)*”

²⁹⁰ Habár több helyen is hangot ad ezen nézetének, sajnos nem fejt ki, mire alapozza (TÖRÖK 1985. 53.; TÖRÖK 2000a. 38.; TÖRÖK 2001a.).

sége ünnepének, míg nyugaton Epiphania-nak, illetve Háromkirályok ünnepének nevezik. Maga az elnevezés is a görög „hagiaszmosz”-nak az átvétele ószláv közvetítéssel.²⁹¹ További keleti hatást mutat, hogy a keresztelési szertartásban az abrenuntiatio (ellentmondás az ördögnek) megelőzi a hitvallást,²⁹² valamint exorcizmus, azaz ördögűzés is – „*exorcismus igitur grece, latine coniuratio sive sermo increpationis adversum diabolum ut discadat...*” – görög szokás szerint történt.²⁹³

A keleti liturgia hatása a *Pray-kódex*ben is megtalálható, egy igen jelentős keleti liturgikus réteget különített el benne Kniewald Károly, mely a III. Béla alatt meghonosodott kultuszokat is már magában foglalja (**III.2.1.**).

Korai liturgikus kódexeinken kívül XI. századi törvényeinkben, az I. László korabeli *1092-es szabolcsi zsinati* törvényekben is megjelenik a bizánci egyház hatása: az egyik a papok nősülése, illetve coelibatus tekintetében, a másik a nagyböjt kezdetének esetében figyelhető meg.

A papok nősülésével, illetve coelibatussal kapcsolatban azért volt szükség törvényalkotásra, mivel VII. Gergely pápa az 1074-es római böjti zsinaton határozatot hozott a nős papok ellen, a coelibatusról. A nős papok helyzetét voltak hivatva rendezni a szabolcsi zsinat I–III. kánonjai. Az I. kánon rendelkezései értelmében a másodnős papoknak el kell bocsátaniuk feleségüket, de akik első és törvényes házasságban élnek, azok megmaradhattak benne.

*„Megparancsoljuk, hogy azon áldozó- vagy szerpapokat, akik másodszor nősültek, és akik özvegyek vagy eltaszított nők férjei, el kell választani feleségüktől, és vezeklést tartván térjenek vissza rendjükhez. És akik nem akarnák tiltott házasságaikat megszüntetni, azokat a kánoni rendelkezéseknek megfelelően fokozzák le. Az eltaszított asszonyokat pedig, megparancsoljuk, hogy adják vissza rokonaiknak, és mivel nem éltek törvényes házasságban ha akarnának, legyen szabad férjhez menniük.”*²⁹⁴

A II. kánon arról rendelkezik, ha egy pap ágyast tart, azt annak eladására kötelezik, és ha nem tenné, a püspöke kell, hogy a szolgálót eladja.

²⁹¹ RADÓ 1957a. 53–54.; RADÓ 1957b. 398.; MORAVCSIK 1967. 338.; BÁLINT 1989. 136. Ezt a görög szokás szerinti vízszentelést mind a magyar, mind a zágrábi egyházmegyék megtartották a Rítus-kongregáció 1890. május 17.-i rendeletéig, amely a latin rítusú egyházak számára megtiltotta a görög szertartású vízszentelést. KNEWALD 1941. 1–2.

²⁹² Kézirat 84 v. folio, KNEWALD 1941. 17.

²⁹³ Kézirat 68. folio, KNEWALD 1941. 17. „ördögűzés tehát görög és latin közös eskü vagy gyalázó beszéd az ördög ellen, hogy eltávozzon”

²⁹⁴ ÍF 147–148. (Nótári Tamás fordítása) „*Bigamos presbiteros et dyaconos, et viduarum vel reputiatarum maritos iubemus separari, et parcta penitenciaad ordinem suum reverti. Et qui noluerint illicita coniugia dimittere, secundum instituta canonum debent degradari. Separatas autem feminas parentibus suis iubemus reddi et quia non erant legitima, si voluerint, liceat eis maritari.*” (ZÁVODSZKY 158.; MAGYAR TÖRVÉNYTÁR 50–51.).

„Ha pedig valamely áldozópap a szolgálóját vette magához feleség helyett, adja el; s ha nem akarná, ennek ellenére adják el, és árát adják át a püspököknek.”²⁹⁵

A III. kánon rendelkezései szerint engedélyt ad az első és törvényes házasságban élő papoknak az „*apostoli szent atya*” iránymutatásáig abban megmaradni.

„Azon papoknak pedig, akik első és törvényes házasságot kötöttek, időlegesen engedményt adunk a béke megőrzése és a Szentlélek egysége miatt, amíg nekünk a tárgyban az apostoli szentatya tanácsot nem ad.”²⁹⁶

Ezen rendelkezésekkel a keleti egyház szokásai érvényesültek, melyeknek forrását a nyugati egyház által el nem fogadott trullosi zsinat (691–692) rendelkezéseiben (13. kánon) lehet megtalálni, az 1054-es konstantinápolyi pseudo-zsinat is átvette a határozatait.²⁹⁷

A nagyböjt kezdetének szempontjából is a keleti egyház szokásai érvényesültek, azaz a vajhagyó vasárnap utáni hétfőn, azaz húshagyó hétfőn kezdődött és nem hamvazószerdán. Ennek hátterében az a keleti egyházi tradíció áll, hogy ők nem engedélyeznek böjtöt szombatra, vasárnapra, így a negyven napos böjt ezzel a csúszással jön ki.²⁹⁸

„Azon latinok, akik a magyarok törvényes szokásával nem akarnának egyetérteni, tudniillik akik, miután a magyarok elhagyták a húst, ők azt még hétfőn és kedden is megennék, ha a mi jobb szokásunkkal nem értenének egyet, menjenek ahová csak akarnak. A pénzt azonban, amit itt gyűjtöttek, hagyják itt, hacsak jobb belátásra nem térnének, és a húst velünk együtt el nem hagyják.”²⁹⁹

Karácsonyi János nem keleti hatást feltételez a rendelkezések hátterében. Véleménye szerint I. László az ellenpápához való csatlakozása miatt hozott lazább rendelkezéseket mind a coelibatus, mind a böjti törvények vonatkozásában.³⁰⁰

Véleményem szerint e nézetének ellentmond, hogy a coelibatus vonatkozásában a pápai rendelkezésig ad engedélyt a nők papoknak, valamint a törvény kijelentése a nagyböjti

²⁹⁵ ÍF 148. (Nótári Tamás fordítása) *„Si quis autem presbiter ancillam suam uxoris in locum sibi associaverit, vendat; et si autem noluerit, venundetur tamen, et precium eius ad episcopum transferatur.”* (ZÁVODSZKY 158.; MAGYAR TÖRVÉNYTÁR 50–51.).

²⁹⁶ ÍF 148. (Nótári Tamás fordítása) *„Presbiteris autem, qui prima et legitima duxere coniuga, indulgentia ad tempus datur propter vinculum pacis et unitatem sancti spiritus, quousque nobis in hoc domini apostolici paternitas consiliatur.”* (ZÁVODSZKY 158.; MAGYAR TÖRVÉNYTÁR 50–51.).

²⁹⁷ ZÁVODSZKY 58–61.; MORAVCSIK 1967. 338.; TIMKÓ 1971. 405.; BERKI 1995. 7–10.; KOMÁROMI 2003. 133.; KOMÁROMI 2006b.; KOMÁROMI 2007b. 68–91.

²⁹⁸ TIMKÓ 1971. 405.; BÁLINT 1989. 173.; VERBÉNYI–ARATÓ 1989. 182–183.; BERKI 1995. 7–17.; KOMÁROMI 2007b. 91–94.

²⁹⁹ ÍF 156. (Nótári Tamás fordítása) *„Latini, qui Hungarorum consuetudini legitime consentire noluerint, scilicet, qui postquam Hungari carnes dimiserunt, ipsi iterum in secunda et tertia feria comederint, si se nostre consuetudini meliori non consenserint, quocumque volunt, eo vadant. Penunciam vero, quam hic acquisierunt, hic reliquant, nisi forte resiquerint et carnes nobiscum dimiserint.”* XXXI. fejezet (ZÁVODSZKY 163.; MAGYAR TÖRVÉNYTÁR 58–61.)

³⁰⁰ KARÁCSONYI 1924a. 449–450.; KARÁCSONYI 1924b. 13–14.

fegyelem tekintetében, miszerint „a magyarok törvényes szokását”, azaz egy élő, régi, sőt törvényes szokásról van szó, nem valami új szokás meghonosításának kísérletéről.

További bizánci egyházjogi szokás jelenik meg Kálmán-kori törvényeinkben is. A *II. Esztergomi zsinat* 16. kánonja részletesen felsorolja az érvényes házasságkötés feltételeit: egyház színe előtt, pap jelenlétében, mindkét fél beleegyezésével, alkalmas tanúk előtt. Ez mai római katolikus egyházjog előírásaival ugyan egybeesik, azonban a XII. század elején még csak egyes elemek külön-külön fordulnak elő, azonban együttesen még nem a nyugati egyház jogszokásában.³⁰¹ Az *I. Esztergomi zsinat* 55. kánonja lehetővé teszi a házasságtörő asszony férje számára a válást és újraházasodást. A nyugati egyházjog felbonthatatlannak tartotta e korban a házasságot, a X–XI. századra bizonyos súlyos körülmények fennállása esetére jutott el a házasfelek különélésének engedélyezéséig. A keleti egyházjogban van engedélyezve meghatározott esetekre a házasság felbontásának és újraházasodás lehetősége.³⁰²

A *Gellért nagy legendája* alapján értesülünk Szent György tiszteletének már ezredfordulókor jelen lévő tiszteletéről.³⁰³ Keleti átvétel mellett szól, hogy ünnepnapja április 24. nálunk is, miként keleten, míg nyugaton április 23-án van az ünnepnapja,³⁰⁴ emellett ezt látszik alátámasztani a déli országrészben előforduló Szent György helynevek nagy száma.³⁰⁵ Tiszteletének elterjedésében feltehetőleg szerepet játszott a I. István bolgár hadjáratából hozott Szent György ereklye. Ugyanakkor a csanádi egyházmegye első főpapjának, a velencei származású Szent Gellért eredeti keresztneve, így védőszentje György volt, így a kultusz meghonosodását előmozdíthatta.

Kozma és Damján tisztelt orvos-szent testvérpár.³⁰⁶ Ünnepük nyugaton már a VI. században elterjedt. Liturgikus kódexeinkben is szerepel ünnepük, valamint ábrázolásuk szerepel a casulán is. Egyes nézetek szerint közvetlen római vagy német közvetítéssel a római befolyás érvényesült tiszteletének elterjedésében,³⁰⁷ mások szerint keleti egyház befolyásával kell számolni.³⁰⁸

³⁰¹ KOMÁROMI 2003. 133.; KOMÁROMI 2006a. 159–161.; KOMÁROMI 2007b. 104–106.

³⁰² KOMÁROMI 2003. 133.; KOMÁROMI 2006a. 162–170.; KOMÁROMI 2007b. 106–116.

³⁰³ ÉRSZEGI 1983. 81–83.

³⁰⁴ MESTERHÁZY 1968. 168. Napjainkra már mind a keleti, mind a nyugati egyházban ünnepnapja április 23. található. (Georg der Märtyrer: ÖKUMENIKUS)

³⁰⁵ MAGYAR 1998. 161–166.

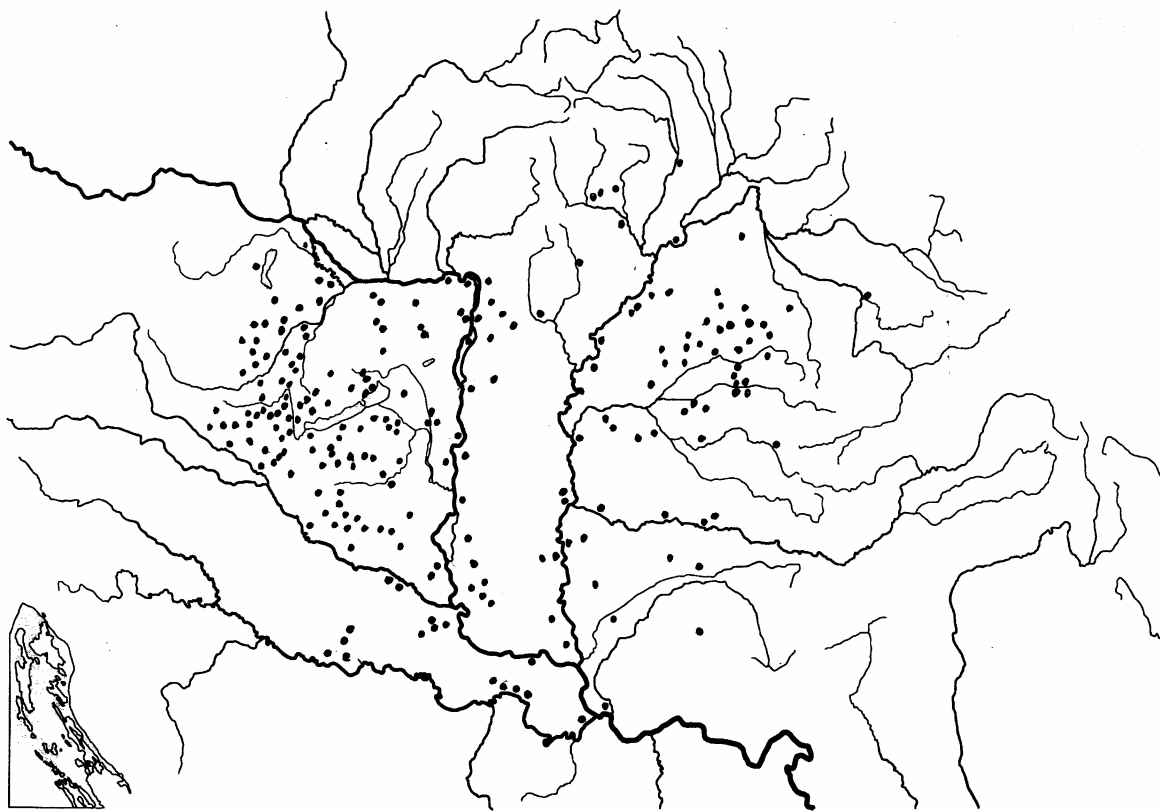
³⁰⁶ Ünnepük a keleti ünnepnaptár szerint július 1., valamint október 17. és november 1., míg a nyugati egyházban szeptember 26. (Damian és Kosmas: ÖKUMENIKUS).

³⁰⁷ VIDA 1981. 347.

³⁰⁸ MESTERHÁZY 1968. 168–169.; BÁLINT 1972.; BÁLINT 1977. II. 301–305. A kultuszuk megindulását köti a keleti kereszténység hatásához: MEZŐ 1996. 133–134.

A keleti kereszténységre – mint fentebb már bővebben volt róla szó – a Miklós, Demeter, Pantaleon, György és Kozma–Damján patrocíniumok utalnak. Ezen patrocíniumokat mind Mesterházy Károly, mind H. Tóth Imre kutatta.

A patrocíniumok térképre vetítése alapján több gócpont is kirajzolódik. Az első terület a Fejér megye déli részét és Tolna megye északi részét foglalja magában, központjában Dunapentelével. A második nagyobb csoport Baranya megyében különíthető el, melyhez több kisebb csoport csatlakozik: a Baranya-Somogy-Tolna megyék határán lévő csoport, a Balaton déli oldalán lévő csoport, egy nagyobb Zala és Vas megye déli részén fekvő csoport, valamint a Somogy megye keleti határán fekvő csoport. Ezek az egyházak zömében a szávaszentdemeteri és veszprémvölgyi monastorok birtokai. A harmadik csoport Észak-Dunántúlon, a negyedik Kalocsa vidékén, az ötödik a szekszárdi apátság környékén található. A hatodik, tiszántúli csoport Szabolcs, Bihar és a Tisza alsó folyása mentén kirajzolódó csomópont. A hetedik a Gömör megyei és nyugat-felvidéki tömb, a Dunától északra eső terület, a nyolcadik Eger vidéke, Heves megye, a kilencedik Bihar megyében található. A tizedik csoportot Erdély területe alkotja, a tizenegyedeik – a bizánci kereszténység szempontjából elsőleges expanziós területként számos tartott – Dél-Magyarország.³⁰⁹

III.2.1. – Miklós, Pantaleon, Kozma-Damján, György és Demeter patrocíniumok a Kárpát-medencében

³⁰⁹ Míg Mesterházy Károly tizenegy csoportot különít el (MESTERHÁZY 1968.), addig H. Tóth Imre mindössze hetet, azaz hiányzik nála az 5-8., és 10. csoportok (H. TÓTH 1981b.).

A patrocíniumkutatás problematikáját az jelenti, hogy sokszor a forráshiány miatt pontosan a kialakulás időpontja nem állapítható meg. Így a térkép azt jelzi, hogy merre terjedt el a tiszteletük. Az egyes szentek esetében tudjuk, hogy a kultuszuk már a XI. század második felére gyökeret vert, ezért kerültek bele a fiatal magyar egyház első ismert ünnepnaptárába. Az egyes eseteknél azonban nem mindig állapítható meg, hogy az adott templom mikor épült, és milyen okból szentelték az adott szent tiszteletére, így ennek teljes mélységében felmérése még nem történt meg, lehet, hogy bizonyos esetekben objektív akadályok lévén nem is lesz rá mód. Bár a nagy áttörés e téren megtörtént Mező András munkáival, aki középkori patrocíniumokat gyűjtötte az okleveles adatok alapján össze (helynevekben, templomcímekben és a templomok oltárai, mellékoltárai esetében egyaránt).³¹⁰ Ennek talaján, ahol a korai időszakra is rendelkezésre állt írott forrásadat, lehetőség van a korai patrocíniumadás szokásának, keleti rétegének elkülönítésére.

³¹⁰ MEZŐ 1996.; MEZŐ 2003.

III.2.1. A Pray-kódexben lévő ünnepek összevetése a keleti és nyugati ünnepnaptárral

Pray-kódex ³¹¹	Ünnep neve a kódexben	Ünnep meghatározása	Keleti ünnepnaptár ³¹²	Nyugati ünnepnaptár ³¹³
Jan. 24.	Thimothei	Timotheus püspök. Sziciliában vértanúságot szenvedett, Babylas szerzetestársa volt.	X. sz.: ? Most: jan. 24. (Syn II. 499–500)	Jan. 24.
Jan. 27.	Paule sanctissime uidue	Paula, szent özvegy	X. sz.: ?	–
Febr. 26.	Alexandri e(piscopi)	Római Alexander vértanú. Meghalt a thrákiai Driziparában Maximianus alatt.	X. sz.: febr. 25.	–
Márc. 19.	S(ancti) Joseph in bethleem	betlehemi Szent József	X. sz.: ?	–
Márc. 27.	Resurrectio D(omini)	Jézus feltámadása. Resurrectio Domini: húsvétvasárnap	X. sz.: ?	FM
Márc. 29.	Gregorii Nazanzeni	Nazianzi Szent Gergely, püspök	X. sz.: jan. 25.	–
Ápr. 9.	Maria egyptice	Egyiptomi Mária	X. sz.: ápr. 1.	(Ápr. 2.)
Ápr. 10.	Ezechielis prophete	Ezekiel próféta, (Illéssel együtt).	X. sz.: júl. 20.	Ápr. 10.
Máj. 2.	Athanasi ep(iscopi) et ef (frater ecclesiae)	Athanáz, Alexandria püspöke és egyházatya	X. sz.: máj. 2.	Máj. 2.
Máj. 5.	Ascensio D(omi)ni	Úr mennybemenetele. Ascensio Domini: a húsvét utáni 40. nap	X. sz.: ?	FM
Máj. 9.	Gregorii e(piscopi)	Nazianzi Szent Gergely, püspök /Episcopi Nazianzi/ Gregorii papae (Nagy Szent Gergely pápa)	X. sz.: márc. 12.	Márc. 12.
Máj. 15.	Aduentus sancti Sp(iritus).	Szentlélek eljövetele, pünkösd Spiritus Domini, Sancti	X. sz.: ?	FM
Máj. 17.	Thimothei ap(osto)li	Timotheus	X. sz.: jan. 22.	Jan. 24.
Jún. 14.	Basilii e(piscopi)	Caesareai Basileios, Nagy Szent Bazil/Vazul	X. sz.: jan. 1.	Jan. 1. Jún. 14.
?	Helye prophete	Helyas / Heliseus / Illés próféta	X. sz.: júl. 20.	Júl. 20.
Jún. 22.	Jacobi ap(osto)li fr(ater) D(omi)ni	Jakab apostol, az Úr testvére	X. sz.: okt. 23., nov. 19., ápr. 30.	Júl. 25.
Júl. 3.	Translatio S(ancti) Thome ap(ostoli)	Tamás apostol felemeltetése /Edessa in Mesopotamia/	X. sz.: okt. 6., nov. 20., jún. 30. ³¹⁴	Dec. 21.

³¹¹ KNEWALD 1939a. 3–18., 41–42. alapján

³¹² MATEOS 1962. A keleti ünnepnaptár meghatározásához ezúton szeretném köszönetemet kifejezni Baán Istvánnak nélkülözhetetlen segítségéért.

³¹³ SZENTPÉTERY 1985. 39–50., 51–55. (Érszegi Géza: Magyar naptár) Jelmagyarázat: FM = mozgó ünnep (festum mobile).

Júl. 11.	Danielis prophete	Dániel próféta	X. sz.: dec. 17. karácsony előtti vásár- nap	(Júl. 11.)
Júl. 15.	Diuisio apostolorum	Dénes apostol	X. sz.: okt. 3.	Okt. 3.
Júl. 20.	Helye prophete	Helias / Illés próféta	X. sz.: júl. 20.	Júl. 20.
Aug. 6.	Transfiguratio D(omi)ni	Urunk színeváltozása ? Transfiguratio Domini	X. sz.: aug. 6.	Aug. 6.
Aug. 20.	Samuelis prophete	Sámuel próféta	X. sz.: aug. 20.	–
Aug. 25.	Titi discipuli S(ancti) Pauli	Titus	X. sz.: aug. 25.	–
Szept. 4.	Moyses servus Dei	Mózes, az Úr szolgája	X. sz.: szept. 4.	–
Szept. 6.	Zacharie prophete	Zakariás próféta	X. sz.: febr. 8., ápr. 15.	–
Szept. 24.	Conceptio sancti Johannis Baptistae	Keresztelő Szent János fogantatása	X. sz.: szept. 23.	–
Szept. 25.	Cleophe ap(osto)li	Cleophas ?	X. sz.: okt. 29. Most: okt. 30.	Szept. 25.
Okt. 6.	Festiuitas S(ancti) Patriarcharum Abraham, I(saac) et I(acob)	Ábrahám, Izsák és Jákob, a szent patriarchák ünnepe	X. sz.: dec. 17. karácsony előtti vásár- nap	(Okt. 6.)
Okt. 14.	Atanasii epi(scopi)	Alexandia püspöke	X. sz.: máj. 2.	Máj. 2.
Okt. 29.	Narcissi epi(scopi)	Narcissus, Jeruzsálem püspöke	X. sz.: ? Most: aug. 7.	Okt. 29.
Nov. 21.	Representatio s(anctae) Marie v(irginalis)	Szűz Mária bemutatása Praesentatio Mariae	X. sz.: nov. 21.	Nov. 21.
Dec. 8.	Conceptio S(anctae) Marie	Szűz Mária fogantatása Szeplőtelen Fogantatás	X. sz.: dec. 9.	Dec. 8.
Dec. 16.	Ananie, Azarie, Misael	Ananius, Azarius, Missael	X. sz.: dec. 17. karácsony előtti vásár- nap	–
Dec. 20.	Anastasii epi(scopi)	Anastasius püspök	X. sz.: febr. 10. (konstantinápolyi patri- archa), ápr. 20. (antiochiai püspök- vértanú)	Ápr. 27.
Dec. 29.	David regis et prophete	Dávid király és próféta	X. sz.: dec. 17. karácsony utáni vas.	Dec. 30.

³¹⁴ Egyik sem az ereklyék átvitele, hanem vagy külön, vagy más apostollal együtt.

III.3. Nyelvészeti adatok

A magyar nyelv szláv jövevényszavainak vizsgálata jelentős múlttra tekint vissza. A kezdeteket Asbóth Oszkár³¹⁵ és Melich János munkája,³¹⁶ sőt helyenként kettejük vitája jelentette. Melich János eredményeit tanítványa, Kniezsa István fejlesztette tovább.³¹⁷ Napjainkban H. Tóth Imre professzor méltó folytatója a neves szlavisták kutatásainak.³¹⁸

Kutatásaik eredményét igen korán kezdték felhasználni, jelen van számos történeti munka érvei között, mely a keleti kereszténység témáját érinti, mivel nyelvünk keresztény terminológiára vonatkozó alapszókészlete szláv eredetű, amint azt a kutatástörténeti részben jeleztem, miként azt is, hogy volt aki a nyugati kereszténység elsőbbségét akarván bizonyítani, e szókészletet szlovénből eredeztette, ugyanakkor a keleti kereszténység korai szerepét elfogadónál megjelenik e szavak eredet-meghatározásaként a bolgár-szláv átvétel.

A kutatás homlokterébe nem csupán az átvett szavak meghatározása tartozott, hanem az átvétel időpontja is, melyre nézve eltérő véleményt vallottak az egyes kutatók. Egyesek szerint még a honfoglalást megelőzően, vagy az őshazában, vagy útközben, míg mások a honfoglalást követő időpontra datálták ezen szókincs átvételét, ami egyúttal a helyben talált bolgár-szláv népesség egykori lakterületének meghatározására tett kísérleteket vonta maga után a helynévi anyag vizsgálata révén.

A magyar nyelv keresztény terminológiájának bolgár-szláv szókészletébe az alábbi kifejezéseket sorolták. Asbóth Oszkár a *szerda*, *csütörtök*, *péntek*, *szombat*, *kereszt*, *koma*, *bérmálni*, *szent*, *oltár*, *hála*, *malaszt*, *zsolozsma*, *vecsernye*, *veternye*, *pogány*, *pap*, *barát*, *apácza*, *karácson* kifejezéseket egy, az ószlovén nyelvvel legszorosabb rokonságban lévő nyelvből eredezteti, melyek véleménye szerint a honfoglalást követő legelső századokban kerültek a magyarba.³¹⁹ Melich János egyértelműen bolgárból átvett szavaknak a *kereszt*, a *szombat* és talán a *karácsony* kifejezést tartja. A hitélet bensőségére vonatkozó keresztény kifejezések a pannóniai szlovén keresztény terminológiából valók, hiszen „a magyar népet a kereszténység-

³¹⁵ A szláv szók a magyar nyelvben (ASBÓTH 1893.) és Szláv jövevényszavaink (ASBÓTH 1907.). Asbóth Miklósich Die slavische Elemente im Magyarischen című értekezése alapján végezte vizsgálatait.

³¹⁶ *Szláv jövevényszavaink 1. kötet: Az óbolgár nyelvmlékek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevényszavai* (MELICH 1903.), 2. kötet: *A magyar nyelv keresztény terminológiája* (MELICH 1905.), *Nyelvünk szláv jövevényei* (MELICH 1910.) és *A honfoglaláskori Magyarország* (MELICH 1925.).

³¹⁷ *Ungarn zur Zeit der Landnahme* (KNIEZSA 1933. 1–25.), *Újabb vélemények a magyar nyelv szláv jövevényszavainak eredetéről* (KNIEZSA 1935. 350–361.), *Magyarország népei a XI. században* (KNIEZSA 1938. 365–472.), *Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése* (KNIEZSA 1941. 21–35.) és *További pillantások „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” némely részébe* (KNIEZSA 1956. 329–336.), *Kelet-Magyarország helynevei* (KNIEZSA 1943.) és *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* (KNIEZSA 1955.).

³¹⁸ H. TÓTH 1981a. 55–71.; H. TÓTH 1995a. 27–35.; H. TÓTH 2000a. 11–41.; H. TÓTH 2000b. 4–8.

³¹⁹ ASBÓTH 1893. 10., 42. Miklósich szerint a Pannóniában élő szlávok az ószlovén törzshöz tartoztak, miként a bolgár szlávok is. ASBÓTH 1893. 6.

nek ...a dunántúli, pannóniai szlovének térítették meg”.³²⁰ Moravcsik Gyula a szláv közvetítéssel magyar nyelvre került görög szavak között az alábbiakat sorolja fel *apáca, apát, diák, eretnek, érsek, keresztény, pap, püünkös, püspök, szombat, tömjén, zsoldár* – megemlítve, hogy a közvetítő szláv nyelvként több is szóba jöhet az adott szavaknál, melynek kapcsán Melich munkásságára utal vissza.³²¹ Kniezsa István a *csütörtök, kereszt, pap, szent (?)*, *szombat, tömjén (?)*, *veternye (?)* kifejezéseket bizánci-keresztény, egyházi szláv, illetve bolgár eredetű szavainak határozta meg, melyeket többségét helyben, kisebb részt honfoglalás előtt vehettünk át.³²² H. Tóth Imre a *kereszt, karácsony, panasz, pap, szombat, vádol* szavakat sorolja fel, melyek átvételére a honfoglalást követően került sor.³²³ Dmitri Obolensky véleménye szerint a magyarok dél-orosz területeken vándorlásuk során vették át a szláv egyházi terminológiát.³²⁴

A helybeli átvétel okán, mivel ezeket a szavakat részben a bolgároktól, részben a dunántúli szlovénektől történt, a helynévi anyag alapján az előbbieket igyekeztek meghatározni, hogy a honfoglalást megelőzően hol lehettek – mert az írott források alapján a bolgárok területét Erdély, Bánát, Sirmium és Duna-Tisza-köze területekkel lehet meghatározni, mégis hasznos ezt alátámasztani a helynévi anyag alapján.

A bolgár népesség a földrajzi nevek alapján Budapesttől keletre a Bükk fennsíkig, a Börzsöny, Cserhát, Mátra, Bükk vonulatától délre, a Duna-Tisza közén, és ettől északra, a Hernád vonaláig terjedő területen, Erdélyben, valamint Szerémségben, a Duna-Tisza közén és a Tisántúlon feltételezhető.³²⁵ Erdély népessége – nyelvi értelemben – egységesnek mondható, túlnyomó részt szláv nyelvet beszélt, csupán Dél-Erdélyben számolhatunk foltokban török nyelvűekkel; emellett a Nándor helynévi anyag is – bizonyos további szempontok érvényesülése esetén – szintén bolgár népességre utal, e lakosság megérte a magyar honfoglalást.³²⁶

³²⁰ MELICH 1905. 429.

³²¹ MORAVCSIK 1942. 269–270.

³²² KNEZSA 1942c. 175–176. (Szláv eredetű szavaink: *kereszt, keresztény, bérnál, malaszt, pap, apát, szent, apáca, barát, zsolosma, zárándok, érsek, parázna, zsidó, szövémek, karácsony, szerda, csütörtök, péntek, szombat* – melyek közül görög szertartású egyházi szláv átvételként egyértelműen a *kereszt* és *érsek* szavakat jelöli meg.) KNEZSA 1955. 145–146., 263–264., 384–385., 499–500., 508–509., 531., 556. Déli-szláv átvétel, ami lehet bizánci és nyugati rítusú eredetű is: *csütörtök, szent, tömjén, veternye*; magyar nyelv legrégebbi szláv rétegéhez tartozó, de honfoglalást követően átvett kifejezése: *kereszt*; görög rítusú szláv terminus technicus átvétele: *pap*, közvetlen görög átvétel a honfoglalás előtről: *szombat*.

³²³ H. TÓTH 1995a. 30–31.; H. TÓTH 2000a. 23. Kiss Gergely a szláv eredetű szavak közül az *apáca, apát, alamizna, bérnál, keresztény, pokol, Húsvét, parázna, pilis, szent, zárándok* szavakat a kaj-szlovénből, míg a *diák, Karácsony, kereszt, panasz, pap, péntek, szombat, vádol* szavakat a bolgár-szlávból eredezteti. H. Tóth Imre munkássága alapján: KISS 2007. 58–59.

³²⁴ BOLENSKY 1999. 197.

³²⁵ MELICH 1925.; MOÓR 1930.; KNEZSA 1933. 1–25.; KNEZSA 1943. (Külön figyelmet fordított a türk és a szláv helynévi anyagnak, figyelembe véve, hogy a bolgárok kétnyelvűek voltak és a krisztianizációjukat követően az egyházi szláv nyelv hatására szlávosodtak el.); H. TÓTH 1995a. 30–31.; H. TÓTH 2000a. 23. Melich az alföldi folyóneveket nem szláv közvetítéssel a magyar nyelvbe került bolgár-török eredetűeknek határozta meg. MELICH 1925.

³²⁶ KRISTÓ 2002a. 253.; KRISTÓ 2003a. 33–34.

III.4. Monostorok

A X. századtól végétől kezdve számos keleti keresztény monostort alapítottak a Kárpát-medencében a Magyar Fejedelemség, illetve Királyság területén. Jelen fejezetben ezen monostorokat, templomokat veszem sorra.

4.1. *Keresztelő Szent János keresztelőkápolna, Gyulafehérvár*

Gyulafehérvár esetében a helységnév miatt merült fel, hogy a gyulák egykori székhelye lehetett a településen, ezáltal korai templomát a Hierotheos névvel fémjelezhető térítésekkel lehet összekapcsolni.

Az első, háromhajós, egyetlen félköríves szentélyű székesegyház oldalához kapcsolódott a kápolna, mely feltehetőleg *keresztelőkápolna* volt. A székesegyház titulusa Mihály, miként az erdélyi egyházmegye patrónusa is Mihály,³²⁷ de a kápolnáé *Keresztelő Szent János* lehetett.³²⁸ Míg a kápolnát a Gyula idejében folyó, a X. század közepi térítéshez köthető, addig a templom építése a XI. század közepén kezdődött, még I. István idejében és a század utolsó harmadában készült el.³²⁹ Külső hossza az apszissal együtt 10 méter, szélessége 8 méter.

A kápolna az ásatás során került napvilágra, első ásatója Pósta Béla volt és Radu Heitel írt róla tanulmányt.³³⁰

A kápolna építését Kozák Károly és Entz Géza az erdélyi Gyula megkeresztelkedéséhez és a keleti egyház itt kifejtett missziós tevékenységéhez a keleti kereszténységhez kötik, ezért legkorábbi körkápolnánknak tartják. Építésében bolgár vagy görög építőmesterek közreműködését feltételezik.³³¹ Velük szemben Gervers-Molnár Vera nem látja bizonyítottnak önálló voltát a kápolnának, úgy véli, eleve a székesegyház része volt, ennek következtében az istváni alapítású püspökség első székesegyházának tartja az egész épületegyüttest. Miután sem formájában, sem méretében nem hasonlít a közép-európai jellegű rotundákhoz, Itáliából feltételezi eredetét.³³²

A legújabb, 2011. április-május és július-augusztus hónapokban folyó, Daniela Marcu Istrate vezette ásatások során egy, a székesegyházat megelőző, görögkereszt alaprajzú temp-

³²⁷ BÁLINT 1977. II. 306–333.

³²⁸ A keresztelőkápolna titulusát a legközelebbi oltár vehette át, mely jelenleg Keresztelő Szent János-mellékoltár. A patrocínium is jelzi egykori keresztelőkápolna voltát. GERVERS 1972. 52.

³²⁹ GERVERS 1972. 52.; ENTZ 1958. 70–76.

³³⁰ PÓSTA 1917.; HEITEL 1972–1975.

³³¹ ENTZ 1958. 70–76.; ENTZ 1968.; KOZÁK 1984. 131–133.

³³² GERVERS 1972. 53.

lom maradványait tártak fel. A „templom hossza kelet-nyugati irányban 20,7, az észak-déli tengely mentén 12, falainak átlagos vastagsága 1,2 méter. A félköríves apszis nyílása a diadalív vonalában körülbelül 8, a hossztengely mentén 7,3 méter. A hajó oldalfalai 12 méter hosszúak, középrészén négy pillér állt, amelyek feltehetőleg a kupolát tartották. Ez az úgynevezett görögkereszt alaprajzi típus a bizánci építészetre jellemző”.³³³ (V. tábla 4. kép)

Az „nem zárható ki, hogy esetleg az erdélyi Gyula korában, a 950-es években emelték ezt a templomot bizánci misszionáriusok. ... a templom töredékesen és esetlegesen fennmaradt részletformái valóban az úgynevezett görögkereszt alaprajzú, Bizáncban kidolgozott és kedvelt templomtípusra emlékeztetnek, azonban a nagyon egyszerű alaprajzról egyértelműen nem tételezhető fel, hogy csak Bizáncból, s például nem Itáliából, Velence környékéről vagy a Balkán nyugati részéről származott. ... az sem bizonyos, hogy feltétlenül a görög rítusú egyház terjeszkedésének az emléke”, amint az sem dönthető el, hogy Gyula vagy István korában épült, de a XI. század második felében már nem állt.”³³⁴

Az feltárás során előkerült négyszáz sírból, valamint az ásatási területéről több mint száz pénzérme került elő, továbbá bronzból és valamilyen ezüstös ötvözetből készült öv- és hajcsatok, ékszerek, többek között S-végű hajkarikák. A leletek és a legkorábbi sírok a XI. század végéről származnak, de a temetőbe a XIV–XV. században is temetkeztek még. Az előkerült sírok fele közvetlen kapcsolatban áll a romokkal, egyetlen olyat sincs mely megelőzte volna korban a templom építését avagy azzal egyidős lenne.”³³⁵ (V. tábla 5. kép)

A templom körül előkerült legkorábbi temetkezések elemzése segíthet eldönteni a templom korát, amennyiben korai, 950 körüli építési ideje válik bizonyossá, további információval szolgálhat a keleti kereszténység kutatásához is.

4.2. Szent György kápolna, Veszprém

Az Árpádkori Veszprém nyolc egyházi épületéből hétnek védőszentje a bizánci egyházban különösen tisztelt – György, Miklós, Mihály –, és a hét közül négy a XI. század elejére, három pedig már a X. század utolsó harmadára állt.”³³⁶

Ezek közül a *Szent György kápolnát* hazánk legősibb szentélyének tartják, mellyel kapcsolatban az írott források alapján több feltételezés is napvilágot látott, a veszprémi székesegyház egyik vagy másik kápolnájában vélték megtalálni. A kápolna Imre herceg foga-

³³³ GYFVSZAB 2011a. 2011.09.04. 19:28

³³⁴ GYFVZIPP 2011. 2011.09.04. 19:25

³³⁵ GYFVSZAB 2011a. 2011.09.04. 19:30

³³⁶ NÉMETH 1967. 119.

dalmának színhelye: „...imádkozni ment abba az igen ősi és ódon templomba, amit Veszprém városában Krisztus drága vértanújának, Györgynek a tiszteletére építettek...”³³⁷

A bizonytalanságokat H. Gyürki Katalin 1957-ben végzett ásatása tisztázta. A feltárások során előkerültek a Szent György kápolna, egy félköríves apszisú, keletelt rotunda alapfalai (II. tábla 1. kép). Az ásató szerint nem lehet IX. századnál korábbi, de a „morva” bencések érkezése, 996 előtt épült.³³⁸ A veszprémi székesegyház északi oldalán állt, de nem az oldalkápolnája, hanem teljesen különálló épület volt, melynek a helyén a XIII. század első felében egy nyolcszög apszisú kápolnát építettek.³³⁹ H. Tóth Imre IX. századnak határozza meg, és a keleti kereszténységhez – Cirill és Metód missziós működéséhez köti,³⁴⁰ míg Gutheil Jenő szerint Sarolt ösztönzésére Géza fejedelem építette.³⁴¹

Ez utóbbi nézethez csatlakozik, miszerint a X. század végén alapították a kápolnát, Kozák Károly, de a vizsgálatai alapján arra a megállapításra jutott, hogy – mivel a középkori püspökségek hét legkorábbi, 1009-ig felépült keresztelőegyháza közül öt rotunda volt, – a kápolnát nem lehet a keleti kereszténységgel összefüggésbe hozni.³⁴²

A történetével részletesen Solymosi László foglalkozott. Ismerteti a két nézetet, mely az alapítással kapcsolatban felmerült. Az egyik szerint, a régészeti kutatások alapján, a századforduló előttre keltezi építését, míg a másik, a templomban található Szent György ereklye miatt, a bolgár háborúból hazahozott ereklyezsákmányhoz (1014–1018) köti. A forrás alapján lehet sejteni, hogy a Szent Mihály székesegyházhoz különleges kapcsolat fűzte Gizellát, ami arra utal, hogy az építése 996, azaz István és Gizella házasságkötését követően kezdődött. Miután a kápolna hossz tengelye mintegy 20 fokkal eltér a székesegyházétól, azt jelzi, hogy már annak épülésekor állt. Ellenkező esetben hozzáigazították volna a hossz tengelyét. Így a Szent György kápolna a korai időszak épülete közé tartozik, 972–996 között épült, miként az esztergomi Szent István protomártír kápolna is.³⁴³

4.3. Keresztelő Szent János monostor, Marosvár / Csanád [Nagycsanád / Cenad, Románia]

A monostorról első információinkat Szent Gellért püspök nagylegendája tudósítása szolgáltatja, mely szerint Ajtony Vidinben megkeresztelkedett és monostort alapított: „*Akkoriban volt Marosvárt egy Ajtony nevű nagyon hatalmas fejedelem, aki Bodony városában a görögök szertar-*

³³⁷ *Szent Imre herceg legendája*: ÉRSZEGI 1983. 64.; SRH II. 453–454.

³³⁸ GYÜRKI 1963. 370.; NÉMETH 1967. 119.

³³⁹ GYÜRKI 1963. 371.; GENTHON 1980. 445.; GUTHEIL 1979. 74–85.; GUTHEIL 1994. 27–32.

³⁴⁰ H. TÓTH 2000b. 4–8.; BÁLINT 1977. I. 293–314.

³⁴¹ GUTHEIL 1960. 465.; GUTHEIL 1979. 74–85.; GUTHEIL 1994. 27–32.

³⁴² KOZÁK 1984. 134–135.

³⁴³ SOLYMOSI 2000. 134–137.

tása szerint keresztelkedett meg. ... A görögöktől felhatalmazást kapott, és az említett Marosvárott Keresztelő Szent János tiszteletére monostort épített, s abba apátot helyezett görög szerzetesekké, az ő rendszabályuk és szertartásuk szerint.”³⁴⁴

Mind a monostor patrocíniuma, építése és keleti kereszténységhez tartozása bizonyosnak látszik a forrás elbeszélése szerint, de mégsem szolgál egyértelmű adatokkal. Első problémát Ajtony vidini keresztségének időpontja okozza: még 1002 előtt, azaz a bolgár uralom idején,³⁴⁵ avagy Vidin bizánci kézre kerülése, 1002 után keresztelkedett meg.³⁴⁶ Minkét nézetnek vannak támogatói, a bolgár idősakra eső keresztsége mellett szól, hogy Vidin a bolgárok egyik kiemelt egyházi és kulturális központja volt, a hosszú ostrom után, frissen elfoglalt, tehát romos városban egy ilyen fontos fejedelmet nem kereszteltek volna meg a bizánciak, hanem Konstantinápolyban, miként ez Termacsu, Bulcsú, Gyula és más, nem magyar fejedelmek esetében is történt. Mellette szóló érvként hozzák fel, hogy görög szertartást említ a forrás, valamint azt, hogy Ajtony a görögöktől nyerte hatalmát. Ettől függően éltek a monostorban bolgár vagy bizánci szerzetesek, de mindenképp keleti kereszténységhez tartozott a monostor.

Az Ajtony elleni ütközet után Csanád vezér itt temette el a keresztény halottakat: „... A harcban elesett keresztények holttestét pedig felszedték, Marosvárra vitték, és a Keresztelő Szent János egyház temetőjébe, a görögök monostorába temették el...”³⁴⁷ I. István Gellértet tette meg 1030-ban az újonnan megszervezett csanádi egyházmegye püspökévé, és a központja Marosvár, azaz új nevén Csanád lett. Gellért és a vele érkező bencés szerzetesek költöztek a Keresztelő Szent János monostorba, míg Csanád a görög szerzeteseket az általa alapított oroszlámosi Szent György monostorba költöztette át: „A püspök azután tanácsot tartott Csanád ispánnal, és az a görög apátot szerzeteseivel együtt áttelepítette **Oroszlánosra**, monostorukat pedig átengedte a püspöknek és szerzeteseinek”³⁴⁸

³⁴⁴ *Szent Gellért püspök nagyobb legendája*: ÉRSZEGI 1983. 80.; ÁKÍF 411–412. (Almási Tibor fordítása); SRH II. 489–490.; GYÖRFFY 1987a. 850–853.

³⁴⁵ FEHÉR 1927–1928. 10.; GYÖRFFY 1952. 335.; VÉKONY 1972. 120.; DÁVID 2000. 185–186.; DARKÓ 2009. 29–30. Leírásának ellentmondása, hogy bár Ajtony keresztségét a bolgárokhoz köti, de a monostor szerzetesi görögök voltak, nézete szerint. KISS 2007. 62–63.

³⁴⁶ MORAVCSIK 1938b. 402.; MORAVCSIK 1967. 330.; GYÖRFFY 1977. 171.; RIPOCHE 1977. 89.; DUDÁS 1993. 15–16.; BÁLINT 2000. 16.; ROMHÁNYI 2000. 18.; BOZSÓKY 2000. 246.; KOMÁROMI 2007a. 217.

³⁴⁷ *Szent Gellért püspök nagyobb legendája*: ÉRSZEGI 1983. 81–83.; ÁKÍF 411–412. (Almási Tibor fordítása); SRH II. 491–492.

³⁴⁸ *Szent Gellért püspök nagyobb legendája*: ÁKÍF 418. (Almási Tibor fordítása); ÉRSZEGI 1983. 83.; SRH II. 492. Érdekes ötletet vetett fel újabban Kiss Gergely, aki párhuzamba vonta a marosvári és a veszprémvölgyi monostorok történetét. Felvetette, hogy amint Ajtony székhelyén voltak a görög szerzetesek, ugyanúgy Sarolt fejedelemaaszonyi székhelyén éltek a görög apácák, majd a hatalomváltást követően (Ajtony leverése, illetve Veszprém Gizella királynéi székhelyévé válása) került sor kitelepítésükre: oroszlámosra és Veszprémvölgybe. KISS 2007. 64.

A helyén Henszlmann Imre végzett megfigyeléseket 1868 tavaszán a csanádi római katolikus ó-templom lebontásakor (*II. tábla 3. kép*). A lebontott templom 1514 után készülhetett, melynek a helyén egy XIII. század elején épült templom állt, ezt szintén megelőzte egy korábbi templom. A források alapján sikerült beazonosítani őket. Az a templom, melyet csak a XIII. századig említenek, a görög monostor Keresztelő Szent János temploma volt, olyan templom viszont, amely a XIII. században jelenik meg a forrásokban, az a Szent Üdvözítő társaskáptalan temploma volt, tehát az ásatások során az Ajtony alapította monostor temploma került elő a legalsó szintként. A templom 13 méter széles és 22–24 méter hosszú volt, előtte baptisterium, benne keresztelőmedencével.³⁴⁹ Baptisteriuma ókeresztény mintájú, XIII. században épült.³⁵⁰ Az ásatások során előkerült anyag építészetiileg nem mutat keleti stílusjegyeket, azonban keleti kereszténységhez tartozása az írott forrás tudósítása alapján egyértelműen meghatározható.³⁵¹

A Henszlmann-féle feltárás alapján Dávid Katalin egy a templomból megközelíthető altemplomot rekonstruált, melyben a keresztelőmedence is el volt helyezve. Mi több ezt alámerítéses keresztelési rítushoz kialakított keresztelőmedencének határozta meg. Takács Miklós e rekonstrukció ellen felveti, hogy ez együttesen egy temetkezési és keresztelési helyet ötvöző helyiség, melyből az altemplom a nyugati kereszténységre, míg az alámerítéses keresztelés a keleti kereszténységre (Bizánc, Dalmácia, valamint Itália) jellemző. Itáliában fordul elő az altemplom építés és az alámerítéses keresztelés szokása, azonban egy helyiségben előfordulására nincs példa, a keresztelés helyszínét nem vitték a padlószint alá.³⁵²

A marosvári templom építészeti besorolására jó esélyt adna egy revíziós feltárás, mely a korábbi feltárás által tisztázatlan alaprajzi és építészeti adottságokat helyreigazítaná.

4.4. Szent György monostor, Oroszlámos [Magyarmajdán / Banatsko Aranđelovo, Szerbia]

Az egykori monostor a mai Magyarmajdán falu helyén, Oroszlámos és Óbéba között helyezkedett el. Alapításáról a Szent Gellért legenda tudósít: „...*Csanád pedig arra az éjszakájára táborot ütött egy hegynél, amelyet azután Oroszlánosnak nevezett el.... Csanád pedig álmatlanul töltve*

³⁴⁹ HENSZLMANN 1871. 13–19., 19–31.; SZENTKLÁRAY 1898. 666.; SÖRÖS 1912. 436–439.; JUHÁSZ 1926. 45–46.; JUHÁSZ 1927. 28–39.; MORAVCSIK 1967. 331.; DÁVID 1974. 14–16.; DUDÁS 1993. 15–16.; ROMHÁNYI 2000. 18. Dávid Katalin Henszlmann adatai alapján próbálta rekonstruálni a keresztelőmedencét, mely véleménye szerint alámerítéses keresztelésre utal, és amely altemplom. DÁVID 1974. 14–16. Dávid rekonstrukciójának hitelességét vitatja Takács Miklós, mivel a XI. században a keleti rítusnál volt szokás az alámerítés, de keresztelőkápolnát nem építettek padlószint alá, míg a nyugatinál a leöntés volt szokásban. Másrészt az is problematikus teszi, hogy ahol együttesen előfordult altemplom és keresztelő kápolna, azaz Itáliában, ott sem egyetlen helyiségben egyesítve. TAKÁCS [s.a.] 177–178.

³⁵⁰ SZABÓ 1913. 23–27.

³⁵¹ Legújabb ásatások anyagának publikálása még várat magára.

³⁵² TAKÁCS [s.a.] 174–178.

az éjszakát, Szent György vértanúhoz könyörgött, hogy esdje ki számára az ég Urának segítségét. Fogadalmat is tett, hogy ha ellenségén győzelmet arat, az imádság helyén – ahol földön térdelt – monostort emel a tiszteletére. És mikor a felette nagy megerőltetéstől és fáradtságtól elnyomta az álom, álmában egy oroszlán alakja jelent meg neki ... Késedelem nélkül harcba szálltak hát, és Szent György vértanú érdemeiért, aki őket oroszlán alakjában látogatásra méltatta, várták az ég segítségét. Ezek után Csanád elment arra a helyre, ahol az oroszlánt látta álmában, ott Szent György vértanú tiszteletére monostort épített, és oda telepítette Keresztelő Szent János monostorából az említett görög szerzeteseket apátjukkal együtt.”³⁵³

Az alapításának ideje meghatározható, hiszen az Ajtony elleni csata és a csanádi püspökség alapítása közti időszakban építtette Csanád, tehát 1028–1030 között épült.³⁵⁴ A tatárjárás körül, 1247 előtt bencések kezére került a monostor, utolsó írott forrásbeli említése 1256,³⁵⁵ 1280 táján pusztulhatott el.³⁵⁶ A monostor alapításakor itt már falu állt, hiszen korábban a szerzetesek ellátására volt rendelve Marosvár egyharmada, ezt pótolni kellett.

Feltehetőleg azután ebben a monostorban lett Csanád is eltemetve, hiszen később nemzetségének ez a monostor lett az osztatlan temetkezőhelye.³⁵⁷

A monostor elnevezése – Oroszlámos – kapcsán felmerült, hogy a kapuját oroszlánok díszítették, és ezt vetítette vissza a legenda írója. Az oroszlán kapudíszítő-elemként előfordulására a Kárpát-medencében a XI. század első és középső harmadában nincs példa. A IX–X. században fordult elő a Balkánon bronzkapuk kopogtatóján, valamint X–XI. században Ohridből ismert peremén oroszlánokkal díszített faragott fa kapuzat.³⁵⁸

Az első kutatásokat a Batthyány-család megbízásából Fuchs Mihály uradalmi tisztartó vezette Majdánban. Ez alkalomból került elő egy rézkereszt³⁵⁹ és csontok. Majdánhoz közel, Rábé-Anka dombon lehetett a Szent György monostor, erre utaló alapfalakat találtak, míg a domb déli részén X. századi temetőt tártak fel. Reizner János folytatott Rábén ásatásokat,³⁶⁰ de a monostor feltárására nem került sor. Néhány kőfaragványa ismert csupán.

³⁵³ *Szent Gellért püspök nagyobb legendája*: ÉRSZEGI 1983. 81–83.; ÁKÍF 414–417. (Almási Tibor fordítása); SRH I. 491.

³⁵⁴ Lásd Ajtony elleni háborúra: III. 1. fejezet 70. lj.

³⁵⁵ 1247: „sess. In Wruzlanmunustura” (GYÖRFFY 1987a. 865–866.; CD ÁRPÁD VII. 220.), 1256: „mon. Orozlanus” (GYÖRFFY 1987a. 865–866.; CD ÁRPÁD VII. 431.)

³⁵⁶ SÖRÖS 1912. 435–436.; JUHÁSZ 1926. 44.; JUHÁSZ 1927. 62–66.; MORAVCSIK 1938b. 405.; GYÖRFFY 1987a. 865–866.; TÖRÖK 1990. 48.; DUDÁS 1993. 15–16.; ROMHÁNYI 2000. 49.; TÖRÖK 2001b.

³⁵⁷ KARÁCSONYI 1900. 345.

³⁵⁸ TAKÁCS 1993. 46–61. A Györffy György által felvetett névadási lehetőségnek, miszerint egy oroszlanos kapufaragvány ihlette a névadást, cáfolhatatlan bizonyítékát nem találta.

³⁵⁹ A kereszt egy aranybevonatos, réz körmeneti kereszt (h: 23 cm), melyhez hasonló III. Béla sírjából ismert. Ott kerültek elő az ország területén hasonlóak, ahol keleti kereszténység is kimutatható. A XI–XII. századi bizánci művészet stílusjegyeit mutatja. A kereszt vétel útján került 1907-ben a szegedi Móra Ferenc Múzeumba, Tömörkény István vásárolta meg. HORVÁTH 1982.

³⁶⁰ REIZNER 1891a.; REIZNER 1891b.; REIZNER 1895.; REIZNER 1898.

Magyarmajdánban, az egykori Oroszlámos területén, az utóbbi években Stanojev Nebojsa vezetésével folynak feltárások, de anyaga még nincs publikálva (III. tábla 1. kép). Annyi ismert a temető feltárásából, hogy előfordul benne téglás és téglakonstrukciós temetkezés (III. tábla 2. kép, XXXIII. tábla 1–2. kép).

4.5. Szentséges Istenanya monostora, Veszprémvölgy

A veszprémvölgyi monostor oklevele egyike legrégebbi fennmaradt hiteles okleveleinknek. Különlegessége, amivel kiemelkedik a többi oklevél közül, hogy görög nyelven íródott.

„Az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében. Én, István, keresztény s egész Hungria királya, miután létesítettem, felállítottam és berendeztem a szentséges Istenanya veszprémi, érseki monostorát, s összegyűjtöttem benne apácák seregét a magam, nőm és gyermekeim, valamint egész Pannónia lelki üdvéért, így rendelkezem. Ajándékozok ennek a monostornak 9 falut földestől együtt. Ezen falvak nevei a következők: először Szárberény, negyvennyolc füsttel és hat halással; aztán egy másik falu, Szántó harminc családdal – ez a Dunánál van –, továbbá (ti. ajándékozok) húsz családot a szentséges Istenanya beiktatásakor, úgyszintén a szombotu-i révet hét révésszel, hasonlóan a vásárvámost is, valamint lovas szolgát hatvanat, halászt a Dunán tizenkettőt, ácsot hármat, lovácst kétőt, pohárnokot egyet, esztorgályost egyet; (ti. van aztán) Paloznakban egy birtokrészes vincellér meg Faddon is egy vincellér, Melegdi; kapja meg továbbá majorgazdaság gyanánt a Szentháromság szigetét. Az összes falunévek együttesen ezek: először Szárberény, aztán Mama, aztán Sandor, aztán Kenese, aztán Csittény, aztán Szántó, aztán Padrag, aztán Zaléshi, aztán Gerencsér. S több más egyebet is ajándékozok a szentséges Istenanyának, az érseki monostornak, hogy a monostoré legyen, amíg csak ég és föld áll. De szabad rendelkezési joggal is felruházom ezt a monostort avégből, hogy azokat, akik nem akarnak a szent monostor főnnhatósága alatt lakni, a fejedelemasszony és a nővérek rendelete nélkül üzzék ki arról a helyről kedvük és akaratuk ellenére. Ha pedig valakit azon kapnának, hogy abból, amit én a monostornak adtam, elszakítana vagy elidegenítene valamit, legyen az az én nemzetiségemből vagy bárki más, akár király, akár főúr, akár ispán, akár püspök, akár más valaki, atok szálljon rá az Atyától, a Fiútól és a Szentlélektől, dicsőséges Asszonyunktól, az Istenanya s örökhé szűz Máriától, a dicsőséges Apostoloiktól, a háromszáztizennyolc atyától és minden szentektől s tőlem, bűnöstől.”³⁶¹

Az oklevél eredetije nem maradt fenn, csupán két, kétnyelvű, – görög és latin, – átirata maradt ránk: egyik oklevelet a Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) gyűjteményében őrizték, a másikat a Magyar Országos Levéltár (MOL), ma mindkettő a MOL-ban található. A két oklevél eltérései miatt igen komoly vitákat váltott ki, míg tisztázódott elsőként hitelessége. Először, mivel a MOL-példányon volt pecsét, ezt gondolták hiteles példánynak, de Gyomlay Gyula 1901-ben kimutatta, hogy az MNM-példányról rakták át a pecsétet a MOL-példányra.³⁶²

³⁶¹ Veszprémvölgyi oklevél (Typicon Vespremiense): MORAVCSIK 1984. 80–81.; ÁKÍF 116–119.; DHA I. 85.; GYÖRFFY 1997. 35–37. (István-kori görög és Kálmán-kori latin szöveg), 38–39. (hamisított latin szöveg), 123–125. (mindhárom fordítása)

³⁶² GYOMLAY 1901.

A két példány görög és latin nyelvű szövege esetében is az MNM-példánya bizonyult hitelesnek. A latin szövegeket Hóman Bálint vetette össze, mely során a két szöveg közti eltérések alapján kiderült, hogy céltudatos hamisítás következtében került az MNM-példányra a pecsét és ebből kifolyólag találhatók az eltérések a két oklevél szövege között.³⁶³ A görög szöveg összevetése is erről tesz tanúságot, a veszprémvölgyi görög oklevelet teljes értéssel először és utoljára 1109-ben olvasták és másolták.³⁶⁴ A MOL-példány eltérései a szöveg nem-értéséből adódnak több helyen. Az MNM-példány a hiteles Kálmán-kori 1109. évi átírat, míg a MOL-példány az apácák XIII. századi birtokperéhez készült hamisítvány.³⁶⁵ Az oklevél hitelessége ezzel bebizonyítottnak volt tekinthető, mivel Kálmán írni-olvasni tudó, elismerten művelt ember volt, ezért kétségtelen lehetett számára az oklevél átírásakor, hogy egy eredeti István-kori oklevéllel van dolga. Ezt az értéket bizonyítja, hogy a görög szöveg is helyesen került átírásra, mely átírat Simon pécsi püspökhöz köthető.

Az oklevél nem keltezett, így az alapítás időpontjára és az alapítás céljára nézve több lehetőség is felmerült. A császári kancelláriából Magyarországra került és a pannonhalmi oklevélen keze munkáját hátrahagyó *Heribert C* 1002 és 1010 között működött itt. Miután ezen az oklevélen nem fedezhető fel a „kézjegye”, az alapítólevél kiállításának időpontja lehetett 1002 előtt avagy 1010 után.

Czebe Gyula megállapította, hogy leírója görög ember volt, akinek görögsége vulgáris, lapos közgörög, mely egy valóságos dialektus nyomait viseli magán: o-u hangcsere igen kiterjedten jelentkezik a középkori dél-itáliai és szicíliai görögségben,³⁶⁶ mely Darkó Jenő szerint arra bizonyíték, hogy a XI. századi bizánci okleveles gyakorlatot ismerték és alkalmazták Dél-Itáliában is, de véleménye szerint igazi görög volt a leírója.³⁶⁷ A görög szertartás olyan részeit említi az oklevél, amelyet az ájtatos hívő könyv nélkül tud, ez bizonyítja mind az oklevél írójának e téren való jártasságát, de azok számára is nyilvánvaló kellett legyen, akik számára íródott.³⁶⁸ Ivánka Endre az újabb kutatások figyelembe vételével a Karácsonyi János nyomán elterjedt és Czebe Gyula által is képviselt nézetet cáfolta, miszerint dél-itáliai formulák figyelhetők meg az oklevélen, ugyanis a dél-itáliai oklevelekben is megfigyelhető formu-

³⁶³ A birtokper miatt került kiállításra a Lodomér-féle ítéletlevél 1296. május 12-én, a hamisításra az ítéletlevél kiállítása után került sor. Legkorábban 1321-ben, mivel Tamás, esztergomi érsek, aki aláíróként szerepel az ítéletlevélen és bizonyítani tudta volna a hamisítást, ekkor halt meg, de 1330-at megelőzően (HÓMAN 1911. 171–173.; HÓMAN 1917. 242.).

³⁶⁴ CZEBE 1916. 104. p.

³⁶⁵ ÉRSZEGI 1988. 3–14.; SZENTPÉTERY 1923. 15–16.

³⁶⁶ CZEBE 1916. 24., 26., 32. E nézetet vallja Karácsonyi János is, hogy itáliai, esetleg dél-itáliai apácák jöttek és az oklevél lejegyzője is onnan érkezett. KARÁCSONYI 1893. 28.

³⁶⁷ DARKÓ 1917. 257–272.

³⁶⁸ KRAJNÁK 1925–1926. 498–507.

lák a bizánci magánoklevelezés gyakorlatára jellemzőek. Véleménye szerint az oklevél bizánci-görög kapcsolatokra mutat, azaz Bizáncból érkezhetett a kiállítója.³⁶⁹ Kapitánffy István az oklevéllel kapcsolatban megállapítja, hogy „helyesírása erősen vulgáris, s a fogalmazása is a szinte a kezdetlegességig egyszerű. Aki ezt az iratot készítette, az a hétköznapi érintkezés nyelvének biztos birtokában volt, talán anyanyelve volt a görög; de abban mégsem lehetünk biztosak, hogy egy irodalmi igénnyel megírt alkotást el tudott volna-e olvasni.”³⁷⁰

Balogh Albin szerint a monostor alapítására a veszprémi püspökség létesítése előtt került sor, mert nincs róla említés, míg a pannonthalmi oklevél erre figyel, ezért az oklevél kiállítására és a monostor alapítására 1001/1002 előtt került sor. Szentpétery Imre szerint is erre 1002 előtt került sor, amikor még nem volt a nyugati okleveles gyakorlatnak ismerője a királyi udvarban, tehát az alapítója is csak Géza fejedelem lehetett.³⁷¹

Alapító lehetett mind Géza, mind István, és ennek függvényében az alapítás célja, hogy a keleti keresztény vallású Sarolt számára, István nővére, Gavril Radomir, Sámuel cár fiának elűzött felesége és annak fia, Delján Péter nevelésére, illetve Imre herceg feltételezett bizánci hercegnő jegyese nevelése okán alapították.³⁷²

Egy nézet szerint az oklevelet kiállító és a monostor-alapító, avagy az alapítást ösztönző két külön személy volt, amit az oklevél latin renovatiója jelez, hogy a görög nyelv használatára az alapító anyanyelve miatt volt szükség,³⁷³ és aki Istvánhoz közel álló személy volt, feltételezik, hogy e személy nem lehetett más mint édesanyja, Sarolt.³⁷⁴

Más vélemény szerint az alapító, oklevelet kiállító I. István volt, és a monostor alapítására 1010 után került sor.

Fehér Géza képviseli azt a nézetet, hogy István testvére számára, valamint az ő fia, Delján Péter nevelésére alapítottatott a monostor, melyben bolgár szerzetesek éltek. A házasság megszűnését 1001–1005 közé datálja, így a monostor alapítására ezt követően kerülhetett sor.

³⁶⁹ IVÁNKA 1942a. 184–185.; IVÁNKA 1942b. 25.

³⁷⁰ KAPITÁNYFY 2003. 45.

³⁷¹ SZENTPÉTERY 1923. 1.; SZENTPÉTERY 1938. 185–198.; BALOGH 1944–1946. 21–30.; ÉRSZEGI 1988. 3–14.

³⁷² „*atyai rendelkezésből nemes, mégpedig királyi nemzetségből származó szűzet jegyeztek el Szent Imrével és hoztak hozzá, hogy a két királyi ágból királyi utódok származzanak a jövőre, ...*” Szent Imre herceg legendája: ÉRSZEGI 1983. 64.; ÁKÍF 353. (Piti Ferenc fordítása); HERVAY 1984. 192.; MORAVCSIK 1938b. 415.; GYÖRFFY 1977. 323.; GYÖRFFY 1994. 16–20.; SRH II. 454–455.

³⁷³ „*Vetus aute(m) p(ri)uilegiu(m) iuxta lingua(m) auctoris monasterii, grece scriptu(m), ideo adnotauim(us) ut ex concordia ueteris (et) noui, congregaretur certitudo ueritatis;*” azaz „*A monostor kezdeményezőjének nyelve szerint görögül íródott régi privilégiumot azért írtunk hozzá, hogy a régi és az új összehasonlításából biztosan kiderüljön az igazság.*” GYÖRFFY 1997. 38–39., 125.; BALOGH 1944–1946. 21–30.; RIPOCHE 1977. 90. (Az alapítás dátuma 1020–1025, mivel Imre 1006/1007-ben született.); BOZSÓKY 2000. 205–206.; KOMÁROMI 2003. 127.

³⁷⁴ IVÁNKA 1942a. 185.; IVÁNKA 1942b. 25.

A monostor első fejedelemasszonya István testvére volt. Ebből adódóan az oklevél írójaként egy bolgár szerzetest feltételez.³⁷⁵

Karácsonyi úgy véli: István alapította a monostort az Ottó császár udvarában a bizánci házasság hatására meghonosodott bizánci divat mintájára, mely magában foglalta a bizánci nőnevelés meghonosítását. Ez utóbbihoz volt elengedhetetlen egy görög apácamonostor, amelyhez nem a távoli Bizáncból, hanem Rómából kért apácákat, mivel mind Monte Cassinoval, mind Rómával jó kapcsolatai voltak. Az alapítás időpontját nem adja meg, csupán annyi derült ki, hogy 1019 előttre datálja.³⁷⁶

Felmerült annak lehetősége is, hogy Gizella királyné alapította a monostort, és a vele érkezett német bencés apácák éltek benne, akik segítséget jelentettek számára segítséget az ott működő hímző műhelyben, az egyházak terítőkkal, miseruhákkal való ellátásában. Mellette szóló érvként hozzák fel, hogy a nyugati kereszténységhez és szerzetességhez kötődő királyné saját székhelye mellett miért egy görög monostor alapítására került volna sor.³⁷⁷ Ellene szól a latin oklevél kijelentése, miszerint az alapító nyelve görög, valamint az itt készült híres *casula* – ma koronázási palást – is, mely mind hímzési stílusában, mind anyagában bizánci.

A harmadik lehetőség, hogy Imre herceg menyasszonya, a bizánci hercegnő számára alapította volna I. István a királyné székhelye mellett, hiszen az ő felügyelete alá helyezték a hercegnőt az esküvőig. A monostor birtokokkal rendelkezik Balaton északkeleti végénél, Kenese körül, ezek közül négy falu neve az ószláv Knezsina, azaz fejedelemnő jelentésű szóra vezethető vissza,³⁷⁸ amit érvként hoznak fel a jegyes számára történt alapítás mellett. Érszegi Géza a monostor patrocíniuma, Szentséges Istenanya, alapján István uralkodásának második felére, de 1030 előttre helyezi alapításának dátumát, mivel a többi Szűz Mária patrocíniumú alapítása is ez időtájra datálható, melyet a bizánci jegyes neveltetése céljából alapított a király.³⁷⁹

Alapításának dátumaként – annak céljától is függően – több időpont felmerült: 1020 előtt, mivel ekkor még Istvánnak több gyermeke élt,³⁸⁰ 1007–1015 között,³⁸¹ a menyasszony nevelése céljából az esküvőig: 1015–1018 között³⁸² vagy 1020–1025 között,³⁸³ avagy 1031

³⁷⁵ FEHÉR 1927–1928. 11. Hasonlóképpen vallja, hogy István elűzött nővére számára alapította a monostort. DARKÓ 2009. 31.

³⁷⁶ KARÁCSONYI 1891. 27–28.

³⁷⁷ KARÁCSONYI 1904. 39–40.; GUTHEIL 1979. 142–143.; GUTHEIL 1994. 22–24. (Hóman Bálint nem foglalt állást, HÓMAN 1917. 234.)

³⁷⁸ GYÖRFFY 1994. 16–20.; MORAVCSIK 1967. 334.

³⁷⁹ ÉRSZEGI 2000a. 159–175.

³⁸⁰ ROMHÁNYI 2000. 73.

³⁸¹ TÖRÖK 1990. 44.

³⁸² HERVAY 1984. 192.; MORAVCSIK 1938b. 415.; GYÖRFFY 1977. 323.; GYÖRFFY 1994. 16–20.

³⁸³ RIPOCHE 1977. 90.

után az özvegye számára.³⁸⁴ A monostor lakói görög apácák voltak, akik akár a menyasszonnyal együtt érkezett bizánci görög apácák voltak,³⁸⁵ bár felmerült a lehetősége, hogy apácái nyugatról való, görög nyelvű apácák voltak.³⁸⁶

Bozsóky felvetette annak lehetőségét, hogy a latin renovatio által jelzett alapító Sarolt volt, aki az akkor megindult templomépítések szükségleteinek (miseruha, oltárterítők, stb.) ellátására hozta létre a monostort, és a hite szerinti görög apácákat telepített bele, azonban a monostor elkészülését már sem ő, sem férje, Géza nem érte meg, így az adománylevelet fia állította ki. Analógiaként a konstantinápolyi Pantokrator-monostort említette, ahol a császárné volt az építtető, alapító, azonban az elkészülést nem érte meg, így az adománylevelet akarátának megfelelően férje állította ki.³⁸⁷

Az oklevélben szereplő „*érseki monostor*” volta miatt, ami a közvetlen érseki joghatóság alá rendelését jelenti, Baán István felvetette, hogy ez a felettes joghatóság a forrásokban szereplő *Turkia metropolitája* lehetett, mely metropolíát a bácsi püspökséggel hozza összefüggésbe.³⁸⁸

Egy 2010-ben megjelent napvilágot látott nézet szerint a monostor alapítója Géza fejedelem volt, aki azt görög rítusú keresztény felesége, Sarolt számára alapította és az akkor még görög rítusú veszprémi érsekség (metropólia) joghatósága alá helyezte. Az oklevelet egy Sarolt udvartartásához tartozó görög pap készítette el. Az oklevél „*a magam, nőm és gyermekeim,*” része is értelmezhetővé válik ezáltal, hiszen Gézának öt élő gyermeke volt 997 előtti időpontban.³⁸⁹

1109-ben már a bencések kezén volt a monostor, majd 1240-től 1625-ig a ciszterci rendhez került. Fuxhoffer Monasteriologiája is már a ciszterci monostorok közt tartja számon.³⁹⁰ Az apácák a monostorból 1552-ben a török közeledése miatt elmenekültek. 1625-ben a jezsuiták kapták meg a monostor birtokait és a romokat, amelyeknek a helyén a ma is látható kis kápolnát építették. A rend feloszlásáig már nem fejezték be az építkezéseket.

A monostor egykori helyén részleges ásatást végzett 1937-ben Rhé Gyula, amely azonban csak a monostorépület XIV. századi, átépített részét érintette.³⁹¹ Utóbb 1998–2002 között folyt ásatás a monostor egykori területén, melyről eddig előzetes jelentések láttak nap-

³⁸⁴ VAJAY 1967. 92.; VAJAY 1988. 20–24.

³⁸⁵ MORAVCSIK 1938b. 418.; DARKÓ 1917. 257–272.; TÖRÖK 1990. 44.; VAJAY 1988. 20–24.; GYÖRFFY 1977. 321.

³⁸⁶ KARÁCSONYI 1891. 28.; CZEBE 1916. 109.

³⁸⁷ BOZSÓKY 2000. 206.

³⁸⁸ BAÁN 1988. 740–754.

³⁸⁹ SZARKA 2010. 17–21.

³⁹⁰ ROMHÁNYI 2000. 73.; HERVAY 1984. 192.; FUXHOFFER – CZINÁR 1860. 119. (Abbatia de Valle Vesprimiensi)

³⁹¹ NÉMETH 1967. 119–120.; ROMHÁNYI 2000. 73.

világot. A feltárás egyben a jezsuita templom műemléki helyreállítását is feladatául kapta. A feltárás során késői sírok kerültek elő, de sajnos a korai periódus sírjairól nem szólnak a jelentések. Előkerült másodlagos helyzetből egy XI. századra keltezett, díszítőmotívumai alapján skandináv területről származó, rozmáragyarból faragott Tau-alakú pásztorbot.³⁹²

A monostor alapítójáról, alapításának céljáról és idejéről az alábbiakat írja az oklevél: „*Én, István, keresztény s egész Hungria királya, miután létesítettem, felállítottam és berendeztem a szentséges Istenanya vespérmi, érseki monostorát, s összegyűjtöttem benne apácák seregét a magam, nőm és gyermekeim, valamint egész Pannónia lelki üdvéért, így rendelkezem.*”

Időpontja:	997 előtt	997–1002	1009 után
Én, István , keresztény s egész Hungria királya ,	Géza fejedelem	I. (Szent) István	I. (Szent) István
miután létesítettem, felállítottam és berendeztem a szentséges Istenanya vespérmi, érseki monostorát , s összegyűjtöttem benne apácák seregét	Ø (Veszprém)	Esztergom	Esztergom, Kalocsa, Turkia metropolitája
a magam, nőm	Sarolt	Gizella	Gizella
és gyermekeim ,	István, négy leánygyermek	Ø	Ottó (1020 előtt), Imre
Célja:	felesége (Sarolt)	anyja (Sarolt), nővére	nővére Imre jegyese / özvegye
Kutatók:	Szentpétery Imre Szarka János	Balogh Albin Ivánka Endre Darkó Jenő Bozsóky Pál Gerő	Moravcsik Gyula Györffy György Ripoche Fehér Géza Érszegi Géza Vajay Szabolcs Romhányi Beatrix Török József

Véleményem szerint a monostort Sarolt ösztönzésére létesítette ő maga vagy Géza fejedelem, mely az esztergomi érsekség felállítása előtt meg. Az oklevelet már István állította ki. Így a monostor az orthodox vallású Sarolt fejedelemasszonyi székhelyén az ő „lelki szükségleteit” volt hivatott kielégíteni, utóbb a bolgár házasságát követően hazatért leányának is ott-

³⁹² CABELLO–FÜLÖP–KOPPÁNY 1998. 171.; CABELLO–FÜLÖP–KOPPÁNY–MÁTÉ 1999. 262–263.; FÜLÖP 2000. 229–230.; FÜLÖP–KOPPÁNY 2001. 235.; FÜLÖP–KOPPÁNY 2002. 291–292.

honaként szolgálhatott. Itt a fiatal Gizella is anyósa felügyelete, gyámolítása alatt volt. Utóbb Imre herceg jegyese is ide került, végső soron családi és egyházi felügyelet alatt sajátíthatta el a magyarok szokásait, akár nyelvét is. Az orthodox monostor akkor kezdetett „elenyészni”, mikor már ezen „családi” funkciót nem kellett betöltenie a királynéi székhelyen és bencés monostor lett belőle, mely a későbbiekben a királynék nyugati rítusú kereszténységéhez igazodott.

4.6. Szent Apostolok templom, Apostag

A veszprémvölgyi monostor birtokai közé tartozott egykor Apostag. A helység neve a görög „Szent Apostolok”-ból (ἀπόστολοι ἅγιοι) származik, az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékekben is szerepel.³⁹³

A templomot 1805-ben elbontották a reformátusok, akiknek a birtokában volt, és új templomot építettek a helyén. Jankovich Miklós leírásából ismert; tizenkét oldalú, hozzávetőleg tíz méter belső átmérőjű centrális templom rajzolható meg. Faragott kövekből építették. Oldalain látszottak a kinyúlt, metszett kövek, melyen bizonyosan az apostolok oszlopai állottak. Egy görög betűs feliratú követ is látott Jankovich:

Α Π :: :: ...

Α Γ Ι Ο :: ::

A veszprémvölgyi apácák birtokában volt, amint a környező települések – Egyház, Czetin, Tykus, (Tentele) Zygerhfew – is mind szerepelnek a veszprémvölgyi alapítólevélben. A templom általuk alapított lehetett.³⁹⁴

Gervers-Molnár Vera véleménye szerint az egyetlen magyarországi centrális épület, amely egyértelműen a keleti egyház felé mutat, feltehetőleg bizánci mesterek által épített, keleti szertartású centrális templom volt. Véleménye szerint a preslavi kerektemplom párhuzamának tűnik, a leírás alapján.³⁹⁵ Stojan Vitljanov 2005-ben Szegeden tartott előadása során említett egy bolgár területen álló hasonlóképp tizenkét karéjos templomot.

³⁹³ „...Item Gregorius sacerdos de Apostok iuratus solvit V. grossos et IV. denarius...” (MONUMENTA I.1. 255.; GYÖRFFY 1987b. 418.)

³⁹⁴ JANKOVICH 1812. 34–36.; BEDNÁR 1865. 442–444.; GYÖRFFY 1987b. 418.

³⁹⁵ GERVERS 1972. 45–46.

A területen végzett ásatás – a templom temetőjének, a templom alapfalainak feltárása, – alátámaszthatná a mára már csak leírásból ismert templom besorolását.³⁹⁶ E feltárás által lehetne megbizonyosodni arról, hogy a Jankovich-féle leírás alapján Gervers-Molnár Vera által rekonstruált templomalaprajz, illetve templomfelépítés megfelelt-e a valóságnak.³⁹⁷

4.7. Szent Pantaleon monostor, Dunapentele

A mai Dunaújváros (régén: Dunapentele) közelében, a Duna sziget északi csúcsán volt az egykori Szent Pantaleon patrocíniumú monostor, mely a tatárjáráskor elpusztult. IV. Béla helyre akarta állíttatni, majd IV. László a veszprémi Szent Katalin domonkos rendi apácakolostornak engedi át (1277), akik két év múlva elhagyják. A Duna szabályozása közben, 1903-ban az akkor még álló romjait felrobbantották és két méter mélyen kikaparták a területet. A kőanyag a Magyar Nemzeti Múzeumba került.³⁹⁸ A monostor ásatására korábban nem került sor, mára pedig ezzel lehetetlenné vált. A monostorral kapcsolatban így az egyéb források híradásaira tudunk csupán támaszkodni.

Írott forrásaink – oklevelek – 1238-ban, 1263-ban,³⁹⁹ 1277-ben,⁴⁰⁰ majd 1329-ben⁴⁰¹ említik. Az első, 1238-as oklevél szerint (1398-as átiratban) a monostor apátja az Andornak-nembeliekkel együtt perli Pousa comes fia Pétert, aki elfoglalta az Andornak földvárhoz tartozó két patak közti földet.⁴⁰² A második, 1277-es oklevél az adományozó oklevél a domonkos apácák részére. A harmadik oklevél Drugeth János nádor birtokperével kapcsolatos, mely megemlíti, hogy hajdan görög apácák laktak benne.⁴⁰³

A terület az Andornak-nemzetség birtoka, feltehetőleg a dunapentelei a családi monostoruk volt. Ezt támasztja alá az, hogy az 1238-as oklevél szerint Andornak-nembeli Bánk a monostor apátja.

Az Andornak név a görög Andronikos magyaros változata. A név és a krónikák híradásai – „*Mind Geycha király és Szent István király idejében, mind más királyok napjaiban jöttek azután Ungariába csehek, lengyelek, görögök, spanyolok, izmaeliták vagyis szaracénok, bessusok, örmények, szá-*

³⁹⁶ MORAVCSIK 1966. 162. Véleményét osztja, sőt a templom helyén épült új templom falvizsgálatát is üdvösnek tartja, hiszen feltehető, hogy az előző templom építőanyagából felhasználtak: TAKÁCS [é.n.] 169.

³⁹⁷ TAKÁCS [é.n.] 169.

³⁹⁸ MORAVCSIK 1938b. 419.; MORAVCSIK 1967. 335–336.; ÉRSZEGI 1975. 8–12.; DUDÁS 1993. 16.; BÓNA 1997. 5–8.; ROMHÁNYI 2000. 51.

³⁹⁹ 1263: „...monasterium Sancti Panthalionis de insula...” (GYÖRFFY 1987b. 400.; CD ECCL. IV.3. 144.)

⁴⁰⁰ 1277: „mon. S. Pantaleonis situm in ins. Danubii...” (GYÖRFFY 1987b. 400.; CD ÁRPÁD IX. 175.)

⁴⁰¹ 1329: „... mon. Penteleymonostora p. Penteley in C-n Alben...” (GYÖRFFY 1987b. 400.), további forrásadatok: 1330, 1350... (CD ZICHY V. 489., 590.)

⁴⁰² 1238: „...Abbas Ecclesiae S. Pantaleonis de insula Danubii, Bánk, László, ...Hajdu, Andreas et ceteri de generatione Ondarnuk...” (GYÖRFFY 1987b. 400.; CD ECCL. IV.1. 142–143.)

⁴⁰³ BÁLINT 1977. II. 119–120.; GYÖRFFY 1987 b. 400.; TÖRÖK 1990. 60–61.; DUDÁS 1993. 16.

szok, thüringiaiak, meisiaiak és Renus vidékiek, kumánok, latinok, akik... ..a magyarokkal különböző házassági kapcsolatba keveredvén hasonló módon nemességet és szállásbirtokot nyertek”⁴⁰⁴ – együttesen arra utalnak, hogy egy István-kori görög hospes alapította a monostort.

A monostor patrónusa Pantaleon, a Bizáncban és a keleti egyházban igen kedvelt orvosszent. Mivel a keleti egyházi gyakorlat szerint női monostornak női patrónusa van, ebből következtethetünk arra, hogy ez nem női monostor volt. A félreértésre az adhatta az okot, hogy feltételezték, a domonkos apácák előtt szintén női szerzetesek éltek a monostorban.⁴⁰⁵

A monostort 1054 előtt, de a veszprémvölgyi monostor (1018) után alapították, s miként Veszprémvölgy, Dunapentele monostora is ki volt véve a területileg illetékes püspök joghatósága alól és közvetlenül az érsek alá tartozott.⁴⁰⁶

A rendelkezésre álló adatok alapján a monostor a keleti egyházhoz tartozott, a bizonytalanság csak a lakói nemét illetően adódott, melyet a keleti szokások és a monostor patrocíniuma együttes vizsgálata alapján megnyugtató módon Bóna István tisztázott.

4.8. Szent Kereszt monostor, Feldebrő

A település a kavar (kabar) eredetű Aba-nemzetség egykori szállásterületén található, ezért feltételezik, hogy az építtetője is a nemzetség egyik tagja lehetett.

A monostor okleveles említése elég késői, XIII. század eleji (1219), egyedül a Váradi Regestrumban szerepel: „*A debrew monostor alattvalója az erőszakítétel vádjá alul fölmentetik,*”⁴⁰⁷ „*Nagyod, a debri monostor jobbágya vashordással az egri egyház jobbágysai, tudniillik Véd és Vác ellenében az erőszakítételtől tisztázódott. Bíró Bánk, pristáldus Pál vala,*”⁴⁰⁸ „*Mihál, a debri monostor jobbágya igazolja, hogy nem tolvaj,*”⁴⁰⁹ valamint „*Gegy-falusi Suda, a vármegyéjebeliék hozzájárulásávallopásról vádolá Mihált, a Deru-i monostor jobbágysát. Bíraskodék Bánk, pristáldus vala az előbbeni Gergel. Mihál hordozván a vasat, igazolódik vala.*”⁴¹⁰

A templom patrocíniuma Szent Kereszt volt, melyet Györffy György derített ki az egyház patrocíniuma alapján, amiből építésének idejére is következtetni lehet, mivel I. István

⁴⁰⁴ KÉPES KRÓNICA 66–67.

⁴⁰⁵ ÉRSZEGI 1975. 8–12.; BÓNA 1997. 5–8.

⁴⁰⁶ BÓNA 1997. 5–8.

⁴⁰⁷ „*Jobagio monasterii de Debrew contra jobagiones ecclesiae Agriensis instificatus*” KANDRA 40. § 146.; GYÖRFFY 1987c. 77–78.

⁴⁰⁸ „*Nogud ioubagio monasterij Debrew, portato ferro pro facto contra ioubagiones Agrienses scilicet Ved et Vacy indice Banc pristáldo Paulo iustificatus est.*” KANDRA 40. § 146.; KARÁCSONYI – BOROVSKY 40.; GYÖRFFY 1987c. 77–78.

⁴⁰⁹ „*Michaël iobagio ecclesie Debruensis probat se furem non esse*” KANDRA 223. § 343.; GYÖRFFY 1987c. 77–78.

⁴¹⁰ 223. regista: „*Suda de villa Gegy coadiuuantibus comprouintialibus suis impeijt Michaellem ioubagionem ecclesiae Debruensis de furto, Iudice Banc, pristáldo Gregorio praedicto, Michael portato ferro iustificatus est.*” KANDRA 223. § 343.; KARÁCSONYI – BOROVSKY 223.; GYÖRFFY 1987c. 77–78.

1018 táján kapott a basileustól Szent Kereszt ereklyét, csak utána épülhettek templomok a Szent Kereszt tiszteletére hazánkban.

A monostor közelebből meghatározott alapítójának Aba Sámuelet tartják, aki 1035–1044 között, saját temetkezési helyének szánva építtette. A krónikák tudósítása – *„A vesztes Aba király pedig a Tisza felé menekült, és egy faluban a magyarok, akiknek uralkodása alatt ártott, egy régi veremben kegyetlenül megölték. Testét a falu melletti templomban temették el. Néhány év múltán, mikor kiesték a sírból, szemfödélét és ruháit sértetlenül találták, sebhelyei begyógyultak. Azután saját monostorában, Sarusban temették el.”*⁴¹¹ – alapján feltételezik, hogy itt temethették el először, majd idővel a másik, sári (abasári) nemzetségi monostorukba vitték át és temették ott el, ami egyúttal magyarázatul szolgál arra nézve is, hogy évek múltán a leírt állapotban találták holttestét.⁴¹²

A templomban először Henszlmann Imre végzett 1865-ben ásatást. Ekkor került napvilágra az altemplom középső szakasza. Papi temetkezőhelynek gondolták. Utána Gerecze Péter 1897-ben folytatott tájékozódó ásatást.

A kutatások tovább folytak, 1925-ben Lux Kálmán és Szőnyi Ottó, majd 1935-ben egyedül Lux Kálmán, 1964-ben pedig Méri István ásatott itt. A templom teljes feltárására és műemléki helyreállítására 1972–1982 között, Kovalovszki Júlia által vezetett ásatással került sor (II. tábla 2. kép).

A templom eredetileg egy 20 x 20 méteres négyzetes alaprajzú épület volt, mely mind a négy oldalán félköríves apszissal zárult, keleti harmada alatt altemplommal, mely fölött a főszentély helyezkedett el. Az altemplom hajója és a sírkamra külön kis ablakokkal közvetlen kapcsolatban a felső templommal.

A templom délkeleti sarkánál egy épület maradványa is előkerült, melynek padlószintjét az egykori földfelszínnél egy méterrel mélyebben találták meg, ami arra utal, hogy esetleg kétszintes épület lehetett. Méretei: legfeljebb 4,5 x 12 méteres volt. Környezetében jellegzetes települési hulladékerteget figyelt meg az ásató.⁴¹³

A monostor léte mellett szól az írott forrásokon túl egy 1936-os lelet is, ekkor egy állatcsontból faragott, XI. századi apáti pásztorbot feje került elő.

A monostor, a templommal ellentétben igen rövid életű lehetett. Feltehetőleg Aba Sámuel holttestének Sári monostorba⁴¹⁴ szállításával szűnt meg, hiszen temetkezési helyének,

⁴¹¹ KÉPES KRÓNIKA 103., a kolostorának neve itt: „Sár” (THURÓCZY 109–110.).

⁴¹² Feltételezik, hogy a száraz debrői altemplom kriptája őrizte meg épen a holttestét. KOVÁCS 1968. 124–125.; TÖRÖK 2001b.

⁴¹³ KOVALOVSZKI 1977. 46.; KOVALOVSZKI 1978. 82–83.; KOVALOVSZKI 1987. 1–16.

⁴¹⁴ A Sári (Abasári) monostort 1040–1050 között alapította az Aba-nem egyik tagja Szűz Mária tiszteletére szentelték. Első okleveles említése 1261, utolsó 1426. Másodjára itt temették el Aba Sámuelet. (ROMHÁNYI 2000. 56.; TÖRÖK 2001b.). Ásatása 1970–1972 között folyt, melynek során egy gótikus templom került elő. Ezt

nemzeti monostornak lett alapítva, melynek funkcióját átvette a másik monostor avagy a debrői monostor pusztulása miatt vált szükségessé holttestének átszállítása.⁴¹⁵

A templom építészeti egység Európában. A görögkereszt alaprajzú kiképzése a keleti egyház felé utal, emellett ez a térképzés nem felelt meg a nyugati egyház liturgikus követelményeinek sem. Feltételezik, hogy a monostor és építői is keleti szerzetesek voltak.⁴¹⁶ Ellene szól, hogy keleti templomokban nem alkalmaztak altemplomot. Ezt az alaprajzi elrendezést Vaclav Mencl szír eredetűnek tartja a Tarnaszentmáriai templommal⁴¹⁷ együtt.⁴¹⁸ Kozák Károly vall ettől eltérő véleményt azzal, hogy a feltárt épületmaradványt is figyelembe véve, a királyi család számára palotának és a templomot pedig palotakápolnának gondolja, melyet emellett temetkezési helyének is szánhatott Aba Sámuel. Ezt csak erősíti a Szent Kereszt patrocínium, hiszen a templomnak örmény, grúz párhuzamait találta és a grúzok első temploma is Szent Kereszt patrocíniumú volt.⁴¹⁹ Alaprajzi elrendezésének magyarázatát is a patrocíniumban véli megtalálni. Építésében egy bizánci műveltségű építőműhely közreműködésével számol. Romhányi Beatrix bencés monostornak határozta meg.⁴²⁰

Az altemplomban egységes ikonográfiai rendszer szerint felépített freskósorozat látható – mennyei Jeruzsálem; Ábel, Ábrahám és Melchizedek áldozata –, melynek korát XI. századnak és XII. századnak egyaránt határozták már meg,⁴²¹ eredetét pedig a tiszta bizánci művészet megjelenésének, az italo-bizantin művészetnek, az európai bizantinizáló áramlat termékének, valamint az itáliai, lombard festészet hatásának is vélték már.⁴²²

megelőzően volt egy korábbi, nem feltárható templom is. XII. század elejére datálható centrális kápolna tartozott hozzá (TÓTH – MAROSI 1978. 106.). Bálint Sándor András patrocíniumú bencés apátságnak tartja (BÁLINT 1977. II. 505–509.).

⁴¹⁵ KOVÁCS 1968. 124–125., bár véleménye szerint a monostor a tatárjáráskor pusztult el (ROMHÁNYI 2000. 20.).

⁴¹⁶ HENSZLMANN 1876. 136–137.; SZABÓ 1913. 283–285.; GENTHON 1951. 283.; ENTZ 1967. 241–249.; KOVÁCS 1968. 124–125. I. István koránál korábbinak, X. századnak határozta meg Gerevich Tibor. GEREVICH 1938a. 84.

⁴¹⁷ A templomot Csemegi József kutatta 1941-ben és 1949-ben. A templom 6 x 9 méteres hajójából keletre apszis indul ki. Soros rakású a falazata, mely technika a XI. században általános. Mencl szerint ez a templom is szír-bizánci eredetű (MENCL 1959. 217–220.). Kozák Károly a templomot 973–975-re datálja és párhuzamai a szentföldi (jeruzsálemi Szent Sír- és Szent Theodosius-, betlehemi Jézus Születése) templomok, egyiptomi Fehér- és Vörös-kolostorok templomai, és Európában, Csemegi József nyomán, Grenoble, Naranco, Quedlinburg templomai képezik. Véleménye szerint Géza fejedelem vagy testvére, Mihály palota- és temetkezési kápolnájaként épült (KOZÁK 1984. 124–125.).

⁴¹⁸ MENCL 1959. 217–220.

⁴¹⁹ CSÁNYI 1951. 26–27.; KOZÁK 1984. 135–137.; GUZSIK [s.a.]

⁴²⁰ ROMHÁNYI 2000. 20.

⁴²¹ Gerevich Tibor szerint XI. századi (GEREVICH 1938a. 84.), Radocsay Dénes előbb XI–XII. századnak határozza meg, majd XII. század első felére helyezi (RADOCSAY 1954. 10–19.; RADOCSAY 1977. 7–8.), míg Genthon István előbb X–XI. századnak, majd XII. század második feléből származónak határozta meg (GENTHON 1951. 283.; GENTHON 1980. 384–385.).

⁴²² Rómer Flóris a párhuzamait német (Krisztus halála – hildesheimi főegyház; Káin és Ábel – witteni kehely) és svéd (kumblai és flódai templomok) ábrázolásaiban fedezte fel (RÓMER 1874. 104., XXII.), Radocsay Dénes szerint itáliai származását vallja, az európai bizantinizáló áramlat hatását tükrözi, párhuzamát a lombardiai Civatei S. Pietro al Montében találta meg (RADOCSAY 1954. 10–19.; RADOCSAY 1977. 7–8.), Gerevich Tibor

A templom és monostor építészeti megoldásában kimutatható a keleti hatás, de miként a párhuzamaként említett Tarnaszentmária, ugyanúgy Feldebrő esetében sem bizonyítható több. Emellett figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy sem a patrocínium, sem a másik Aba nemzetségi monostor (Abasár) nem utal a keleti egyházra.

Takács Miklós építészeti szempontú elemzése eredményeként, miként a szekszárdi templom esetében is, az itáliai – közelebbről Velence és Ancona környéki – egyházi építészetben találta meg a párhuzamait a templomnak, mely párhuzamokat Buzás Gergely munkája alapján ismertetett.⁴²³

4.9. Szent Péter remeteség, Tihany-Oroszkő

Tihany melletti Óváron található, és mai napig láthatóak a barlangok. Az okleveles adatok az alábbiakról tudósítanak, a tihanyi apátság 1055-ös alapítólevele említ egy „kő”-nek mondott helyet: „...*Ugyanabban a tóban van egy Petra nevű hely, amely a többiekkel együtt ide tartozik...*”⁴²⁴ Ezt kiegészíti az 1211-es oklevél, mely említi az oroszkői Szent Miklós egyházat,⁴²⁵ IV. Kelemen pápa 1267-es bullája pedig tájékoztat arról, hogy az oroszkői remeteség neve Szent Miklós, mely a tihanyi apátság fiókja volt, majd egy 1270-es oklevél már Oroszkőt, mint Szent Miklós perjelséget említ. 1397-ben kelt végrendelet említi, hogy Szent István idejében egy Orosz nevű ember szőlőt és földet adományozott az apátságnak, míg a Szent László-féle áloklevél szerint pedig ez az ember a barlangokat maga vájta ki, illetve nem az apátságnak, hanem a kápolnának adományozott. Az okleveles adatokból annyi biztos, hogy már a bencés apátság alapításakor létezett, és az óvári remetetelep azonos az oroszkői barlangokkal. A Monasteriologia is említi a tihanyi apátság „Uruzkő” birtokát.⁴²⁶

Terepszemlén a barlangokban már Rómer Flóris is járt 1868-ban,⁴²⁷ majd első vizsgálatait Csemegi József végezte el 1946-ban, ezt követően revíziós feltárásokra 1982-ben, 1984-ben került sor, melyet Uzsoki András vezetett, amelyen részt vett Erdélyi István és Kozák Károly is.

A barlangokat a húsz méteres bazalttufa rétegsorba vájták bele (IV. tábla 1. kép). A barlangok két, egymástól 36 méter távolságra lévő csoportra oszlanak, melyből a keletebbre

szerint italo-bizantin hatást tükröznek (GEREVICH 1938a. 84.), Entz Géza szerint bizánci hatást (ENTZ 1967. 241–249.), míg Genthon István szerint szír-bizánci hatást tükröznek (GENTHON 1951. 283.).

⁴²³ TAKÁCS [s.a.] 204–226.

⁴²⁴ GYÖRFFY 1997b. 106., „...*Est in eodem lacu locus, qui vocatur Petra cum ceteris inibi pertinens...*” ÉRSZEGI 1993. 1.; GYÖRFFY 1997b. 21–22.

⁴²⁵ CD ECCL. VII. 5. 177–202.; SZENTPÉTERY 1923. 85.; CD ÁRPÁD I. 106.

⁴²⁶ Abbatia B. M. V. et S. Aniani Ep. et. Conf. De Tihan (FUXHOFFER – CZINÁR 1858. 168.).

⁴²⁷ RÓMER 1868.

fekvő, „leánylakásoknak” nevezett barlangcsoport két nagyobb, négyszögalaprajzú barlangból és egy kisebb, idomtalan alaprajzú üregből áll, míg a nyugati barlangcsoport négy egymáshoz közel fekvő barlanghelyre tagolódik. Első tagja három üregből, a második egy kétszattatú üregből, a harmadik egy hatalmas, osztatlan, 42 m² helyiségből, míg a negyedik egy, 40 m² magvú nagy üregből áll, melyhez belülről további üregek csatlakoznak.⁴²⁸

A monostor alapítója, az oklevelekben említett Orosz nevű ember, feltehetőleg a Kijevben megkeresztelkedett I. András (1046–1060) kíséretében érkezett, és a monostor lakói is a király kíséretében érkezett kijevi szerzetesek közül kerültek ki. Előképei a korai oroszországi keleti barlangtelepek lehettek.⁴²⁹ Többen alapítójának I. Andrást tartják.⁴³⁰ A barlangtelepet 1046–1055 között alapították, még a tihanyi apátság előtt.

Az 1982 folyamán végzett ásatások során a barlangbelső kutatása zajlott, ekkor többek közt egy bizánci mintára vert III. Béla érme került elő. Az 1984-ben végzett ásatás az első cellacsoport előtti sík terület átvizsgálására irányultak, ahol több sír került napvilágra. A holtakat hanyatt fekvé helyezték örök nyugalomra, némely sír szélét nagyobb kövekkel rakták körbe, de melléklet, lelet nem volt mellettük. Magyarázatra szorul, hogy a temetkezőhely nyugati szélé felé két pici gyermek sírja is előkerült.⁴³¹

A barlangok párhuzamai a zebegényi, zabori, szkalkai barlangtelepek.⁴³² A barlang mellett alapított bencés apátság nem egyedi eset, ismert példa a bencés és a keleti szerzetesek együttélésére. A későbbiekben, 1170 körül a remetetelep a bencés monostor Szent Miklós perjelsége és remetesége lett, majd a XIV. század közepe táján elnéptelenedett.⁴³³

A bencés Szent Ányos apátság alapítására azért került sor, mert I. András is gondoskodni akart végső nyughelyéről, miként elődjei. A remeteség erre nem lett volna alkalmas – sem a coenobium mérete, sem szellemisége, sem szervezete miatt, bár keleti keresztény vallásúként feltehetőleg közel állt hozzá, – így bencés apátságot alapított e célra.⁴³⁴

A barlang belső kiképzése a keleti kereszténység liturgikus előírásai szerinti szigorú térkiképzésének felel meg – oltárhelyek magas száma a barlangkápolnában és a pontos

⁴²⁸ CSEMEGI 1946. 396–397.

⁴²⁹ RÓMER 1868. 138–145.; CSEMEGI 1946. 402.; GENTHON 1951. 498–499.; TÖRÖK 1990. 60–61.

⁴³⁰ RÓMER 1868. 138–145.; MORAVCSIK 1956. 16.; MORAVCSIK 1967. 335.; DUDÁS 1993. 16.; ROMHÁNYI 2000. 68.

⁴³¹ UZSOKI 1981. 1–16.; UZSOKI 1990. 35–41.

⁴³² BÉKEFI 1907. 215–218.

⁴³³ ROMHÁNYI 2000. 68. 1170-ben bencés kézbe kerülésére vonatkozó adat valószínűtlen, túl korai, mivel a keleti monostorok, vagy a tatárjáráskor szűntek meg létezni, vagy a XIII. század közepétől kerültek bencések kezébe. Valószínűbb, az okleveles adatokat is figyelembe véve, hogy a XIII. század első felében – közepe táján került a bencésekhez a remetetelep.

⁴³⁴ CSEMEGI 1946. 402–403.

keletelésük⁴³⁵ –, ami a korábbi adatokat (forrás, ásatás eredményei) kiegészíti, bizonyítékként szolgál arra nézve, hogy a remeteség lakói keleti szerzetesek voltak, akik a keleti liturgia szigorú hagyományai szellemében alakították ki barlangmonostorukat.

A legújabb építészeti elemzés szerint a barlangok kiképzése oly egyszerű és kezdetleges, hogy keleti előképeket keresésének és építészeti összevetésnek nincs értelme, de ennek ellenére a templom és liturgikus mellékterei kétségtelenné teszik az orthodoxiához tartozását.⁴³⁶

4.10. Szent András monostor, Visegrád és Boldogságos Szűzről nevezett remetetelep, Zebegény

Visegrád mellett volt egykor az I. András által alapított *Szent András patrocíniumú monostor* is, melyet a kíséretében érkező szerzetesek számára alapított, 1046–1060 között.⁴³⁷ A remeteség a monostor coenobiuma lehetett. 1221-től bencések kapták meg,⁴³⁸ de csak 1252–1260 közt települt bele a bencést konvent,⁴³⁹ a XIV. században hiteleshelyi működést folytatott, iskolájáról van tudomásunk. A bencések kezén 1493-ig volt, utánuk a pálosoké, majd ágostonrendi remetéké, végezetül az obszerváns ferenceseké lett.⁴⁴⁰ A Monasteriologia mindkettőt a bencés apátságok közt tartja számon.⁴⁴¹

A visegrádi monostorral kapcsolatosan megállapítást nyert, hogy sem szerkezetében, sem formai részleteiben nem,⁴⁴² ezzel szemben két palmetta-díszes vállkő és egy vállkő töredék már bizánci hatást mutat.⁴⁴³

2001-től feltárások folytak a monostor területén. Az ásatás eredményeképpen „az I. András király által emelt XI. századi templom alaprajzát” rekonstruálni tudták, mely egy négyzetes háromhajós hosszaházból állt, melynek egyenes záródású fő- és félköríves záródású

⁴³⁵ A barlangkápolna bővítői minden újonnan létesített kápolnatér oltárasztalánál ügyeltek a pontos keletelésére, miként a kápolnái is az, ezért minden oltárnak külön teret létesítettek, azt kapcsolták az eredeti térhez, hogy az új tér keleti falsíkjára helyezhessék az oltárt.

⁴³⁶ Takács [s.a.] 116–117.

⁴³⁷ [cca 1055] „*Endre...rex...duo monasteria construxit, Tychonium et iuxta Visegrad*” SRH II. 503.; GYÖRFFY 1998. 705–712.

MORAVCSIK 1956. 16.; MORAVCSIK 1967. 335.; BÁLINT 1977. II. 505–509.; TÖRÖK 1990. 47.; TÖRÖK 2001b.

⁴³⁸ „*rex Ungarorum...insinuare curavit, quod Abbatia de Wisagrade Vesprimiensis diocesis, in qua ius obtinet patronatus, grecos habet monachos et habuit ab antiquo, in quorum manibus abbatia...est collapsa, quod nisi persone instituantur ibidem vicines eccl-es lingua et vita conformes...postulavit...ut ibi latinos monachos iustitui...liceret...grecis monachis nunc existentibus ibi provisio...assignetur*” GYÖRFFY 1998. 705.; VETERA HUNG. I. 29.

⁴³⁹ „*Rex Bela donevit monasterio S. Andreae tributum Wisegradense super Danubium...*” (CD ECCL IV.2. 448.) – Feltehetőleg a bencések beköltöztetéséhez, az ő ellátásuk végett kapta meg 1257-ben a monostor a visegrádi vámot.

⁴⁴⁰ ROMHÁNYI 2000. 73.

⁴⁴¹ Abbatia B. Mariae V. de Zebegény: FUXHOFFER – CZINÁR 1858. 290–291., Abbatia S. Andreae de Visegrád: FUXHOFFER – CZINÁR 1858. 204–205.

⁴⁴² ENTZ 1967. 241–249.; MESTERHÁZY 1968. 145–177.

⁴⁴³ TÓTH – MAROSI 1978. 97–99.

mellékapsziszai voltak (VI. tábla 1–3. kép). A korai periódushoz tartozó, melléklet nélküli temetkezések is kerültek napvilágra.⁴⁴⁴ A temetkezések között volt két kőfalazatú – andezittufa lapokkal körülrakott és fedett (2003/9. sír) –, valamint két épített, falazott (2003/7–8.) sír is.⁴⁴⁵

Ezen építészeti megoldásnak párhuzamát Takács Miklós az itáliai és dél-dalmát építészetben mutatta ki.⁴⁴⁶

Zebegénynél, a Szent Mihály-hegy Dömössel szemben Dunára tekintő, északnyugat-délkelet irányú, mállékony szürke mészkő sziklavonulatába vájták a *Boldogságos Szűzről nevezett remetetelep* barlangjait, melyek előtt törmelékrézsű található. A remetetelep kilenc barlangüregből áll. Hasonlóan a tihanyi barlangokhoz, a zebegényiek is gondosan keleteltek. A barlangtemplomban a főtérhez kétoldalt csatlakoznak a mellékterek, keleti végükben oltár-fülkével. A sziklafalon, a kápolna felett öt méter magasan két menedékbarlang található. A hasonlóság alapján feltételezik, hogy itt is keleti szerzetesek éltek⁴⁴⁷ még a XI–XIII. században is.⁴⁴⁸

A remeteség liturgikus terének szigorú szabályok szerinti, keleti szokást követő térképzése a keleti szerzetesek remetesége mellett bizonyít.

4.11. Szent Demeter monostor, Szávaszentdemeter [Sirmium / Sremska Mitrovica, Szerbia]

A Száva folyó partján elterülő, egykori római Sirmium, majd (Száva)Szentdemeter, ma Sremska Mitrovica helyén volt a monostor. A Szent Demeter egyház egyik legkorábbi említése a magyarokkal kapcsolatosan a besenyők betörése, az 1071–1072-es magyar bizánci háborúk kapcsán történik. Nándorfehérvár megvívása után Salamon király és Géza herceg megsarcolta Nis városát és elhozták onnan Prokopios vértanú kezét, melyet a sirmiumi Szent Demeter templomban helyeztek el.

A Száva bal parti része, vele együtt a mai Sremska Mitrovica és a Szerémség területe már a X. században a magyarok kezén volt, melyről a DAI tudósít.⁴⁴⁹ A város jobb parti részét, azaz a mai Mačvanska Mitrovicát 1071-ben foglalták el a magyarok. Az működő püspöki székhelyet – mely egyes vélemények szerint korábban Metód, utóbb Turkia püspökének lehe-

⁴⁴⁴ 2002/27. sír, valamint a XIII. századi előcsarnok által elvágott sírok a templom nyugati homlokzata előtt.

⁴⁴⁵ BUZÁS 2001. 237–238.; BUZÁS 2002. 293.; BUZÁS 2003. 319–322.; BUZÁS–ESZES 2007. 49–93.

⁴⁴⁶ TAKÁCS [s.a.] 182–185. A visegrádi és a pásztói templomok szentélyelrendezés szempontjából hasonlóságot mutatnak, ami alapján felveti, hogy a templom elrendezése is hasonló lehetett a pásztóinál is.

⁴⁴⁷ RÓMER 1868. 137–138.; CSEMEGI 1946. 400–401.

⁴⁴⁸ GENTHON 1951. 370. Ekkor már nem biztos, hogy keleti szerzetesek (remeték) lakhelye volt.

⁴⁴⁹ MORAVCSIK 1984. 48., 50.; ÁKÍF 129., 135.

tett a székhelye – nem szüntették meg, csupán Bácsra került át,⁴⁵⁰ melyet I. László 1092-ben – feltehetőleg az akkor zajló uniós törekvések jegyében – a kalocsai egyházmegyével összevont Bács-kalocsai érsekséggé.⁴⁵¹ Egy 1247-ben kelt pápai oklevélben IV. Ince bencés monostorként ajánlja a „kői” monostornak menedék gyanánt tatárveszedelem esetére,⁴⁵² ami nyilván elírás lehet, mivel 1339-ben még „*abbas Grecus*”-ról történik említés, miként VI. Kelemen pápa 1344-ben a nyitrai püspökhöz írott leveléből is arról értesülünk, hogy a monostor az utolsó görög apát halála óta, körülbelül tíz éve üresen áll, melyben alapítása óta laktak együtt görögök, magyarok és szlávok, és a monostor apátja közvetlenül a konstantinápolyi patriarcha alá tartozott.⁴⁵³ A monostort Szigfrid garamszentbenedeki, majd pannonhalmi apát a bencések számára megszerezte, és az 1462-es pusztulásáig a bencés rend birtokolta.⁴⁵⁴

A monostor alapítója, esetleg újraalapítója személyére nézve több lehetőség is felmerült: I. István alapította 1018 után,⁴⁵⁵ Radó nádor alapította és 1057-ben a pécsi egyházmegyének ajándékozta⁴⁵⁶ avagy Salamon, Géza és László alapították újra.⁴⁵⁷

A monostort a szent szülőhelyén alapították, és a szent holtteste a szaloniki Szent Demeter-bazilikában van, vérereklyéje viszont itt maradt.⁴⁵⁸ A monostor kiterjedt birtokokkal rendelkezett a Szerémségben és a Duna-Tisza közén,⁴⁵⁹ melynek részletes leírását III. Honorius pápa 1218. január 29-én kelt bullája tartalmazza. Ez a bulla formailag azonos az 1216. október 25-én kelt bullával, mely megerősíti a jeruzsálemi Theodosios lavrát birtokai-
ban, csak bővebb. A birtokfelsorolásnál „*apud Hungariam*”-mal kezdődő része az oklevelet záró pápai formuláig III. Béla 1193–1196 között kelt görög nyelvű oklevelének latin kivonata,

⁴⁵⁰ Takács Miklós: Szávaszentdemeter. In: KMTL 460–461. Sremska Mitrovica területén található a Szent Demeter monostor, míg Mačvanska Mitrovica területén a Szent Ireneus (Ernye) monostor volt.

⁴⁵¹ Györffy György véleménye szerint (GYÖRFFY 1972. 612), vele szemben a bácsi és kalocsai egyházmegyék egyesítését a székhely Bácsra helyezését a keleti angolokhoz köti Makk Ferenc (MAKK 1998. 163–175.; MAKK 2000b. 21–27.).

⁴⁵² Ez téves adat, mivel az okleveles adat itt a Száva-szigeti egykori Szent Ernye monostorról beszél, nem a Szent Demeter monostorról: „...et sancti Demetrii monasteria ordinis sancti Benedicti...” (VETERA HUNG. I. 205.; CSÁNKI 1894. 238.). Korábbi említései 1215-ben – „*Abbas et conv. Monasterii S. Demetrii grecorum de Ungaria...*” (CSÁNKI 1894. 238.; VETERA SLAV. 66.) –, valamint 1218-ba is – „...*Monasterium S. Demetrii (Grecorum)... iuxta flumen Sauii...*” CSÁNKI 1894. 238.; CD ÁRPÁD I. 152.

⁴⁵³ „...*Monasterium Sancti Demetrii nuncupatum, in quo ex primaria institutione ipsius Greci, Ungari et Sclavi servire debebant...*... *Abbas Grecus per Patriarcham Grecorum...*” VETERA HUNG. I. 667–668.; CSÁNKI 1894. 238.

⁴⁵⁴ GYÖRFFY 1977. 323.; TÖRÖK 1990. 60–61.; ROMHÁNYI 2000. 60.

⁴⁵⁵ ROMHÁNYI 2000. 60.

⁴⁵⁶ 1057. június 4. Székesfehérváron kelt oklevél szerint Rado nádor a pécsi egyház és Maurus pécsi püspök javára adományt tesz, a szentdemeteri monostor kegyuraságát ráruházza (SZENTPÉTERY 1923. 7.) – hamis oklevél alapján feltételezték. (SÖRÖS 1912. 357–359.; MORAVCSIK 1938b. 419–420.).

⁴⁵⁷ GYÖRFFY 1952–1953. 340.; GYÖRFFY 1959. 25.

⁴⁵⁸ BÁLINT 1977. II. 399–404. Feltehetőleg akkor került át, mikor a kelet-római császári adminisztratúra Sirmiumból átköltözött Szalonikiba, a szent tisztelete is így terjedt el keleten. A szaloniki templom feltárása ezt nem erősítette meg, nem került elő a templom alapból a szent csontereklyéje. TÓTH 2007. 22–29.

⁴⁵⁹ ROMHÁNYI 2000. 60.

melyben összeírta a szávaszentdemeteri monostor javait és azokat a jeruzsálemi Szent Theodosios lavrának adományozza.⁴⁶⁰

A XIX–XX. század fordulója táján zajló ásatások egy bazilika alapfalait hozták napvilágra.⁴⁶¹ A monostor keleti egyházhoz tartozása minden szempontból kétségtelen, még ha alapításának körülményei, időpontja, alapítójának személye bizonytalan.

4.12. Szent Miklós monostortemplom, Aracs [Arača, Szerbia]

Az aracsi templom romjai ma is láthatók, mely az egykori Szent Miklós patrocíniumú monostor temploma volt. A Monasteriologia csak a XIII. századi bencés monostorról tud.⁴⁶² Henszlmann Imre 1868-ban egy háromhajós, építési alaptervében a lébényi monostorhoz hasonló, de annál évtizedekkel fiatalabb bazilikát figyelt meg, mely bencés volt.⁴⁶³ Sörös Pongrác patrocíniumaként megemlíti, hogy Miklós vagy Mihály volt, eredetileg bencés, majd a János-lovagok monostora lehetett.⁴⁶⁴ Gerecze Péter szintén háromhajós bazilikaként írja le, mely már a XII. században állt, de tornyát – Henszlmann véleményével ellentétben – későbbinek, XIII. századi toldaléknak tartja⁴⁶⁵. A feltárása 1946 őszén volt, melynek során egy átriummal ellátott bazilika nyomait találták meg, melyhez északnyugatról harangtorony kapcsolódott. A XIII. században, az 1220–1230-as években épülhetett, és a XIII–XIV. század fordulója körül szűnhetett meg, de ennek a monostornak volt egy egészen korai előzménye, melyre a monostor udvarán másodlagosan beépítve, lappal lefordítva, járdakőnek alkalmazva talált, ún. aracsi kő is utal. Az ásatók szerint a monostor keleti keresztény volt, mely megelőzte mind a székesfehérvári, mind a kalocsai székesegyházat.⁴⁶⁶

Az aracsi kő korai figurális szobrászatunk legjelentősebb emléke. A kövön egy egyenes záródású szentélyű, egytornyú templom, két, – kezét áldásra emelő, szakállas, süveges – pap félalakja, egy kiterjesztett szárnyú sas és egy felkantározott ló domborműve látható. Csemegi József véleménye szerint építményábrázolása nyugat-balkáni építészeti kapcsolatokra utal, a rekonstruált alaprajza és a Keresztelő Szent János monostortemplom alaprajza összefüggéseket mutat – a szentélyt követő kiemelt boltozattal ellátott rész megerősítése, amire az itt álló keresztelőmedencéhez bevezetett vízvezeték okozta terhelés miatt volt szükség, Ajtony szállásterületén fekszenek, építési idejük egybeesik, hasonló elrendezésűek –, ezért a monos-

⁴⁶⁰ GYÖRFFY 1952–1953. 344–345.; GYÖRFFY 1959.; DUDÁS 1993. 16.

⁴⁶¹ GYÖRFFY 1972. 612.

⁴⁶² FUXHOFFER – CZINÁR 1858. 293–294.

⁴⁶³ HENSZLMANN 1876. 104–105.; SZABÓ 1913. 192–196.

⁴⁶⁴ SÖRÖS 1912. 4–5.

⁴⁶⁵ GERECE 1906. 75.

⁴⁶⁶ MANO-ZISI – NAGY 1953. 76–92.

tor építésének időpontját a X. század végére datálta, mely egy bolgár vagy magyar birtokos emléket őriz a kőben.⁴⁶⁷

A kőre utólag feliratot véstek rá – „*Literatulas quicumque legunt / Deu omni (potem) tem rogent / Quis acceperit lapidem istum maledictus sit.*”⁴⁶⁸ –, mely egy átokformula a rongálók ellen. A kő funkcióját illetően felmerült, hogy templomszentelési emlékkő,⁴⁶⁹ amire az áldásra emelt kezű papokból lehet következtetni, avagy síremlék fedele volt,⁴⁷⁰ ez utóbbit látszik alátámasztani a felirat is, mely eszerint az elhunytak nyugalma hivatott biztosítani.

A kő feltételezett készülési ideje X. század,⁴⁷¹ X–XI. század,⁴⁷² XI. század,⁴⁷³ annak eleje,⁴⁷⁴ első,⁴⁷⁵ esetleg második fele.⁴⁷⁶ Keleti kereszténynek tartja a kutatók többsége,⁴⁷⁷ Gerevich Tibor ellenben a pannoniai római gyarmati sírkőszobrászat hagyományainak folytatását látja a kőben.⁴⁷⁸

Takács Miklós Nagy Sándor ásatási eredményei alapján elveti annak lehetőségét, hogy a bencés monostort megelőzően itt egy orthodox monostor állt volna, mivel a feltárás eredményei erre a következtetésre nem adnak lehetőséget. A negatív ásatási eredmények ellenére a vajdasági régészek nem szűntek meg egy orthodox előzményt feltételezni.⁴⁷⁹

Stanojev Nebojša 2009-ben a korábbi ásatások anyagait felhasználva, saját eredményeit és megfigyeléseit egy önálló kötetben magyar nyelven is megjelentette. Ebben nem csupán a monostor épületeinek építési fázisait tisztázta (V. tábla 1–3. kép), hanem a monostor temetőjének teljes anyagát is publikálta. Számos, a keleti kereszténységgel kapcsolatba hozott temetkezési szokás (kéztartás, téglás temetkezés) megfigyelhető a temetőn belül, még a kései sírjaiban is (XXXI. tábla 3. kép). A bazilika XIII. századi, azonban az aracsi kő és a temető leletei alapján feltételezi az orthodox időszakot és egy korai egyhajós templom meglétét, de az ásatás eredményei erre nem terjednek ki a templomot és monostort illetően, csupán a temetkezések esetében.⁴⁸⁰

⁴⁶⁷ CSEMEGI 1958. 174–189.

⁴⁶⁸ MEZEY 1958. 189–190.

⁴⁶⁹ DIVALD 1927. 21–22.

⁴⁷⁰ TÓTH – MAROSI 1998. 100–101.

⁴⁷¹ DIVALD 1927. 21–22.

⁴⁷² GERECZE 1906. 75.

⁴⁷³ TÓTH – MAROSI 1978. 100–101.

⁴⁷⁴ SÖRÖS 1912. 4–5.; GEREVICH 1938a. 110.

⁴⁷⁵ CSEMEGI 1958. 174–189.

⁴⁷⁶ ROMHÁNYI 2000. 9.

⁴⁷⁷ CSEMEGI 1958. 174–189.; DÁVID 1974. 16–17.; BÁLINT 1977. I. 27–51.

⁴⁷⁸ GEREVICH 1938a. 110.

⁴⁷⁹ TAKÁCS [s.a.] 261–264.

⁴⁸⁰ STANOJEV 2009.

4.13. Szent György monostor, Dombó [Novi Rakovac, Szerbia]

A mai Novi Rakovac község területén állt a középkori Dombó, melynek két monostora volt. Az egyik Novi Rakovac – Crkvina, a másik Novi Rakovac – Gradina lelőhelyen található (II. tábla 4. kép). Először 1237-ben említi IV. Béla a bélakúti apátság szomszédos birtokosaként.⁴⁸¹ A Szent György monostoron kívül emlegetnek a források egy Boldogságos Szűzről elnevezett templomot is, ami arra utal, hogy egy női monostor is volt Dombón. A dombói apát 1247-ben a pannonthalmi és pilisi apátok társaságában a kalocsai és pécsi egyházmegyék határának megállapítására kiküldött bizottság tagja. A XV. század közepén templomerődde alakították át.

A Monasteriologia a bencés monostorok közt említi.⁴⁸² Feltételezték, hogy a Gutkeled-nem alapíthatta a XII. század első felében.⁴⁸³

A monostor ásatása 1963-ban kezdődött, folytatódott 1964–1966-ban, egészen 1979-ig Nagy Sándor vezetésével. 1982-től Stanojev Nebojša vezetett a területen ásatást.

A feltárások során egy háromhajós, 33,0 x 14,0 méteres, félköríves apszisos, két nyugati tornyos, altemplomos templom került elő. Két építési periódusa különíthető el: az építésének és a megújításának a periódusa, építéséhez felhasználták az egykor itt állt késő római építmény kőanyagát, emellett kőanyagában IX–X. századra keltezhető, preromán darabok fordulnak elő.⁴⁸⁴ Belsejét al secco technikával festették ki. A korábbi maradványaira egy gótikus templom épült, mely egyhajós, 34,5 x 12,5 méteres, szentélye ötszögletű. A templomtól 50 méterre egy harminc síros temető – feltehetőleg a monostor temetője – került elő, leletei közt ezüst és bronz S-végű hajkarikák és egy márvány kereszt, melyeknek kora: XI. század.

Egy ötvösműhely elásott kincsleletei is napvilágra kerültek, mely tizenhét vászonba göngyölt bizánci stílusú, öntött és préselt bronz domborműből állt. Három kivételével fogadalmi-áldozati ikonok. Három ikon, különböző nagyságú Oltalmazó Istenszülőt ábrázoló ikon, a negyediken „Helyettesítő” Istenszülő van. Ennek és az egyik előbbinek keretén görög nyelvű felirat, Krisztus és Mária beszélgetése: *„Mit kérsz anyám? / Üdvösséget az embereknek, / Haragra bűszítette engem. / Könnyörülj rajtuk, fiam. / De nem térnek meg. / Uram, mentsd meg őket. / Kegyelemből megváltást nyernek.”* Az ötödik Krisztust mint Pantokratort, a hatodik Szent Miklós és Szent Vazul alakját, a hetedik Szent Prokopius alakját, a nyolcadik Szent Panteleimon mellképét, a kilencedik Szent György mellképét ábrázolja. Ez utóbbin szintén görög nyelvű felirat van: *„Sokat szenvedő vértanú! Szolgád ezüstből készítette el képmásodat. Hiszem, (hogy ez a kép) sok áldást*

⁴⁸¹ 1237. június 24. Sebes (CD ÁRPÁD VII. 27.)

⁴⁸² Abbatia S. Georgii Mart. De Dombó: FUXHOFFER – CZINÁR 1958. 273.

⁴⁸³ SÖRÖS 1912. 432–434.; ROMHÁNYI 2000. 21.

⁴⁸⁴ TÓTH – MAROSI 1978. 34.

szerez a földnek, Ámén.” A tizedik egy medaillon lovas harcos oroszlánnal, a tizenegyedik egy indaszerű mintával díszített, nyelv alakú, hosszúkás, préselt vékony bronzlemez, a tizenkettődik egy szimbolikus állatalakokat indadíszek közt ábrázoló, vékony bronz lemezbe préselt fríz. A leletegyüttes darabjai részben mintapéldányok, részben ezüstözésre vártak még, részben rontott darabok.⁴⁸⁵

A kőanyag bizánci hatásról tanúskodik (palmettás épületplasztika), melyet a X. század végére datált Nagy Sándor, és ennek alapján megállapította, hogy ez a monostor a legkorábbi, – nem bencések által épített – altemplomos bazilikája a Kárpát-medencének, mely feltehetőleg a XIII. század elején kerülhetett bencések kezére.⁴⁸⁶ E faragványok a kora Árpád-kori, XI–XII. századi kőfaragás legjelentősebb emlékei.

A templom és monostor korai időszakában egy a bencést megelőző orthodox időszak nyomait keresni hibás álláspontnak tekinti Takács Miklós.⁴⁸⁷ Ugyanakkor Stanojev Nebojsa, aki szintén építészetiileg is felfedezni vélte a templom ornamentikájában az előbb említett orthodox időszakot, a monostor temetkezései közt megfigyelhető téglakonstrukciós sírok párhuzamát, előképeit a dalmáciai temetkezésekben, ami az orthodoxia irányába mutat.⁴⁸⁸ (XXXII. tábla 1–3. kép)

4.14. Konstantinápoly, Jeruzsálem

Utolsóként szólni kell, hogy görög területen is voltak magyar alapítások. I. István nevéhez kötődik kettő – egy konstantinápolyi és egy jeruzsálemi zarándokház és templom – és I. László leánya, a szentként tisztelt bizánci császárné, Piroska-Iréné nevéhez a harmadik – a konstantinápolyi Pantokrator-monostor alapítása.

István alapításairól István nagy legendája tudósít: „...*Szerzeteskolostort alapított ugyanis Jeruzsálemben, abban a városban, ahol Krisztus emberi természete szerint tartózkodott, bőséges mindennapi eleséget szolgáltató majorságokkal és szőlőkkel gazdagította....* ...*Még a királyi várost, Konstantinápolyt sem fosztotta meg ajándékozó jótéteményeitől, csodálatos művészettel épült templomot adományozván minden hozzávalóval.*”⁴⁸⁹ Az alapítá-

⁴⁸⁵ NAGY 1974.

⁴⁸⁶ NAGY 1974.; NAGY 1987.

⁴⁸⁷ TAKÁCS [s.a.] 256–259.

⁴⁸⁸ STANOJEV 2005. 62.

⁴⁸⁹ *Szent István király nagyobbik legendája*: ÉRSZEGI 1983. 28–29.; SZEGFÜ 1988. 288–289.; Hartvik-féle István-legenda is beszámol erről.

sokra a szárazföldi zarándokút megnyitása kapcsán került a sor, görög szerzetesek éltek bennük, ők gondozták.⁴⁹⁰

Melchior Inhoffer a korabeli források vizsgálata alapján arra az eredményre jutott: István adományokkal új életre keltette a szíriai Ramleh város – mely azonos a szent szülőhelyével – Szent György templomát, monostorát és zarándokházát is, mely 1027 után, de még 1038 előtt újjá is épült. Ugyanígy a Szent Sír-bazilika helyrehozatalát is támogatta.⁴⁹¹

Iréné császárné alapította a Pantokrator-monostort, melynek fennmaradt az alapítólevele (typikon).⁴⁹² A monostoregyüttesnek három, egymással összefüggő temploma volt (IV. tábla 2. kép). A főtemploma a Mindenhatónak szentelve, a második a Könyörületes Istenanyának és a harmadik, mely egyben a császári család kriptája is volt, a Mihaél arkangyal kápolna volt.⁴⁹³ Felmerült annak lehetősége, hogy e monostor(templom)-együttesbe lettek beépítve I. István alapításai, a konstantinápolyi zarándokház és templom, és az idők során ennek emléke feledésbe merült, az egész alapítást kizárólag Iréné császárné nevéhez kötődik. Erre az szolgáltatja az alapot, hogy építészetiileg a templomhármasság északi tagja régebbi eredetű, míg a másik kettő, a Pantokrator-templom és a sírkápolna a császárnő korabeli.⁴⁹⁴

Ismeretünk kevés ezekről az épületekről, azonban ezek az alapítások a folyamatos kapcsolatot jelentették a bizánci-keleti egyház és művészete, valamint Magyarország között.⁴⁹⁵

4.15. Monostorok, templomok keleti kapcsolattal: Kalocsa, Pásztó, Szekszárd, Szeged, Székesfehérvár

Szent Pál székesegyház, Kalocsa

A kalocsai székesegyház István-kori székesegyházaink egyike. Általánosan elfogadott nézet a kalocsai székesegyházzal kapcsolatban, hogy az egyházmegye első székhelyén első főpapja, Astrik építtette (kezdte meg építtetését), mely építkezés XI. század első felében lezárult. E korai, első építési periódusáról keveset tudunk írott forrásokból. A minden szempontból nyugati kereszténységhez tartozó templom érdekessége abban áll, hogy egyértelműen bizánci építéstechnikával épült.

⁴⁹⁰ István kis legendája szerint apácák gondjára volt bízva, de ez a legkevésbé sem valószínű, hogy egy zarándokházat ne szerzetesekre bízta volna (LUTTOR 1938. 445.).

⁴⁹¹ MAGYAR 1996. 19.; MAGYAR 1998. 163.

⁴⁹² MORAVCSIK 1984. 80–81.; ÁKÍF 116–119.; DHA I. 35–37., 38–39., 123–125.

⁴⁹³ MORAVCSIK 1923. 25.

⁴⁹⁴ LUTTOR 1938. 444.

⁴⁹⁵ LUTTOR 1938. 442–446.; GEREVICH 1938a. 23.; SZENTKLÁRAY 1908.

Érsekséggé válása mögött bizánci jogszokást feltételez Koszta László. Véleménye szerint az időszakosan látását vesztett Sebestyén, esztergomi érseket helyettesítő As(t)rik-Atanáz utóbb a kalocsai egyházmegye élére került. Az ő érdemei elismerését fejezték ki azáltal, hogy a bizánci egyház gyakorlatában honos – ám a XI. század elejére már a nyugati egyházban az itáliai egyházszervezetben is előforduló – autokefál érsekséggé alakították egyházmegyéjét.⁴⁹⁶

Több feltárás is folyt a területén. Az első feltárások Henszlmann Imre vezetésével folytak (1869–1870),⁴⁹⁷ majd Foerk Ernő ásatott a bazilika belsejében (1910).⁴⁹⁸

Az első székesegyház egy egyhajós, félköríves szentélyű, négy tornyos bazilika volt, melyet 1204 után lebontottak. A bazilikán a már említett bizánci, váltakozó kő- és téglasorokat alkalmazó jellegzetes építéstechnika volt megfigyelhető. Előkerültek bizánci stílusú töredékek, három kőkoporsó, valamint Foerk Ernő ásatásakor a korai bazilika apszisán kívül, de a jelenlegi apszison belül előkerült egy sír, mely a mellékletek alapján – kehely, pendum, kereszt, gyűrű, palliumtűk, mellkereszt – az első érsek sírjaként azonosítható be. A mellékletek is bizánci művészet hatását tükrözik (patena, pendum).⁴⁹⁹

Amíg Henszlmann egyhajós bazilikaként rekonstruálta a korai székesegyházat, addig Foerk a hitelesítő ásatása alapján háromhajósnak határozta meg azt. Napjainkra a háromhajós bazilika vált elfogadottá, melyet az újabban előkerült korai templomaink alaprajza is erősíteni látszik. Takács Miklós ezen a Foerk által rekonstruált elrendezés alapján ókeresztény eredetűnek határozta meg, mely a korai középkorban is ismert volt, valamint egykorú bizánci párhuzamokat is ismertet. Emellett az építési technikája is bizánci mintát mutat, azonban egy újabb hitelesítő ásatást szükségesnek tart hipotetikus megállapításainak megerősítésére.⁵⁰⁰

Szent Miklós / Szűz Mária monostor, Pásztó

A ciszterci apátság a pilisi apátság filiájaként 1191-ben létesült,⁵⁰¹ de első említése 1130-as években történt, amikor Cerbanus, talán velencei származású szerzetes a monostor

⁴⁹⁶ KOSZTA 2007. 257–258. Vele szemben Thoroczkay úgy véli, hogy As(t)rik érseki címe abból eredt, hogy esztergomi érsek volt Sebestyén után. A kalocsai egyházmegye pedig a dél-magyarországi krisztianizáció (= fekete magyarok térítése) hatékonyabb szervezése végett lett érsekséggé. Az egyházmegyéhez tartozott eredetileg a később területéből kialakított pécsi és csanádi egyházmegye területe is. THOROCZKAY 2009b. 57–61.

⁴⁹⁷ HENSZLMANN 1976.

⁴⁹⁸ FOERK 1911.; FOERK 1915.

⁴⁹⁹ HENSZLMANN 1976. 49–52.; FOERK 1911. 19–33.; FOERK 1915. 43–70.; SZABÓ 1913. 20–21.; DIVALD 1927. 31.; ENTZ 1967. 241–249.; NAGY 1968. 112–123.; GENTHON 1980. 395–396.

⁵⁰⁰ Szentélytípusának párhuzamaként kilenc balkáni ókeresztény és hét közép-bizánci templomot sorol fel. TAKÁCS [s.a.] 141–145.

⁵⁰¹ SZABÓ 1913. 254–255.; HERVAY 1984. 127.; BÉKEFI 1898. 51–53.; VALTER 1982. 167–206.

könyvtárában görög egyházatyák műveit fordította latinra⁵⁰² Dávid pannonhalmi apátnak ajánlva munkáját.⁵⁰³ Következő okleveles említése a II. Béla által 1138. szeptember 3-án kelt, dömösi társaskáptalan számára kiállított adománylevélben, melyben említés esik egy „Ubad” nevű halastóról, melyet a káptalan közösen bitokolt a pásztói apáttal.⁵⁰⁴ Az apátság hiteleshelyként működött. 1502–1544 közt szűnt meg.

A Monasteriologia a ciszter apátságok közt említi csak meg.⁵⁰⁵ Az eredeti patrocíniuma Szent Miklós volt, majd ciszter apátsággént Szűz Mária.⁵⁰⁶ A ciszteriek előtti alapítást bizonyítja, hogy a szokással ellentétben a helység szélén épült a monostor.⁵⁰⁷ A monostor keleti keresztény voltát Cerbanus által a könyvtárában fordított görög nyelvű, a korabeli Európában ismeretlen művek miatt feltételezték. E felvetés ellen az apátság ásatója, Valter Ilona vetette fel, hogy nyilván azért kellett a pannonhalmi apát hozzájárulása a pásztói monostorbeli fordító tevékenységéhez, mivel bencés apátság volt, nem orthodox.

Ásatást Valter Ilona folytatott 1965–1970 között. Egy háromhajós, egyenes záródású főszentélyű és félköríves záródású mellékszentélyű, keresztház nélküli, 38,4 x 21,8 méteres templomot rekonstruált az ásatás alapján. A kolostornégyszög sosem épült ki teljesen, U-alakban csatlakozott a templomhoz. Az ásatások eredménye cáfolta keleti monostor voltát.⁵⁰⁸

Takács Miklós a fentebbi rekonstrukció és végkövetkeztetés ellen felveti, hogy a templom hosszahajójának feltárása rendkívül hiányos volt, így az nem enged teret biztos következtetések levonására. A feltárt egyenes záródású fő, és félkörös mellékszentély típusa pedig a Valter Ilona által feltételezett német építészettel szemben jelen van a dalmát és itáliai építészetben is. Így bár a monostor és temploma egyaránt nyugati szerzeteseké volt (bencés,

⁵⁰² „*Cerbanus – librum Hecatontadum sancti Maximi philosophi et monachi in monasterio Pastuchirepertum et ex Graeco in latinum per ipsum translatum – domino David archimandrite id est abbati – Sancti Martini dedicavit*” HERVAY 1984. 127.; GYÖRFFY 1987c, 121–123.

⁵⁰³ GYÖRFFY 1987c, 121–123.; MORAVCSIK 1956. 25.; MORAVCSIK 1967. 336. Dávid pannonhalmi apát 1131–1151 közt volt (FUXHOFFER – CZINÁR 1858. 63–65.). Cerbanus Maximus Confessor és Johannes Damascenus-fordítása az első latin nyelvű fordítása a munkának, mely előszavának címzettje Dávid pannonhalmi apát, akinek engedélyével meglátogatta a pásztói monostort és az ottani kódexekből fordított. Ezen szerzők nyugati recepciója a XII. század 30-as éveiben ment végbe. Fordítója Cerbanus, velencei, feltehetőleg latin szertartású pap vagy szerzetes (Katalógus, Maurer Zsuzsa, KÓDEXEK 1985. 85.)

⁵⁰⁴ 1138. szeptember 3. „*in Ubadi est viuarium, quod est commune cum abbate Pastuhiensi*” (GYÖRFFY 1987c. 121–123.; HERVAY 1984. 127.; CD ECCL. II. 103.)

⁵⁰⁵ Abbatia B. Mariae V. de Pásztó: FUXHOFFER – CZINÁR 1860. 111–113.

⁵⁰⁶ Mezey László véleménye szerint, melynek kapcsán a forrást nem nevezte meg, ahonnan az adat származik (VALTER 1982. 167–206.), alapítója feltehetőleg a Rátót-nem volt (ROMHÁNYI 2000. 50.; BÁLINT 1977. I. 27–51.

⁵⁰⁷ BÉKEFI 1898. 51–53.

⁵⁰⁸ ROMHÁNYI 2000. 50.; VALTER 1982. 167–206.; VALTER – HÍR 2000. 18–19.

majd ciszter), építészetiileg a párhuzamait, előképeit egy revíziós feltárást követően lehet megnyugtató módon meghatározni.⁵⁰⁹

Szent Megváltó monostor, Szekszárd

A krónikákból ismertek alapításának körülményei: „A Szent Megváltó monostorában temették el, amelyet maga építtetett azon a helyen, amelyet Zugzardnak hívnak.”⁵¹⁰ A monostornak Tolna és Baranya megyében, Kalocsa környékén voltak birtokai – egy 1272-es oklevél alapján. Első apátja lehetett az 1074-ben élén álló Vilmos apát, akit a krónika „*latinus*”-nak mond. A XIII. század közepétől hiteleshelyként működött, feltehetőleg iskola is volt benne. 1457-ben a török veszély növekedtével átépítik, vár lett belőle. A hódoltságot átvészeli, de a XVIII. Század végére már nagyon leromlott az állaga. 1794-es tűzvész után néhány évig már állt, törmelékrétegbe temetkeztek (déli hajójába). Kőanyagnak egy részét az újonnan épülő plébániatemplomhoz használták fel. Eleve exempt apátságként lett alapítva, apátjai megszerezték a főpapi jelvények használatának jogát és a megyei bíraskodás alóli mentességet az apátság és háznépe számára. Bencés rendi, alapításának éve: 1061.⁵¹¹ A Monasteriologia is a bencés apátságok közt hozza.⁵¹²

A források alapján semmi nem utal a monostor esetében keleti kereszténységre, viszont alaprajza, mely fennmaradt egy XVIII. századi alaprajzon is, a keleti egyház felé mutat.

A monostor temploma centrális alaprajzú, kelet-nyugat irányban 27,0 méter, míg észak-dél irányban 24,3 méter a hossza, keleti főszentélye egyenes záródású, mellékszentélyei félköríves záródásúak.

A monostor ásatását Kozák Károly vezette, melynek során a monostorhoz tartozó sírok is feltárássra kerültek.⁵¹³

A monostor építészeti megoldása egyedülálló, faragványai bizánci eredetű motívumokat tartalmaznak, ami Kozák Károly véleménye szerint egy bizánci építőműhely működésére utal,⁵¹⁴ közvetlen bizánci vagy örmény-grúz hatás mellett újabban balkáni, közép-itáliai közvetítés lehetősége is felmerült, de figyelembe véve a temetkezések közt előforduló keleti ke-

⁵⁰⁹ TAKÁCS [s.a.] 179–182. A visegrádi és a pásztói templomok szentélyelrendezés szempontjából hasonlóságot mutatnak, ami alapján felveti annak lehetőségét, hogy hasonlóképpen háromhajós bazilikális elrendezésű lehetett.

⁵¹⁰ KÉPES KRÓNIKA 126. [96.]

⁵¹¹ FRAKNÓI 1879.; SÖRÖS 1912. 53–69.; ROMHÁNYI 2000. 61–62.; KOZÁK 1970–1976.; SZEKSZÁRD

⁵¹² Abbatia SS. Salvatoris de Sexard: FUXHOFFER – CZINÁR 1958. 211–213.

⁵¹³ A temetkezések közül többenél volt keleti keresztény rítus szerint elrendezve a halott. Továbbiak a „Temetkezések”-fejezetben (KOZÁK 1970–1976.).

⁵¹⁴ KOZÁK 1984. 137.; TÖRÖK L 1970. 150–154.; TÓTH–MAROSI 1978. 83–85.; DIVALD 1927. 38.; SZEKSZÁRD

resztény rítus szerint eltemetett halottak számát,⁵¹⁵ nem elképzelhetetlen a kettős apátság, azaz a bencés és keleti szerzetesség együttélése sem.⁵¹⁶

Megállapítást nyert, hogy a szekszárdi monostor a XI. századi Magyarország legbizánciasabb templomának tekinthető.⁵¹⁷ A monostor építészeti leírását adta legutóbb Tóth Sándor.⁵¹⁸

Takács Miklós a korábbi leírások és eredmények alapján számos balkáni és itáliai párhuzamát gyűjtötte össze, de adatai alapján az itálobizantin épületek körébe sorolta be a szekszárdi monostort, melynek közelebbi párhuzamai, előképei a velencei, illetve anconai egyházi építészetben lelhetők meg.⁵¹⁹

Szent Dömötör templom, Szeged

A szegedi nagy árvíz után, a Fogadalmi-templom építéséhez tették szabaddá a területet, amikor az ott álló barokk Szent Dömötör templom tornyából előkerült a Dömötör-torony. A torony öt építési szakaszra osztható fel, melyből a legkorábbinak a mai torony déli fala mellett feltárt egyenesen záródó szentélyt tartotta, de a hozzá tartozó hajó maradványainak feltárására nem került sor. Ezt a szakaszt Cs. Sebestyén Károly előbb XII. század végi – XIII. század elejének határozta meg, majd XI. század első felére, 1050 körülre datálta végül,⁵²⁰ Ferenci Sándor a falak téglái alapján szintén XI. század első felére, 1050 körülre,⁵²¹ míg Kozák Károly ezt nem fogadja el, mivel a téglaviszsgálatot kevésnek tartja és az analógiák sem alkalmasak korának meghatározására. Véleménye szerint későbbi,⁵²² miként Genthon István is XIII., majd XII. századnak határozta meg.⁵²³ Horváth Ferenc az épületen elkülöníthető első periódust – párhuzamai alapján: Mórighida, Túróc – XIII. századnak határozta meg, de a falakon látható varratok egy ezt megelőző kisebb, félkörös szentélyű templomra utalnak.⁵²⁴

A templom első alkalommal írott forrásban a pápai tizedjegyzékekben, 1332-1337-ben fordul elő: „*plebania de S. Demetrio*” és „*de S. Demetrio de Czenadino*”.⁵²⁵

⁵¹⁵ KOZÁK 1970–1976.

⁵¹⁶ MORAVCSIK 1953.

⁵¹⁷ TÖRÖK 1970. 115–117.

⁵¹⁸ TÓTH 2001a.

⁵¹⁹ TAKÁCS [s.a.] 186–204.

⁵²⁰ Végig részt vett a barokk templom bontási folyamatánál, ekkor végzett megfigyeléseket. (Cs. SEBESTYÉN 1925. 61–74.; Cs. SEBESTYÉN 1927. 188–208.; Cs. SEBESTYÉN 1931. 205–212.; Cs. SEBESTYÉN 1938. 38.)

⁵²¹ Cs. SEBESTYÉN 1938. 33–36.

⁵²² KOZÁK 1966–1967. 143–151.

⁵²³ GENTHON 1951. 187–188.; GENTHON 1980. 431.

⁵²⁴ HORVÁTH 1983a. 324–327.

⁵²⁵ GYÖRFFY 1987a. 900–904.; MONUMENTA I.1. 174., 416.

Szeged már a honfoglalást megelőzően is fontos szerepet játszott a görög, majd a bolgár uralom számára is. Feltételezhető, hogy már ekkor egy Szent Demeter-templom vagy -kápolna állt⁵²⁶, avagy ez a korai szakasza a bizánci eredetű, István kora előtt épülhetett.⁵²⁷ A városban a bizánci hatás több módon is érvényesülhetett, a korábbi görög és bolgár egyház továbbélő hatása, a Gyula- és Ajtony-kori keleti térítések révén fejthette ki hatását, később pedig Szávszentdemeternek volt itt birtoka,⁵²⁸ erre utalnak korai templomainak parócíniumai is, melyek mind keleti szentek: György, Miklós, Demeter. A város legkorábbi kultuszrétegének mindenképp a bizánci tartandó.⁵²⁹ A templom bizánci eredete ellen szól keletelése, mivel a templomé pontatlan, keleten pedig rendkívül pontosan keletelik templomaikat.⁵³⁰

Összegzésként elmondható, hogy a bizánci egyház hatása feltételezhető, erre utalnak a város templomainak patrocíniumai, de a Dömötör-torony esetében a bizánci egyházhoz tartozás nem mutatható ki. Az előkerülésekor végzett ásatások részlegeseek voltak, az újonnan folytatott feltárás a toronyban, szolgáltathat arra nézve adatokkal, volt-e előzménye a templomnak, és ha volt, kimutatható-e keleti hatás.

A város területén előkerült kora Árpád-kori kőanyagok, faragványok közt azonban került elő keleti hatást mutató anyag, egy emberfejes gyámnak átfaragott palmettadíszes oszlopfő, mely faragástechnikájában szoros kapcsolatban áll a XI. századi bizantinizáló kőfaragványokkal (Veszprém, Tihany, Pilisszentkereszt, Szekszárd, Sárvármonostor).⁵³¹ Eddigiekkel azonban a keleti hatás, kisugárzás bizonyítható mindössze.

A korai székesegyházainkkal és bencés monostorainkkal kapcsolatosan megállították, hogy szinte mindegyik esetében megfigyelhető bizánci hatás: esztergomi, székesfehérvári, veszprémi, pécsi székesegyházainkon egyaránt megtalálhatók a bizánci hatást mutató építészeti elemek, amelyek ezekben az esetekben főleg szobrászati elemeken, faragványokon mutatkozik meg.⁵³²

⁵²⁶ BÁLINT 1977. I. 399–404.

⁵²⁷ REIZNER 1899. 19–20.

⁵²⁸ GYÖRFFY 1952–1953.; GYÖRFFY 1959.; H. TÓTH 1995a. 27–35.

⁵²⁹ Ezek XII. századi templomai Szegednek: ENTZ 1967. 241–249.; BÁLINT 1943. 1–2.

⁵³⁰ CS. SEBESTYÉN 1938. 33–36.

⁵³¹ TÓTH–MAROSI 1998. 90. Pilisszentkeresztben palmettadíszes párkánytöredék (TÓTH–MAROSI 1998. 82.), Sárvármonostoron három palmettadíszes fejezet töredéke és egy szalagfonatos díszű kőlap töredéke került elő. Ez utóbbi helyen ásatás is folyt, melynek során egy 1040 után épült egyhajós, 20 x 9 méteres kőtemplom és egy XI. század végi háromhajós, 36 x 16 méteres, tornyos téglabazilika került elő. Mindkettő félköríves szentélyű (TÓTH–MAROSI 1998. 94–96.).

⁵³² DIVALD 1927. 26–31., 34–38.; KOZÁK 1966. 47–63.; FOERK 1929. 43–44.; CSÁNYI 1951. 24–40.; Székesfehérvár: HENSZLMANN 1876. 49–52.; HENSZLMANN – REISENBERGER 1883.

Feltételezhető egy görög, keleti építőműhely működése, amit a krónikák tudósítása is megerősít: „(Óbudán)...monostort kezdett építeni a város közepén Péter és Pál apostolok tiszteletére, annak a már említett Keánnak, a bolgárok és a szlávok vezérének kincséből, akit megölt.... ...míg tehát ezt építették, Görögországból hoztak kőfaragókat...”.⁵³³

A krónikák által az óbudai Szent Péter és Pál monostor építése kapcsán említett görög kőfaragók, építőműhely munkásságával lehet számolni hosszabb, talán több évtizeden keresztül, és működésük következtében figyelhető meg korai székesegyházaink mindegyikén a bizánci művészet hatása. Ez a hatás egyedül a krónikák által említett Szent Péter és Pál templomon nem érhető tetten. A másik szóba jöhető lehetőség, hogy a magas fejlettségi szintű bizánci művészet egyes elemeit utánozták a korai épületeken, miként ez egész Európában jellemző ebben az időszakban.

Korai templomaink és monostoraink építészeti meghatározása kapcsán fogalmazta meg Takács Miklós, hogy nincs összefüggés az épületek építészeti és egyházi besorolása között, hiszen nem egyszer keleti monostor nyugati építészeti jegyeket mutat, nyugati rítusú pedig bizánci, bizantinizáló, illetve italobizantin stílusjegyeket hordoz magán, előképekre vezethető vissza.⁵³⁴

⁵³³ KÉPES KRÓNICA 86–87.

⁵³⁴ TAKÁCS [s.a.] 182., 185., 226.

IV. Tárgyi – régészeti – források vizsgálata

A régészet számos szokást összefüggésbe hoz a keleti kereszténységgel, melyek azt a régészet által megfoghatóbbá tehetik a csekély számú írott forrásadat mellett is, és további adatokkal egészíthetik ki a rá vonatkozó ismereteinket.

Ezeket a régészeti jelenségeket, temetkezési szokásokat Vályi Katalin – az *Európa és Magyarország Szent István korában* címmel megjelent ezredfordulós kötetben – a dél-alföldi régió régészeti emlékeit ismertető nagyobb lélegzetű tanulmányában foglalta össze: 1. a **temetkezési rítus** (az elhunyt bizonyos kéztartással sírba helyezése), 2. a **téglakeretes sírok**, mellékletként elhelyezve a sírban 3. a **bizánci keresztek**, 4. az **obulusok** és 5. a **torquesek**.⁵³⁵ Miután ezen szokásokra vonatkozó, a keleti kereszténységgel kapcsolatos munkahipotézis megszületett, azonban a vizsgálatok nem történtek meg, valamint további temetkezési szokásokkal kapcsolatban nem merült fel hasonló munkahipotézis, így az elkövetkező fejezetekben ezen öt régészeti jelenséget vizsgálatom meg.

Módszertani megfontolások

A temetkezési szokások vizsgálatának megkezdése előtt először fontos tisztázni, hogy amikor vizsgálatom során keleti kereszténységről beszélek, mit is értek pontosan rajta. Miután az általam vizsgált időszakban a kereszténység még egységes volt, sőt az 1054-es skizmát követően fellépő egyre mélyebb megosztottság sem érezte hatását a mindennapi emberek életében a IV. keresztes hadjáratig, azaz Konstantinápoly elfoglalásáig (1204) és a Latin császárság létrejöttéig. A nyugati és keleti kereszténység között az eltérés a rítusban, a szokásokban, dogmákban, szabályokban jelentkezett – így például más liturgiát használtak, más volt a templomaik felosztása épp a liturgia eltérése miatt, más volt az ünnepnaptáruk, a szerzetességük, a szentjeik, és eltérő temetkezési szokásokkal rendelkeztek. A régészet hatásköre arra terjed ki, hogy ezen szokások gyakorlati megvalósulása révén szerezhetünk információt a két rítusra vonatkozólag.

Azon megfontolásokkal, hogy – miután a skizma a XIII. század elejét követően érezte ténylegesen hatását, – nem szükséges külön kezelni a két rítust, hibás nézetnek vélem, ugyanis éppen a belső keletkezésű magyarországi írott források jelzik, hogy meg tudták különböztetni és meg is különböztették a két rítust, tisztában voltak a szokások eltérő voltával a két rítus tekintetében. Példaként szolgál erre Szent László törvényének a „*A latinoŋ, akikŋ...*”

⁵³⁵ VÁLYI 2000. 375–376.

kifejezése is.⁵³⁶ A törvényszöveg egyrészt szokást említ, azaz már hosszabb ideje gyakorlatban lévő hagyományt jelöl. Másrészt határozott különbséget tesz a „*latinoꝝ*” és saját szokásuk között. Ennél sokkal egyértelműbben látszik ez a különbségtétel Hartvik győri püspök Agenda pontificalis-ában, ahol „*görög szokás szerinti vízszentelés*”-t, valamint „*görög szokás szerinti exorcizmus*”-t ír le.⁵³⁷

Óvatosságra int azonban az, hogy ezekből az eltérésekből nem lehet egyenes, közvetlen következtetést levonni akár keleti vagy nyugati kereszténységre, hiszen például görög építészeti stílusjegyeket magán viselő templom, monostor lehetett nyugati keresztény is és fordítva. Ezért ilyen esetekben van különös jelentőségük az írott forrásoknak. Erre jó példaként szolgál a szekszárdi vagy a feldebrői monostortemplomok, melyeknek centrális elrendezése ugyan keleti, bizánci stílusjegyeket hordoznak magukon, azonban az írott források segítségével lehetett megállapítani, hogy nyugati kereszténységhez tartoztak-e.⁵³⁸

Jelen vizsgálatnál azonban az írott források szűkössége, illetve hiánya miatt éppen fordított irányú vizsgálatokra van szükség. Egyes régészeti jelenségeknél megvizsgálom, vajon a hozzá fűzött hipotézisnek, miszerint kötődik az orthodoxiához, van-e létjogosultsága, mutatható-e ki összefüggés közöttük, azaz valóban kötődik a keleti kereszténységhez és e kötődik milyen mértékű?

Langó Péter felvetette, hogy a régészeti vizsgálatokban figyelembe veendő az elv, miszerint a temetkezési mellékletekből, és jelenségekből következtetés önmagában nem vonható le.⁵³⁹ Ez természetesen jogos felvetés, hiszen egy tárgy nem hordozza általában magában a gondolatot, ami kötődött hozzá. Így nagy jelentőséggel bír, hogy az adott jelenségre nézve rendelkezünk-e írott forrásadattal, lehet-e rá néprajzi párhuzam által magyarázatot találni.

Egy példán keresztül szemléltetve a fenti elvet. A temetkezésekből előkerülő bizánci típusú tárgyakból (fülbevaló, karperec, gyűrű, övcsat, stb.) nem vonható le egyenes következtetés a magyar–bizánci kereskedelmi kapcsolatokra, mivel egyrészt ezek a Kelet-Közép-Európában igencsak kedvelt tárgyak megjelenése nem köthető közvetlenül a bizánci kereskedelemhez, másrészt több történeti kontextus ismert, rendelkezünk róluk írott forrással,⁵⁴⁰ ame-

⁵³⁶ ÍF 156. (Nótári Tamás fordítása)

⁵³⁷ KNIEWALD 1941. 1., 17.

⁵³⁸ Lásd erről bővebben a III.4.8. és III. 4.15. fejezeteket.

⁵³⁹ LANGÓ 2011. Véleményét német régészek körében utóbbi időben követett munkaelvre építve fejtette ki, például Falko Daim (DAIM 1998. 71–93.) vagy Sebastian Brather (BRATHER 2008a.; BRATHER 2008b. 237–273.) munkamódszere.

⁵⁴⁰ Nikolaos Mystikos (HKÍF 98. – Moravcsik Gyula fordítása; MORAVCSIK 1984. 26.); Georgius monachus continuatus (HKÍF 149–150. – Moravcsik Gyula fordítása; MORAVCSIK 1984. 61–62., 64–65.); Ioannés Skylitzés: Synopsis historión (HKÍF 152–153. – Moravcsik Gyula fordítása; MORAVCSIK 1984. 84–86.);

lyek révén idekerülhetett – X. századi kalandozó hadjáratok zsákmányaként, követi ajándékként, évpénzként, keresztelési ajándékként.

A magyarok és görögök közti – közvetett – kereskedelemre egyetlen, a „Povest vremennih let”-ben található forrásadattal rendelkezünk, ami a Perejaszlavlban zajló nemzetközi kereskedelmet írja le.

„969. ...Perejaslavechen akarok élni, mert ott a földem közepe, mivel oda gyűlik minden jó: a görögöktől arany, szövete, bor, mindenféle gyümölcs, a csehektől is, meg a magyaroktól is ezüst és lovak...”⁵⁴¹

Ez a forrás is csupán egy adott történeti időpontra bizonyíték a kereskedelmi kapcsolatra, és nem terjeszthető ki értelmezése még egy tíz-húszévnnyi időszakra se. A Taksony idejében Pest környékére letelepített bolgárok,⁵⁴² avagy más mohamedán vallású népelemek⁵⁴³ kereskedelmi tevékenysége már köthető lehetne hosszabb időintervallumhoz a betelepedésüket követő időszakra, azonban nem áll rendelkezésre arról adat, hogy e kereskedelmi tevékenységük merre irányult, mire terjedt ki.⁵⁴⁴ Ellenben követjárásokra, keresztelesekkor kapott ajándékokra, évpénzre, valamint kalandozó hadjáratokra vonatkozó forrásadatokkal rendelkezünk, így ezen lelettípus Kárpát-medencei leletanyagban megjelenése ezek együttes következményeként értelmezhető igazolható módon.

Másrészt bármely temetkezési leletegyüttesben megtalálhatók különösebb értelmezést nem igénylő tárgyak, jelenségek (viselet elemei, fegyver részei, stb.), így nem szorulnak külön magyarázatra. Természetesen vannak a viselet elemei között is olyanok, amelyeknek szerepe hosszabb idő után tisztázódott: ismert példa a tarsolylemezek esete, amiket eleinte sü-

Ioannés Zonaras: Epitomé historiôn (MORAVCSIK 1984. 100–101.); Orosz Évkönyvek (HKÍF 345–346. – H. Tóth Imre fordítása; HODINKA 1916. 49–51.)

⁵⁴¹ HODINKA 1916. 49–51.; ÁKÍF 346. (H. Tóth Imre fordítása)

⁵⁴² „[Taksony fejedelem] kegyessége hallatán sok vendég sereglett hozzá a legkülönbélebb népekből. Így érkeztek Bulár földjéről bizonyos kiváló férfiak, név szerint Billa és Baks, nagyszámú mohamedán kíséretében. A fejedelem az ország különböző vidékein adományozott nekik földet, s azonfelül egy Pest nevű várat is örökre nekik adott. Billa és testvére, Baks ... úgy döntött, hogy a velük jött nép kétharmadát az említett vár szolgálatára rendeli.” Anonymus: *Gesta Hungarorum*: ÁKÍF 346. (Veszprémy László fordítása)

⁵⁴³ Maszudi X. századi tudósítása a magyarok közt harcoló mohamedán kereskedőkről („A négy király ... országukba küldtek, és összegyűjtették a mohamedán kereskedőket, akik messze földről, a kazároktól, Al-Bábból, az alánoktól és máshonnan érkeztek hozzájuk és náluk tartózkodtak, továbbá azokat is, akik e négy országban mohamedánná lettek, s akik csak abban az esetben voltak hajlandók hadba vonulni [a turkok oldalán], ha a háború hitetlenek ellen folyt.” Al-Maszúdi: *Murūğ al-dāhab*: HKÍF 54–55. Czeglédy Károly–Kmoskó Mihály fordítása), mellyel Abu Hamid XII. századi leírása egybecseng („Itt ezerszámra élnek a magrebi származásúak, és szintén megszámlálhatatlanul sokan vannak a hvárezmie. A hvárezmi származásúak a királyt szolgálgák, keresztényeknek tetteik magukat, s titokban tartják, hogy muszlimok. A magribi származásúak ezzel szemben csak háborúban szolgálgák a keresztényeket, és nyíltan vallják az iszlámot.” Abu Hamid Al-Garnati: *Nyugat országai néhány csodájáról szóló világos beszámoló*: ABUHAMID 56–57.).

⁵⁴⁴ Györffy a bolgárok letelepítéséről szóló híradás hitelességét annyiban fogadja el, hogy valóban mohamedánokat telepített Taksony Pestre, de nem bolgárokat, hanem kálizokat. Azonban lehetségesnek tartja, hogy mellettük bolgár-szláv révéseket is telepített le velük, ami magyarázatul szolgál Pest nevére is. GYÖRFFY 1997. 74–76.

vegdíszként értelmeztek.⁵⁴⁵ Ugyanakkor a „helyzet-idegennek” minősülő mellékletek, jelenségek esetében szükséges elgondolkozni annak temetkezésbeli szerepén. Ilyen például egy tojás, különféle állatcsontok, melyek temetkezésbeli jelenléte önmagukban nem értelmezhető, ezért magyarázat keresését igénylik. Ezek tisztázását a régészet a néprajzi párhuzamok révén tudta megvalósítani: például a tojás termékenység szimbólumként van jelen női sírokban, míg az állatcsontok lehetnek ételmellékletként, túlvilági útravalóként, de babonás tárgyként, amulettként is jelen. Egyes tárgyak kettős szerepben is jelen lehetnek sírban: ilyenek a szűrővágó eszközök, melyek akár viselet részét is képezhették, de babonás céllal is kerülhettek bele – erre a leletegyüttes egésze adhat választ, miután korábbiak a néprajzi párhuzamok felderítették e másodlagos szerepét ezen eszközöknek. Nem utolsósorban vannak olyan tárgyak, amelyekről közismert, hogy vallási tartalmat hordoznak, így valószínűsíthető saját összefüggésében való szereplése, azaz vallási tartalommal a temetkezésben: például a kereszt.

Sokszor fontos az egyes eseteket önmagukban is vizsgálat alá venni, hiszen az általánostól eltérő módon, okból is lehetnek jelen az egyes leletegyüttesekben. Ezt szemlélteti a Takács Miklós által hozott példa az I. (Szent) Istvánnak (997–1000–1038) ajándékozott ereklyetartó kereszttel kapcsolatban, melyet István a fiának, Imrének ajándékozott.⁵⁴⁶

Miután vizsgálatom tárgya az orthodoxia, így arra is szükséges kitérnem, mit értek kereszténységen, illetve keresztényen. Le kell szögezmem, hogy jelen vizsgálat során nem teológiai értelemben használok a fogalmat, azaz nem az a cél, hogy az életében a Krisztus-i életideált megvalósító személyeket próbáljam megtalálni, hiszen ezen az alapon a középkori emberek majd egészével kapcsolatban elvethető a keresztény jelző használata, miközben kizárólag keresztény államvallású államokról beszélhetünk az esetek többségében a középkori Európa története során. Még napjainkban is nehezen vizsgálható, mérhető a teológiai alapon értelmezett kereszténység.

A kora kereszténység időszakában még szigorú szabályok szerint kerülhettek be az új tagok soraikba, addig később, a középkor során ezen a szabályok fellazultak. Az egyházatyák korában ezen szabályok tették lehetővé a *katekumen*⁵⁴⁷ számára a vallás tanainak mélyebb, alaposabb megismerését, egyúttal gyakorlatba átültetését is – és már igen korán kialakultak,

⁵⁴⁵ LEHOCZKY 1870. 201–206.; NÉMETH 1996. 19.

⁵⁴⁶ TAKÁCS 2005. 92. Igaz ebben az esetben nem lehet tudni, sírba került-e a kereszt, temetkezési melléklet lett-e belőle.

⁵⁴⁷ *Katekumen*: hitújonc, a keresztségre, ill. a keresztény beavatás szentségeire készülő felnőtt. Diós István: Katekumen. In: MKL <http://lexikon.katolikus.hu/K/katekumen.html>

melyet megőrzött az I. század fordulóján keletkezett *Didaché*.⁵⁴⁸ Míg a kezdetekben a keresztséget egy rövidebb felkészülési időszak előzte meg, rövidesen a *katekumenátus*⁵⁴⁹ időszaka, a keresztségre felkészülési időszak, három évre hosszabbodott, mely két tanú, azaz keresztszülő jótállása és számos vizsga után került sor – bizonyítékul szolgált a *katekumen* valós megtéréséről és biztosíték volt az egyház, a keresztény közösség vallási-erkölcsi élet tisztán tartására. E szigorú szabályok a kereszténység *religio licita*-vá (engedélyezett / bevett vallás), majd államvallássá válását követően fellazultak.⁵⁵⁰ A középkorban már egy-egy nép megtérésekor a tömeges keresztelek, de az uralkodók, főrangúak kereszteleje esetében sem mindig került, kerülhetett sor hosszabb valláserkölcsi, hittani oktatásra, vagy csak igen ritkán, melynek következtében egy-egy nép kereszténységre térése és a tényleges kereszténnyé válása között több mint száz év telt el. Feltehetőleg ennek következménye, hogy az első misziós püspökség és az egyházszervezet kiépítésének kezdete között megfigyelhető egy hozzávetőleg harmincéves időszak a bizánci érdekszférába tartozó területeken.⁵⁵¹

A kora kereszténységre jellemző vallási-erkölcsi és hitbeli hozzáállás általánosan nem elvárható a középkor újszülött keresztényeivel szemben, ritkaság számba vehető az olyan, újonnan megkeresztelt személy mint Gyula, aki valóban a keresztény erkölcs követelményei szerint élt a keresztelest követően.⁵⁵² Annak vizsgálata nemcsak a régészet, de a történettudomány határain is túlmutat és soha nem is képezte tényleges vizsgálat tárgyát, hogy az egyes emberek teológiai szempontból mennyire voltak keresztényeknek tekinthetők még azon esetekben sem, ahol rendelkezésre állnak írott források ennek megítéléséhez. Egy teológiai alapon folytatott vizsgálat esetén még a szentek se mind jutnának keresztül ezen a szűrőn.

A fentebbiekből következőleg jelen vizsgálatom az alábbi két szempont alapján folytatom: 1. milyen egyedi, sajátos szokások figyelhetők meg, melyek köthetők a kereszténységhez, pontosabban az orthodoxiához, 2. ezek a szokások megjelennek-e a magyar temetkezésekben, mely területeken, mikor, milyen formában és mértékben.

A kereszténység terjedése, térhódítása egy olyan hosszabb fejlődési folyamat az egyén, és ebből kifolyólag az egyes államok életében is, melynek végére eljut a letisztult keresztény

⁵⁴⁸ *Didakhé* (Tanítás) bővebb címen: „Didakhé tón dódeka aposztolon” (A 12 apostol tanítása), ókeresztény irodalmi mű, mely a legrégebbi ránk maradt egyházi rendtartás. Feltehetőleg Szíriában keletkezett a II. század első felében, 125-150 között. Vanyó László: *Didakhé*. In: MKL <http://lexikon.katolikus.hu/D/Didakhé.html>

⁵⁴⁹ *Katekumenátus*: pogányságból vagy a zsidóságból megtérő felnőttek keresztségre fölkészítő intézménye a II. század közepétől. Tarjányi Zoltán: *Katekumenátus*. In: MKL <http://lexikon.katolikus.hu/K/katekumenátus.html>

⁵⁵⁰ ADRIÁNYI 1975. 31., 63., 76.

⁵⁵¹ BAÁN 1995. 1167. Ez érvényes a nyugati kereszténységre is, hiszen például a keresztény térítés 972-ben vette kezdetét a magyarok közt és hozzávetőleg harminc évre rá, 1000-ben emelkedett pápai jóváhagyással Esztergom érseki rangra. KOSZTA 1988. 153–207.

⁵⁵² Ioannés Skylitzés: *Synopsis historiôn* (Moravcsik 1984. 85–86.; HKÍF 152–153. – Moravcsik Gyula fordítása)

hitig. Ez egy hosszú „tanulási” szakaszt is magában foglal, amikor az előző vallás, hit vagy éppenséggel hitetlenség és az új, keresztény hit quasi „harcot vív”, azaz kavarodik, együttesen van jelen *szinkretista* módon. Ez az ún. *szinkretista* állapot az, mikor már elindultak a kereszténység irányába, de még ez a hit nem tisztult le oly mértékben sem, hogy a keresztény hit kizárólagosságával – egyistenhit voltának lényegével – tisztában lenne. Egyfajta babonás szemléletmód, ahol tudja az új hit transcendens voltát, de a lényegével mélységében még nincs tisztában. Ez jellemzi a X. századot, amikor már elkezd terjedni a kereszténység, és az intézményes terjesztését követően a XI. század, amíg formájában kiszorítja, kiszorítani próbálja a korábbi vallás utolsó maradványait.⁵⁵³

Fontos még egy problémás pontját megemlítenem a kutatásoknak. A temetkezés és mellékletei ugyanúgy tükrözhetik az elhunyt végakarátát, amint az őt eltemető(k)ét – ez nem különböztethető meg. Jelen vizsgálat során, az elhunyt „számlájára írom” a temetkezés körülményeit, habár például a fentebb meghatározott szinkretista állapot jelezheti ugyanúgy az elhunyt úton levőségét, azaz pogány-keresztény hitbeli kettősségét, miként azt is, hogy a pogány mellékletek az egyik fél, a keresztény pedig a másik hitbeli meggyőződését fejezik ki.

Referenciavizsgálatok

A keleti kereszténység temetkezési szokásai a vonatkozó területek temetőinek vizsgálat által ismerhető meg. Erre vonatkozó vizsgálat a jelen vizsgálat tárgyát képező öt szokás közül nem mindegyik esetében történt. Ennek következtében volt szükséges ezeknek a referenciavizsgálatoknak a lefolytatása kutatásom részeként.

Elsődleges vonatkozó terület Bizánc, ahol kifejlett érett formájában lehet vizsgálni a keleti kereszténység temetkezési szokásait. Emellett vizsgálat tárgyát képezheti a rusz-beli, valamint a balkáni, bolgár temetkezések. A bizánci temetkezések problémáját az jelenti, hogy erre az időre már 600 év hagyománya nyilatkozott meg temetkezéseikben, míg a bizánci korai temetkezések egyben a szokások kialakulásának időszakát is jelentették. Így ezek okok miatt nem vélem szerencsésnek referenciavizsgálatát. Olyan területet véltem szerencsésnek kiválasztani, ahol azok a szokások vizsgálhatók, melyek a keleti keresztény térítések korai stádiumában is már meg igyekeztek gyökereztetni az új keresztény népek, országok vallási kultúrájában, szokásaiban. Erre a célra alkalmas vizsgálati területnek ígérkezne mind a kijevei Rusz, mind Bulgária.

⁵⁵³ Az 1091. évi Szabolcsi zsinat határozatai az „egyházlátogatás elmulasztásáról vásár- és ünnepnapokon” (ÍF 151. – Nótári Tamás fordítása), „a fent nevezett napok megünnepléséről” (ÍF 151. – Nótári Tamás fordítása), „a vásárnap megünneplésének elmulasztásáról” (ÍF 152. – Nótári Tamás fordítása), „a pogány szokásokról” (ÍF 154. – Nótári Tamás fordítása). Az 1104/1105. évi Esztergomi zsinat határozata „a pogány szokásról” (ÍF 220. – Nótári Tamás fordítása).

Az előbbi azonban mégis elvettem, és a bolgár temetkezésekre esett a választásom azon okból, mert a Rusz felől jelentős egyházi és kulturális hatások nem érték ebben az időszakban a magyarságot. És ez még akkor is igaz, ha figyelembe vesszük a visegrádi monostort és remeteségét, valamint az oroszok remeteségét. Későbbiekben számolni lehet ilyen irányú hatás lehetőségével, hiszen a XII. századtól megjelennek a leletanyagban a kijevei típusú ereklyetartó keresztetek, ami már a Rusz felől érkező hatást jelezheti.⁵⁵⁴

A balkáni, bolgár temetők anyagának, azokban megfigyelhető szokásoknak a vizsgálata jelenti a referenciát, hiszen alapvető információval szolgálhat arra nézve megjelennek-e, jelen vannak-e az orthodox temetkezésekben, illetve ha megjelennek, mikor és milyen mértékben. Ezek a referenciavizsgálatok minden egyes résznél elkészültek, ahol korábban ezt már valaki már kutatásai során nem végezte el, mint például Radmilo Petrovič összefoglaló munkája.⁵⁵⁵

Azon esetekben, mikor az adott jelenség megjelenési ideje későbbi mint a magyar temetkezésekben, valamint amikor a kutatástörténet során az egyes kutatók más lehetőségeket is felvetettek, további referenciavizsgálatokat is folytattam. Erre példa az obulusok esete, ahol hamarabb jelentek meg pénzek a sírokban klasszikus obulus helyzetben, mint a Balkánon, valamint a kutatók a morva, avar stb. átvétel lehetőségét is felvetették.

Balkáni, bizánci típusú sírleletek a kora Árpád-korban

A bizánci típusú leletek a magyar leletanyagban jelzik, jelezhetik a kapcsolatokat, annak intenzitását, esetlegesen irányát is. A X. század viszonylatában e bizánci, balkáni leletanyag alapján vázolta fel *Mesterházy Károly* a bizánci, balkáni kereskedelmi, diplomáciai útvonalat a Tisza mentén,⁵⁵⁶ mely feltehetőleg a X. század első felében még a Felső-Tisza-vidéken található fejedelmi központba, udvarba vezetett.⁵⁵⁷

Szerencsés helyzet, hogy a témára nézve korábban *Mesterházy Károly* (VII–VIII. tábla),⁵⁵⁸ az utóbbi években pedig *Langó Péter* és *Türk Attila*⁵⁵⁹ folytattak gyűjtést és feldolgozást. Az eddigieket kiegészítve az általam gyűjtött adatokkal, összeállítottam a bizánci leletek – karperec, fülbevaló, csüngő, gyűrű, kard, ... (IX–XII. tábla) –, valamint bizánci és római pénzleletes temetők kataszterét (IV.5.).

⁵⁵⁴ Több kutató e típus körébe sorolja a Szentés–Nagytóke–Jámborhalmi keresztet is, amivel nem tudok egyetérteni, hiszen jelentősen eltér a kijevei kereszttektől. Ezen kívül egy teljesen tipikus kijevei kereszt található a keresztetek között felsorolva, a Kiskunhalas–bodoglári /bodolai/ szórvány, feltehetőleg a XI–XII. század fordulójáról, XII. század elejéről származik.

⁵⁵⁵ PETROVIČ 2001.

⁵⁵⁶ MESTERHÁZY 1993. 450–468.

⁵⁵⁷ RÉVÉSZ 1994. 139–150.

⁵⁵⁸ MESTERHÁZY 1990a. 87–115., MESTERHÁZY 1991. 145–174.

⁵⁵⁹ Például LANGÓ–TÜRK 2004. 365–457., LANGÓ 2011.

A bizánci, balkáni típusú leletek és a bizánci, római pénzek egyaránt már a X. században, – *Langó Péter* elemzése alapján a X. század közepétől,⁵⁶⁰ – jelennek meg a Kárpát-medencei tárgyi hagyatékban.

Dolgozatomnak nem tartozik a szorosan vett vizsgálati keretei közé, de kikerülhetetlen a téma feldolgozása szempontjából, ezért megnéztem a bizánci típusú leletek, a bizánci és római pénzek előfordulását, valamint ezek előfordulását összevetettem. Amennyiben ezek a bizánci-magyar külkapcsolatok, – legyen az kereskedelem, diplomáciai vagy keresztelési ajándék, zsákmány, vagy akár „évpénz” része, – nagyobbik hányadában együttesen kellene előfordulnia. Hiszen az adott régióval folytatott kereskedelem magával hozza azon régió pénznemének megjelenését a leletanyagban, még cserekereskedelem mellett is van valamilyen pénzforgalom. Ugyanez vonatkozik az egyéb kapcsolatokra, hiszen az ajándékozott tárgyak mellett a saját pénzeszközüket adták mint elsődlegesen rendelkezésre álló pénznemet. Ez alól egyedül a zsákmányszerzésből származó tárgyak jelentenek kivételt, hiszen esetleges volt, hogy éppen van-e azon a helyen pénz. Azonban mindegyik esetben érvényesült az elv, miszerint a kapott, rabolt tárgyak közül csupán azokat tartották meg és használták, melyek az ízlésüknek megfelelt, a többi átalakításra került.⁵⁶¹ Feltehetőleg ennek következménye, hogy például a bolgár leletanyagban a magyartól eltérő bizánci fülbevalótípusok is előfordulnak, amint arra a térségre jellemző a körmeneti kereszt is. A kereskedelem révén szerzett tárgyak képeznek itt kivételt, hiszen tudatos beszerzést jelent, amire szüksége volt, ami megfelelt az ízlésének; ebben az esetben nem kellett szelektálni.

A római pénz – amint azt Kovács László kimutatta – a pénzmelléklet-adás egy formája, mely a felsőbb rétegek szokása nyomán nyert teret. A köznép a X. század 2. felében kezdte el használni ezeket a földfelszínen gyűjtött római pénzeket.⁵⁶²

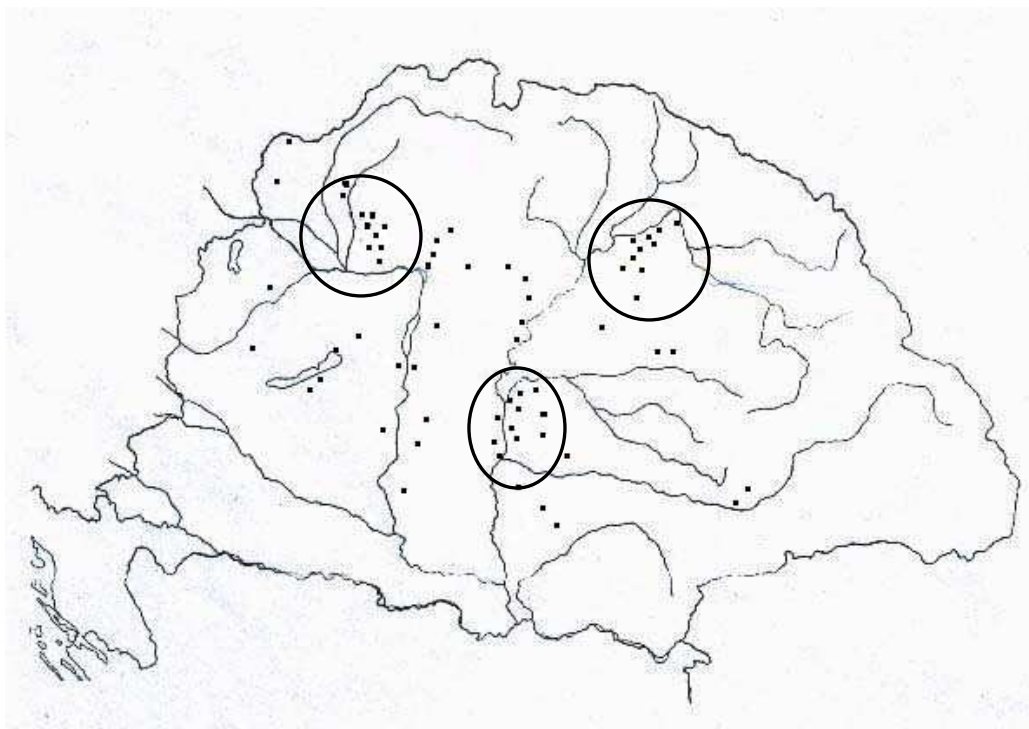
A különböző lelettípusok – bizánci típusú leletek, bizánci pénzek és bizánci kereszték – összevetése csak csekély egyezést hozott. Amíg bizánci típusú lelet, bizánci kereszt és bizánci pénz önállóan nagy számú lelőhelyen fordul elő, addig együtt lelet és pénz (3,1 %), avagy a három együttesen (1,3 %) csak elenyésző számban fordult elő, azaz a lelőhelyek 5 %-t sem éri el együttesen az egybeesés. Érdekessége az összevetésnek, hogy római és bizánci pénzek is csak három lelőhelyen (1,2 %) fordulnak elő együttesen. **(IV.I.)**

Azonban a területenkénti összevetés már más helyzetet mutat. A X. században használt temetőknél három nagyobb csomópont figyelhető meg.

⁵⁶⁰ LANGÓ 2011.

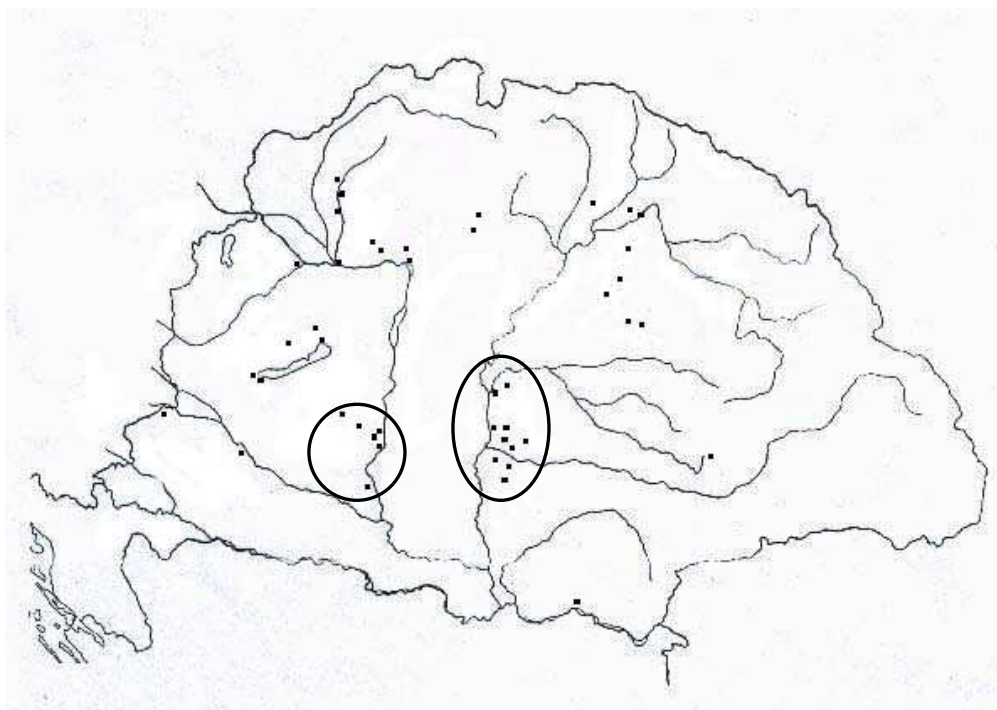
⁵⁶¹ Például SELMECZI 1996. 119.

⁵⁶² KOVÁCS 2004. 46.

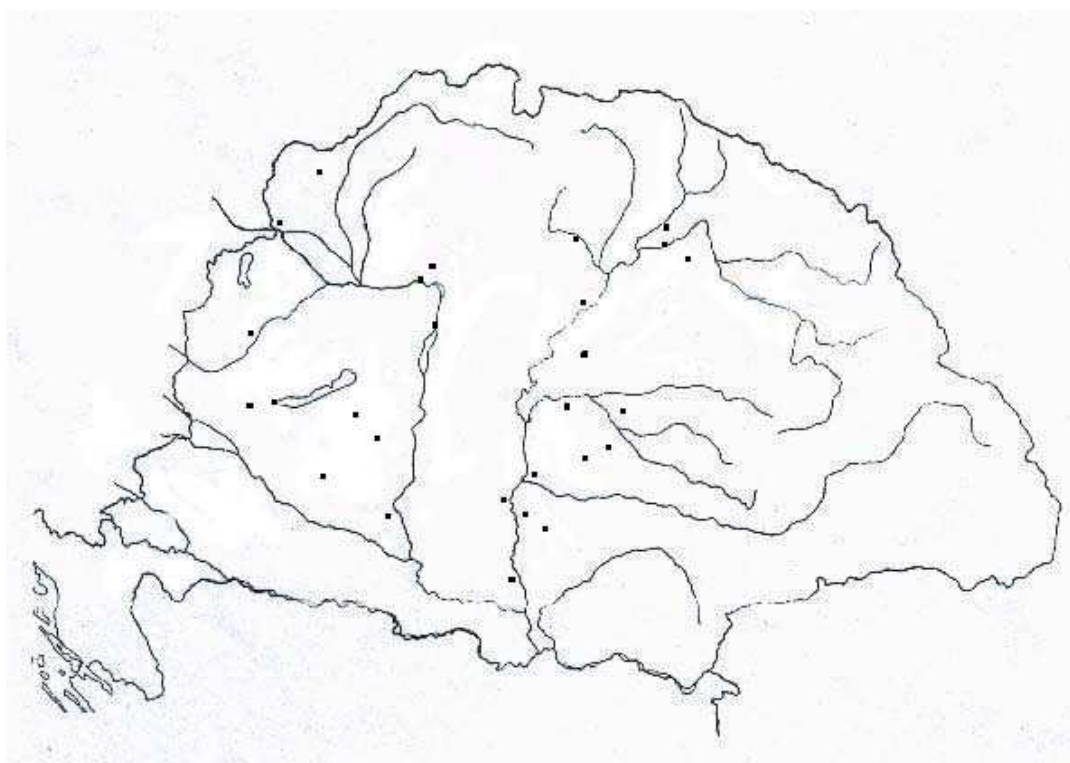
IV.1. – Bizánci leletanyag X. századi temetők

A Dél-Alföldön és a Felső-Tisza-vidéken minden lelettípus előfordul együttesen is (bizánci típusú lelet, bizánci pénz), sőt több esetben ugyanazon településen több lelőhelyről is ismertek leletek. A harmadik a Nyitra–Garam-völgy környékén, ahol csupán egyetlen, – a legdélibb, Duna-menti – Izsán került elő bizánci pénz, míg az összes többi lelőhelyen csak bizánci típusú lelet került elő.

IV.2. – X. századtól használt bizánci leletanyag temetők

A X. századtól használt temetőkben ugyancsak nagy szóródást mutat a leletanyag jelenléte, azonban szintén megfigyelhető két csomópont. Egyik a Dél-Alföldön, míg a másik Baranyában. Az alföldi csomópont megmarad, minden lelettípus megtalálható valamelyik lelőhelyen, azonban nem egyazon lelőhelyen. A baranyai lelőhelyeken csupán bizánci típusú leletanyag fordul elő. (IV.2.)

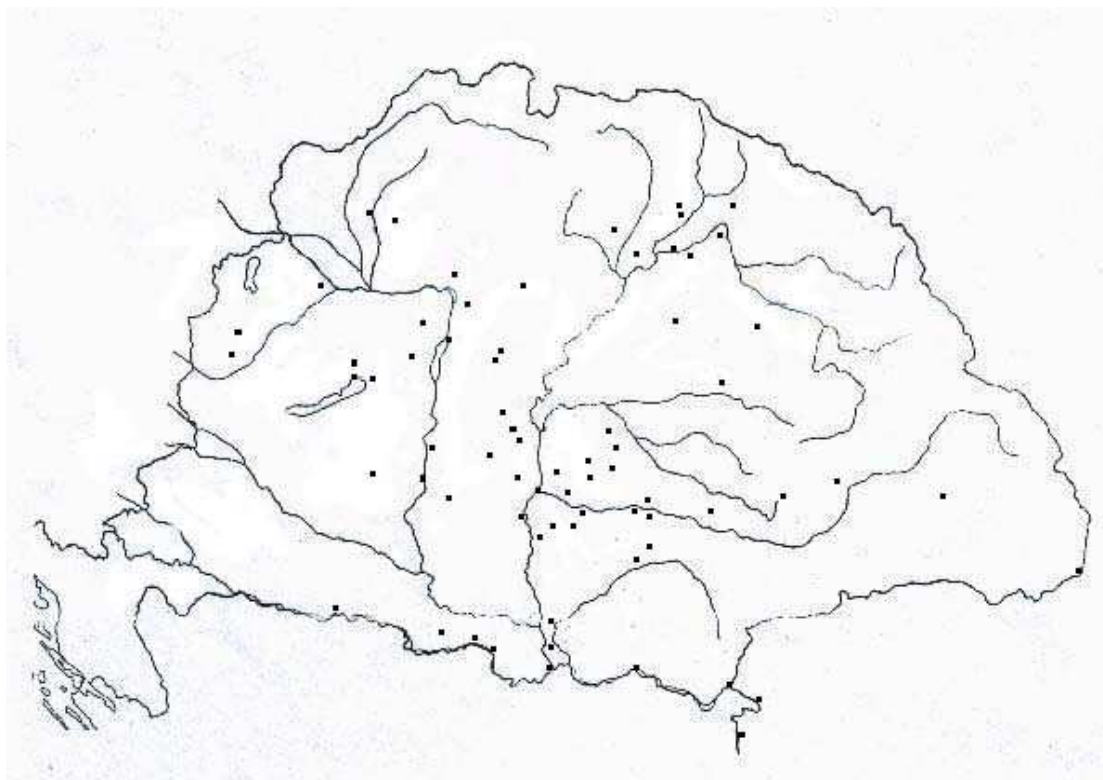

IV.3. – XI. századtól használt bizánci leletanyagok temetői

A XI. századtól használt temetőkben megmaradnak a bizánci típusú tárgyak, azonban a pénzmellékek közül eltűnik a bizánci pénz az egyetlen szárazsi temetőt leszámítva. Római pénz is csak néhány temetőben (Ludasegyház, Budapest, Gyula, Zalavár) fordul elő, de ezek közül csupán egyben, a gyulaiban található bizánci típusú lelet is, míg egy másik ludasegyházi temetőben van bizánci típusú lelet. (IV.3.)

A bizánci típusú leletek csekély száma feltűnő Erdélyben, ahová a gyulák területét lokalizálják, és ahová – írott forrásokból ismert⁵⁶³ – Gyula révén került keresztelési ajándék a X. század közepén. A X. században használt temetők közül kettő leletanyagában találhatóak ilyen tárgyak (IV.1.), míg egyetlen, X. századtól használt temetőben római pénz fordul elő mellékletként (IV.2.). A XI. századtól használt temetőkben pedig teljesen hiányzik (IV.3.). Bizánci pénz egyáltalán nem található erdélyi temetőben, ugyanakkor számos lelőhelyről került elő bizánci pénz szórványlelet.

⁵⁶³ Skylitzés, Zonaras és Kedrénos alapján. Lásd III. 1. fejezetben részletesen.

IV.4. – Bizánci szórvány-, kincs- és depóleletek lelőhelyei

A szórványleletek legnagyobb számban ugyancsak a dél-alföldi területen kerültek elő.

IV.5. – Bizánci, balkáni leletanyagok kora Árpád-kori temetők

	DATA LÁS	KERESZT	CSAT	FÜLBEVALÓ	KARPEREC	GYŰRŰ	CSÜNGŐ	KARD	ASPERTORIUM, GYERTARTARTÓ...	BIZÁNCI PÉNZ	RÓMAI PÉNZ
Ábrahám 4. sz. lelőhely [Sk]	XI.			X							
Alsócsernát [Ro]	P										X
Anarcs [SzSzB]	Sz			X							
Arad [Ro]	Sz									X	
Baks [Cs]	X.				X						
Balatonalmádi-Öreghegy [Ve]	X–XI.									X	X
Balatonszemes [S]	X.									X	
Békéscsaba–Jamina [B]	Sz	X									
Beszterec–Földvár [SzSzB]	XI.(–)								X		
Bicske-Nagygyháza [F]	Sz	X									
Bihar [Ro]	X.						X				
Bjelo Brdo [Sr]	X. + XI.			X	X	X					X
Bocsár [Sr]	XI.			X							
Bodrogszerdahely [Sk]	P										X
Bodrogszerdahely [Sk]	Sz									X	
Bodrogvécse [BAZ]	X.					X					
Bóly–Téglásrét [Ba]	X–XI.										X
Budapest–Csepeli határ [P]	Sz									X	
Budapest–Károlyi-kert [P]	XI–XII.										X
Csekej–Kostolné dűlő [Sk]	IX–XII.			X		X					
Csíkuszépvíz [Ro]	Sz									X	
Csongrád–Vendelhalom [Cs]	X. 2. fele									X	
Csorna–Sülyhegy [GyMS]	X.						X				
Deszk–D (Nádashalmi dűlő) [Cs]	X–XII.					X					
Detta, temető [Ro]	X.	X		X					X		
Dunapentele–Öreghegy [F]	X. 3. harmada									X	
Ecséd [H]	X.			X							
Eger–Vár [H]	XI–XIII.			X							
Ellend I. temető (Nagyödör dűlő) [Ba]	970/1000– 1090/1100			X		X					
Eperjes–Takács tábla [Cs]	X.									X	
Érsekcsanád-hajóállomás [BK]	Sz	X									
Esztergom–Szentkirály [KE]	XI–XIII.					X					
Felsőjattó–Remiska [Sk]	IX–X.			X							
Felsőörs [Ve]	P									X	
Felső-Poény [Ro]	Sz									X	
Fiad–Kérpuszt [S]	X. vége– XI. vége					X					
Füle [F]	Sz									X	
Gája [Sr]	P									X	
Gáva–Szincsedomb [SzSzB]	X.			X							
Gombos–Biboja u. 93. [Sr]	X.					X					X

Győr-Pósadomb [GyMS]	X–XI.					X					
Győr-Szabadhegy [GyMS]	Sz									X	
Gyula-Téglagyár [B]	XI–	x		x							x
Gyulafehérvár–Brândușei utca [Ro]	X–XI.										x
Gyulafehérvár–Római fürdő [Ro]	X.			x							
Gyulafehérvár környéke [Ro]	Sz									X	
Hajdúdorog–(Szállásföld)–Temetőhegy [HB]	970–1130	x		x		x					
Hajdúsámson–Majorsági föld [HB]	X.					x				x	
Hajdúszoboszló [HB]	Sz									x	
Hajdúszoboszló–Árkoshalom [HB]	X–XI.			x							
Halimba–Cseres [Ve]	X.			x	x						x
	X–XI.					x					x
	XI–XII.			x							x
Hódmezővásárhely [Cs]	Sz	x									
Hódmezővásárhely–Kopáncs [Cs]	X.			x						x	
Ibrány–Esbóhalom [SzSzB]	X–XI.	x		x					x		x
Izsa–Leányvár [Sk]	X.									x	
Jankafalva [Ro]	Sz	x									
Jánoshalma–Kisráta [BK]	X.									x	
Jászdózsá–Kápolnahalom [JNSz]	Sz	x									
Jázova/Hódegyháza [Sr]	X/XI.					x					
Junozovci [Hr]	X.			x		x					
Kál–Legelő [H]	895– 960/970			x		x					
Karos–Eperesszög II. [BAZ]	X.			x		x					
Kecskemét környéke [BK]	Sz									x	
Kétpó [JNSz]	X.		x								
Királyföld [Ro]	K			x							
Kiskeszi [Sk]	X–XI.			x							
Kiskőszeg [Hr]	Sz			x							
Kiskunfélegyháza környéke [BK]	Sz									x	
Kiskunhalas–Balóta puszta [BK]	X.									x	
Kiskunhalas–Bodoglár [BK]	Sz	x									
Kisújszállás–Kontadűlő [JNSz]	XI. vége– XIII. 1. harmada			x							
Kiszombor–B (Nagyhalomdűlő) [Cs]	X–XI.									x	
Kloštar [Hr]	X. 2. fele– XI. eleje	x		x		x					
Komáromszentpéter–Kisrét (II.) [Sk]	X–XII.			x		x					
Koppányszántó [T]	XI.			x							
Kóspallag–Szent István u. [P]	Sz									x	
Kostol [Sr]	Sz			x							
Köröstarján–Csárdásdomb [Ro]	X–XI.			x							
Kunágota [B]	X.							x		x	
Letkés–Téglaégető II. [P]	930/40– 1100					x					
Lovrin [Ro]	Sz									x	

Ludasegyház/Nosza [Sr]	XI. 2. fele				X						
Ludasegyház/Nosza–Hinga halom [Sr]	XI. közepe– XV. 1. fele										X
Majs–Udvari rétek [Ba]	960/970 – XI/XII.	x		x		x					x
Makó [Cs]	Sz	x									
Maroskarna „B” temető [Ro]	X.			x							
Mászt [Sk]	X.			x							
Medgyes [Ro]	Sz									x	
Mesteri–Intapuszta [V]	X.										x
Mezőberény határa [B]	Sz									x	
Mezőkovácsháza–Százázér part [B]	XI–			x							
Mindszent–Koszorúsdűlő [Cs]	X.	x	x								
Mojgrád [Ro]	Sz			x							
Mokrin [Sr]	Sz				x						
Nagyharsány–Harsányhegy–Kopaszka [Ba]	K									x	
Nagykamarás–Bánkút [B]	K			x							
Nagykövesd [Sk]	Sz					x					
Nagyteremia–Szőlőhegy [Ro]	X.			x							
Nagyvárad [Ro]	Sz									x	
Nagyvárad–Ferenc József Laktanya [Ro]	X.			x							
Nagyvárad–Nagy Lajos-féle téglagyár [Ro]	Sz									x	
Nagyvárad–Szálka terasz, Jégverem [Ro]	X–XI.			x							
Németscerna [Sr]	Sz									x	
Németszentpéter [Ro]	Sz									x	
Novi Banovci [Sr]	Sz	x		x							
Nyáregyháza [P]	K	x		x							
Nyáregyháza [SzSzB]	X.			x							
Nyitra [Sk]	Sz	x									
Nyitra–Lupka [Sk]	VIII–X.			x							
Nyitra–Sindolka [Sk]	X–XI.									x	
Ógyalla–Abadomb (Bagota) II. [Sk]	X. 2. fele– XI. vége	x				x					x
Ógyalla–Bagota [Sk]	X.			x		x					
Ondrohó I. [Sk]	IX–X.			x							
Ondrohó II. [Sk]	IX–X.		x	x							
Orosháza [B]	Sz	x									
Orosháza–Belső–Monori tanyák [B]	X.									x	
Oroszlámos–vasútállomás [Sr]	X–XI.					x					
Oroszvár [Sk]	XI(–XII).			x							
Orsova [Ro]	Sz									x	
Orsova környéke [Ro]	Sz			x							
Órszentmiklós [P]	Sz	x									
Palánk–Haram dűlő [Sr]	Sz			x							
Pálmonostora [BK]	Sz			x							

Palotabozsok–Templomalap [Ba]	X–XI.										X
Pancsova [Sr]	Sz			X							
Pázmánd [F]	P									X	
Pécs–Vasas [Ba]	X–XI.				X	X					X
Perse–Bérc–Bórszeg [Sk]	X. + XI.			X	X						
Petrovčić [Sr]	XI–XIV.			X							
Piliny–Leshegy [N]	X.			X			X				
Piliny–Sirmányhegy [N]	X–XI.			X						X	
Pinkaóvár–Tobolyvár, Kőbánya [Au]	P									X	
Prahovo [Sr]	Sz	X		X							
Ptuj–Vár [Slo]	X/XI.			X		X					
Pusztaszentlászló [Z]	XI.			X							
Püspökladány–Eperesvölgy [HB]	X. + XI.	X									X
Rád–Kishegy [P]	X.										X
Rakamaz–Túróczi–part [SzSzB]	X.		X								
Répcelak–Várdomb, Homokbánya [V]	XI–			X							
Sárosd–Sertéslegelő [F]	X.										X
Sárrétudvari–Hízóföld [HB]	X.	X		X						X	X
Sellye–Dobina dűlő [Ba]	XI.			X							
Sóshartyán–Aranyos gödör [N]	Sz										X
Svinjarevci [Hr]	XI.					X					
Szabolcs–Petőfi u. [SzSzB]	XI.			X		X					
Szabolcs–Vontatópart [SzSzB]	X. 2. fele			X							
Szokolca [Sk]	X.					X					
Szárász–Szlavónia dűlő [Ba]	XI.									X	
Szarvas–Tessedik u. [B]	XI.				X						
Szatymaz–Jánosszállás–Katonapart [Cs]	X.			X							
Szatymaz–Vasútállomás [Cs]	X–XII.										X
Szávaszentdemeter [Sr]	Sz	X									
Szeged–Csongrádi út [Cs]	X.									X	
Szeged–Felső tanyák [Cs]	Sz									X	
Szeged–Öthalom [Cs]	Sz	X									
Szeged–Öthalom [Cs]	X.	X		X						X	
Szegvár–Oromdűlő [Cs]	X. 2. harmada–1077									X	
Székesfehérvár–Demkőhegy [F]	X. 2. fele			X							
Székesfehérvár–Maroshegy (I–II.) [F]	X/XI–XIII.			X							X
Székesfehérvár–Rádiótelep [F]	X. 2. fele–XI. eleje			X							X
Szekszárd–Gyűszűvölgy [T]	X.						X				
Szentes–Borbásföld [Cs]	X.									X	
Szentes–Nagyhegy [Cs]	X.			X						X	
Szentes–Szentlászló I., Tárkány földje [Cs]	X–XI.	X		X							X
Szentlőrincpuszta [P]	X.		X								
Szentmihályúr [Sk]	X.			X							
Szered I. [Sk]	X.								X		

Szob–Kiserdő [P]	X. 1. harmada–XI. eleje	x		x						x	
Szob–Koliba [P]	XI.					x					
Szob–Vendelin [P]	X. 1. harmada–XI. vége	x		x							
Szomotor–Hegyilegelő [Sk]	XI.			x							
Szőllősgyörök [S]	X.									x	x
Szőreg–Homokbánya [Cs]	XI.			x							
Táapé–Lebő [Cs]	XI.			x							
Táapé–Malajdok B temető [Cs]	X–XI.			x							
Tardoskedd–Kerekítő [Sk]	IX–X.			x							
Temes–Kubin [Sr]	Sz									x	
Temesvár–Csóka erdő [Ro]	X. 2. fele–XI. eleje			x							
Temesvár–Hősök temetője [Ro]	Sz									x	
Tibolddaróc [BAZ]	R			x							
Tild [Sk]	Sz									x	
Tiszabercel [SzSzB]	Sz									x	
Tiszabercel–Mezőgazdasági Szakiskola [SzSzB]	XI.										x
Tiszabercel–Ráctemető [SzSzB]	X.			x							
Tiszabercel–Újsor [SzSzB]	X–XI.			x							
Tiszabездéd–Harangláb–dűlő [SzSzB]	X.						x				
Tiszabura [JNSz]	X.		x								
Tiszaeszlár–Bashalom, I. temető [SzSzB]	X.			x							
Tiszaeszlár–Bashalom–Fenyvestábla II. [SzSzB]	X. 1. fele									x	
Tiszaeszlár–Dióskert [SzSzB]	X.									x	
Tiszajenő–Eperesi telep [JNSz]	X. 2. harmada–2. fele		x								
Tiszakeszi–Szóladomb [BAZ]	Sz	x									
Tiszalök–Kisvajasdomb [SzSzB]	X–XI.			x							
Tiszanána–Cseh dűlő [H]	X.										x
Tiszaörvény–Templomdomb [SzSzB]	XI–XIII.	x		x							
Tiszavasvári–Józsefháza–Csíkospart [SzSzB]	X.										x
Tokaj [BAZ]	K			x					x	x	
Tornóc [Sk]	IX–XI.	x		x							
Tótkomlós [B]	Sz									x	
Tömörkény–Jajgató halom [Cs]	XI–XII.			x							
Törökkanizsa [Sr]	X–XI.			x							
Udvarnok [Sk]	X.					x					
Újvár–Gomila [Ro]	X. közepe									x	
Ungvár [Ukr]	Sz			x							
Üllés–Petőfi dűlő 106. [Cs]	Sz									x	
Üllő–Ilona u. [P]	X.									x	

Vác [P]	X.			X							
Valkóvár [Hr]	950–1150			X		X				X	X
Varjas [Ro]	Sz									X	
Vatya [P]	Sz	X									
Veczel [Ro]	Sz									X	
Velem–Szentvid [V]	Sz	X									
Veliki Bukovac [Hr]	X.			X							
Versecz [Sr]	Sz									X	
Versecvát [Sr]	Sz			X							
Veszprém környéke [Ve]	Sz	X									
Veszprém–Jeruzsálem hegy [Ve]	X–XI.										X
Veszprém–Nádortelep [Ve]	Sz	X									
Veszprém–Sashegyi szőlők [Ve]	X.			X							
Veszprém–Temetőhegy [Ve]	Sz									X	
Vésztő–Mágori halom, Csolt monostor [B]	XI–XII.	X		X							
Vörs–Papkert B [S]	VIII/IX–XII.		X								
Zalavár–Vár [Z]	IX–XI.			X		X					
Zalavár–Vár–Kápolna [Z]	XI–XII.										X
Zenta–Csecstó [Sr]	XI.					X					
Zenta–Homoki szőlők [Sr]	Sz									X	
Zenta–Mákos [Sr]	Sz									X	
Zimánd–Újfalu–Földvárpuszta [Ro]	Sz	X									
Zombor [Sr]	Sz									X	
Zombor–Pályaudvar [Sr]	Sz									X	
Zsitvabesenyő–Sír dűlő [Sk]	IX–X.										X

IV.1. Temetkezési rítus

A keleti rítusú kereszténységnél az ókeresztény kortól napjainkig megfigyelhető a szigorú, hagyományokhoz való ragaszkodás, azoknak tisztelete. Ez a hagyománytisztelet, annak betartása megnyilvánul a **temetkezések rítusában** is; ahogy az elhunytat elhelyezik örök nyugvóhelyére. Ez a karok bizonyos helyzetét, néhány kéztartási formát jelent. A temetkezés ezen módjára nézve, – ahogy elhelyezik nyugalomra halottaikat, – mind korabeli forrásadattal rendelkezünk, mind a görög-keletiek temetkezéséről szóló néprajzi adatok megemlítik. Egy XIII. századi feljegyzés a római egyháztól való szembetűnő megkülönböztető jellegként írja le a kar(ok) helyzetét:

„καὶ πάντας νεκροὺς θάπτοντες οὐ σταυροειδῶς τὰς χεῖρας τυποῦσιν αὐτῶν, ἀλλὰ κατὰ [περὶ] τοὺς μηροὺς ἐφαπλοῦσι καὶ τὰ αἰσθητήρια ἅπαντα κηρῶ κατακλείουσιν.”⁵⁶⁴

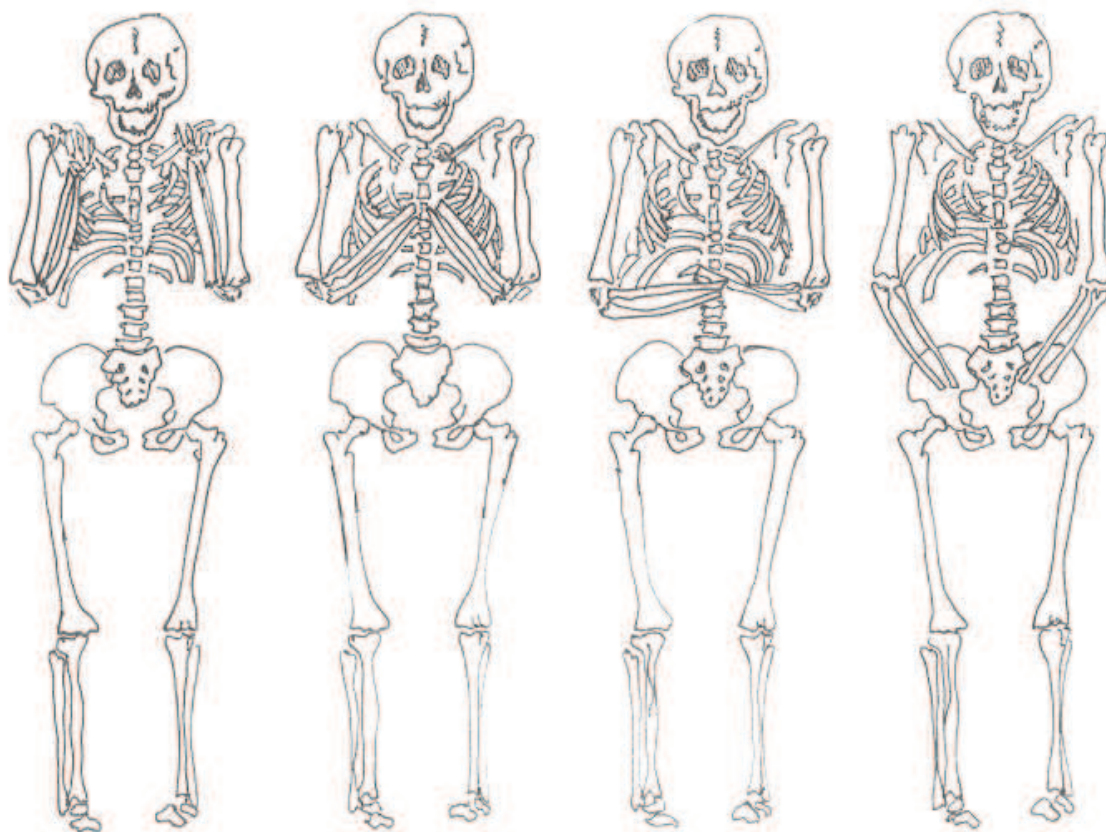
„40. (sérelem) Amikor [a rómaiak] halottakat temetnek el, nem teszik azok kezeit kereszt alakban, hanem kinyújtják a combjaik mentén, és viasszal betömnek minden érzékszervet.”⁵⁶⁵

Živka Važarova a bolgár temetők vizsgálata alapján azon megállapításra jutott, miszerint minden, a pogány-kori bolgár temetkezésekben megfigyelt kéztartástól eltérő kéztartás a (keleti) kereszténységgel hozható kapcsolatba: a.) mellre helyezett egyik vagy mindkét kéz; az utóbbinál általában a kezek keresztezik egymást, ritkábban az alkarok; b.) a mell alsó szélén összefont karok (karba tett kéz); az alkarcsontokat az ágyéksigolyák felett szoros párhuzamban találjuk; c.) ágyéksigolyák vagy a keresztcsont felett kereszt alakban fektetett kezek; ritkán a kezeket egymás mellett vagy félig egymáson találjuk; d.) vállhoz emelt egyik kéz (a másik nyújtott vagy derékszögben behajlított); e.) felemelt kezek (általában a vállnál és az ujjak behajlítva tárnak elénk): orans kéztartás. (IV.1.1.)⁵⁶⁶

⁵⁶⁴ DARROUZÉS 1963. 71. (forrásszöveg: görög eredeti, valamint francia fordítás). A forrás szerzője Konstantinos Stilbés, Kyrillos néven volt Kyzikos metropolitája cca. 1204-től. Ezen vitairatát a Latin Császárságot létrehozó keresztesek, azaz „latinok” ellen írta, akik Konstantinápoly elfoglalása után a Latin Császárságban a nyugati keresztény rítust és szokásokat vezették be. Ennek kapcsán sorolja fel a két rítus között tapasztalt eltéréseket és ezzel kapcsolatos sérelmeket. DARROUZÉS 1963. 56–60.; KAZHDAN 1991. 1956–1957. (Kazhdan, Alexander: Constantine Stilbés)

⁵⁶⁵ Makk Ferenc fordítása.

⁵⁶⁶ IX–XI. századi bulgáriai temetkezésekből származnak a megfigyelések, melyeket Živka N. Važarova és Dimităr I. Dimitrov tettek. A XI–XIII. századi keleti szláv és összetemtetkezések kéztartásai is megegyeznek a fenti négy kéztartással. VAŽAROVA 1976.; SZABÓ 1983a. 84.

VI.1.1. Kartartások

Ezek közül az ún. orans kéztartás jelent problémát, hiszen egyrésről a keresztbe tett kéztartás bármely vállfaja azonosítható az írott forrásadattal, emellett az összekulcsolt, azaz imára kulcsolt kéznek is megfeleltethető. Az orans kéztartásként a köztudatba az Ószövetségben leírt, mózesi imára visszamenő kitárt karokkal imádkozó tartás ment át. Ami azonban figyelemre méltó ellentmondás, hogy az adott helyen mind az eredeti héber Tóra-szövegben, mind a fordításokban a „kéz” kifejezés szerepel.⁵⁶⁷

Míg a köztudat szerinti orans, azaz imádkozó kartartással a temetkezésekben vállhoz visszahajlított karok nem azonosíthatók, addig a Tóra-szövegnek már megfeleltethetők.

Takács Miklós véleménye szerint a „szokás kialakulásában... az ereklyetartó mellke-resztek hátlapján levő, vállhoz emelt kezekkel imádkozó Szűzanya-ábrázolások (Theotokos orans) veendőek számba....”.⁵⁶⁸ E visszahajtott karokkal való ábrázolás megtalálható számos

⁵⁶⁷ Exodus 17,11:

„Mózes a **kezét** kítárva tartotta” (BIBLIA)

„וַיְהִי כַּאֲשֶׁר יָרִים מֹשֶׁה יָדוֹ וַיִּגְבֵּר יִשְׂרָאֵל וַיִּכָּשֶׁר יָדוֹ וַיִּגְבֵּר עַמְלֵק” (BIBLIA HEBRAICA)

„καὶ ἐγίνετο ὅταν ἐπῆρεν Μωϋσῆς τὰς **χεῖρας** κατωσχευεν Ἰσραὴλ” (BIBLIA GREACA)

„cumque levaret Moses **manus** vincebat Israhel” (BIBLIA LATINA)

„Mose seine **Hand** erhoben hielt, siegte Israel” (DIE BIBEL 70.)

„Lorsque Moïse tenait ses **mains** levées, Israël l'emportait,” (LA BIBLE DE JÉRUSALEM)

⁵⁶⁸ TAKÁCS 2005. 92.

ereklyetartó és egyszerű mellkeresztben. A Radmilo Petrovič által feldolgozott 817 kereszt közel 18 %-ánál fordul elő. Ezek a kereszték időben – IV–XIV. század közöttiek – és térben – Szerbia, Macedónia, Horvátország, Albánia, Bulgária, Magyarország, Románia, Csehország, Szlovákia, Lengyelország és az egykori Szovjetunió területéről – egyaránt nagy szóródást mutatnak. Típus tekintetében a jeruzsálemi típusú ereklyetartó kereszték esetében fordul elő nagy számban, kijevi típusúnál csak két esetben talákoztam ezzel az ábrázolásmóddal, de megtalálható sok zarándokkeresztben is.⁵⁶⁹ Az általam vizsgált ereklyetartó és egyszerű mellkereszték középkori magyar területről további, újabb példákat szolgáltatnak az ábrázolásra.⁵⁷⁰ Visszakanyarodva azonban a Tóra-szöveghez, óvatosan felvethető, hogy maga az ószövetségi szövegrészlet lehet mind a kereszték ábrázolásainak, mind pedig e kéztartással való temetkezés kialakulásának a hátterében, amit valószínűsíteni látszik az a tény is, hogy ez az ábrázolásmód dominánsan a jeruzsálemi típushoz köthető.

A magyar temetkezések vonatkozásában elsőként Török Gyula mutatott rá a kéztartások jelentőségére,⁵⁷¹ majd az ő felvetése alapján kezdett el behatóbban foglalkozni e témával Szabó János Győző, aki előbb az orans kéztartást kötötte a keleti kereszténységhez, azonban nézetét felülvizsgálva utóbb a többi kéztartással együtt vizsgálta a kora Árpád-kori temetkezésekben.⁵⁷²

Takács Miklós a fentebbi tézissel kapcsolatban folytatott vizsgálatokat a IX–XI. századi bolgár uralkodói központok – Pliska és Preslav – tizennégy temetőjével, nyolc vidéki temetőjével, keleti keresztény térítés alatt álló terület – Macedónia és Dél-Szerbia – nyolc temetőjével, valamint öt horvát temetőjével⁵⁷³ kapcsolatban, igen részletesen elemezve azon sírokat, ahol ismert volt az elhunytak karhelyzete.

A két központ három temetőjében 100 %, kilenc temetőjében 85 % fölötti e sírok aránya, a további kettőben 40 % illetve 60 % az arányuk. A vidéki temetők esetében, ahol később

⁵⁶⁹ PETROVIČ 2001.

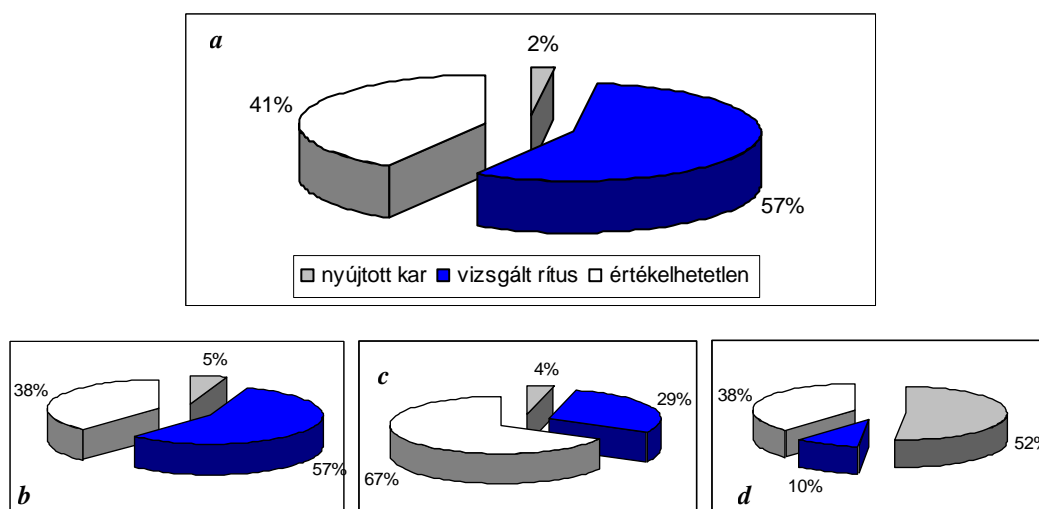
⁵⁷⁰ RÉVÉSZ 2006. 46–71., I–IX. tábla

⁵⁷¹ TÖRÖK 1962.

⁵⁷² Miután vele kapcsolatosan az orans kéztartás kizárólagos hangsúlyozása rögzült a köztudatban, így mai napig a magyar kutatók egy jelentős hányada – tévesen – ezt tarják Szabó János Győző nézeteként, hipotéziseként számon. SZABÓ 1976. 17–79.; SZABÓ 1983. 83–97.

⁵⁷³ A horvát temetők esetében a keleti rítus jelenléte magyarázható avval, hogy Cirill és Metód (vagy valamely tanítványuk) folytattak – rövid ideig – térítő tevékenységet a területen, mivel a Pribina és Kocel szláv hercegsége kiterjedt az ő területükre is. Formális függőségük a frankoktól 878-ban szűnt meg, ekkor Zdeslav, a horvátok fejedelme a bizánci fennhatóságot választotta, akit hamarosan meggyilkoltak. Őt Branimir (879–892) követte, aki Szevtopolkkal együtt az államukat és magukat a pápa védelme alá helyezték. H. TÓTH 1991. 118–119.; BRÉHIER 1999. 132.; BOBA 2005a. 114–123.; BOBA 2005b. 154–155. Ugyanakkor a nyújtott karral temetkezések nagy száma egyaránt utalhat pogány temetkezésre, de ugyanúgy nyugati keresztény is lehet az elhunyt. Ez utóbbi, a nyugati egyházon belüli szokásra utal a bizánci forrásadat is, miszerint a nyugatiak „*kinyújtják a combjaik mentén*” halottaik karját.

indult meg a térítés, az arány 50–100 % közötti, a macedóniai és szerbiai temetőknél az arány 75–100 % közötti, míg a horvát temetők esetében ez az arány 28 %, 60 %, 78 %, és kettő esetében 100%.⁵⁷⁴

IV.1.2. Pliska–Preslav (a), a bolgár vidéki (b), a macedón–szerb (c) és horvát (d) temetők

Mivel a fentebbi írott forrásadat egy hosszabb életű szokásról tanúskodik, így én – Takács Miklós vizsgálatától függetlenül – a hosszú időn keresztül használatban lévő, nagyobb sírszámú bolgár temetőket vizsgáltam meg.

A pliskai IX–XII. századi temető 35 sírja közül tíz temetkezésben nem értékelhető a karhelyzet, a többiben mind a vizsgált rítus szerint helyezkedik el (100%).⁵⁷⁵ Debnevo-Kaleto XII–XVII. századi temetője 142 sírjából 98 nem értékelhető karhelyzetű, a többi a vizsgált rítus szerint van elhelyezve (100%).⁵⁷⁶ Preslavi X–XIV. századi temető 56 sírjából értékelhetetlen 34 temetkezés, kettő nem rítus szerinti, húsz pedig rítus szerint van elhelyezve (90,91%).⁵⁷⁷ Hotnica XII–XIII. századi temetője 27 sírjából négy temetkezésben értékelhetetlen a kéztartás, három sírban a rítustól eltérő, a többi huszonhárom sírban azonban a rítus szerinti karhelyzet figyelhető meg (86,96%).⁵⁷⁸ Kokaljane-Urvič erőd XIII–XIV. századi temetőjében a rítus és nem rítus szerinti temetkezések pontos adata nem ismert, mindössze a publikáció képanyaga mutatja a temetkezésekben a rítus jelenlétét.⁵⁷⁹ A skravenai XII–XIII. századi temető 56 sírja közül tizenhat esetében értékelhetetlen a kéztartás, egy sírban nem a rítust köve-

⁵⁷⁴ TAKÁCS 2003. 9–10., TAKÁCS 2005. 85–101.

⁵⁷⁵ DONCSEVA-PETKOVA 1984. 181–191.

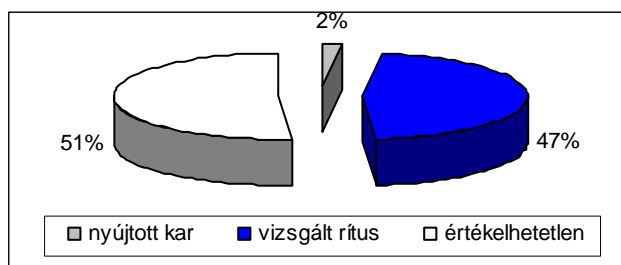
⁵⁷⁶ ZAHAREV 1978. 37–47.

⁵⁷⁷ NEŠEVA 1979. 48–60.

⁵⁷⁸ ALEKSIEV 1980. 44–56.

⁵⁷⁹ Az erőd temetőjénél csak általános leírás található a temetkezésekben előforduló rítusokról, szokásokról. OVČAROV 1981. 50–60.

tő, 39 sírban a vizsgált rítus szerinti kéztartás figyelhető meg (97,50 %).⁵⁸⁰ A vizsgált temetők esetében a vizsgált rítusú sírok aránya 85–100 % közötti.

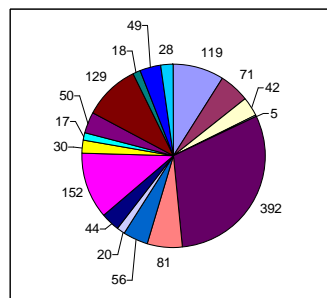
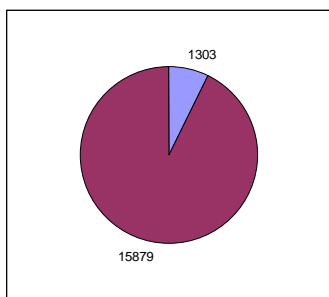

IV.1.3. Hosszabb időn át használatban levő temetőkben a kéztartások aránya

A részletes vizsgálatok Važarova megállapítását igazolták, azaz Takács Miklóst idézve: „Adataim megerősítik Važarova azon megfigyelését, miszerint a Kelet-Balkánon a felsőtesten különböző módon elhelyezett alkarok... az elhunyt kereszténységére utalnak”.⁵⁸¹

Takács Miklós következtetéseiben számos bizonytalansági tényezőt is megfogalmazott a kartartások, illetve a temetkezési rítus(ok)kal kapcsolatban. Ezen a ponton csupán egy megállapítását idézném, a többi megjegyzésére később térek vissza. Takács megfogalmazta annak szükségességét, hogy az „államalapítás kori Magyarország temetési rítusainak pontosabb megismeréséhez a Kárpát-medencei leletanyagot is át kellene tekinteni”.⁵⁸² E vizsgálat éppen arra törekszik, hogy a teljesség igényével vizsgálja meg a kora Árpád-kor vonatkozásában a szokás jelenlétét.

A kora Árpád-korban összesen 171 lelőhelyen találkozhatunk ezzel a temetkezési szokással, ami a vizsgált temetők vonatkozásában a temetkezéseknek csupán 7,7 %-t jelenti.

Ö	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
15879	119	71	42	5	392	81	56	20	44	152	30	17	50	129	18	49	28
	40N	23N	9N	1N	143N	17N	19N	3N	10N	38N	2N	2N	14N	21N	3N	9N	2N
	29M	26M	14M	1M	80M	26M	10M	4M	7M	42M	6M	6M	12M	39M	8M	17M	9M
	31F	13F	9F	2F	94F	22F	21F	9F	21F	51F	8F	6F	14F	47F	5F	16F	9F
	21I	9I	9I	1I	75I	16I	8I	4I	6I	21I	7I	3I	8I	26I	2I	9I	8I

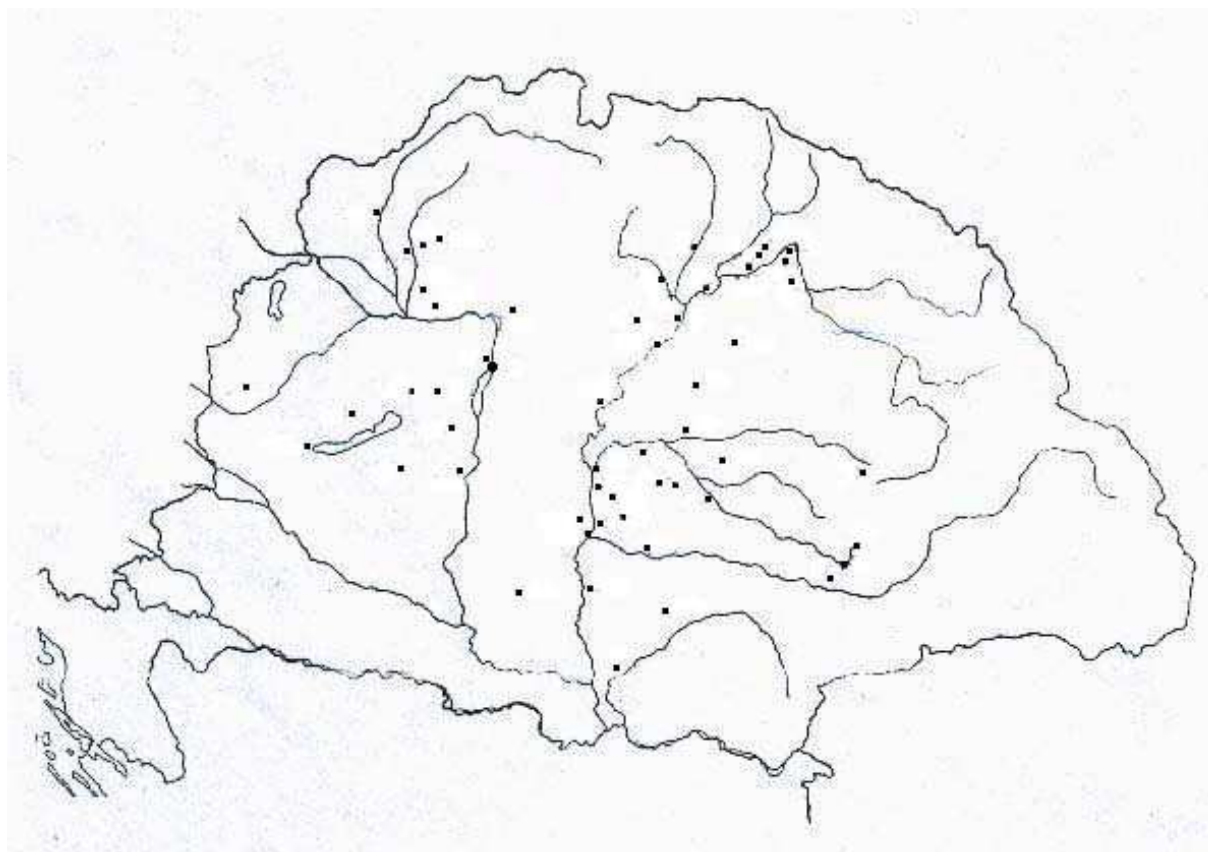
IV.1.7. A kora Árpád-kori temetőkben a rítus és a nem rítus szerinti sírok megoszlása

⁵⁸⁰ AGRE 1990. 20–31.

⁵⁸¹ TAKÁCS 2005. 91.

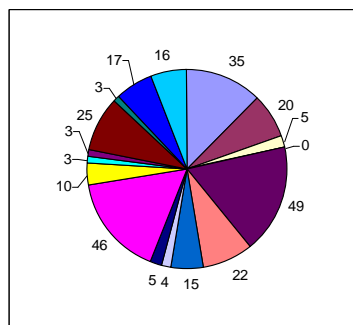
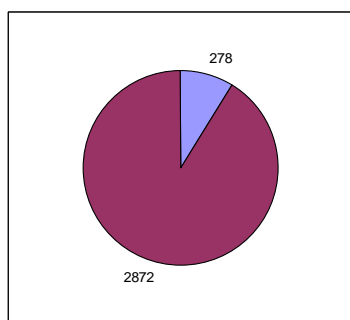
⁵⁸² TAKÁCS 2005. 91.

Az összefoglaló táblázat jelzi, hogy a kartartások tekintetében milyen változatosság jellemzi a kora Árpád-kori temetkezéseket. A szimmetrikus elrendezésű kartartások lényegesen gyakoribbak az asszimmetrikusnál. A szimmetrikus kartartások aránya ezen temetők összes temetkezésszámához viszonyítva azonban még így is igen elenyésző: medencére helyezett 2,47 %, mellkas alá hajlított 0,96 %, mellkasra keresztben elhelyezett 0,81 %, vállhoz visszahajlított 0,18 %.

IV.1.4. X. századi rítusos temetők

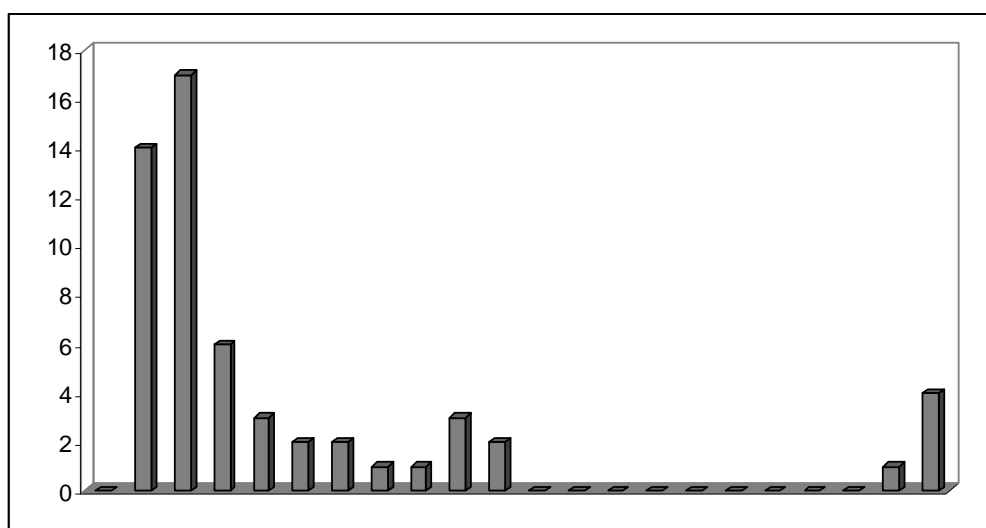
A rítusos temetkezések zöme a Tiszától keletre eső területen található meg nagyobb számban, valamint a Felső-Tisza-vidéken, néhány temetőben a Dunántúlon és a Felvidék nyugati részén fordul elő. A század első felében használt temetőkben (Bodrogszerdahely, Óbuda, Tengelic, Tuzsér), illetve a század folyamán végig használatos temetőkben is (Kál, Sárbogárd) jelen van, amint a honfoglalás előtt nyitott temetőkben (Ondrohó I., Szombathely, Tardoskedd, Zalavár–Kövecses, Zalavár–Vár) és az erdélyi temetőkben is megjelenik (Gyulafehérvár, Maroskarna, Kolozsvár, Szászváros). (IV.1.4.)

Ö	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
2872	35	20	5	–	49	22	15	4	5	46	10	3	3	25	3	17	16
	2N	1N	3N	–	7N	2N	4N	–	–	4N	–	–	–	5N	2N	3N	1N
	10M	11M	2M	–	14M	6M	2M	–	2M	20M	7M	1M	1M	8M	1M	9M	5M
	16F	5F	–	–	18F	8F	7F	2F	3F	15F	1F	–	2F	8F	–	3F	6F
	7I	3I	–	–	10I	6I	2I	2I	–	7I	2I	2I	–	4I	2I	2I	4I

IV.1.5. X. századi temetőiben a rítus és a nem rítus szerinti sírok megoszlása

A kartartások leggyakoribbika a szimmetrikusak között is a medencére és mell alá hajlított karokkal temetkezés, és ennek aszimmetrikus változatai is, míg az ún. orans kéztartás és aszimmetrikus változata elég ritkán található meg (5,7 %, illetve 1,1–1,8 %). Elsősorban felnőtt sírokban fordul elő (81,7 %), közel azonos arányban a férfi (35,6 %) és női (33,9 %) sírokban, míg a gyermeksírokban lényegesen kisebb számban (18,3 %). (IV.1.5.)

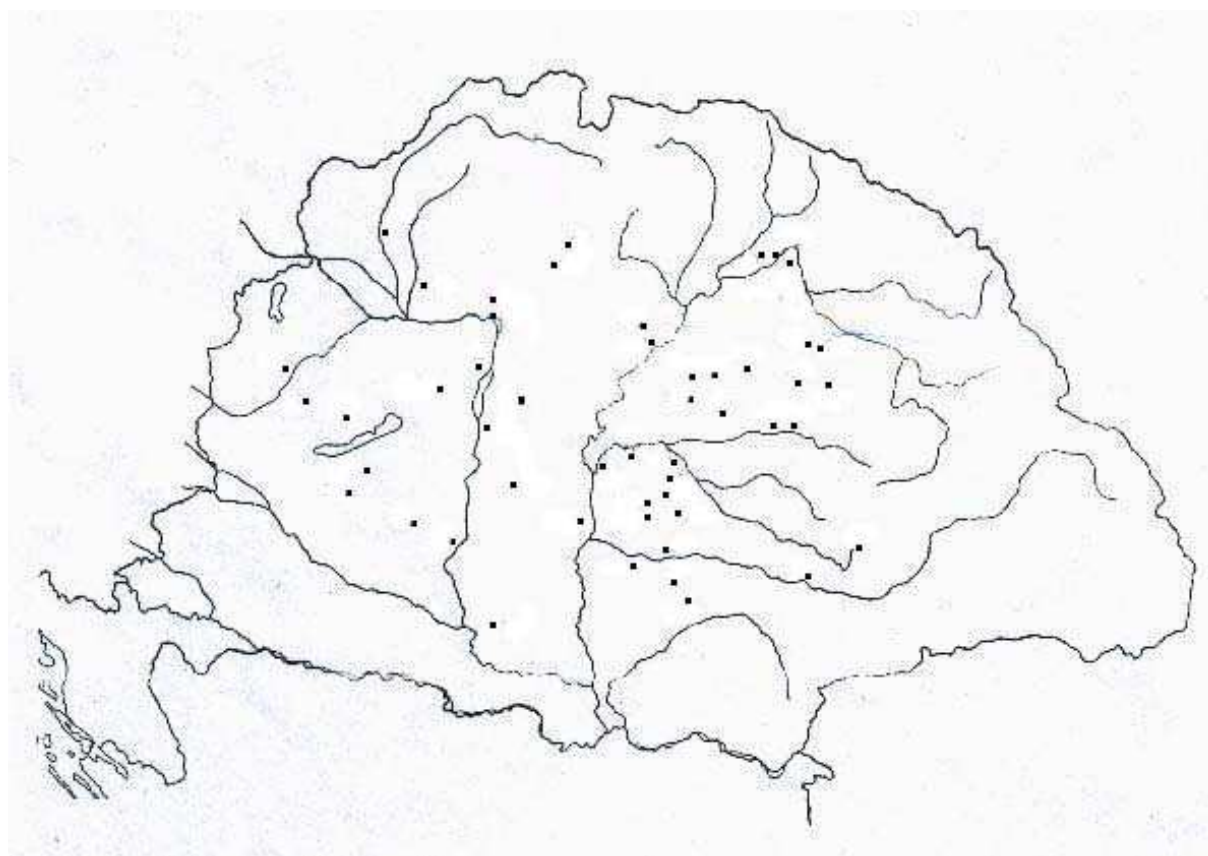

IV.1.6. X. századi temetőiben a rítusos temetkezések aránya⁵⁸³

A temetők zömében a rítusos temetkezések száma 10 % alatti: 14 temetőben 1–5 % közötti, míg 17 temetőben 5–10 % közötti arányban fordulnak elő. Ugyanakkor a legmagasabb arányú (100 %) egy magányos temetkezést jelöl. A nagyobb sírszámú temetők közül a

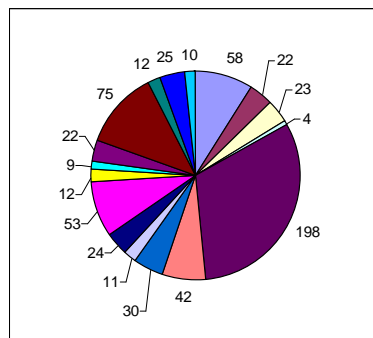
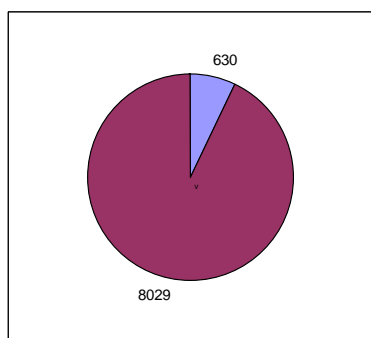
⁵⁸³ Jelmagyarázat: az egyes oszlopok az alábbiak szerint mutatják az arányt 0–1, 1–5, 5–10, 10–15, 15–20, 20–25, 25–30, 30–35, 35–40, 40–45, 45–50, 50–55, 55–60, 60–65, 65–70, 70–75, 75–80, 80–85, 85–90, 95–100 % közötti, nem ismert az arány.

25–50 közötti sírszámúak zömében 5 % alatt (két csongrádi, egy békési, egy pesti, egy hevesi, egy szabolcsi, egy fejéri és két felvidéki temető), négy 5–10 % között (egy csongrádi, egy pesti, egy szabolcsi és egy felvidéki temető), egy felvidéki temetőben 15–20 % között, egy somogyi temetőben 35–40 % között és egy jász–nagykun–szolnoki temetőben pedig 40–45 % között van a rítusos temetkezések száma. Az 50–100 közötti sírszámú temetők esetében három temetőben 1–5% közötti (egy felvidéki, egy vasi és egy borsodi temetőben), négy temetőben 5–10 % közötti (egy csongrádi, egy hevesi, egy dél-erdélyi és egy felvidéki), egy fejéri temetőben 10–15 % közötti és egy csongrádi temetőben 25–30 % közötti arányban találhatók rítusos sírok. Két 100 sírszám fölötti temető közül az egyik – erdélyi – temetőben nem ismert a rítusos temetkezések száma, csupán annak jelenlétéről van információ, a másik – hajdúbihari – temetőben pedig a rítusos temetkezések száma 10–15 % közötti. A 25–50 síros és a 100 sírszám fölötti temetőkben főleg a szimmetrikus kartartások dominálnak (medencére hajlított: 22 és 11 eset, mellkason keresztbe tett karok: 4 + 7 eset, illetve a 100 fölöttinél a derékszögben hajlított karok: 8 eset), az 50–100 síros temetőkben a másik két szimmetrikus tartás található nagyobb számban, valamint aszimmetrikus kéztartások (derékszögben hajlított karok: 14 eset, vállhoz hajlított karok: 7 eset, valamint 3. kartartás: 10 eset, 7. és 12. kartartás: 8–8 eset). (IV.1.6.)

IV.1.7. X. századtól használt rítusos temetők

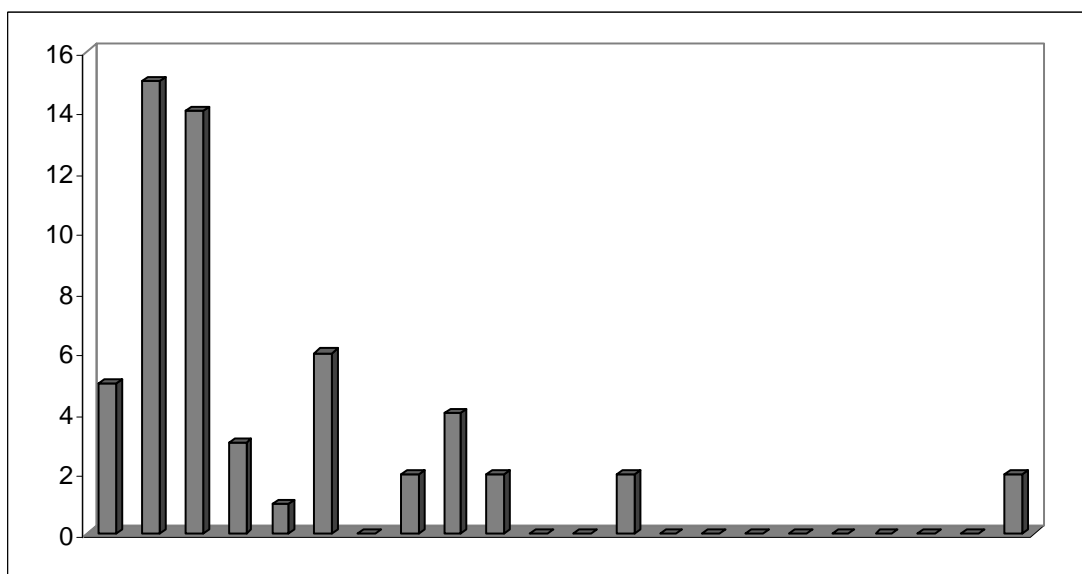
A rítusos temetkezések nagyobb számban a Tiszától keletre találhatók továbbra is, azonban már a partiumban is előfordulnak, amint Duna-Tisza-közi és Dunántúli temetőikben is jelen van néhány temetőben. A felvidéki temetkezésekben viszont csökkent a száma, amint a Felső-Tisza-vidéki temetők száma is lényegesen kevesebb lett erre az időszakra. (IV.1.7.)

Ö	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
8029	58	22	23	4	198	42	30	11	24	53	12	9	22	75	12	25	10
	25N	8N	5N	–	74N	9N	10N	2N	3N	12N	–	2N	8N	9N	1N	4N	1N
	14M	7M	9M	1M	40M	15M	3M	2M	3M	13M	4M	3M	2M	20M	5M	7M	4M
	7F	4F	4F	2F	46F	10F	12F	6F	13F	16F	5F	4F	9F	30F	4F	9F	2F
	12I	3I	5I	1I	38I	8I	5I	1I	5I	12I	3I	–	3I	16I	2I	5I	3I

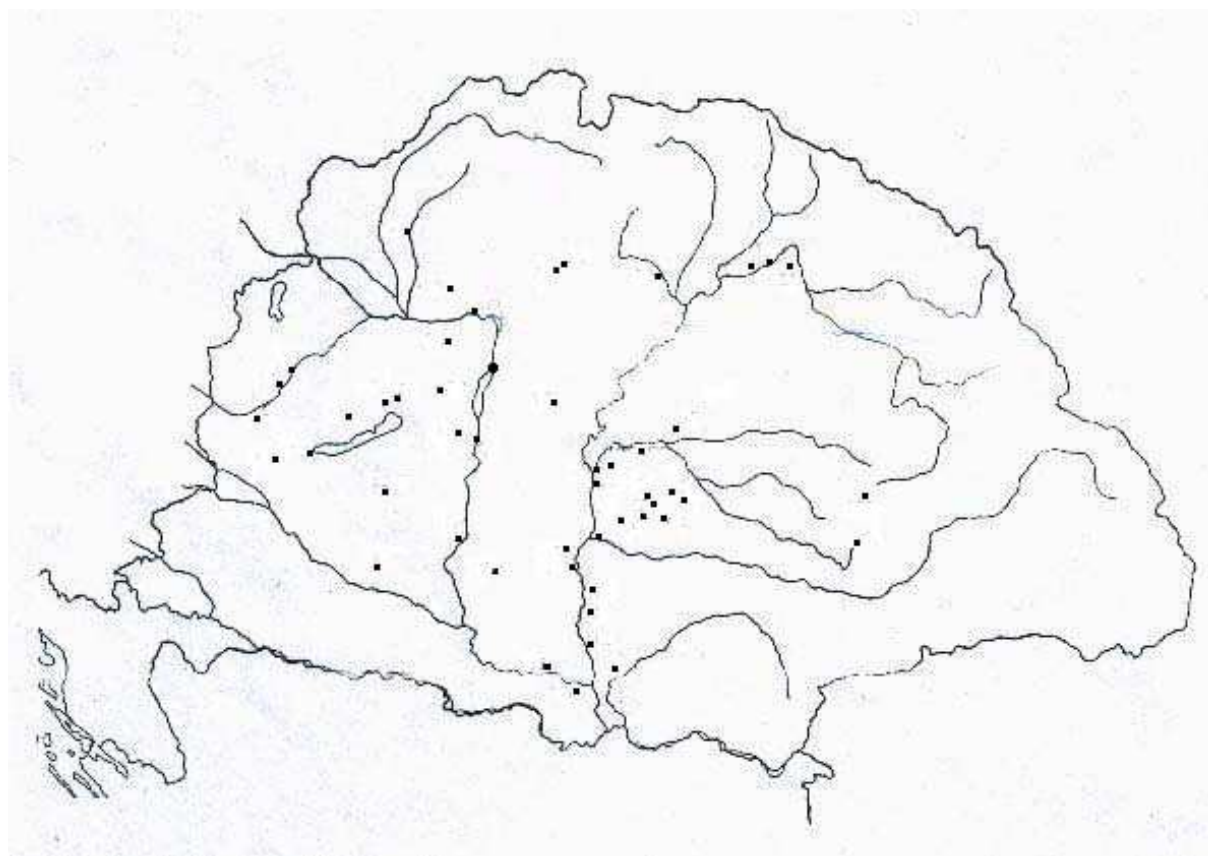
IV.1.8. X. századtól használt temetőikben a rítus és a nem rítus szerinti sírok megoszlása

Továbbra is a szimmetrikus kéztartások a leggyakoribbak, de itt már a mellen keresztbe tett karokkal temetkezés is sűrűbben előfordul, valamint ezek aszimmetrikus változatai, de az orans kéztartás és változatai ritka típusoknak számítanak. Főleg a felnőtt temetkezésekre jellemző (80,6 %), a férfi (24,1 %) és női (29,0 %) sírokban közel azonos mértékben, míg gyermekeknél ritkább (19,4%). (IV.1.8.)

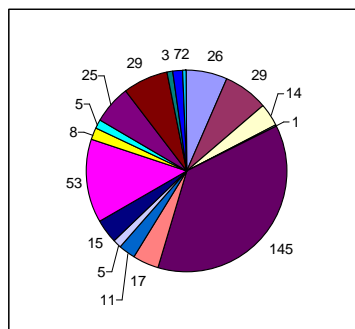
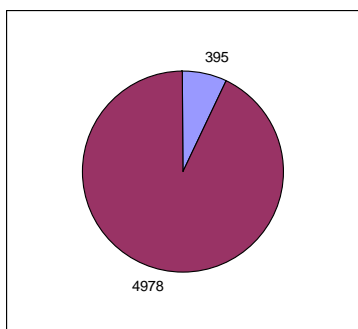
IV.1.9. X. századtól használt temetőikben a rítusos temetkezések aránya

A X. századtól használt temetőkben is a 10 % alatti arányú rítusos temetkezések vannak nagy számban jelen. A nagyobb sírszámú temetők közül a 25–50 közöttiekben négy temetőben 5–10 % között (egy hajdú–bihari, egy pesti, egy szabolcsi és egy partiumi temetőben), két temetőben 10–15 % között (egy békési és egy partiumi), egy békési temetőben 20–25 % között, egy partiumi temetőben 30–35 % között és egy temesközi temetőben 40–45 % között van a rítusos sírok aránya. A 25–50 síros temetőkben az medencére hajlított karokkal temetkezés volt a leggyakoribb (19 eset), az 50–100 síros temetőkben ugyancsak a medencébe hajlított karokkal temetkezés (68 eset), de elég szép számmal fordult elő a mellkason keresztezett karokkal temetkezés is (34 eset). A legnagyobb sírszámú temetőkben a szimmetrikus kartartások nagyobb számban fordultak elő (medencére helyezett karok: 98 eset, derékszögben mell alá hajlított karok: 54 eset, mellkasra keresztben hajlított karok: 37 eset, vállhoz visszahajlított karok: 14 eset), de elég jelentős volt az aszimmetrikus kartartások száma is (3. kartartás: 35 eset, 7. kartartás: 41 eset). (IV.1.9.)

IV.1.10. XI. századtól használt rítusos temetők

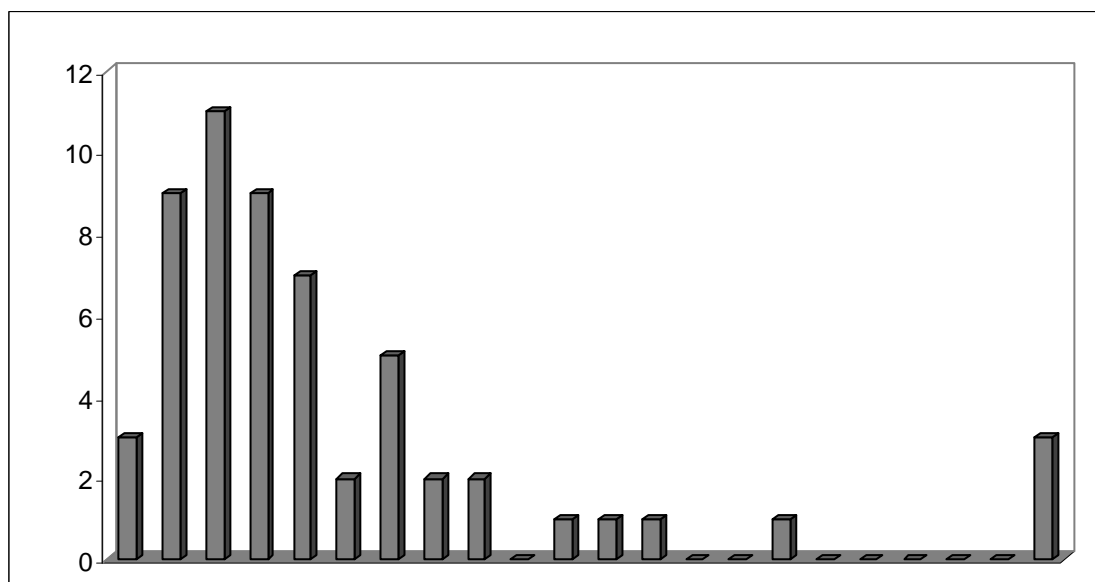
A XI. századtól használt temetőkben főleg a Körösöktől délre, a Tisza mentén fordul elő több temetőben a rítus, de néhány temetőben megtalálható továbbra is a Felső-Tisza-vidéken, egy-két felvidéki és erdélyi temetőben, valamint a Dunántúl temetkezéseiben. (IV.1.10.)

Ö	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
4978	27	29	14	1	145	17	11	5	15	53	8	5	23	29	3	9	2
	13N	14N	1N	1N	62N	6N	5N	1N	7N	22N	2N	—	6N	3N	—	2N	—
	5M	8M	4M	—	26M	5M	3M	2M	2M	9M	1M	2M	9M	11M	2M	1M	—
	6F	4F	5F	—	30F	4F	2F	1F	5F	20F	3F	2F	3F	9F	1F	4F	1F
	3I	3I	4I	—	27I	2I	1I	1I	1I	2I	2I	1I	5I	6I	—	2I	1I

IV.1.11. XI. századtól használt temetőkben a rítus és a nem rítus szerinti sírok megoszlása

Az egyes típusok és a nemek tekintetében a szokás ugyanaz maradt (felnőtt: 84,6%, ebből férfi: 22,7 %, női: 25,3 %), főleg felnőtt sírokban a medencére és hasra hajlított karokkal, valamint ezek aszimmetrikus változataival temetkeznek. A gyermekek temetkezéseire nem igazán jellemző, csupán egy-két sírban fordul elő típusonként, kivétel a medencére hajlított karokkal temetkezés (15,4 %). Az orans kéztartás és változatainak alkalmazása rendkívül ritka (2 eset, 0,5%). (IV.1.11.)

IV.1.12. XI. századtól használt temetőkben a rítusos temetkezések aránya

A XI. században nyitott temetőkben a rítus továbbra is kis arányban van jelen, azonban ez már a 20 %-os arányt jelenti: 3 esetben 1 % alatt, 9 esetben 1–5 % között, 11 esetben 5–10 % között, további 9 esetben 10–15 % között, míg 7 esetben 15–20 % között van a temetőkben a rítusos sírok száma. A 25–50 síros temetők közül egy békési temetőben 1–5 % között, egy

békési és egy csongrádi temetőben 5–10 % között, egy vajdasági és egy szabolcsi temetőben 10–15 % között, egy békési és egy tolnai temetőben 15–20% között, egy vajdasági temetőben 20–25 % között és egy csongrádi temetőben 20–25 % között van a rítusos temetkezések száma. Egy vajdasági temető esetében nem ismert az arány. Az 50–100 síros temetőkben alacsonyabb az arány: 1–5 % között három temető (baranyai, nógrádi és csongrádi), 5–10 % között három temető (békési, csongrádi és pesti), 25–30 % között egy pesti, 45–50 % között egy bánáti és 50–55 % között erdélyi temetőben fordul elő rítusos temetkezés. *(IV.1.12.)*

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a rítusos temetkezés szokása főképp a Tiszától keletre jellemző a X. századtól kezdve, azonban a századot követően használatban maradt temetők között már a partiumi temetkezésekben is megjelenik, az intézményes keresztény térítés és egyházszervezés időszakával induló temetők között visszaszorul a Körösöktől délre, és megjelenik a Tisza-mentén a Maros vonalától délre.

Emellett a X. században jelen van a Felső-Tisza-vidéken is, valamint felvidéki temetkezésekben, de mindkét területen fokozatosan visszaszorul a temetkezések száma.

A Duna-Tisza-közén és a Tizántúlon szórványosan megtalálható temetőkben a vizsgált korszakban végig.

A szokás főleg felnőtt sírokra jellemző, a végig a 4:1 arányban fordult elő felnőtt és gyermeksírokban (81,7 % – 18,3 %, 80,6 % – 19,4 %, 84,6 % – 15,4 %). A felnőtt sírok esetében a X. században csekély mértékben a férfi temetkezésekben fordult elő többször (36,5 % – 33,9 %), majd ezt követően a nő temetkezések javára billent át a mérleg nyelve (24,1 % – 29,0 %, 22,7 % – 25,3 %).

IV.1.13. Bolgár temetőben a rítus

TEMETŐ ⁵⁸⁴	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	%
Pliszka, erőd	55			1								19			1	4				100
Debnevo-Kaleto	102				1							17			4	17		1		100
Preszlav	34	4					13			1	2	2		1		2				84
Hotnica	4		2	1			6	2	1		3					3	3	2		100
Skravena	19						20									17				100

IV.1.14. Kora Árpád-kori temetőben a rítus előfordulása

TEMETŐ ⁵⁸⁵	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	%
Algyő [Cs]	76						1				1	5							8,43
Aracs [Sr]	67	2	1			11	6		1	3	10	1		1			2		36,19
Ároktő–Dongóhalom [BAZ]	19														1	1 ⁵⁸⁶			9,52
Bakonyseg [HB]	x+8										1								11,11
Baracska, Gellért tanya [F]	21					2				3					2				25
Bátorkeszi–Papajtó [Sk]	x+12								1						1	1			20
Békés–Povád [B]	137			1			2		1						1			1	4,19
Békéscsaba–Gyógyszertári köpont [B]	15										2				1				16,66
Békéssámsón–Tótkutas [B]	2														1°				33,33
Besenyőtelek–Tépélypuszta I. temető [H]	18													1					5,26

⁵⁸⁴ Jelmagyarázat: 0 = nincs adat, 1 = mindkét kar kinyújtva test mellett, 2 = egyik kar nyújtva, másik alkar 45°-ban medencére hajlítva, 3 = egyik kar nyújtva, 90°-ban hasra hajlítva, 4 = egyik kar nyújtva, másik alkar a mellkasra hajlítva, 5 = egyik kar nyújtva, másik alkar a felkar mellé visszahajlítva, 6 = mindkét alkar 45°-ban a medencére hajlítva, 7 = egyik alkar 45°-ban medencére, másik 90°-ban hasra hajlítva, 8 = egyik alkar 45°-ban medencére, mellkasra hajlítva, 9 = egyik alkar 45°-ban medencére behajlítva, másik a felkar mellé visszahajlítva, 10 = egyik alkar 45°-ban medencére behajlítva, másik hiányzik, 11 = mindkét alkar 90°-ban hasra hajlítva, 12 = egyik alkar 90°-ban hasra, másik mellkasra hajlítva, 13 = egyik alkar 90°-ban hasra hajlítva, másik a felkar mellé visszahajlítva, 14 = egyik alkar 90°-ban hasra, másik hiányzik, 15 = mindkét alkar a mellkasra hajlítva, egymást keresztezik, 16 = egyik alkar a mellkasra hajlítva, másik a felkar mellé visszahajlítva, 17 = egyik alkar a mellkasra hajlítva, másik hiányzik, 18 = mindkét alkar a felkar mellé visszahajlítva, „orante” kéztartás.

⁵⁸⁵ Jelmagyarázat: 1 = mindkét kar kinyújtva test mellett vagy enyhén behajlítva a medence szélére, 2 = egyik kar nyújtva, másik alkar 45°-ban medencére hajlítva, 3 = egyik kar nyújtva, 90°-ban hasra hajlítva, 4 = egyik kar nyújtva, másik alkar a mellkasra hajlítva, 5 = egyik kar nyújtva, másik alkar a felkar mellé visszahajlítva, 6 = mindkét alkar 45°-ban a medencére hajlítva, 7 = egyik alkar 45°-ban medencére, másik 90°-ban hasra hajlítva, 8 = egyik alkar 45°-ban medencére, mellkasra hajlítva, 9 = egyik alkar 45°-ban medencére behajlítva, másik a felkar mellé visszahajlítva, 10 = egyik alkar 45°-ban medencére behajlítva, másik hiányzik, 11 = mindkét alkar 90°-ban hasra hajlítva, 12 = egyik alkar 90°-ban hasra, másik mellkasra hajlítva, 13 = egyik alkar 90°-ban hasra hajlítva, másik a felkar mellé visszahajlítva, 14 = egyik alkar 90°-ban hasra, másik hiányzik, 15 = mindkét alkar a mellkasra hajlítva, egymást keresztezik, 16 = egyik alkar a mellkasra hajlítva, másik a felkar mellé visszahajlítva, 17 = egyik alkar a mellkasra hajlítva, másik hiányzik, 18 = mindkét alkar a felkar mellé visszahajlítva, „orante” kéztartás (vagy az egyik kar visszahajlítva a felkar mellé, a másik helyzete nem ismert), % = adott temetőn belül a rítus szerinti temetkezések aránya.

⁵⁸⁶ Két alkar párhuzamosan balfelé felhúzva a mellre.

[illegible]

Gyulafehérvár–Brândușei utca [Ro]	145	26	7	5		35	4	3	1	2	1			1	2				37,5
Gyulafehérvár–Császár forrása [Ro]	x	x				x					x				x				?
Gyulafehérvár–Poklisa „Căptălan–La Răpi” [Ro]	15		1			1													11,76
Gyulavarsánd–Laposhalom [Ro]	39	14	6			10	1	1											45,07
Hajdúböszörmény–Bodaszőlő, Büdöskút [HB]	20												1						4,76
Hajdúszoboszló–Árkoshalom [HB]	235					6	1				3				1				4,47
Halimba–Cseres I. periódus [Ve]	860		4				8				18	1			5		9	6	7,73
Halimba–Cseres II. periódus [Ve]								2			6	1			1		4	2	
Halimba–Cseres III. periódus [Ve]						1					4								
Helemba–sziget [KE]	145					2					2								2,68
Hertelendifalva–Humka, azotara [Sr]	21		1			1					2			1	1	1			25
Hertelendifalva–Humka, rafinerija nafta [Sr]	27					2													6,9
Hetény [Sk]	49			1				1			1							1	7,55
Hódmezővásárhely–Gorzsa [Cs]	63										2								3,08
Hódmezővásárhely–Kopáncs [Cs]	26		1																3,70
Hódmezővásárhely–Szakálhát [Cs]	34							2				1			11				29,79
Hodony–Pociroane [Ro]	10					3	2	1							1	1			44,44
Homokmégy–Székes [BK]	32	3				14	3	3		2	6			4	5				55,56
Ibrány–Esbóhalom [SzSzB]	209	8	2	3		15	3	3		6	9			2	3	4	2		22,30
Ikervár–Virág utca [V]	324		2	1	1	2	3	1	2			3		1					4,71
Kál–Legelő [H] ⁵⁸⁷	55		2	1	1	1	3				3	1				1			19,11
Kardoskút–Apácaegyház [B]	x	x	x			x									x				?
Kardoskút–Hatablak [B]	56–61					3									1				6,15
Kardoskút–Templomdomb [B]	1					2									1				75
Karos–Eperesszög II. temető [BAZ]	72										1								1,37
Karos–Eperesszög III. temető [BAZ]	18														1				5,26
Királyszentistán [Ve]	117	3	1	1	1	6		2		3	1		1	3			2		17,02
Kismajtény–Messzelátó domb [Ro]	49–79					1													1,25
Kolozsvár–Zápolya utca [Ro]	8	2								1									27,27
Köröstarján–Csárdásdomb [Ro]	9	2				1													25

⁵⁸⁷ Összesen 13 sírban keleti kéztartás.

Letkés–iskola [P]	39					2					1		1					9,30
Letkés–Téglaégető I. temető [P]	85					4		1			1							6,59
Letkés–Téglaégető II. temető [P]	88					3												3,30
Ludasegyház/Nosza–Hinga halom [Sr]	133		1	1		1								2			1	4,32
Mačvanska Mitrovica [Sr]	x					x									x			?
Majs–Udvari rétek [Ba]	1110				1		17	3			4		1	2				2,46
Maroskarna „B” temető [Ro]	12	1	1							1								20
Mezőberény–Kérhalom-dűlő [B]	95							1			2							3,06
Mezőfény [Ro]	21	4				7												34,38
Mezőkovácsháza–Templomföld [B]	x+17					1									2			15
Miskolc–Repülőtér [BAZ]	19					1									1			9,52
Mozsor [Sr]	8			1														11,11
Nádudvar–Töröklaponyag–Vajó zug [HB]	x+47		2			3												9,62
Nagylak [Ro]	x+7	1	3								1							41,67
Nagyszalonta–Halom domb [Ro]	x					1												?
Nagyvárad–Szálka terasz, Jégverem [Ro]	38	1	1					1			2				1			13,64
Nyitra–Zoborhegy [Slo]	805		4			2	2				1							1,11
Óbesenyő–Dragomir halma [Ro]	56–66	2				2												5,71
Ógyalla–Abadomb (Bagota) II. [Sk]	130						1											0,76
Ógyalla–Bagota [Sk]	74														1			1,33
Ondrohó I. [Sk]	36																1	2,70
Orosháza–Csizmadia lapos [B]	x+5					2												28,57
Orosháza–Kriston téglagyár [B]	25–27					6												18,18
Orosháza–Rákóczi telep [B]	667					2			1				1		7		2	1,91
Örménykút [B]	64		1			17	1							2				24,71
Páli [GyMS]	13–15	1		1							1							16,67
Pap [SzSzB]	x					1												?
Pécs–Vasas [Ba]	160					1												0,62
Perse–Bérc–Bórszeg [Sk]	147–148		1															0,67
Petrovčič [Sr]	34					1	1				1						1	10,53
Piliny–Sirmányhegy I. [N]	77														1			1,28

Piliny-Sirmányhegy II. [N]	79					3													3,66
Pusztaszentlászló [Z]	220					2													0,90
Püspökladány-Eperesvölgy [HB]	596					16			1		5	6	2		5	4		2	6,44
Rácalmás [F]	3-4					1													20
Rád-Kishegy [P]	40											1							2,44
Répcelak-Várdomb, Homokbánya [V]	14					1													6,67
Sajtény [Ro]	3					1					1								40
Sárbogárd-Forrás dűlő [F]	89		5			1	2				1	1						1	11
Sárbogárd-Templom dűlő [F]	200+7	1																	0,48
Sárpentele [F]	3							1											25
Sárrétudvari-Hízófield [HB]	228	1				11	2		1		8		2		7			2	12,98
Sárrétudvari-Poroshalom [HB]	16					1													5,88
Sarud-Báb [H]	59		1	1											1		2		7,81
Sellye-Dobina dűlő [Ba]	59					1													1,67
Sikló-Gropoia [Ro]	7	4													1				41,67
Sorokpolány-Berekalja, Kápolnai út [V]	297										2			7					2,94
Szabadkígyós-Tangazdaság homokbányája [B]	26					1													3,70
Szabadkígyós-Pálliget [B]	16										1								5,88
Szabolcs-Petőfi u. [SzSzB]	377	1	3	1		3				1		1	1	2	1				3,58
Szakcs [T]	14					3					1								22,22
Szakony-TSZ Tejgazdaság [GyMS]	x					2						1							?
Szalacs-Vida domb [Ro]	27	1				1		1											10
Szarvas-Őszlő [B]	x+24					1									1				7,69
Szarvas-Rózsás [B]	x														1				?
Szászváros-Dealul Pemilor X2 [Ro]	65	2				1		2			1								8,45
Szatymaz-Jánosszállás-Katonapart [Cs]	4						1											1	33,33
Szatymaz-Vasútállomás [Cs]	247	1		2		1									1				1,98
Szeged-Öthalom [Cs]	17								1										5,56
Szeghalom-Kovács halom [B]	13					1									1				13,33
Szegvár-Szőllőkalja [Cs]	52-57		3				2				5	1		1	1		2	5	25,97
Székesfehérvár-Rádiótelep [F]	67					1			1						1			1	5,63

Székesfehérvár–Sárkeresztúri út, Kurucdomb [F]	30														1				3,23
Szekszárd–apátság temetője [T]	27						1				3				1				15,63
Szentes–Szentilona [Cs]	3					1									1				40
Szentes–Szentlászló I., Tárkány Szücs I. földje [Cs]	75								1				1		24	3	7	1	33,04
Szentes–Szentlászló II., Kánvási Sándor földje [Cs]	12							1											7,69
Szentmihályúr [Sk]	31														1				3,13
Szob–Kiserdő [P]	78					2					1				1				4,88
Szob–Vendelin [P]	134					6					1							1	5,63
Szolnok–Szanda [JNSz]	21	4				4		5	1		1								41,66
Szombathely–Szent Márton templom [V]	64										1								1,54
Szőreg–Gyártelep [Cs]	4		1																20
Szőreg–Homokbánya [Cs]	41		1				1						1						6,82
Tardoskedd–Kerektó [Sk]	23																	1	4,17
Temesvár–Csóka erdő [Ro]	19	1	2			1		3		1	1	1			1		2		40,63
Tengelic–Sertésszállások [S]	20–22	4				4	3	2	1										38,89
Tiszabercel–Mezőgazdasági Szakiskola [SzSzB]	28–30										4								11,76
Tiszabercel–Ráctemető [SzSzB]	10	14				5	1												6,67
Tiszabercel–Újsor [SzSzB]	83–85	1				2													3,41
Tiszabездéd–Harangláb-dűlő [SzSzB]	17										1								5,56
Tiszabura [JNSz]	8										1								11,11
Tiszalök–Rázompusztá II. [SzSzB]	25					1													3,85
Tornóc [Sk]	502					4		5		1					11		5		4,92
Tótkomlós–Komlós [B]	20														1				4,76
Törökbecse–Matej szállás [Sr]	–						1												100
Tuzsér–Boszorkány-hegy [SzSzB]	x+13					3													18,75
Udvarnok [Sk]	12			1															7,69
Újkígyós, Skoperda-tanya [B]	x+33	5				3	1						1						23,26
Vajdahunyad–Kincseshegy [Ro]	48	1				21	1	3	1		2				1				38,46
Valkóvár [Hr]	433					3												1	0,92
Várfalva–Jósika kastély [Ro]	27		1			28									1				52,63
Várong [T]	14		3	2							1								30

[illegible]

IV.2. Bizánci keresztek: egyszerű és ereklyetartó mellkeresztek

A keresztekkel több neves kutató számos tanulmányban foglalkozott az Árpád-kor vonatkozásában. Elsőként Oberschall Magda készített egy nagyobb lélegzetű szintézist 1953-ban,⁵⁸⁸ majd több részlettanulmányt Lovag Zsuzsa,⁵⁸⁹ illetve Szatmári Imre tett közzé.⁵⁹⁰ Előbb Kateřina Horníčková gyűjtötte össze és dolgozta fel Közép-Európa ereklyetartó keresztjeit 1999-ben,⁵⁹¹ majd 2001-ben látott napvilágot a legnagyobb – e témával foglalkozó – mű, mely a kelet-közép-európai térség egészére kiterjedően gyűjtötte össze a bizánci keresztek, Radmilo Petrovićtól.⁵⁹² Utóbb, 2004-ben a kárpát-medencei zárandokkeresztek egyes típusaira nézve vizsgálódott Langó Péter és Türk Attila a Mindszent-Koszorús-dűlői hitelesítő ásatás publikációja alkalmából.⁵⁹³ Jómagam a keleti kereszténységgel kapcsolatban gyűjtöttem össze és vizsgáltam a kárpát-medencei bizánci egyszerű és ereklyetartó mellkereszteket.⁵⁹⁴

Terület / ország	Darabszám	Előfordulás időszaka
Bulgária	138	IV–XIV.
Albánia	4	VI–XIII.
Makedónia	44	IV–VI., IX–XV.
Crna Gora	1	VII.
Szlovénia–Karantánia	4	V–VI., IX–X.
Bosznia–Hercegovina	14	V–VI., IX–XII.
Csehország és Szlovákia	31 ⁵⁹⁵	VIII–XII.
Oroszország	126	VI–XV.
Lengyelország	11	X–XIV.
Románia	143	V–VI., VIII–XV.
Szerbia	184	IV–XVI.
Horvátország	38	V–VII., IX–XIII.
Magyarország	68	VI–XIII.

IV.2.1. – Bizánci keresztek előfordulása Európában⁵⁹⁶

⁵⁸⁸ OBERSCHALL 1953. 207–251.

⁵⁸⁹ LOVAG 1980. 363–372.; LOVAG 1999.

⁵⁹⁰ SZATMÁRI 1995. 219–264.

⁵⁹¹ HORNÍČKOVÁ 1999. 213–250.

⁵⁹² PETROVIĆ 2001.

⁵⁹³ LANGÓ–TÜRK 2004. 365–457.

⁵⁹⁴ RÉVÉSZ 2003.; RÉVÉSZ 2006.; RÉVÉSZ 2010.

⁵⁹⁵ Horníčková Csehországból tíz, míg Szlovákiából három keresztet ismertet. A tíz cseh területről származó keresztből véleménye szerint csupán négy esetben biztos a bizánci eredet (egy Prague–vyšegradi [No. 15.], két opočnicei [No. 33–34.] és egy chrudimi [No. 48.] keresztet sorol ide). HORNÍČKOVÁ 1999. 221.

⁵⁹⁶ PETROVIĆ 2001.

A bizánci kereszték hosszú használatú tárgyak Európában, már a IV–V. században megjelennek a balkáni leletanyagban, és egész Kelet-Közép-Európában megtalálhatók egészen a XIV–XV. századig.

A bizánci kereszték két nagy csoportra oszthatók, az egyszerű és az ereklyetartó mellkeresztekre. Az *egyszerű mellkeresztek* általában öntött ólom, bronz vagy ezüst latin kereszt alakúak. Előlapján reliefszerű corpus van, ritkán díszített a hátoldala (*XIII. tábla – XVI. tábla 6. kép*). Az *ereklyetartó kereszték* két részből állnak és nyithatóak, hogy bennük valamilyen kisebb ereklye elhelyezhető legyen. Ennek két típusát különböztetünk meg: egy korai, XI–XII. század fordulójáig előforduló, ún. *jeruzsálemi* – más néven *szentföldi* – típust (*XVII. tábla, XVIII 1–3., 6. kép, XIX–XXI. tábla*), és a késői, XI–XII. század fordulójától megjelenő *kijevi* típust (*XVIII. tábla 4. kép*).⁵⁹⁷ Mindegyik típus – az anyagát tekintve – jelentős többségében bronzból készült, de ismert néhány ólomból, ezüsből, aranyból vagy vasból készült példány is, mely készülhetett öntéssel, vagy kalapálhatták lemezből. A Kárpát-medencében a VI. századtól jelennek meg a leletanyagban előbb a zarándokkereszték, utóbb pedig az ereklyetartó típus.

Lovag Zsuzsa a fentebb ismertetett kettős felosztással szemben hármass felosztást alkalmaz: 1. a Szentföldről származó bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek, 2. az előbbi mintájára készített másolat, mely nem ereklyetartó kereszt (egyszerű mellkereszt), 3. ólomból készült egyszerű mellkeresztek.⁵⁹⁸

	X.	X.–	XI.(–)
Ismeretlen leletkörülmeny		–	
Szórvány		31	
Telep	–	–	1
Temetőbeli szórvány	1	1	5
Sírból	3	1	7
Felnőtt sír	2	2	1
Férfisír	1	1	–
Női sír	–	1	–
Gyermezsír	2	1	2

IV.2.2. – Ereklyetartó mellkeresztek (X–XI. század)

A Kárpát-medencei leletanyagból hatvankettő *ereklyetartó mellkereszt* ismert, melynek jelentős többsége szórványlelet, egyetlen példány származik telepfeltárásból és a többi mind temetőből. A temetőből származó példányok pontos vizsgálata azt mutatja, hogy egy része szórványlelet, egy részénél nem ismert a pontos sírszám, illetve nem lehetett beazonosí-

⁵⁹⁷ SZATMÁRI 1995. 219–220.

⁵⁹⁸ LOVAG 2000. 399.

tani az elhunyt nemét. A pontos leletkörülményekkel rendelkező keresztek az alábbi megoszlás szerintiek: öt gyermeksírból, kettő férfi és egy női sírból származik.

	X.	X.–	XI.(–)
Ismeretlen leletkörülmény		3	
Szórvány		31	
Telep	1	–	–
Temetőbeli szórvány	2	4	1
Sírból	–	4	2
Felnőtt sír	–	2	2
Férfisír	1	1	–
Női sír	2	–	–
Gyermezsír	8	5	2
Leánygyermek sírja	4	1	1

IV.2.3. – Egyszerű mellkeresztek (X–XI. század)

Hetvenhét *egyszerű mellkereszt* ismert, melynél arányait tekintve ugyanaz figyelhető meg, mint az ereklyetartó keresztekénél. Három kereszt leletkörülményeiről nincs pontos adat, elég nagy számú a szórvány, egy származik telepről, többségük azonban temetőből került elő. Ezek közül hét temetőbeli szórvány, illetve hat esetben nem ismert a pontos sírszám. Négy sírnál nem lehetett beazonosítani az elhunyt nemét. A gyermeksír mellékleteként előkerültek száma igen jelentős (21), ezen kívül előfordul kettő férfi és két női sírban is.

A temetők szempontjából az alábbiak szerint oszlanak meg a keresztmellékletes sírok: két magányos sírból származik, kilenc kis sírszámú és számos nagy sírszámú temetőből került elő.⁵⁹⁹

	FÉRFI	NŐ	GYERMEK, FIATAL	LÁNYGYERMEK, FIATAL LÁNY
EREKLYETARTÓ MELLKERESZT	–	–	–	nyakban: 2
EGYSZERŰ MELL- KERESZT	mellén: 1	nyakban: 2	nyakban: 8 jobb keze mellett: 1	nyakban: 3

IV.2.4. – Keresztek elhelyezkedése a sírokban

A temetkezési szokás alapján, – ahol ismert a közelebbi leletkörülmény, – az elhunyt nemétől függetlenül nyakban, nyak környékén került elő a kereszt, feltehetőleg nyaklánc részeként. Emellett egy esetben volt a jobb kéz mellett elhelyezve.

⁵⁹⁹ A temetők esetében az ásató régész, illetve a publikációk adataira támaszkodtam. Tizenkilenc temető esetében nem ismert a temető feltárt sírjainak pontos száma.

Ugyanezen időszak bolgár temetőiben,⁶⁰⁰ ahonnan ismertek keresztmellékletes sírok, ugyanúgy megfigyelhetők e temetőkben a kereszték mellett a pogány rítus mellékletei (amuletek, túlvilági úttravaló, pénz-amulett) is kisebb-nagyobb számban. A *pliskai* temető 10. sír ismeretlen nemű elhunytjának mellékletei egy bronzkereszt, két bronz fülbevaló, bronzgyöngyök és négy bronz karperec, fülesgomb, karkötő, gyöngyök, gyűrű, fülbevaló, míg ugyanezen temető 21. sírjában egy amulett található a mellkasnál.⁶⁰¹ A *preslavi* 15. hamvasztásos sír mellékletei egy korongolt urna, egy kerámiaedény és egy réz enkolpion, de a temető sírjaiban előfordult mellékletként amulett, fülbevaló, kerámia, gyöngy.⁶⁰² A *nanovici* temető 44. gyermeksírában három kereszt is volt mellékletként elhelyezve: egy egyszerű bronz kereszt jobboldalon, egy bronz enkolpion-kereszt balra és egy vas kereszt, valamint gyöngyök, karperec, gyűrű, fülbevaló, gomb.⁶⁰³ A *tuhovisei* temető egyik sírjából egy kereszt került elő, melyen az alábbi felirat olvasható: „Боже, пази този, който го има”, azaz „Isten óvd azt, akié ez!”. A temető sírjaiból fülbevaló, gyöngyök, gomb, karperec, gyűrű, amulett, pénzek: I. Basileos (876–886) és VI. Leó (886–912) bizánci császár bronz pénzei kerültek elő mellékletként.⁶⁰⁴ A *zlatogradi* temető egyik sírjában egy bronz keresztcske volt, míg a többi sír mellékletei gyöngyök, karperec, fülbevaló voltak.⁶⁰⁵ A *gradesnicai* temető egyik sírjának melléklete volt egy bronz enkolpion-kereszt, míg a többi sírban mellékletként fülbevaló, bronz gombok, karkötő volt elhelyezve.⁶⁰⁶ A *balgarevoi* temető egyik sírjában a tuhovisei kereszt párja került elő a „Боже, пази този, който го има”, azaz „Isten óvd azt, akié ez!” felirattal.⁶⁰⁷ Az itt hozott példák közül, a pontosan ismert leletkörülménnyel rendelkező sírok esetében a kereszt nyakban elhelyezve, gyermeksírból került elő.

A X–XI. századi magyar leletanyagban igen nagy számban van jelen a bizánci kereszték mindkét típusa. Használatukban eltérés nem figyelhető meg, sírmellékletként, nyakban vagy annak környékén – eredendően nyaklánc részeként – kerültek oda. Már a X. század közepétől megjelennek,⁶⁰⁸ és egészen a XIII. századig megtalálhatók.

⁶⁰⁰ Nem szabad azonban elfeledkezni, hogy a X. századra már közel fél évszázados múltra tekintett vissza a bolgárok kereszténysége, a IX. század közepe táján (864) vette kezdetét a bolgár állam krisztianizációja.

⁶⁰¹ Pliszka nyugati erődfalának déli szektor-beli IX–XII. századi 80 síros keresztény rítusú temető. A sírok közül csupán hat mellékletes. DONČEVA-PETKOVA 1984. 181–191.

⁶⁰² Preszlavi I. 16 síros keresztény rítusú hamvasztásos és csontvázas temető. VAŽAROVA 1976. 248–258.

⁶⁰³ Nanovici 51 síros keresztény rítusú csontvázas temető. A sírok közül 28 mellékletes. VAŽAROVA 1976. 311–326.

⁶⁰⁴ A tuhovisei egy 120 síros IX–XI. századi keresztény rítusú csontvázas temető. VAŽAROVA 1976. 341.

⁶⁰⁵ A zlatogradi egy 11 síros keresztény rítusú csontvázas temető. VAŽAROVA 1976. 342.

⁶⁰⁶ A gradesnicai egy 351 síros keresztény rítusú csontvázas temető. VAŽAROVA 1976. 345–346.

⁶⁰⁷ Balgarevoi 46 síros keresztény rítusú csontvázas temető. Egyéb mellékletek: fülbevaló, karperec, gyöngyök. VAŽAROVA 1976. 351.

⁶⁰⁸ Langó Péter és Türk Attila adatgyűjtése és elemzése alapján a X. század második felétől jelennek meg a kereszték a honfoglalást követően a Kárpát-medencei leletanyagban. LANGÓ–TÜRK 2004. 397.; LANGÓ 2011.

A tárgytypus a Kelet-Közép-európai leletanyagra jellemző, ezen a területen belül is elsősorban a keleti keresztény (orthodox) országokban kimagaslóan magas az előfordulási száma (IV.2.1.) ugyancsak sírmellékletként.

A bizánci kereszttekkel kapcsolatban számos egymástól eltérő nézet létezik. A legkorábbi szerint, melyet Oberschall Magda fogalmazott meg,⁶⁰⁹ a korai bizánci térítések nyoma a kereszttek jelenléte. Manapság is több történész és régész ezen álláspontot képviseli, miként Szatmári Imre,⁶¹⁰ Istvánovics Eszter,⁶¹¹ Kiss Gábor,⁶¹² Vályi Katalin⁶¹³ és Kristó Gyula.⁶¹⁴

Lovag Zsuzsa az előbbtől lényegesen eltérő véleményen van: úgy tartja, a bizánci kereszttek elterjedése a X. században a kereskedelmi kapcsolatok révén jelent meg a magyar leletanyagban,⁶¹⁵ majd a XI. századtól a szentföldi zarándoklatokhoz kötődik.⁶¹⁶

A X. században bizánci–magyar közvetett kereskedelmi kapcsolatra egyetlen, 969. évi adatunk van,⁶¹⁷ így szerintem a különféle és számos bizánci, balkáni típusú leletanyag megjelenése nem köthető egyértelműen és kizárólag kereskedelmi kapcsolatokhoz. A bizánci leletanyagban megjelenése a sokrétű kapcsolatokra vezethető vissza (kalandozó hadjáratok zsákmánya, követi ajándékok, évpénz és kereskedelem); ezen délkeleti irányú diplomáciai–kereskedelmi kapcsolatok útvonálát a leletanyag alapján Mesterházy Károly a Tisza vonalára lokalizálta.⁶¹⁸ E kapcsolatok csupán arra szolgálnak magyarázatként, miként jutottak pogány magyar eleink a kereszttek birtokába. A lényegét jelentő kérdést azonban ez a magyarázat megkerüli, nevezetesen azt, hogy ezek a pogány magyarok *miért vették meg a keresztet* a kereskedőtől és *miért helyezték el temetkezési mellékletként elhunytjaik sírjában*. Lovag Zsuzsa okfejtése nem pusztán nem ad választ, de még csak nem is foglalkozik a kérdéskör lényegével.

További problémát jelent számomra, hogy a XI. századtól e kapcsolatot átminősíti, azaz már a kereszténységgel kapcsolatosnak véli, mivel azok jelenlétét a sírokban a zarándoklatokhoz köti. Sajnos itt sem adja magyarázatát, mire alapozza e változás bekövetkezését. Jóllehet I. (Szent) István idején megnyílt a Szentföldre vezető szárazföldi zarándokút, az nem valószínűsíthető, hogy a zarándoklatokon magyarok ilyen számban részt vettek volna, amire a

⁶⁰⁹ OBERSCHALL 1953.

⁶¹⁰ „A magyarázat... a kereszttek bizánci jellegében s a magyarországi kereszténység kezdeti orientációjában rejlik”, hogy a 10–11. században vannak jelen a leletanyagban. SZATMÁRI 1995. 248.

⁶¹¹ ISTVÁNOVICS 2003. 452.

⁶¹² KISS 2000. 74.

⁶¹³ Az „ereklyetartó mellkeresztetek ... a 10–11. századi köznépi és templom körüli temetőkből ... a magyarországi kereszténység kezdeti bizánci orientációját tükrözik”. VÁLYI 2000. 375.

⁶¹⁴ KRISTÓ 2003b. 136.

⁶¹⁵ E nézetet képviseli a X. századi kereszttekkel kapcsolatban Langó Péter is. LANGÓ 2010. 453.; LANGÓ 2011.

⁶¹⁶ LOVAG 2000. 399.

⁶¹⁷ Orosz Évkönyvek: „[Perejaszlavechen] ide gyűlnek az összes javak: ...az Ugor Földről pedig ezüst és lovak” /969. év./ ÁKÍF 346., HODINKA 1916. 49–51.

⁶¹⁸ MESTERHÁZY 1993. 450–468.; KRISTÓ 2000b. 92–93.; KESZI 2001. 489–492.

keresztek mennyisége utal. Főleg akkor tűnik kétségesnek a magyarok ilyen mértékű vallási lelkesedésének feltételezése, ha figyelembe vesszük, hogy a XI. század még a kereszténység meggyökereztetésének, valamint a pogánylázadások (1046, 1063) időszaka volt, és még a XI–XII. század fordulója körül is a törvény erejével, szigorával kellett fellépni a kereszténység érdekében és tiltani egyes pogány szokásokat. Példaként szolgálnak erre I. (Szent) László és Könyves Kálmán királyok egyes törvényei.⁶¹⁹

A kereszténységtől függetlennek véli és ékszerként értékeli a keresztek sírbeli jelenlétét a X. század vonatkozásában a Langó Péter – Türk Attila szerzőpáros.⁶²⁰ Ezt a nézetet képviseli Bálint Csanád⁶²¹ és Fodor István⁶²² is. Langó Péter 2011-ben elhangzott előadásában markánsan adott hangot ezen nézetének azon elv alapján, hogy miután „önmagában régészeti forrásból vallási következtetés nem vonható le”, azaz a sírbeli keresztek orthodoxiához, sőt kereszténységhez kötődése bizonyítást igényel, mely kötődést a maga részéről nem találja bizonyíthatónak.⁶²³

Míg az általa felhozott elv egy hétköznapi tárgy (például átfúrt vadkanagyar, tojás, pénz, stb.) vagy jelenség (például kéztartás) értelmezése kapcsán véleményem szerint is alkalmazandó, addig viszont a keresztek vonatkozásában már kellőképpen nem megalapozott. A keresztek önmagukban hordozzák általánosan ismert vallási tartalmukat, a kereszténység szimbólumai, – amint ez egy ismert tény napjainkban, az volt már a X. században is egy ezredéves múlttal maga mögött. Így e tárgyak kapcsán felmerül a kérdés, hogy honfoglaló pogány eleink ezen ismeret fényében, mellyel vitathatatlanul rendelkeztek, miért tartották fontosnak egy tőlük idegen vallás jelképét a temetkezési mellékletek között elhelyezni, ha nem valamilyen mérvű kötődést, érdeklődést fejeztek ki általa?

Úgy vélem, hogy az olyan tárgyaknál, melyek önmagukban hordoznak egy általánosan ismert vallási tartalmat, a vallási tartalom bizonyítására nincs szükség, ellenben annak bizo-

⁶¹⁹ Az 1091. évi Szabolcsi zsinat határozatai az „egyházlátogatás elmulasztásáról vasár- és ünnepnapokon” (ÍF 151. – Nótári Tamás fordítása), „a fent nevezett napok megünnepléséről” (ÍF 151. – Nótári Tamás fordítása), „a vasárnap megünneplésének elmulasztásáról” (ÍF 152. – Nótári Tamás fordítása), „a pogány szokásokról” (ÍF 154. – Nótári Tamás fordítása). Az 1104/1105. évi Esztergomi zsinat határozata „a pogány szokásról” (ÍF 220. – Nótári Tamás fordítása).

⁶²⁰ LANGÓ–TÜRK 2004. 398–401. Türk Attila a sírba helyezett kereszteket ékszerként, pontosabban amulett szerepűnek értékeli. Ezen információért ezúton fejezem ki köszönetemet Türk Attilának, melyet egy szakmai beszélgetés során közölt.

⁶²¹ „Lehetséges tehát, hogy a magyarországi ereklyetartó keresztek nem annyira a hit jelvényeként, mint inkább csak ékszerként kerültek a halott mellé”. BÁLINT 2004a. 41.

⁶²² A keresztek „gyakran pogány rítusú sírokból kerülnek elő, tehát nem igazolják az elhunyt egykori keresztény voltát”. FODOR 2003. 33.

⁶²³ LANGÓ 2010. 453.; LANGÓ 2011.

nyítása mindenképpen indokolt és szükséges, ha az ettől eltérő tartalommal való jelenlétét szeretnénk bizonyítani.

Az idegen nép, más kultúra tárgyaival kapcsolatban elfogadott azon vélemény, hogy ezek közül csupán az ízlésüknek megfelelőeket tartottál meg, míg a többit „újrahasznosították”. A jelen helyzetre alkalmazva ezt az elvet, azt jelenti, hogy a honfoglaló magyarok a hadjáratok és évpénz által szerzett ékszerek, (fém)tárgyak közül csupán azokat tartották meg, melyek megfeleltek a magyarok ízlésének, míg a többiből az ízlésüket, viseleti szokásaikat tükröző új tárgyakat készítettek.⁶²⁴ Ennek fényében hatványozottan fontos a kérdést feltenni, miért tartották fontosnak a honfoglalók ezeket a kereszteteket megszerezni, megtartani és a sírokban mellékletként elhelyezni, ha nem valamiféle vallási okból? Amennyiben az utóbbi kutatók válaszát adom e feltett kérdésre, hogy „divatból”, akkor az tűnik magyarázatra szoruló kérdésnek, hogyan nem vált általánosabbá, mint például a hajkarika viselete – különösen annak fényében, hogy másolták is e tárgyakat,⁶²⁵ – illetve miért nem változott meg a XI. századra?

Révész László és az ő nyomán Langó Péter érvként hozzák fel a keresztetek kereszténységgel, bizánci kereszténységgel való kapcsolata ellen, hogy ezek a keresztetek nem a korai egyházi központok területén és környékén kerülnek elő főként.⁶²⁶ E felvetés problémáját abban látom, hogy a keleti térítés nyomait a nyugati egyházi (püspöki) központokban keresi, miközben ezek helyileg elkülönültek. Az egyetlen eset, ahol egy időben együttesen figyelhető meg a két rítus, Veszprém városa, mely egyben volt korai egyházi – püspöki – központ, valamint a veszprémvölgyi monostor révén a keleti kereszténység is képviseltette magát. Feltehetőleg éppen ennek köszönhető, hogy itt több bizánci kereszt is előkerült.

A kereszt ebben a korszakban a hit kifejezője, a keresztény vallás legfőbb szimbóluma volt, mely – ellentétben napjaink szokásával – nem volt divatékszer, hanem meggyőződés, hovatartozás jelzésére szolgált. Ebből következőleg akár Jeruzsálemben, illetve a Szentföldön készült, akár egy utánzatokat gyártó közelebbi műhely terméke volt, mindenképp a hitbeli hovatartozást jelezte a külvilág felé viselője, használója részéről.⁶²⁷

A keresztetek a honfoglalás kori sírok esetében a kereszténység egyes elemeinek, szokásainak, gondolkodásban való megjelenésének korai stádiumát jelzik, mikor már az új vallás is teret hódít, de még a régi is jelen van. Ennek tudható be, hogy a mindenkori társadalmak leg-

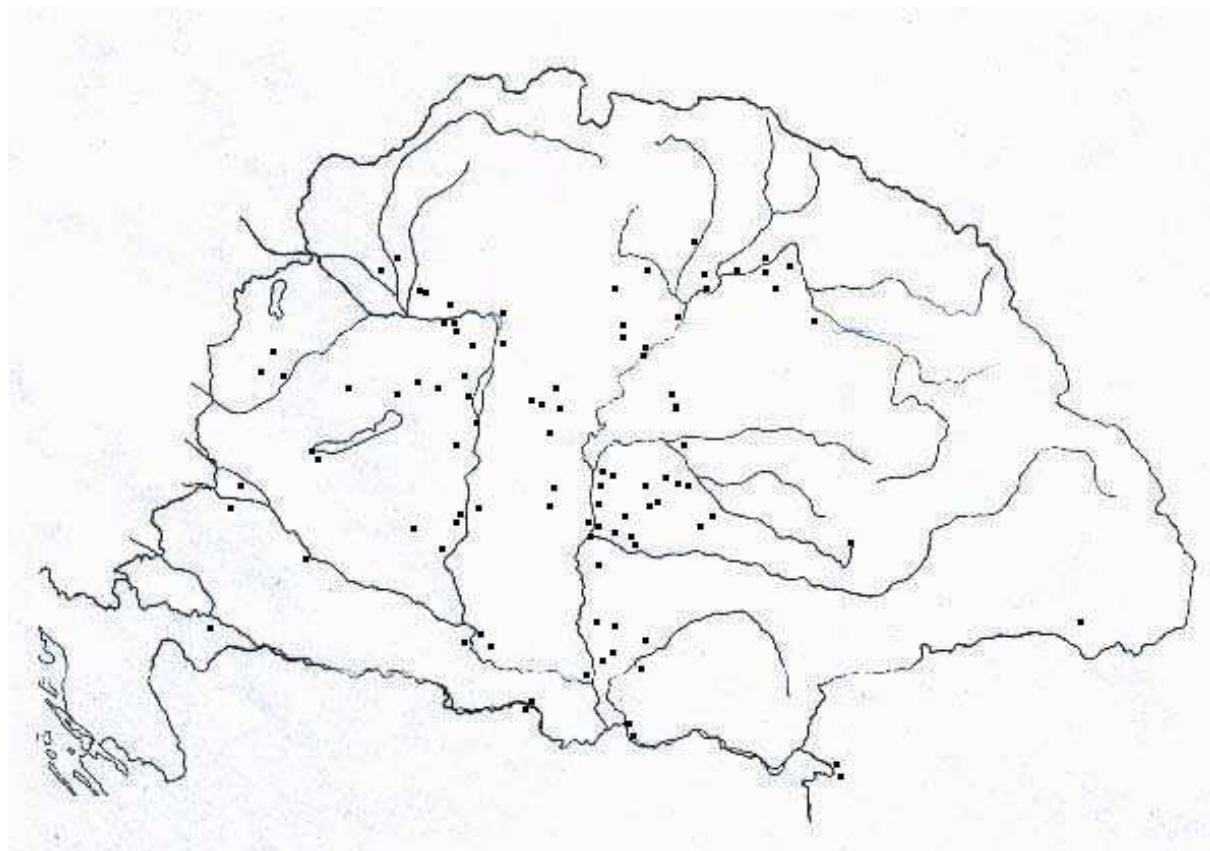
⁶²⁴ Így például SELMECZI 1996. 119.

⁶²⁵ Itt visszautalnék Lovag Zsuzsa által harmadik típusként, csoportként kezelt másolatok kérdésére. A másolatok már megjelentek a X. században, ami ugyancsak a keresztetek iránti érdeklődést jelzi.

⁶²⁶ Révész László 2009-ben a VI. Medievisztikai PhD-konferencián vetette fel a keresztetekről tartott előadásomat követő hozzászólásában. LANGÓ 2010. 453.

⁶²⁷ Egy mai példával szemléltetve a helyzetet. Napjainkban a római katolikusok közt szokás elhunyt hozzátartozóik összekulcsolt kezére rózsafüzért fonnai. A szokás nem fordul ugyan elő minden római katolikus temetkezésben, de nincs rá példa, hogy akár egy református, vagy egy zsidó temetkezésébe divatból rózsafűzér kerülne.

sérülékenyebb, legvédtelenebb részénél, azaz a gyermekek sírjaiban jelenik meg elsőként. Nyilván ezekben az esetekben nem a gyermek, hanem a szülő nézetét fejezi ki.

IV.2.5. – Egyszerű és ereklyetartó mellkeresztek

A keresztek jelenléte egyfajta szinkretista állapotot jelez, a két vallás együttes jelenlétét, fokozatos térhódítását. Emiatt figyelhető meg pogány mellékletes sírokban, mert elkezdődött az új vallás befogadása. Miután ez a kereszténység terjedésének, és nem terjesztésének időszaka, a lassú térhódítás jellemző rá.

A későbbiekben már a kereszténység meghonosodásáról van szó, mikor a folyamatban lévő krisztianizáció fokozatosan szorítja ki a régi vallást, de egyes elemei még szokásszinten továbbélnek, fennmaradnak. Ennek tudható be az a jelenség, hogy mind a magyar, mind az általam vizsgált bolgár temetőkből a krisztianizáció megindulását követően egy vagy akár több évszázad múltán is még jelen vannak a pogány mellékletek (például amulettek) is, és csak fokozatosan tűnnek el a sírok mellékletei közül. Másik lehetőség, hogy egyes elszigetelt esetekben még fennmarad a pogány hit és a felülről támogatott krisztianizáció hatására megkereszteltek temetkezésében az amulett ezt a még rejtve továbbélő pogány hitet jelzi.

IV.2.6. – Egyszerű és ereklyetartó keresztek a kora Árpád-korban (leletkataszter)

TEMETŐ	DÁTUM ⁶²⁸	ÖSSZ. sír		LEÍRÁS	IRODALOM
Algyő [Cs]	X. 2 fele	83	105.	Gyermeksír. Melléklet: aranyozott ezüst hajfonatkorong, <i>díszítetlen ólom egyszerű mellkereszt a nyakában</i> , szemfedő, ruhadísz.	KÜRTI 1978–1979. 323–347., KÜRTI 2001. 23., LANGÓ–TÜRK 2004. 429., RÉVÉSZ 2006. 48., 61., RÉVÉSZ 2010. 198.
Bács [Sr]	XI.(–)	x	S	Sír. Melléklet: kis bronz harang, <i>ezüst egyszerű mellkereszt</i> , ezüst nyakperek bronz csüngővel, öt hurkos-kampós bronz nyakperek.	GUBITZA 1910. 169–172., FÉK 1962. 21. No. 27., STANOJEV 1989. 22–23., RÉVÉSZ 2006. 61., RÉVÉSZ 2010. 198.
Balatonmagyaród–Felső–Koloni dűlő [Z]	XI. 2. fele	x	213.	Kisgyermek sírja. Melléklet: <i>ólm egyszerű mellkereszt</i> mellkason.	LANGÓ–TÜRK 2004. 429., RÉVÉSZ 2010. 198.
Begaszentgyörgy [Sr]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt egyik oldalának töredéke</i> .	JOCA BAKALOV GYŰJTEMÉNYE
Békéscsaba–Jamina [B]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt</i> .	OBERSCHALL 1953. 216., 248., SZATMÁRI 1995. 225–226., PETROVIČ 2001. 320. No. 598., RÉVÉSZ 2003. 96., RÉVÉSZ 2006. 49., RÉVÉSZ 2010. 190.
Besenyőtelek–Tepélypuszta II. temető [H]	X.	14	1.	Női váz. Melléklet: rombusz alakú ingnyak-díszek, csepp alakú ezüst hajkarika, tömör bronz fülesgomb, <i>ólm egyszerű mellkereszt a bal kulcscsonton</i> .	FODOR 1996. 384., BUZA 2007. 75–83., RÉVÉSZ 2008. 63–70., RÉVÉSZ 2010. 198.
Bicske–Nagyegyháza [F]	XI.	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus)</i> .	LOVAG 1999. 25–26. No. 16., RÉVÉSZ 2006. 49., RÉVÉSZ 2010. 198.
Borsád, bencés apátság [Ve]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>egyszerű mellkereszt</i> .	OBERSCHALL 1953. 213., 247., RÉVÉSZ 2003. 106., RÉVÉSZ 2006. 61., RÉVÉSZ 2010. 198.
Cece–Menyődpuszta [F] ⁶²⁹	XI–XIII. (X. vége)	x	TSz [S]	Szórvány: <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt</i> .	OBERSCHALL 1953. 234., 250., LOVAG 1980. 363., PETROVIČ 2001. 328. No. 619., RÉVÉSZ 2003. 98., LANGÓ–TÜRK 2004. 429., RÉVÉSZ 2010. 190.
Cegléd–Nyúlfelehalom [P]	XI–XIII.	52	Tsz	Szórvány: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt hátlapja</i> .	FÉK 1962. 27. No. 141., TARI 1995. 68–71., 78–91., 183–187., RÉVÉSZ 2006. 49., RÉVÉSZ 2010. 198.
Cikó [T]	X. vége	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt</i> .	LOVAG 1980. 363., PETROVIČ 2001. 337. No. 642., RÉVÉSZ 2003. 104., LANGÓ–TÜRK 2004. 429., RÉVÉSZ 2006. 61., RÉVÉSZ 2010. 190.
Csanádpalota [Cs]	XI–XII.	27	S	Sír. Mellékletek: pontkörös díszítésű lépcsős fejű gyűrű, s-végű	FÉK 1962. 28. N o. 163., SZATMÁRI 1995. 240–242., BÁLINT

⁶²⁸ Az egyszerű mellkeresztek esetében a datálás Langó–Türk 2004. alapján, egyébként az ásatási publikációk datálása alapján.

⁶²⁹ Feltételezhető, hogy ez is temetőbeli szórványlelet, vagy eredetileg sírból származik, ugyanis Cece–Menyődpuszta, Templomdombon egy Árpád-kori templom körüli temető sírjait tárták fel. FITZ 1962. 55–56.

				hajkarika, Kálmán denára, karperec, két pityke, fülesgomb, <i>bronz ereklyetartó mellkereszt áldást osztó férfi képével, a felső szárán betűk nyomai.</i>	1991. 240–242., RÉVÉSZ 2003. 100., RÉVÉSZ 2006. 49., RÉVÉSZ 2010. 198.
Detta–temető [Ro] ⁶³⁰	X. 3. harmada / XI. eleje	x	S	Sír. Melléklet: <i>bizánci ólom egyszerű mellkereszt</i> , fülbevaló alsó része: alsó ívén két pár gyöngykoszorúval és kétoldali fürttel díszített fülbevaló bronz öntött utánzata (köttlach-i típusú), alsó ívén zomán-cos, félhold alakú fülbevaló, felső karikája hiányzik, filigrándíszes bronz gomb.	KÁRÁSZ 1896. 226–232., HAMPEL 1900. 616–618., HAMPEL 1905. II. 529–531., FÉK 1962. 31. No. 227., LOVAG 1980. 363., BÁLINT 1991. 218. No. 59., PETROVIČ 2001. 314. No. 582, RÉVÉSZ 2003. 98., LANGÓ–TÜRK 2004. 429., RÉVÉSZ 2006. 61., GÁLL 2008. 47–48., RÉVÉSZ 2010. 198.
Dunaalmás [KE]	X. 1. fele	13	S	Sír. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt</i> , nyílcsúcs, kés, csiholó, ezüst övveretek, gyöngy, kauri kagyló, vésett ezüst korong.	FÉK 1962. 32–33. No. 251., BÍRÓ–KRALOVÁNSZKY 1959a. 209., BÍRÓ–KRALOVÁNSZKY 1959b. 53., TETTAMANTI 1975. No. 45., RÉVÉSZ 2006. 49., RÉVÉSZ 2010. 198.
Dunapentele–Öreghegy [F]	XI.	Te	TeSz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus).</i>	OBERSCHALL 1953. 217., 248., BÓNA 1971b. 148., BÓNA 1973. 80., BÓNA 1991. 35., LOVAG 1999. 23–24. No. 5., PETROVIČ 2001. 322. No. 602., RÉVÉSZ 2003. 101., RÉVÉSZ 2006. 50., RÉVÉSZ 2010. 198.
Dunaszekcső [BK]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 247., RÉVÉSZ 2003. 106., RÉVÉSZ 2006. 50., RÉVÉSZ 2010. 190.
Eger környéke [H]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 216–217., PETROVIČ 2001. 321. No. 599., RÉVÉSZ 2003. 103., RÉVÉSZ 2006. 50., RÉVÉSZ 2010. 190.
Eger környéke [H]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 248., PETROVIČ 2001. 321. No. 600., RÉVÉSZ 2003. 103., RÉVÉSZ 2006. 50., RÉVÉSZ 2010. 190.
Érsekcsanád–hajóállomás [BK]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt.</i>	FÉK 1962. 35. No. 289., RÉVÉSZ 2003. 98., RÉVÉSZ 2006. 50., RÉVÉSZ 2010. 190.
Farkasd [Sr]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>egyoldalas, görögkereszt alakú egyszerű mellkereszt, rajta egy orante tartású alak (Krisztus).</i>	JOCA BAKALOV GYŰJTEMÉNYE
Felgyő–Gedahalom [Cs]	X. vége	45	45.	Fiatalabb lány sírja. Mellékletek: <i>füles öntött bronz egyszerű mellkereszt, előlapján domborítással jelzett orante tartású alak</i> , nyitott hegyesedő végű ezüst gyűrű, gyöngyök.	PÁRDUZ 1944–1945. 131–136., SZÓKE 1962. 30. No. 9., FÉK 1962. 36. No. 311., BÁLINT 1991. 216. No. 42a., LANGÓ–TÜRK 2004. 429., RÉVÉSZ 2006. 61., RÉVÉSZ 2010. 198.
Felsőjattó [Sk]	X.	x	S	Sír. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt.</i>	SZÓKE 1962. 62., TOČIK 1968. 168., TOČIK 1971. 168., RÉVÉSZ 2003. 96., RÉVÉSZ 2006. 50., RÉVÉSZ 2010. 198.

⁶³⁰ Gáll Erwin szerint a kereszt részből készült, valamint további leleteket ismertet: kisméretű sima S-végű hajkarika bronzból, csüngős veret négy darab csüngője és öt darab verete, bronzkorong, sokszögátmetszetű gyűrű bronzból, szív alakú övveret, csüngős veret bronzból.

Felsőszentivánpusztá – Bagodi dűlő [F]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 217., 248., RÉVÉSZ 2003. 103., RÉVÉSZ 2006. 50., RÉVÉSZ 2010. 190.
Füzesabony–Réti tanya [H]	XI. 1. harmada	1	1.	Kislány sírja. Mellékletek: <i>egyszerű mellkereszt</i> (elveszett) <i>állcsont alatt</i> , agyagedény (etnikumjelző, vsz. besenyő).	FOLTINY 1885. 125., NAGY 1969a. 138., RÉVÉSZ 2006. 62., RÉVÉSZ 2008. 181., RÉVÉSZ 2010. 198.
Galánta–Kertalja [SK]	X. 2. fele	Sz	Sz	Szórvány: <i>ólom egyszerű mellkereszt.</i>	LANGÓ–TÜRK 2004. 429., RÉVÉSZ 2010. 190.
Gyula–Téglagyár [B]	XI–	~170	S/Tsz	Lelet: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 213., 247., BAKAY 1978. 175., KOVÁCS 1989. 170., BÁLINT 1991. 221–222. No. 85a., SZATMÁRI 1995. 222–225., RÉVÉSZ 2003. 100., LANGÓ–TÜRK 2004. 429., RÉVÉSZ 2006. 51., RÉVÉSZ 2010. 198.
Gyulafehérvár–Császár forrása [Ro]	X. 2. fele	129	24.	Sír. Melléklet: <i>egy kettős ereklyetartó mellkereszt bronzból.</i>	GÁLL 2008. 122–124.
Gyulavarsánd–Laposhalom [Ro]	XI.	71	S	Sír. Mellékletek: 4 szálból font ezüst nyakperek töredéke, karperek, kengyel, hajkarikák, gyűrűk, öt érem (két Salamon denár, egy Géza dux denár, egy XII. századi bécsi fillér hamisítvány és egy meghatározatlan Árpád-kori pénz), <i>X–XI. századi bronz ereklyetartó mellkereszt</i> , két szálból sodrott ezüst nyakperek.	DOMONKOS 1908. 71., ROSKA 1941. 51–52., OBERSCHALL 1953. 216., 248., POPESCU 1956. 125–143., FÉK 1962. 82. No. 1190., TETTAMANTI 1975. No. 326., SZATMÁRI 1995. 225–226., MEDGYESI 1995. 98–118., BÁLINT 1991. 222., PETROVIČ 2001. 320. No. 598., RÉVÉSZ 2003. 99., RÉVÉSZ 2006. 51., GÁLL 2008. 138–159., RÉVÉSZ 2010. 198., MRT 10.1. 325. 2/xxxii.
Hajdúdorog–Gyulás [HB]	X. 2. fele	x	19.	Lánygyermek sírja. Mellékletek: <i>bizánci típusú díszítetlen, bronz egyszerű mellkereszt.</i>	FODOR 1996. 229–230., RÉVÉSZ 2003. 102., LANGÓ–TÜRK 2004. 429., RÉVÉSZ 2006. 62., RÉVÉSZ 2010. 198.
Hajdúdorog–(Szállásföld)–Temetőhegy [HB]	970–1130	602	S	Sír. Mellékletek: pénz halotti obulusként: I. István, Béla dux, I. Béla, Salamon, Géza dux, I. Géza, I. László, Könyves Kálmán és II. Béla pénzek, <i>egyszerű mellkereszt.</i>	SÖREGI 1936. 71–72., DJ 1938. 46., FÉK 1962. 39. No. 371., TETTAMANTI 1975. No. 282., FODOR 1978. 284, FODOR 1980. 250., FODOR 1982a. 308., FODOR 1983. 303., FODOR 1984. 275., FODOR 1986. 280., FODOR 1996. 226–227., RÉVÉSZ 2003. 102., FODOR 2005. 200–201.
Hódmezővásárhely [Cs]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 218., SZATMÁRI 1995. 234–236., RÉVÉSZ 2003. 104., RÉVÉSZ 2006. 51., RÉVÉSZ 2010. 190.
Homokrév [Sr]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt egyik oldalának (flt. előlap) töredéke.</i>	JOCA BAKALOV GYŰJTEMÉNYE
Ibrány–Esbóhalom [SzSzB]	X–XI. (X. 2 fele)	269	197/a.	16-18 éves lány sírja. Mellékletek: három vékony szálból sodrott hurkos-kampós bronz torques, nyitott ezüst hajkarika, 66 darabból álló gyöngysor, lánc végén átfúrt róka fog-csüngő, <i>egyenlő szárú ólom egyszerű mellkereszt</i> , két üreges öntött füles bonzgomb, két	ISTVÁNOVITS 1986. 281., ISTVÁNOVITS 1996. 25–46., FODOR 1996. 145–146., ISTVÁNOVITS 2003. 71–112., LANGÓ–TÜRK 2004. 429., RÉVÉSZ 2010. 198.

				domborított aranyozott ezüstkorong, kaftándíszveret, vaseszköz, aranyozott ezüst négy szív alakú csüngő, bronzcsörgő, három bronzgomb, lemezes ezüst karperec, három bronz huzalkarperec, két hegyesedő végű nyitott bronz bokaperec.	
Ikervár–Virág utca [V]	X–XI. (X. 2 fele)	~200	112.	4-5 éves kislány sírja. Mellékletek: nyakában: vasláncocska töredékei, átfúrt IV. századi római bronzpénz (308–313), <i>öntött ólom egyszerű mellkereszt</i> .	KISS 2000. 41–83., LANGÓ–TÜRK 2004. 429., RÉVÉSZ 2006. 48., 62., RÉVÉSZ 2010. 198.
Inárcs, Szent György templom [P]	XI–XII.	x	Tsz	Szórvány: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt előlapjának töredéke</i> a szentélybeli sír feletti betöltési rétegből.	TARI 2000. 152., RÉVÉSZ 2010. 198.
Jankafalva [HB]	X. vége	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt</i> .	OBERSCHALL 1953. 234., 250., LOVAG 1980. 366., LOVAG 1999. 29. No. 31., PETROVIČ 2001. 326. No. 614., RÉVÉSZ 2003. 105., LANGÓ–TÜRK 2004. 429., RÉVÉSZ 2006. 62., RÉVÉSZ 2010. 190.
Jászdózsa–Kápolnahalom [JNSz] ⁶³¹	XI–XVI.	x	TSz [S]	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt</i> .	STANCIK 1975. 169., RÉVÉSZ 2006. 51., RÉVÉSZ 2010. 190.
Kecskemét környéke [BK]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt</i> .	OBERSCHALL 1953. 213., 229., 247., RÉVÉSZ 2003. 100., RÉVÉSZ 2006. 51., RÉVÉSZ 2010. 190.
Kecskemét–Városház, Szarvas tanya [BK] ⁶³²	X. 2 fele	4	S	Sír: bronz hajkarikák, színes üveggyöngy, <i>kereszt alakú ólom amulett (egyszerű mellkereszt)</i> , átfúrt farkas szemfog, vaskés, vascsat, négy bronz fülesgomb.	H. TÓTH 1973. 73., HORVÁTH 1993. 326., LANGÓ–TÜRK 2004. 429.
Kiskunfélegyháza–Kántordomb [BK]	X–XI. (X. vége)	56–61	S	Sír. Melléklet: sodrott és sima drótból hajlított bronz torquesek, gyűrűk, I. András denára, korong alakú ruhadíszek szív alakú csüngőkkel, hajkarikák, <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt</i> , hajkarikák, edény.	OBERSCHALL 1953. 216., 248., H. TÓTH–BICZÓ 1976a. 60., H. TÓTH–BICZÓ 1976b. 299–300., FODOR 1996. 330–331., PETROVIČ 2001. 319. No. 594., RÉVÉSZ 2003. 99., RÉVÉSZ 2006. 62., RÉVÉSZ 2010. 199.
Kiskunhalas–Bodoglár/Bodola [BK]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>zománcos bronz egyszerű mellkereszt</i> .	HAMPEL 1902. 305–306., HAMPEL 1905. II. 646–647., HAMPEL 1907. 119., FÉK 1962. 48. No. 565., BALINT 1991. 234. No. 127., RÉVÉSZ 2006. 62., RÉVÉSZ 2010. 190.
Kloštar, žup. Požeško–Slavonska [Hr]	X. 2. fele– XI. eleje (X. vége)	x	2.	Sír. Mellékletek: fülbevalópár, <i>bronz egyszerű mellkereszt</i> .	HAMPEL 1900. 651–652., HAMPEL 1907. 170–172., FÉK 1962. 49. No. 581., OBERSCHALL 1953. 236., SZÓKE 1962. 62., LOVAG 1980. 366., RÉVÉSZ 2003. 97., LANGÓ–TÜRK 2004. 429., RÉVÉSZ 2006. 62., RÉVÉSZ 2010. 199.

⁶³¹ Jászdózsa–Kápolnahalmon egy XI–XVI. századi templom körüli temetőt tártak fel, a kereszt tartozhat e temető leletanyagához. BÓNA 1972. 70–71.

⁶³² Két férfi és egy kettős temetkezés: egy nő-lánygyermek.

Kloštar Podravski–Pijeski, žup. Požeško–Slavonska [Hr]	X. vége	Is	Is	Lelet: <i>egyszerű mellkereszt.</i>	PETROVIĆ 2001. 192. No. 264., LANGÓ–TÜRK 2004. 430.
Kosztol [Sr]	XI. 2. fele–XII. eleje	Is	Is	Lelet: <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt.</i>	LANGÓ–TÜRK 2004. 430., RÉVÉSZ 2010. 190.
Majs–Udvari rétek [Ba]	960/970–XI/XII.	1137	234.	Gyermeksír. Mellékletek: hat üveggyöngyből nyaklánc, <i>bizánci egyszerű mellkereszt</i> , tyúktójas héjtöredékei.	LOVAG 1980. 366., KISS 1983. 73–236., KOVÁCS 1989. 43–44., PETROVIĆ 2001. 314. No. 583–584., 315. No. 586., RÉVÉSZ 2003. 106., LANGÓ–TÜRK 2004. 430., RÉVÉSZ 2006. 63., RÉVÉSZ 2010. 199.
			275.	Gyermeksír. Mellékletek: üveg gyöngysor, <i>ónlemezről készült egyszerű mellkereszt</i> , I. Béla dux ezüst denárja.	
			770.	Gyermeksír. Mellékletek: <i>bizánci öntött bronz egyszerű mellkereszt</i> , nyitott bronz karika.	
			1031.	Gyermeksír. Mellékletek: két bronz s-végű karika, két ezüst s-végű karika, bronz lunula, mille-fiori gyöngyszem, <i>bizánci bronz egyszerű mellkereszt</i> , ⁶³³ aranyfűst bevonásos üveggyöngyök, gerezdes bronz fülesgomb, zárt bronz gyűrű, házisertés csonttöredékei.	
Makó [Cs]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt.</i>	SZATMÁRI 1995. 226–227., RÉVÉSZ 2003. 102., RÉVÉSZ 2006. 51–52., RÉVÉSZ 2010. 190.
Mindszent–Koszorúsdülő [Cs]	X. 2. fele	3	1.	Gyermeksír. Mellékletek: lócsontok, nyitott fülbevaló karika, rajtuk egy-egy kauri csiga, nyakon: két szemesgyöngy és <i>egyenlő szárú bronzlemez ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 236., 249., SZÓKE 1962. 62., FÉK 1962. 53. No. 666, LOVAG 1980. 366., PETROVIĆ 2001. 331. No. 625, RÉVÉSZ 2003. 95., LANGÓ–TÜRK 2004., RÉVÉSZ 2006. 47., 52., RÉVÉSZ 2010. 199.
Miskolc–Repülőtér [BAZ]	X. 2. fele	21	8.	Férfisír. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 218., 237., MEGAY 1956. 4., 14., MEGAY 1959. 240., MEGAY 1960. 82–83., FÉK 1962. 54. No. 674./? No. 1042., KOVALOVSKI 1965. 187., VÉGH 1970. 80–82., LOVAG 1971. 150., LOVAG 1982. 160., SZATMÁRI 1995. 239–240., LOVAG 1999. 25. No. 13, PETROVIĆ 2001. 323. No. 605, RÉVÉSZ 2003. 98., RÉVÉSZ 2006. 52., RÉVÉSZ 2010. 199.
Mitrovica–Mačvanska [Sr]	X. vége – XI. eleje	x	Tsz	Szórvány: <i>nagyméretű, öntött bronz egyszerű mellkereszt.</i>	RÉVÉSZ 2003. 100., LANGÓ–TÜRK 2004. 430., RÉVÉSZ 2010. 199.
			Tsz	Szórvány: <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt.</i>	
			Tsz	Szórvány: <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt.</i>	

⁶³³ Másutt 220. sírként publikálva. Langó–Türk szerzőpáros Bónára hivatkozva jelzi, hogy a tévesen 220. sírleletként jelzett (azonban sírleírásoknál már helyesen szereplő) kereszt a 234. sírhoz tartozik.

			Tsz	Szórvány: <i>bronz egyszerű mellkereszt.</i>	
Muhi [BAZ]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>egyszerű mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 249., RÉVÉSZ 2003. 106., RÉVÉSZ 2006. 63., RÉVÉSZ 2010. 190.
Nagylak [Cs]	XI.	27	S	Sír. Mellékletek: <i>ereklyetartó mellkereszt egyik lapja</i> , meghatározatlan ezüst denár, s-végű hajkarika, fülesgomb, gyűrű, karperec.	JÓSA 1892. 171–173., BÁLINT 1937b. 28., OBERSCHALL 1953. 213., 228., 247., FÉK 1962. 56. No. 717., 59. No. 764, LOVAG 1980. 367., BÁLINT 1991. 241–242. No. 181., PETROVIČ 2001. 320. No. 596., RÉVÉSZ 2006. 52., RÉVÉSZ 2010. 199.
Nemeshany [Ve]	X. vége	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt, elveszett.</i>	OBERSCHALL 1953. 234., 250., LOVAG 1980. 366., PETROVIČ 2001. 327. No. 618., RÉVÉSZ 2003. 106., LANGÓ–TÜRK 2004. 430., RÉVÉSZ 2006. 63., RÉVÉSZ 2010. 190.
Novi Banovci [Sr]	XI. 2 fele–XII. eleje	Sz	Sz	Szórvány: <i>bronz egyszerű mellkereszt.</i>	LANGÓ–TÜRK 2004. 430., RÉVÉSZ 2010. 190.
Novi Banovci [Sr]	XI.	Is	Is	Lelet: <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt.</i>	LANGÓ–TÜRK 2004. 430., RÉVÉSZ 2010. 190.
Nyírkársz–Garahalom [SzSzB]	XI.	1	1.	1. bolygatott sír. Mellékletek: <i>kisméretű, öntött bronz egyszerű mellkereszt.</i>	HAMPEL 1900. 629–630., HAMPEL 1905. II. 539., SUPKA 1915. 136–137., BÁLINT 1937b. 28., NyMK 1958. 51., 87–91., FÉK 1962. 56. No. 717., 59. No. 762., TETTAMANTI 1975. No. 189., BÁLINT 1991. 241–242., RÉVÉSZ 2003. 97., RÉVÉSZ 2006. 52., RÉVÉSZ 2010. 199.
Nyírkársz–Márky és Fülöp földek [SzSzB]	XI.	5	S	Sír. Mellékletek: I. István, Péter és I. László denárai, halántékgyűrű, <i>kis bronz ereklyetartó mellkereszt.</i>	JÓSA 1892. 171–173., 274., HAMPEL 1907. 173., OBERSCHALL 1953. 236. (=KÁRÁSZ), SZÓKE 1962. 62., FÉK 1962. 59. No. 764., TETTAMANTI 1975. No. 191., LOVAG 1980. 376., LOVAG 1982. 162., LOVAG 1999. 29. No. 29., PETROVIČ 2001. 329. No. 621., RÉVÉSZ 2003. 97., LANGÓ–TÜRK 2004. 430., RÉVÉSZ 2006. 63., RÉVÉSZ 2010. 199.
Nyitra [Sk]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>arany egyszerű mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 238., SZÓKE 1962. 62., RÉVÉSZ 2003. 106., LANGÓ–TÜRK 2004. 430., RÉVÉSZ 2006. 64., RÉVÉSZ 2010. 190–191.
Ógyalla–Abadomb (Bagota) II. [Sk]	X. 2. fele–XI. vége (X. vége)	131	22.	Gyermeksír. Mellékletek: <i>egyoldalas bronz egyszerű mellkereszt, rajta karcolt orante tartású alak (32x26 mm).</i>	FÉK 1962. 42. No. 423., ČAPLOVIČ 1965. 237–247., TOČIK 1971. 184–190., 261–265., TETTAMANTI 1975. No. 26., REIHOLOCOVÁ 1976. 191–205., KOVÁCS 1989. 49–50., LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2006. 64., RÉVÉSZ 2010. 199.

Orlód [Sr]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>egyszerű mellkereszt.</i>	JOCA BAKALOV GYŰJTEMÉNYE
Orosháza [B]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus).</i>	FÉK 1962. 54. No. 674., PETROVIČ 2001. 315–316. No. 587., 587/1., RÉVÉSZ 2003. 105., RÉVÉSZ 2006. 52., RÉVÉSZ 2010. 190.
Órszentmiklós [P]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt.</i>	RÉVÉSZ 2006. 53., RÉVÉSZ 2010. 190., MRT 9. 260–261. 21/+ lelőhely
Pecseszentmárton [Ro]	XI. ?	x	S	Sír. Melléklet: <i>ereklyetartó mellkereszt, mindkét oldalán Krisztus képével, a kereszt négy szárán mellékalakok.</i>	FÉK 1962. 66. No. 894., RÉVÉSZ 2003. 97., RÉVÉSZ 2006. 53., RÉVÉSZ 2010. 199.
				Sír. Melléklet: <i>egy ereklyetartó mellkereszt töredéke.</i>	
Pécs [Ba]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>kék emailos, aranyozott bronz öntött egyszerű mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 229., LOVAG 1999. 30–31. No. 37., RÉVÉSZ 2006. 64., RÉVÉSZ 2010. 191.
Prahovo [Sr]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt.</i>	PETROVIČ 2001. 127. No. 68., RÉVÉSZ 2006. 53., RÉVÉSZ 2010. 190.
	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt.</i>	PETROVIČ 2001. 127. No. 69., RÉVÉSZ 2006. 53., RÉVÉSZ 2010. 190.
	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>kis egyszerű mellkereszt-enkolpion.</i>	MESTERHÁZY 1990. 100–103., PETROVIČ 2001. 126. No. 67., RÉVÉSZ 2006. 64., RÉVÉSZ 2010. 191.
Ptuj [Slo]	X. 3. harmada–XI. eleje	x	66.	Sír. Mellékletek: <i>kis bizánci egyszerű mellkereszt.</i>	SZÓKE 1962. 62., RÉVÉSZ 2003. 96., LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2006. 64., RÉVÉSZ 2010. 199.
Pusztaföldvár [B]	X. közepe–1077	x	S	Sír. Mellékletek: <i>füles bronz egyszerű mellkereszt stilizált alakkal, 4 szál bronzhuzalból és közbeiktatott filigránhuzalból sodrott, hurkos-kampós záródású, a végek előtt vékony huzaltekerccseléssel összefogott nyakperek (ø 15,5–16,8 cm), négyszög átmetszetű bronz huzalból készült hurkos-kampós nyakperek ráhúzott gyűrűvel (ø 13–16 cm), két 2 szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek, pénz (I. László, I. Béla), négy bronz karperek, bronz lunula, tizenegy csüngős veret, bronz gyűrű, négy sodrott karika, tizenkilenc s-végű karika, három vastagabb és négy vékonyabb nyitott bronz karika, nyolc gyöngy.</i>	RÉTHY 1898. 128–131., HAMPEL 1900. 583–585., HAMPEL 1905 II. 505–509., OBERSCHALL 1953. 236., 250., SZÓKE 1962. 62., FÉK 1962. 63. No. 839., LOVAG 1980. 366., BÁLINT 1991. 210. No. 6., FODOR 1996. 299., LOVAG 1999. 28. No. 28, PETROVIČ 2001. 316–317. No. 588., 588/1., RÉVÉSZ 2003. 97., RÉVÉSZ 2006. 64., RÉVÉSZ 2010. 200.
Püspökladány–Eperesvölgy [HB]	X–XI. (X. vége)	637	95.	5 éves gyermek sírja. Melléklet: <i>vascsörgő, hét szem üvegpaszta gyöngy, bronz bizánci egyszerű mellkereszt (m: 2,3 cm, sz: 2,3 cm), két bronz csüngős ingnyakveret.</i>	NEPPER 1993. 207–226., FODOR 1996. 245–246., RÉVÉSZ 2003. 101., LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2006. 64., RÉVÉSZ 2010. 200.

			107.	4-5 éves gyermek sírja. Melléklet: bronz csüngős ingnyakdíszek, két egymásra hajló végű bronz karika, <i>öntött bronz bizánci egyszerű mellkereszt</i> (h: 5,4 cm, sz: 2,8 cm), Szent István körülnyírt denára a bal kézfej helyén, öntött bronzlunula, kerek óncsüngő, bronz huzal-karperec, pasztagyöngy, nyitott, egymásra hajló végű bronzgyűrű.	
Sándorfalva–Eperjes [Cs]	X. 2–3. harmada	105	14.	Női sír. Mellékletek: <i>ólomötvözetből készült bizánci egyszerű mellkereszt a nyakában.</i>	GALÁNTA 1981. 273., FODOR 1982b. 309., FODOR 1985. 17–33., FODOR 1996. 348–349., VÁLYI 2000. 368., RÉVÉSZ 2003. 99., LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2006. 48., RÉVÉSZ 2010. 200.
Sárrétudvari–Hízóföld [HB]	X.	262	199.	Gyermezsír. Mellékletek: <i>bizánci ereklyetartó mellkereszt, öntött bronz</i> (7,7x5,4 cm).	NEPPER 1993. 207–226., FODOR 1996. 257–277., NEPPER 1996. 47–56., NEPPER 2002. 296–389., RÉVÉSZ 2003. 101., RÉVÉSZ 2006. 53., RÉVÉSZ 2010. 200.
Szakony–TSZ Tejgazdaság [GyMS]	X–XI. (X. vége)	több 100	9.	Férfisír. Mellékletek: <i>kisméretű bronz egyszerű mellkereszt, stilizált corpusszal, hátlapja sima</i> (h: 6,5 cm, sz: 4,2 cm, sírföldből).	DIENES 1972., GÖMÖRI 1972. 263., GÖMÖRI 1973. 273., LOVAG 1980. 367., GÖMÖRI 1984. 81–108., RÉVÉSZ 2003. 105., LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2006. 64., RÉVÉSZ 2010. 200.
Szávaszentdemeter [Sr]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 238., 250., FÉK 1962. 67. No. 912., LOVAG 1980. 366., PETROVIČ 2001. 328. No. 620., RÉVÉSZ 2003. 100., LANGÓ–TÜRK 2004. 430., RÉVÉSZ 2006. 64., RÉVÉSZ 2010. 191.
Szeged–Öthalom [Cs]	X.	18	Tsz	Szórvány: <i>bizánci ereklyetartó mellkereszt.</i>	AÉ 1881. XIV., HAMPEL 1900. 580–583., HAMPEL 1905. II. 502–505., FÉK 1962. 72. No. 987., BÁLINT 1968. 48–64., KÜRTI 1983. 269–271., BÁLINT 1991. 251. No. 249a., SZATMÁRI 1995. 232–234., RÉVÉSZ 2003. 104., RÉVÉSZ 2006. 53., RÉVÉSZ 2010. 200.
Szegvár–Szőlőkalja [Cs]	X. 2. fele	72–77	32.	1 év alatti csecsemő sírja. Mellékletek: <i>bronz egyenlő szárú egyszerű mellkereszt, száraik vége kiszélesedik.</i>	SZABÓ 1976–1979. IV. 88–89., LÖRINCZY 1985. 141–162., LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2006. 64., RÉVÉSZ 2010. 200.
Székesfehérvár [F]	X/XI.	x	E.	Női sír. Mellékletek: <i>ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus).</i>	OBERSCHALL 1953. 222., 249., LOVAG 1971. 146., LOVAG 1982. 160., LOVAG 1999. 23. No. 1, PETROVIČ 2001. 324. No. 608, RÉVÉSZ 2003. 103., RÉVÉSZ 2006. 53., RÉVÉSZ 2010. 200.
Székesfehérvár [F]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>egyszerű mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 229., PETROVIČ 2001. 335. No. 638., RÉVÉSZ 2006. 64., RÉVÉSZ 2010. 191.
Szentes–Nagytóke–Jámborhalom [Cs]	XI.	37	6.	Gyermezsír. Mellékletek: <i>aranyozott bronz ereklyetartó mellkereszt sodronyzománc díszítéssel, öt üvegbetéttel, gyöngyök, pödrott végű ezüst karika.</i>	CSALLÁNY 1899. 21., CSALLÁNY 1905. 34–35., HAMPEL 1907. 209–211., OBERSCHALL 1953. 218., 237., 248., SZÓKE 1962. 62., FÉK 1962. 57. No. 730., SZATMÁRI 1995. 236–239., PETROVIČ 2001. 323. No. 606., RÉVÉSZ 2003. 96., RÉVÉSZ 2006. 54., RÉ-

					VÉSZ 2010. 200.
Szentes–Szentilona [Cs]	X–XI.	5	Tsz	Szórvány: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt, kiterjesztett karú Krisztus ábrázolással.</i>	SZÉLL 1942. 131., OBERSCHALL 1953. 228., 250., SZÖKE 1962. 61–62., FÉK 1962. 74–75. No. 1028., TETTAMANTI 1975. No. 362., LOVAG 1980. 367., BÁLINT 1991. 257. No. 292., PETROVIČ 2001. 337. No. 643., RÉVÉSZ 2003. 96., RÉVÉSZ 2006. 66., RÉVÉSZ 2010. 200.
Szentes–Szentlászló I., Tárkány Szűcs I. földje [Cs]	X–XI.	112	26.	Gyermeksír. Mellékletek: <i>kicsiny bronz egyszerű mellkereszt a jobb keze mellett</i> , két nyitott bronz hajkarika, sodrott bronz torques, rajta két ezüst karika, gyöngysor kauri csigákkal és csörgővel, bronz pityke, két fejes gyűrű.	CSALLÁNY 1939–1940. 23–24., SZÉLL 1941a. 233–244., LÁSZLÓ 1944. 118., NEMESKÉRI–LIPTÁK–SZÖKE 1953. 282., OBERSCHALL 1953. 213., 247., HUSZÁR 1954. 98., VÁNA 1954. 51–93., FEHÉR 1957. 269–318., SZÖKE 1962. 28–29. No. 1., 62., FÉK 1962. 74–75. No. 1028., TETTAMANTI 1975. No. 364., SZABÓ 1978–1979. 87., KOVÁCS 1989. 63., SZEMÁN 1989. 75–94., BÁLINT 1991. 257. No. 293., SZATMÁRI 1995. 227–229., RÉVÉSZ 2003. 95., LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2006. 47–48., 54., RÉVÉSZ 2010. 200.
			73.	Kisgyermek sírja. Mellékletek: sodrott nyakperek, Salamon denára, nyakban: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt a feje alatt</i> , néhány gyöngy, Diocletianus (vagy más 296-ig használt) Concordia Militum-típusú átlukasztott denarius.	
Sziszek [Sr]	–	Is	Is	Lelet: <i>bronz egyszerű mellkereszt.</i>	LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2010. 191.
Szob–Kiserdő [P]	X. 1. harmada–XI. eleje	82	60.	6 év körüli kislány sírja. Mellékletek: agyagedény, VII. Konstantinos Porphyrogennétos & II. Romanos (948–959) aranyozott bronz hamis solidusa, bronz s-végű hajkarika, egyélű vaskés, vas csipesz, nyaklác: tizenkét különböző gyöngy, áttört mészko korongocskák, bronz fél fülesgomb, <i>bronz egyszerű mellkereszt</i> , átfűrt vadkanagyar-amulett.	NEMESKÉRI 1946–1948. 382–384., HUSZÁR 1954. 99., SZÖKE 1962. 29. No. 5., FÉK 1962. 75. No. 1046., BAKAY 1967. 136–137., BAKAY 1970. 163–164., TETTAMANTI 1975. No. 165., BAKAY 1978. 6–52., 28–141., LOVAG 1980. 367., KOVÁCS 1983. 140., KOVÁCS 1989. 66–67., FODOR 1996. 409., RÉVÉSZ 2003. 98., LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2006. 66., RÉVÉSZ 2010. 200., MRT 9. 330–332. 26/31. lelőhely
Szob–Vendelin [P]	X. 1. harmada–XI. vége	142	18.	Idősebb férfi sírja. Mellékletek: <i>ereklyetartó bronz mellkereszt.</i>	NEMESKÉRI 1946–1948. 382–384., HUSZÁR 1954. 99., TÖRÖK 1956. 130., SZÖKE 1962. 29. No. 5., 62., FÉK 1962. 75. No. 1046., 1048., BAKAY 1967. 136–137., BAKAY 1970. 163–164., LOVAG 1971. 152., TETTAMANTI 1975. No. 165., BAKAY 1978. 6–52., 28–141., KOVÁCS 1983. 140., KOVÁCS 1989. 66–67., FODOR 1996. 409., LOVAG 1999. 26. No. 17., PETROVIČ 2001. 334. No. 635., RÉVÉSZ 2003. 98., RÉVÉSZ 2006. 54., RÉVÉSZ 2010. 200., MRT 9. 330–332. 26/31. lelőhely
Szőny [KE]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus).</i>	OBERSCHALL 1953. 217., 248., LOVAG 1999. 24. No. 6., PETROVIČ 2001. 322. No. 603., RÉVÉSZ 2003. 103., RÉVÉSZ 2006. 54., RÉ-

					VÉSZ 2010. 190.
	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>egyszerű mellkereszt.</i>	PETROVIČ 2001. 332. No. 628., RÉVÉSZ 2006. 66., RÉVÉSZ 2010. 191.
Tápióbicske [P]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus).</i>	LOVAG 1971. 148., LOVAG 1999. 24. No. 7., RÉVÉSZ 2006. 55., RÉVÉSZ 2010. 190.
Tatai bencés apátság [KE]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 213., 247., PETROVIČ 2001. 320. No. 597., RÉVÉSZ 2003. 104., RÉVÉSZ 2006. 55., RÉVÉSZ 2010. 190.
Telegd [Ro]	X. vége	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 237., 250., LOVAG 1980. 367., LOVAG 1982. 161., LOVAG 1999. 29–30. No. 32., PETROVIČ 2001. 329. No. 622., RÉVÉSZ 2003. 106., LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2006. 66., RÉVÉSZ 2010. 191.
Tiszaeszlár–Sinkahegy [SzSzB]	X–XI.	7	S	Sír. Melléklet: ezüst szíjvégdísz, ezüstlemez, vas balta, <i>kétoldalas ereklyetartó mellkereszt</i> , tizenegy cserépedény, ezüst szalagtöredék, kardpenge töredék, pasztagyöngy, aranyrozetta, három falevél alakú nyílhegy, agyaggyöngy, ezüst fülbevaló, két bronz csat.	JÓSA 1914. 172., OBERSCHALL 1953. 217., 228., 248., FÉK 1962. 79. No. 1117., FODOR 1996. 192–193., PETROVIČ 2001. 321. No. 601., RÉVÉSZ 2003. 98., RÉVÉSZ 2006. 55., RÉVÉSZ 2010. 201.
Tiszafüred–Nagykenderföldek [SzSzB]	950–970/980	180	S	Sír. Mellékletek: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	FODOR 1974. 321., FODOR 1975. 258–259., SZABÓ 1976. 59., FODOR 1977. 110., FODOR 1982. 311–314., 364. LVIII. t., FODOR 1989. 23–25., FODOR 1990. 20–22., 40., FODOR 1996. 290., LOVAG 1999. 23. No. 3, RÉVÉSZ 2003. 99., RÉVÉSZ 2006. 55., RÉVÉSZ 2010. 201.
			Tsz	Szórvány: <i>ékkőberakásos latin kereszt alakú egyszerű mellkereszt.</i>	FODOR 1975. 259., LOVAG 1980. 367., FODOR 1982. 364. LVIII. t., LOVAG 1999. 28. No. 27., PETROVIČ 2001. 338. No. 644., RÉVÉSZ 2003. 99., LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2006. 66., RÉVÉSZ 2010. 201.
Tiszakeszi–Szódadomb [BAZ]	X. 3. harmada–XI. eleje	Sz	Sz	Szórvány: <i>bronzlemezről kivágott egyszerű mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 237., 251., LOVAG 1980. 367., PETROVIČ 2001. 330. No. 623., RÉVÉSZ 2003. 102., LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2006. 66., RÉVÉSZ 2010. 191.
Tiszaölök–Rázompusztá I. [SzSzB]	XI. 2. fele	~150	103. (V 68)	Sír. Mellékletek: <i>ezüst egyszerű mellkereszt.</i>	AÉ 1952. 56., FÉK 1962. 80. No. 1134., TETTAMANTI 1975. No. 209., RÉVÉSZ 2003. 102., LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2006. 67., RÉVÉSZ 2010. 201.
Tiszaörvény–Templomdomb [SzSzB]	XI–XIII.	320	440.	Gyermeksír. Mellékletek: <i>öntött ereklyetartó mellkereszt, szárain 4 apostol, közepén Mária orante tartású alakja.</i>	HORVÁTH 1970. 126–133., HORVÁTH 1971. 34–36., LOVAG 1971. 148., TETTAMANTI 1975. No. 304., LOVAG 1999. 24. No. 8.,

					PETROVIČ 2001. 333. No. 630., RÉVÉSZ 2003. 104., RÉVÉSZ 2006. 55., RÉVÉSZ 2010. 201.
Tiszatarros [Sr]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt egyik oldalának (flt. előlap) töredéke.</i>	JOCA BAKALOV GYŰJTEMÉNYE
Tornóc [Sk] ⁶³⁴	IX–XI.	528	382.	Sír. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt</i> , vascsat töredékei.	TOČIK 1955. 490., TOČIK 1968. 58., TOČIK 1971. 135–184.
Tótkomlós–Komlós [B]	X. eleje– XI. 2. fele	21	S	Sír. Mellékletek: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	BÓNIS–BURGER 1957. 90., OLASZ 1959b. 35–36., OLASZ 1960a. 244., OLASZ 1960b. 114–115., FÉK 1962. 81. No. 1157–1158., DIENES 1965. 161., SZATMÁRI 1995. 230–232., RÉVÉSZ 2003. 103., RÉVÉSZ 2006. 55–56., RÉVÉSZ 2010. 201.
Vajszka–Gombosi út [Sr]	XI.	5	S	Sír. Mellékletek: <i>aranyozott bronz egyszerű mellkereszt</i> , karperecek, gyűrűk, s-végű hajkarikák.	CZIRÁKY 1905. 64–66., FÉK 1962. 82. No. 1180., TETTAMANTI 1975. No. 257., BÁLINT 1991. 260. No. 319., RÉVÉSZ 2003. 100., RÉVÉSZ 2006. 67., RÉVÉSZ 2010. 201.
Vál [F]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>kisméretű egyszerű mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 236., 250., RÉVÉSZ 2003. 105., RÉVÉSZ 2006. 67., RÉVÉSZ 2010. 191.
Vál környéke [F]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>aranyozott, öntött bronz egyszerű mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 234., LOVAG 1980. 367–368., LOVAG 1982. 162., LOVAG 1999. 30. No. 36., PETROVIČ 2001. 327. No. 616., RÉVÉSZ 2003. 105., RÉVÉSZ 2006. 67., RÉVÉSZ 2010. 191.
Valkóvár [Hr]	X. 2. fele– vége	x	378.	Gyermeksír. Mellékletek: <i>nagyméretű, öntött bronz egyszerű mellkereszt.</i>	VINSKI 1959. 99–109., LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2010. 201.
			388.	Gyermek sírja. Mellékletek: <i>ólom egyszerű mellkereszt nyaklánc részeként.</i>	LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2010. 201.
Várpalota–Simmelweis utca [Ve]	X. 2. fele	x	12.	Fiatalsírja. Mellékletek: <i>ólom egyszerű mellkereszt jobb oldalt a felső bordáknál</i> , varkocskarika, vaskés, szemes-gyöngy, vaskarika.	LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2010. 201.
Vatya [P]	X. 3. harmada– XI. eleje	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt.</i>	KISS 2000. 261–262., RÉVÉSZ 2003. 105., LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2006. 56., RÉVÉSZ 2010. 191.
Velem–Szentvid [V]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt.</i>	KISS 2000. 261–262., RÉVÉSZ 2006. 56., RÉVÉSZ 2010. 191.
Velika Horvatska [Hr]	XI. 2 fele–XII. eleje	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt.</i>	LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2010. 191.

⁶³⁴ Másutt: Felsőjattó–Tornóc lelőhely megjelöléssel.

Versec [Sr]	X. vége	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt.</i>	LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2010. 191.
Versec [Sr]	XI.	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt.</i>	LANGÓ–TÜRK 2004. 431.
Versec [Sr]	X. vége	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt.</i>	LANGÓ–TÜRK 2004. 431.
Versec [Sr]	X. 3. harmada– XI. eleje	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt.</i>	LANGÓ–TÜRK 2004. 431.
Veszprém környéke [Ve]	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt.</i>	KISS 2000. 261–262., RÉVÉSZ 2003. 102., RÉVÉSZ 2006. 56., RÉVÉSZ 2010. 191.
Veszprém–Madách utca [Ve]	X–XI. fordulója	11	1.	Férfi sír. Mellékletek: <i>töredékes vas egyszerű mellkereszt bronz berakással a mellén.</i>	OBERSCHALL 1953. 238., FÉK 1962. 83. No. 1206., PETROVIČ 2001. 331. No. 626., RÉVÉSZ 2003. 102., RÉVÉSZ 2006. 48., RÉ- VÉSZ 2010. 201., MRT 2. 240. 51/24. lelőhely
Veszprém–Nádortelep [Ve]	X. vége	Te	TeSz	Egy <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt</i> került elő két X–XII. századi kohó egyikéből.	OBERSCHALL 1953. 237., LOVAG 1980. 368., PETROVIČ 2001. 339. No. 646., RÉVÉSZ 2003. 101., LANGÓ–TÜRK 2004. 431., RÉVÉSZ 2006. 67., RÉVÉSZ 2010. 191.
Veszprém–„Váraj”–Temetőhegy [Ve]	X. vége	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött bronz egyszerű mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 229., LOVAG 1971. 146., LOVAG 1980. 368., LOVAG 1999. 23. No. 2., PETROVIČ 2001. 338. No. 645., RÉVÉSZ 2003. 101., LANGÓ–TÜRK 2004. 432., RÉVÉSZ 2006. 68., RÉVÉSZ 2010. 191.
Vésztő–Mágori halom, Csolt monostor [B]	XI–XII.	243	I. Tsz	Sír. Mellékletek: két I. László denár, <i>bronz ereklyetartó mellkereszt.</i> Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 212., 228., 247., JUHÁSZ 1972. 240–242., JUHÁSZ 1973a. 78–80., JUHÁSZ 1973b. 117–123., JUHÁSZ 1974. 214–218., JUHÁSZ–KRISTÓ 1973. 97–107., JUHÁSZ 1992. 95–105., SZATMÁRI 1995. 220–222., 229–230., JUHÁSZ 2000. 95–105., PETROVIČ 2001. 319. No. 595., RÉVÉSZ 2003. 99., 101., RÉVÉSZ 2006. 56., RÉVÉSZ 2010. 201., MRT 6. 184., 187. 12/15. lelőhely
Zalavár–Kápolna [Z]	XI. 2. fele–XII. eleje	x	74/96.	Gyermeksír. Mellékletek: <i>egyszerű mellkereszt</i> közvetlenül koponya- csontok mellett.	LANGÓ–TÜRK 2004. 432., RÉVÉSZ 2010. 201.
Zimándújfalu–Földvárpuszta [Ro]	X. vége	Sz	Sz	Szórvány: <i>öntött, bronz egyszerű mellkereszt, aranyozás nyomaival.</i>	LANGÓ–TÜRK 2004. 429., GÁLL 2008. 419–424.
Nógrád megye	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 247., RÉVÉSZ 2003. 106., RÉVÉSZ 2010. 190.
Ismeretlen lelőhely	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 247., RÉVÉSZ 2003. 106., RÉVÉSZ 2010. 190.
Ismeretlen lelőhely	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 247., RÉVÉSZ 2003. 107., RÉVÉSZ 2010. 190.
Ismeretlen lelőhely	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 247., RÉVÉSZ 2003. 107., RÉVÉSZ 2010. 190.

Ismeretlen lelőhely	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 247., RÉVÉSZ 2003. 107., RÉVÉSZ 2010. 190.
Ismeretlen lelőhely	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 247., RÉVÉSZ 2003. 107., RÉVÉSZ 2010. 190.
Ismeretlen lelőhely	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 247., RÉVÉSZ 2003. 107., RÉVÉSZ 2010. 190.
Ismeretlen lelőhely	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 247., RÉVÉSZ 2003. 107., RÉVÉSZ 2010. 190.
Ismeretlen lelőhely	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 247., RÉVÉSZ 2003. 107., RÉVÉSZ 2010. 190.
Ismeretlen lelőhely	–	Sz	Sz	Szórvány: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 247., RÉVÉSZ 2003. 107., RÉVÉSZ 2010. 190.
Ismeretlen lelőhely	X. vége	Sz	Sz	Szórvány: <i>kisméretű egyszerű mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 247., RÉVÉSZ 2003. 107., LANGÓ–TÜRK 2004. 432., RÉVÉSZ 2010. 190.
Ismeretlen lelőhely	X. vége	Sz	Sz	Szórvány: <i>kisméretű egyszerű mellkereszt.</i>	OBERSCHALL 1953. 247., RÉVÉSZ 2003. 107., LANGÓ–TÜRK 2004. 432., RÉVÉSZ 2010. 190.

IV.3. Obulusmelléletek

A pénzek mellékletként több módon fordulhatnak elő egy sírban: ékszerként, átfúrva, nyakláncba fűzve, halotti obulusként, szemfedőre varrva. Akkor van halotti obulusként elhelyezve, mikor szemre, kézbe, szájba helyezve, mellkasra vagy medencére téve található meg a sírban.

A halotti obulus háttérében négyféle gondolati tartalom húzódhat meg, amely miatt a sírba került: 1. klasszikus halotti obulusként, 2. túlvilági élethez útravalóként szolgált (étel-italmelléklet helyett, ún. Kharon-pénz), 3. szemfedőként, szem lezárása céljából, 4. halott ártó tekintetének eltakarására.⁶³⁵

A klasszikus obulus helyzet – amikor az elhunyt szájüregébe vagy egyik markába helyezték el, és onnan kerül elő az érme – az a szokás, amellyel kapcsolatban felvetették, hogy a keleti kereszténység temetkezési szokásainak körébe tartozik. Az érme átyukasztott volta nem zárja ki halotti obulus voltát,⁶³⁶ hiszen ez az eltérés adódhat a viselet és a sírbeli funkciója közti eltérésből.

Az obulusokkal kapcsolatban számos nézet látott napvilágot. *Szőke Béla* még a XI. század elejére keltezte a szokás megjelenését, melynél szabályosság figyelhető meg, azaz egy temetőn belül egyféleképp helyezték el az obulust. A szokást az étel-italmelléklet helyettesítőjének látta, mely a halott gazdagságát jelzi.⁶³⁷ A szokással főleg női és gyermek sírokban találkozhatunk, férfi sírban csak kivételesen fordul elő.⁶³⁸ A bizánci pénzek Kárpát-medencei megjelenésével azonos időben jelent meg az obulusadás szokása, és míg a bizánci pénzek obulusként (például Hódmezővásárhely–Kopáncs, Székesfehérvár–Rádiótelep, Székesfehérvár–Maroshegy, Rád–Kishegy, Halimba, Vukovar, Bjelo Brdo, Ptuj, Bled), addig a római veretek kizárólag ékszerként kerültek a sírokba.⁶³⁹

Anton Točik szerint korábban jelent meg a szájba helyezett obulus szokása, majd emellé jelent meg később a kézbe helyezés szokása.⁶⁴⁰ A szokás megjelenését *Eva Kolníková* frank eredetre vezette vissza. Véleménye szerint a halotti obulus a szlávoknál a kereszténységgel együtt a nagymorva időszakban, a Morva Fejedelemség és Nyugat közti kapcsolat következtében a IX. században bukkan fel.⁶⁴¹ *Török Gyula*⁶⁴² és *P. Radoměřsky* a kereszténység lassú elő-

⁶³⁵ TETTAMANTI 1975. 103.

⁶³⁶ KOVÁCS 2000. 277–285.

⁶³⁷ SZŐKE 1962. 91–92.

⁶³⁸ NEMESKÉRI – LIPTÁK – SZŐKE 1953. 292.

⁶³⁹ SZŐKE 1962. 55–56. Az azóta eltelt szűk 30 év kutatásai ezt nagyban módosították (KOVÁCS 2000. 277–285.).

⁶⁴⁰ TOČIK 1960. 282.

⁶⁴¹ KOLNÍKOVÁ 1967. 225., REICHOLCOVÁ 1976. 232.

retörésével magyarázta a szokás megjelenését, míg *Bálint Csanád* szerint bizánci hatásra honosodott meg.⁶⁴³ *Szőke Béla Miklós* és *Vándor László* szerint nem lehetséges bizánci átvétel, mivel Bizánc közvetlen hatásterületén, a Balkánon nem jelent meg, nem terjedt el a szokás.⁶⁴⁴

Vályi Katalin véleménye szerint a szokás keleti kereszténységhez kötődése feltételezhető, és alátámasztja azon tény, hogy az obulusok első jelentős mennyiségben való megjelenése térben főként a Dél-Alföldre, a Duna-Tisza köze és a Tiszántúl déli részére lokalizálható a X. század közepétől, és ezt követően, a XI. század elejétől jelennek meg egyes bulgáriai temetőkben az obulusok. Egyetért Szőke Bélával a római és bizánci pénzek temetkezésbeli helyzetére nézve.⁶⁴⁵

A témával az utóbbi időben *Kovács László* foglalkozott, aki a nem ékszer vagy dísz szerepben lévő pénzmellékek vizsgálatai során kizárta annak lehetőségét, hogy nyugatról, a keleti frankoktól vagy bajoroktól vették át a pénzmelléklet-adás szokását, amivel ők már a VIII–IX. században felhagytak. Ugyanígy kizárta a helyi átvételt a korábbi avar lakosságtól, mivel ez a szokás a késő avar korban már elenyészett.⁶⁴⁶ Véleménye szerint keletről hozta magával a magyarság, és valószínűsíti a Bizánciától való átvételt, mely átvételt helyileg a Krím félszigeti Kercs vagy Kherszon szűkebb-tágabb környezetében határozott meg, de az átvételben a bizánci egyház nem játszott szerepet.⁶⁴⁷

Először a bizánci érdekszférába tartozó balkáni temetkezéseket megvizsgálva, a korai bulgáriai hamvasztásos temetők közül csupán a *blaskovoi* temető egyetlen sírjában, az urnában volt egy Ioannés Tzimiskés érme.⁶⁴⁸ A hamvasztásos és csontvázas pogány rítusú temetők közül a *kjulevčai* temető 34. sírjában IV. Leónak és fiának, VI. Konstantinosnak egy arany és egy ezüstpénze a medence jobb oldalán, a 84. kettős – férfi és női – sírjában egy átlukasztott római pénz-amulett, továbbá a *bdinci-i* temető 55. többes – férfi, gyermek – sírjában két, egyik egyszeresen, másik kétszeresen átlukasztott bronz pénz-amulett.⁶⁴⁹ A hamvasztásos és

⁶⁴² TÖRÖK 1962.

⁶⁴³ BÁLINT 1976. 237–240. Utóbb nézetét felülbírálván, elvetette a bizánci hatás lehetőségét. BÁLINT 1991. 176.

⁶⁴⁴ SZŐKE–VÁNDOR 1987. 77–78.

⁶⁴⁵ VÁLYI 2000. 375. Megjegyzi, hogy a szokás a X. század végi Lengyelországban is feltűnik, valamint széles körben elterjedt a szokás Közép-Ázsiában is.

⁶⁴⁶ KOVÁCS 2004. 46. A kora avar kortól a közép avar korig volt szokásban az obulusadás, melynek egyik szép példája a Bóna István által közzétett szegvári lovas sír, melyben az elhunyt szájában volt Maurikios aransolidusa. BÓNA 1980. 31–36.

⁶⁴⁷ KOVÁCS 2004. 46–47.

⁶⁴⁸ A megvizsgált temetők: garvani, babovoi, juperi, sini vir-i, razdelnai, blaskovoi, dalgopoli 1–2., varbovkai 1–2., popinai 2., targovisei, kamen vrah, preslavi, vinicai 1. és dunaveci. VAŽAROVA 1976. 9–82.

⁶⁴⁹ A megvizsgált temetők: vojvodai, bdinci-i, divdjadovoi, novi pazari, madarai, dibiči, carkvicai, zlokučeni, pliskai mogila XXXIII, kiprai, devnjai 1. és 3., varnai 1. és 3., galatai, csernevoi, csernevcii 1–2., velikovoi, tolbuhi, karamanitei, dobrotiči, bresztaki és provadijai. VAŽAROVA 1976. 83–172.

csontvázas keresztény temetők közül ugyancsak kettő temető, mégpedig *Dolni Lukovit*⁶⁵⁰ temetőjének 56. női sírban egy átlukasztott római, gyöngyök közé felfűzött pénz-amulett a nyak táján, és a 71. sír betöltésében ugyancsak egy pénz-amulett volt, míg a *galičei* temető 55. többes – gyermek, férfi – sírjában a férfi medencéje alatt jobbról egy átlukasztott római pénz-amulett került elő.⁶⁵¹ A csontvázas keresztény temetők hét sírjában fordult elő.⁶⁵¹ Az *ablanicai* 1. temető 17. sírjában a római pénz-amulett két lyukkal nyaknál, az *ablanicai* 2. temető szórványleletei között átlukasztott bizánci és római pénz-amulett volt, a *miševskoi* temető szórványleletei között Flavius III. századi átlukasztott római pénz-amulettje volt, a *preslavi* 6. temető egyik sírjában I. Manuél Komnénos (1143–1180) bizánci császár átlukasztott bronzpénze(i) volt(ak), a *tuhovisei* temető több sírjából I. Basileos (876–886) és VI. Leó (886–912) bizánci császárok bronz pénzei kerültek elő, a *ljubenovoi* temető több sírjában fordult elő arab pénz-amulett, valamint az *ovčarovoi* temető egyik sírjában II. Basileos pénze volt. A sírok egyikében sem volt a pénzmelléklet obulus pozícióban, hanem vagy útravalóként vagy amulettként. Ez utóbbiak átfúrva, a nyak táján, gyöngyök közé felfűzve helyezkedtek el. A pénz-amulettek készültek római és bizánci pénzekből egyaránt, sőt előfordul arab pénzből készült amulett is.

Hamvasztásos temetők	16 / 1	625	1 / 0,16 %	–
Hamvasztásos és csontvázas pogány rítusú temetők	25 / 2	585 + x	3 / > 0,51 %	–
Hamvasztásos és csontvázas keresztény temetők	10 / 2	1139	3 / 0,26 %	–
Csontvázas keresztény temetők (XI. századig használt)	44 / 7	1405 + x	7 / > 0,5 %	–
Középkori-kora újkori temetők	7 / 4	362	29 / 8,01 %	17 / 4,7 %
Újkori temető	1 / –	27	–	–

IV.3.1. – Bulgáriai középkori és kora-újkori temetők pénzmellékletes, obulusos temetkezései⁶⁵²

Az obulus pozícióban található pénzek a középkori keresztény temetőkben jelennek meg először. A megvizsgált hét temető közül négy temető huszonkilenc sírjában fordult elő pénzmelléklet. *Debnevo-Kaleto* XII–XVII. századi 142 síros temetőjében nyolc sírban volt pénzmelléklet és tíz sírban obulus szájban (6) és kézben (4) elhelyezve egyaránt. Az érmek

⁶⁵⁰ A megvizsgált temetők: dolni lukoviti 1–3., galičei, mihajlovoi, preslavi 1–2., bukovcii, varnai 2. és nikolovoi. VAŽAROVA 1976. 173–265.

⁶⁵¹ A megvizsgált temetők: ablanicai 1–2., miševskoi, nanovicai, mirkovoi, zlati doli, garvani 2., kavarnai 2., obročisei, preslavi 3–6., slaseni, sandanskii, tuhovisei, kardžalii, zlatogradi, hisarjai, dolno sahranei, kirilovoi, mezeki, rani listi, branikai, ljubenovoi, ovčarovoi, valčedrami, gradesnicai, sofronievoi, devenei, altimiri, pliskai 1–7., vinicai 2., popinai 1., devnjai 2., balgarevoi 1., kavarnai 1. és hitovoi – ezen temetők vagy a XI. század végéig voltak használatban, vagy a XI. század végéig használt része volt a vizsgálat tárgya. VAŽAROVA 1976. 270–352.

⁶⁵² A 2. oszlop az összes vizsgált temetők / pénzmellékletes temetkezései temetők számát jelzi, a 3. oszlop a pénzmellékletes temető(k) összes sírszámát mutatja, 4. oszlop a pénzmellékletes sírok számát és arányát, az 5. oszlop pedig az obulusos temetkezések számát és arányát.

közül a legkorábbi I. Manuél Komnénos (1148–1180) bizánci császár verete, míg a legkésőbbi obulus II. Oszmán (1618–1622) ezüst akcséja, a legkésőbbi pénzmelléklet pedig II. Ahmed (1691–1695) ezüst akcséja volt a sírokban.⁶⁵³ A *preslavi* X–XIV. századi 57 síros temető egy-egy sírjában volt latin utánzatú pénz (1208–1261) pénzmellékletként és obulus pozícióban.⁶⁵⁴ A *hotnicai* templom körüli XII–XIII. századi 27 síros temető egyik sírjában volt I. Manuél Solinski rézpénze obulusként elhelyezve.⁶⁵⁵ A *skravenai* XII–XIII. századi 27 síros temető egy sírjában pénzmelléklet volt, további hat sírban pedig kézben elhelyezett obulusmelléklet. Ezek közül egy érmét azonosítottak be, mely II. Asen Iván (1218–1241) bolgár cár réz pénz-érméje.⁶⁵⁶ A *didjadovoi* IX–XVII. századi temetőben csupán a 10. sírban volt pénzmellékletként elhelyezve Ibrahim szultán (1640–1648) akcséja.⁶⁵⁷ Az újkori – *sečisei* XVII–XVIII. századi – temetőben nincs pénzmellékletes temetkezés.⁶⁵⁸

A *szerbiai*, elsősorban *vajdasági* korai temetőkben ugyancsak nem található meg az obulusadás szokása, csak a pénzmelléklet. Amint *Gombos* VII–VIII. századi temetőjének egyetlen sírjában sincs pénzmelléklet,⁶⁵⁹ úgy sem a *Mali Idjoši* IX. századi kis sírszámú temetőben,⁶⁶⁰ sem a *Srbobrani* VII. századi magányos sírban,⁶⁶¹ sem „*Polet*” *Ziegelei* nagy sírszámú temetőjében⁶⁶² nem fordult elő pénzmellékletes temetkezés. *Aradac* VI–VII. századi nagy sírszámú temetőjében mindössze két sírban van pénzmelléklet.⁶⁶³ A szokás csupán a későbbi, magyar honfoglalást követő temetkezésekben jelenik meg⁶⁶⁴ és megmarad a szokás a középkor folyamán később is, amikor már szerb pénzek is megtalálhatók obulus pozícióban, illetve pénzmellékletként (például *Sveti Andreje* XIII–XIV. századi temetőjében).⁶⁶⁵

A *Felvidéken* (szláv, avar, morva időszak) csupán egyetlen nagy sírszámú temető öt sírjában fordul elő pénzmelléklet. A *ducói* temető korai fázisában (850–970) még hiányzik a szokás, de már a második időszakában (970–1095) megjelenik a pénzmelléklet a temetkezések-

⁶⁵³ ZAHAREV 1978. 39., 42–46., 47.

⁶⁵⁴ NEŠEVA 1979. 48–60.

⁶⁵⁵ ALEKSIEV 1980. 44–56.

⁶⁵⁶ AGRE 1990. 17–31.

⁶⁵⁷ ATANASOV–BALABANOV 2007. 138–153.

⁶⁵⁸ DIMITROVA–JORDANOV–PETROVA 1989. 43–58.

⁶⁵⁹ WELLENREITER 1952. 135–143.

⁶⁶⁰ ŠAFARIK 1955. 63–70.

⁶⁶¹ HADMAŠ 1957. 231–239.

⁶⁶² NAGY 1971. 187–268.

⁶⁶³ NADJ 1952. 130–135., NAGY 1959. 45–102. Az aradaci temető 2. sírjában egy II. Tiberius Konstantin (578–582) bronz és egy II. Justina sesetrcius volt (NADJ 1952. 133.).

⁶⁶⁴ Bostaniste X–XII. századi temetőjében nincs pénzmelléklet (WELLENREITER 1953. 148–151.), míg Szabadka-Hinga halom sírjaiban Árpád-házi uralkodók pénzei találhatók meg (ŠAFARIK–SULMAN 1954. 32.).

⁶⁶⁵ A Sveti Andreje-i temetőben XIII–XIV. századi pénzek, úgymint Dragutin (1276–1316) és Stefan Dečensko (1321–1331) pénzei fordultak elő (DUSANIDJ–ORLOV 1952. 51–61.).

ben.⁶⁶⁶ *Nyitra–Lupka* VIII–X. századi temetőjéből hiányzik,⁶⁶⁷ amint *Bárca* VII–VIII. századi temetőjéből is.⁶⁶⁸ Ugyanígy hiányzik a szokás *Tornóc*,⁶⁶⁹ *Tardoskedd*⁶⁷⁰ és *Ondrohó* I. és II. temetőjéből.⁶⁷¹ A *gelléri* VI–VIII. századi nagy sírszámú temető öt sírjában előfordul pénzmelléklet, de egyik sem obulus pozícióban. A temető 37. gyermeksírjában volt egy ismeretlen helyzetű I. Costans (337–350) római császár pénze,⁶⁷² 110. gyermeksírjában két átlukasztott pénz az állkapocs alatt,⁶⁷³ a 166. női sírjában egy átlukasztott I. Constantinus (306–337) római császár verete a bal kulcscsontnál,⁶⁷⁴ a 259. sírhoz tartozott egy II. Constantinus (337–361) római császár bronzpénze⁶⁷⁵ és a 323. női sírban egy I. Constantinus (306–337) római császár átlukasztott pénze volt a betöltésben.⁶⁷⁶ Későbbiekben a pénzmelléklet-adás szokása tovább él, jellemző marad a felvidéki temetőkre, de mellette megjelenik az obulusadás szokása is.

A *kárpát-medencei* temetkezések vizsgálata alapján 93 temető 332 sírjában fordul elő obulusmellékletes temetkezés.⁶⁷⁷

	N	M	F	I	IF	I/N	Pl	
A	68	63	40	45	3	1	1	221
B	12	17	21	9	–	–	–	59
I	3	1	–	1	–	–	–	5
AB	2	1	–	2	–	–	–	5
AC	6	10	6	3	–	–	–	25
BC	4	5	2	1	1	–	–	13
ABC	1	1	2	–	–	–	–	4
	96	98	71	61	4	1	1	332

IV.3.2. – Az obulusmellékletes sírok típusok és nemek szerinti megoszlása⁶⁷⁸

A két típus közül a hangsúlyosabb, jobban elterjedt a szájbán elhelyezés szokása (66,6 %), míg kézben elhelyezve az előbbinek csupán szűk harmada található (17,8 %). A vegyes típusok is előfordulnak minden változatban: kézben és szájbán elhelyezve, kézben és egyéb

⁶⁶⁶ RUTTKAY 2000. 39–62., RUTTKAY 2005. 32–33.

⁶⁶⁷ CHROPOVSKÝ 1962. 175–240.

⁶⁶⁸ PÁSTOR 1954. 142.

⁶⁶⁹ TOČIK 1971. 137–184.

⁶⁷⁰ TOČIK 1971. 209–214.

⁶⁷¹ Ondrohó I. temető: TOČIK 1971. 199–204., Ondrohó II. temető: TOČIK 1971. 204–209.

⁶⁷² TOČIK 1968. 16.

⁶⁷³ TOČIK 1968. 28.

⁶⁷⁴ TOČIK 1968. 37.

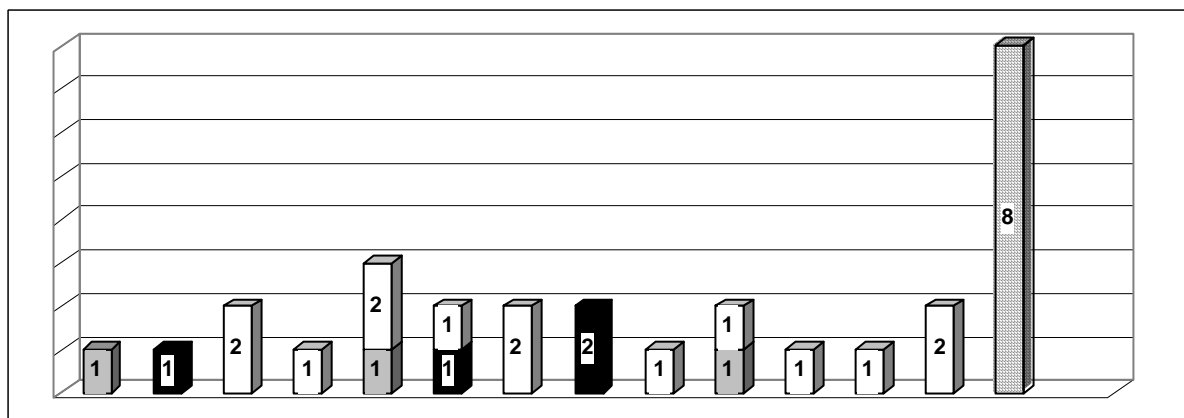
⁶⁷⁵ TOČIK 1968. 50.

⁶⁷⁶ TOČIK 1968. 58.

⁶⁷⁷ Kovács László adatgyűjtéséből csupán 26 lelőhely sírjai tartoznak ide (Kovács 2004. 47–49.), melyet további 66 lelőhellyel egészítettem ki. A katalógusban jeleztem, mely lelőhelyek szerepelnek Kovács László katalógusában.

⁶⁷⁸ Jelmagyarázat: 1. oszlop – A = szájbán, B = kézben, I = „obulusként”, C = egyéb helyzetben, helyen; 1. sor – elhunyt neme. Az „I”, azaz obulusként meghatározással szereplő sírok feltételeesen szerepelnek itt, mivel Gáll Erwin munkájában ekképpen vannak feltüntetve, azonban ő a mellre helyezett pénzt is obulusos temetkezésnek tartja.

helyzetben, szájban és egyéb helyzetben, valamint kézben, szájban és egyéb helyzetben lévő obulusos temetkezések is fordultak elő. (IV.3.2.)

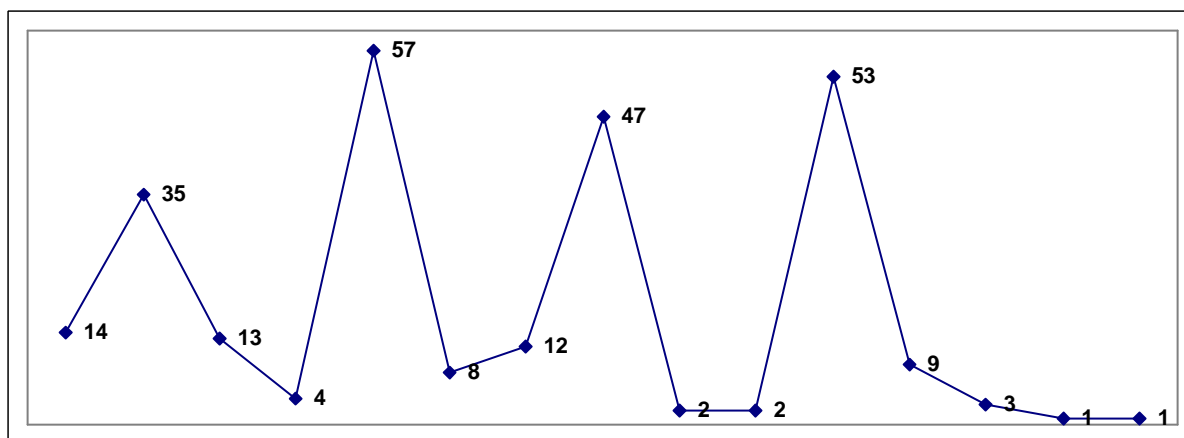
IV.3.3. – Nyugati, arab, bizánci és római pénzek obulusos temetkezésekben⁶⁷⁹

A X. században főleg nyugati pénzek, de három római (két kisbronz és egy Antoninianus) és három bizánci veret (egy bronz, egy ezüstpénz és egy solidus), valamint két temetőben arab dirhemek kerültek obulus helyzetbe.⁶⁸⁰ (IV.3.3.)

Azon temetők közül, melyeket ugyan még a X. században nyitottak, de azt követően is használatban maradtak, szinte kivétel nélkül Árpád-házi uralkodók pénzei kerültek obulus pozícióba. Ez alól néhány temetkezés képez kivételt, amilyen az *ikervári* és *komáromszentpéteri* temető egy-egy sírja, melyekben II. Boleszláv cseh herceg pénzei voltak, a *persei* temető 101., dirhem-mellékletes sírja, a *veszprémi*, *szatymazi* és *ógyallai* római pénz-obulusos sírjai, valamint a *valkóvári* 2., solidus-mellékletes sír. E temetők mindegyikében csupán ezek az obulus-mellékletes sírok voltak. Az ógyallai temető tér el ettől, amelyben számos, Árpád-házi pénzzel keltezett obulusos temetkezés is található. A XI. században nyitott temetők közül csupán a *halimbai* egyik sírjában található egy római pénz obulus-mellékletként, a többi temetkezésben Árpád-házi uralkodók pénzei, illetve e temetők késői sírjaiban előfordul három Hunyadi János, két Hunyadi Mátyás és egy I. Ferdinánd veret.

⁶⁷⁹ A szürke szín az arab, a fekete a bizánci, a fehér a nyugati, a pikkelymintás a római pénzeket jelöli. Az oszlopok adatsora az alábbi időpontokat jelöli: 905, 912, 915, 923, 931–932, 944–945, 950, 959, 962, 965, 975, 990, 999, X–XI.

⁶⁸⁰ Ezen adatok zömében Kovács László gyűjtéséből származnak (KOVÁCS 2004. 47–49.), kiegészítve néhány általam gyűjtött adattal. Például két X. századi temető, valamint a X. század után használt temetőkben származó bizánci, nyugati és római pénzekre vonatkozó adatokkal. Bővebben lásd katalógusban (IV.3.4.).

IV.3.4. – Árpád-házi pénzek obulushelyzetben: (Árpád-kori pénz), I. István, Péter, Aba Sámuel, I. András, Béla dux, I. Béla, Salamon, Géza dux, I. Géza, I. László, Kálmán, II. Béla, II. Géza, III. István veretei

Az Árpád-házi pénzveréssel párhuzamosan jelentősen megnövekedett az obulus-mellékletek száma. Míg a külföldi – nyugati, bizánci, római és arab – veretek közül 29 fordul elő (8,8 %), addig a kora Árpád-kori, illetve ettől kezdve használt temetőkből 261 Árpád-házi – kiugróan magas számban I. (Szent) István, I. András, Salamon és I. (Szent) László királyok – veretei (78,9 %) találhatók meg obulus-pozícióban. (IV.3.4.)

	N	M	F	I	IF	I / N	PI
A	2	3	2	4	–	–	–
	44	46	28	34	3	–	–
	22	14	10	7	–	1	1
B	–	1	1	1	–	–	–
	3	–	7	5	–	–	–
	9	16	13	3	–	–	–
AB	–	–	–	–	–	–	–
	2	1	–	2	–	–	–
	–	–	–	–	–	–	–
AC	–	3	–	–	–	–	–
	5	5	4	3	–	–	–
	1	2	2	–	1	–	–
BC	1	1	–	–	1	–	–
	3	4	2	1	–	–	–
	–	–	–	–	–	–	–
ABC	–	–	–	–	–	–	–
	1	1	1	–	–	–	–
	–	–	1	–	–	–	–

IV.3.5. – Obulusok a kora Árpád-kori sírokban: típus, nem és korszak szerint⁶⁸¹

⁶⁸¹ Jelmagyarázat: oszlop a nemeket jelöli (N, M, F, I, IF, I/N, PI), sor a típusokat (A, B, AB, AC, BC, ABC), az egyes típusokon belüli felosztás pedig a korszakokat (X. század, X. századtól használt, XI. századtól használt temetők). Az utóbbi kettő esetében szinte mindig Árpád-kori pénzek találhatók meg obulus helyzetben.

A nemek arányait figyelembe véve, jelentősen nagyobb a felnőtt sírokban a száma (80,1 %), mint a gyermeksírokban (19,9 %). A korai temetkezésekben közel kiegyensúlyozott mértékben, csekély számban jelenik meg, addig az Árpád-kori pénzveréssel egyidejűleg ugrásszerűen megnövekszik a sírokban az előfordulása.

A kora Árpád-korban 221 sírban fordul elő szájjban elhelyezve, ebből 11 temetkezés származik X. századi temetőből. E korai sírokban még négy gyermeksírban, három férfi, két női és két beazonosítatlan nemű felnőtt sírjában fordult elő. Ezzel szemben az Árpád-kori pénzekkel keltezettek között már a férfiak sírjában található meg a legnagyobb számban, de igen jelentős marad a gyermeksírokban is a száma.

Kézben elhelyezve mindössze egy-egy X. századi férfi, női és gyermeksírban van meg, de az Árpád-kori pénzmellékletesek száma sem nő meg olyan jelentős mértékben mint a szájjban elhelyezett típusnál. Eltérés csupán annyi, hogy inkább a női sírokra jellemző, és a legkevésbé a gyermeksírokban fordult elő.

Az obulusadás szokásával kapcsolatosan megállapítást nyert, hogy nem csak bizánci pénzek kerültek obulusként sírba, a római veretek pedig ékszerként, hiszen a vizsgált temetőkben megtalálható egyaránt mindkettő obulus pozícióban. Sőt amíg bizánci pénz csupán négy sírban, addig római nyolc sírban fordul elő obulusként. A bizánci, illetve római pénzekkel kapcsolatban szabályszerűség az elhelyezésben figyelhető meg, mivel római pénzek kézben vannak elhelyezve (kivéve az ógyallai sírban), míg a bizánci pénzek mind szájjban (az újpári kivételével, ahol csupán annyit tudunk, hogy obulus pozícióban volt).

A nemeket tekintve sem igazolta a részletes vizsgálat, hogy nagyobb számban lenne megtalálható női és gyermeksírokban. Ellenkezőleg, a férfi sírokban jelentősebb számban fordul elő mint női vagy gyermeksírban. A szokás két típusa nem igazolható a szájjban elhelyezés szokásának korábbi volta, azonban az arányok egyértelműen az előbbi szokás szélesebb körben való használata mellett szólnak.

A szokás keleti átvétele, vagy a kereszténységtől függetlenül Bizáncban való megismerése lehetségesnek tűnik. A szokás megjelenését eddig a X. század közepére datálták, amely esetben problémát jelentett, hogy a korábban Bizáncban megismert szokást miért csupán fél évszázad múltával kezdik el a magyarok használni. A rendelkezésre álló adatok alapján azonban úgy látszik, hogy már a X. század első évtizedétől megjelenhetett a szokás, hiszen a *káli* és *sóshartyáni* temetőben I. Berengár (888–915) verete, a *karosiban* 904–905. évi arab dirhemek, a *dettai* temetőben pedig Bölcs Leó (886–912) bronzpénze volt a sírban, me-

lyek verési ideje és a temetők datálása egyaránt megengedik ezt a korai datálást. Ebben az esetben az ellentmondás feloldható.⁶⁸²

Egyik lehetőségként felvetődik, hogy egy egyszerű, vallási vagy babonás tartalom nélküli szokással állunk szemben, mely éppen emiatt nyerhetett létjogosultságot a keresztény temetkezési gyakorlatban is és maradhatott fenn tovább. Ebben az esetben azonban felmerül a kérdés, hogy akkor miért honosodott meg, ha nincs mögötte tartalom. Nem ismerek olyan szokást, mely legalább kezdetben ne hordozott volna valamilyen mögöttes tartalmat magában, mely által terjedt és népszerűvé vált, általában utóbb homályosodik el és válik egyszerű hagyománnyá, melynek eredeti jelentéstartalma a múlt homályába vész.⁶⁸³ Én emiatt nem tartom elképzelhetőnek, mivel egyszerű divatként értékelni egy ilyen szokást nem lehet.

Lehetséges, hogy az obulusos temetkezés esetében is egy pogány kori temetkezési szokás (lásd például halotti szemfedő, útravaló) keresztény gyakorlatba való átmentésével állunk szemben.⁶⁸⁴ De épp azon okból, hogy a magyarok közt működő másodgenerációs papok már maguk is magyarok voltak,⁶⁸⁵ így ismerték a helyi szokásokat, hagyományokat, sem elrejtteni, sem folytatni nem tudták volna e hagyományt, ha csupán egy pogány szokás keresztény gyakorlatba átmentésével, vagy babonás népi szokással állnánk szemben. Ebben az esetben nyilván egy keresztény szokás és tartalom társulhatott hozzá, ezért maradhatott meg a gyakorlatban hosszabb időn át. Az egyház, ha nem kötődik keresztény gondolati háttérhez, nem hagyta volna e szokást fennmaradni, létezni – ellenben, ha ez a társítás elősegítette a kereszténység meggyökereztetését, köztudatba beemelését, kifejezetten támogatta, akár elő is mozdította ezt az „árukapcsolást”.⁶⁸⁶

Ami kifejezetten elgondolkodtató az obulusmellékletekkel kapcsolatban, az a tény, hogy a középkoron át megmarad a kereszténység temetkezési szokásai között, ami véleményem szerint azt jelzi, hogy ha kezdetben nem is hordozott, de idővel olyan keresztény gondolati tartalom társult hozzá, mely miatt nem volt oka az egyháznak tiltani, gátolni e temetkezési gyakorlatot.

⁶⁸² KOVÁCS 2004. 43–49.

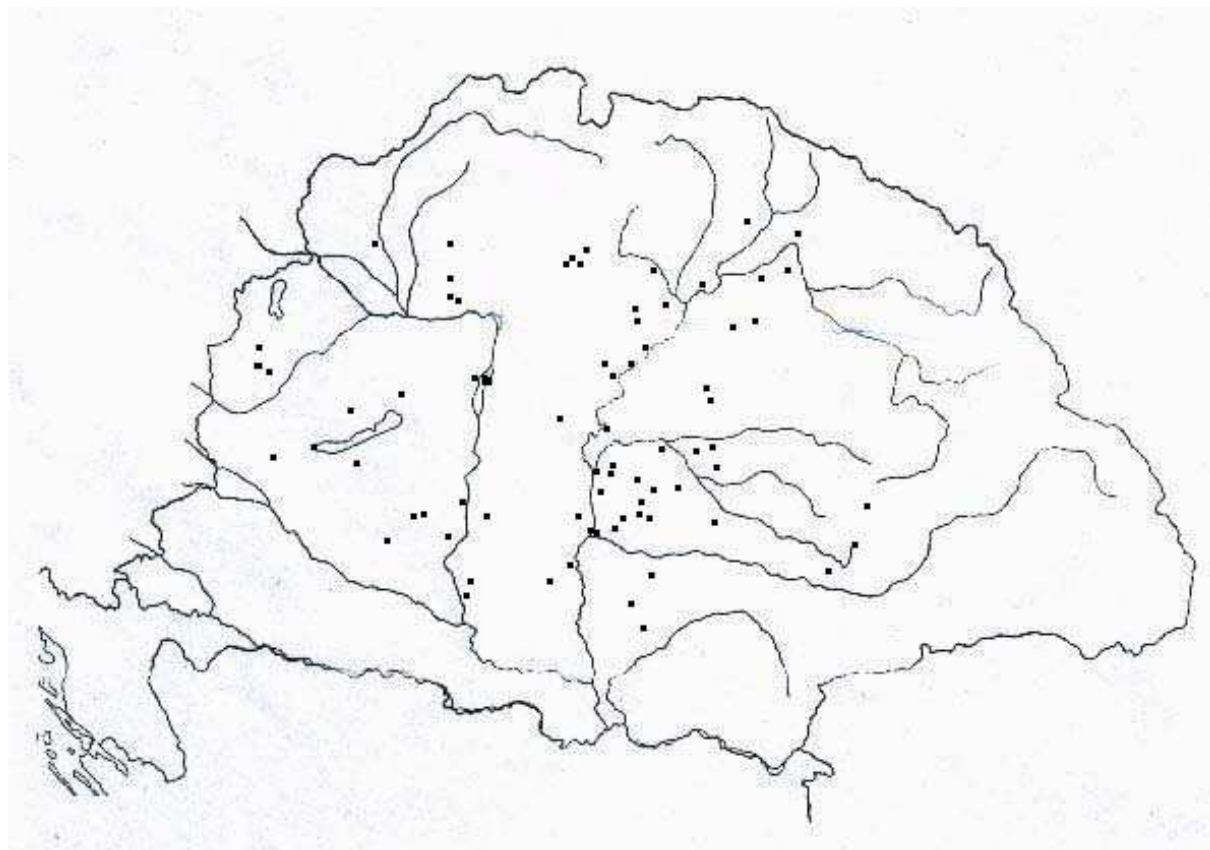
⁶⁸³ Példa erre több karácsonyi és húsvéti szokás is, melynek népi babona áll a háttérben, de napjainkban már ezek elhomályosodtak, és az emberek többsége nem ismeri eredeti jelentését a szokásnak, mégis teszi. Ilyen a dél-alföldi szentesti vacsorát nyitó alma-dió-méz-fokhagyma elfogyasztása, mely már csupán egy szokásos elemévé vált sok család szentestei vacsorájának anélkül, hogy tudnák, hogy eredetileg ezek a következő évre a család és tagjai épségét és egészségét voltak hivatottak biztosítani.

⁶⁸⁴ Miként az egyházra hagyott – halottas menetben vezetett, egyháznak adományozott – ló esetében, ahol vélhetően a pogány lovas temetkezés keresztény adaptációjával állunk szemben. SZARKA 2001. 113–123.

⁶⁸⁵ KOVÁCS 2006. 232–233.

⁶⁸⁶ Számos példa ismert, hogy egy pogány szokást keresztény tartalommal felruházva megőriztek, mert így jobban meggyökerezethető volt. Példa rá a Mária-kultusz Boldogasszonyként köztudatba bevitele a XI. század elején. Így például SZEGFÜ 1974. 247.; KRISTÓ 1996. 487.

Úgy vélem, autochton, helyi fejlődésű jelenségről van szó, miután hiányzik a környező területek honfoglalást megelőző temetkezéseiből, azonban a honfoglalást követően fokozatosan megjelennek nemcsak a magyar területen, annak peremvidékein (Vajdaság, Felvidék), hanem a balkáni, bolgár temetkezésekben is feltűnik a szokás. Ez utóbbi átvétel, pontosabban átadás ténye is abba az irányba mutat, hogy valamilyen a kereszténységgel összeférő vagy összefüggő gondolati tartalom húzódhatott meg a háttérében.

IV.3.6. – Obulus-mellékletes temetkezések a kora Árpád-korban

IV.3.4. – Katalógus: obulus-mellékletes temetkezések a kora Árpád-korban

***Aldebrő–Mocsáros** [H] X. század 2. fele, x + 34
sír: **8. A** [I] Provance-i Hugo 926–931 közt vert
denára

Alpár–Dunsztanya [BK] XI. század, 6 sír: **3. A**
[N] I. András (1046–1060) denár

Békés–Povád [B] X–XI. század, 143 sír: **3. A** [M]
Árpád-kori pénz, **5. A** [I] Salamon (1063–1074)
denár, **31. A** [I] I. Béla (1060–1063) denárának
töredéke, **36. A** [F] Salamon (1063–1074)
denárának töredéke, **57. A** [M] Árpád-kori pénz,
58. A [M] Árpád-kori pénz, **99. A** [M] I. And-
rás (1046–1060) denár, **107. A** [I] Salamon
(1063–1074) denár, **114. A** [I] I. László (1077–
1095) denár

Békéssámsón–Cigánd [B] XI–XIII. század, x + 19
sír: **1. A** [M] III. István (1162–1172) denár, **4. A**
[M] II. Géza (1142–1162) denár

Békéssámsón–Százázerpart [B] XI–XIII. század,
3 sír: **2. A** [F] Kálmán (1096–1116) denár

***Budakeszi–Barackos dűlő** [P] X. század, 49 sír:
2. AC [M] I. Ottó király (936–962) peremen át-
lyukasztott pénzei

Budapest, Március 15. tér [P] XI–XII. század, x
sír: **x. B** [M] XII. századi rossz érem

Cegléd–Nyúlfülehalom [P] XI–XIII. század, x +
52 sír: **5. B** [I] Péter (1038–1041, 1044–1046)
denár, **39. B** [N] XII. századi (?) denár

Csanytelek–Dilitör [Cs] XI. század, 65 sír: **17. AC**
[F] Péter (1038–1041, 1044–1046) denár, I.
András (1046–1060) denár, **25. A2C** [M] Sala-
mon (1063–1074) fél denára, két meghatározat-
lan negyed denár, **30. A** [M] meghatározatlan
éremtöredék, **47. A** [M] I. István (1000–1038)
negyed denára, **51. A** [F] I. András (1046–1060)
összehajtott fél denár, **53. B** [M] I. László
(1077–1095) denár, **54. ABC** [F] Péter (1038–
1041, 1044–1046) denár, meghatározatlan érem
töredéke, meghatározatlan érem

Csátalja–Vágotthegy [BK] XI. század, 117 sír: **14.**

A [I] Géza dux kettéhajtott denára, **43. B** [F] Sa-
lamon (1063–1074) denár, **46. B** [F] Géza dux
kettéhajtott denára

Csongrád–Bokrospart [Cs] XI. század, 7 sír: **5. A**
[N] I. István (1000–1038) denár

Csongrád–Mámai dűlő [Cs] XI. századtól, x + 21
sír: **1. A** [N] I. István (1000–1038) denár

Detta [Ro] X. század, 1 sír: **1. A** [N] VI. Bölcs Leó
(886–912) bronzpénze

***Dunacséb–Jablanovi** [Sk] X. század, ? sír: **5. A** [I]
II. Constantinus (317–340) kisbronz

Eger–Vár [H] XI–XIII. század, x sír: **313/i. A** [N]
Kálmán (1096–1116) denár

Elek–Téglagyár [B] X–XI. század, 44 sír: **3. A** [F]
az alsó metszőfogakon levő elszíneződés, talán
pénztől, **4. A** [N] szétmállott rossz ezüst pénz, **5.**
A [F] Salamon (1063–1074) denár, **6. A** [N]
ezüstpénz töredéke, **7. A** [M] Salamon (1063–
1074) denár, **9. A** [N] Salamon (1063–1074)
denár, **13. 2A** [M] egy nagyobb és egy kisebb
ezüstpénz, **14. A** [M] ezüstpénz töredéke, **20.**
2ABC [M] két ezüstpénz, zöld elszíneződés, ki-
sebb ezüstérem, **26. A** [M] talán Salamon
(1063–1074) denár, **29. A** [M] szétmállott
ezüstpénz, **37. A** [N] érem nyoma, **38. A** [M]
éremnyom

Ellend I. (Nagyödör dűlő) [Ba] 970–1100, 269
sír: **57. A** [M] I. István (1000–1038) denár, **62.**
AC [F] kettő I. István (1000–1038) denár, **67. A**
[M] I. István (1000–1038) denár, **68. A** [M] zöld
patina, **79. A** [N] I. András (1046–1060) denár,
83. A [M] I. István (1000–1038) denár, **89. A** [F]
I. András (1046–1060) denár, **117. A** [M] **233.**
A [F] I. László (1077–1095) denár, **243. A** [F] I.
István (1000–1038) denár, **245. A** [I] I. András
(1046–1060) denár, **246. A** [N] I. András
(1046–1060) denár, **249. A** [M] I. András

- (1046–1060) denár, **254. AC** [M] I. István (1000–1038) denár, I. András (1046–1060) denár, **265. A** [M] Péter (1038–1041, 1044–1046) denár
- Ellend II. (Szilfai dűlő)** [Ba] XI. század, 178 sír: **69. A** [M] I. Béla (1060–1063) denár, **75. A** [I] I. Béla (1060–1063) denár, **98. A** [F] I. András (1046–1060) denár, **142. A** [M] I. István (1000–1038) denár
- Fiad–Képuszta** [S] X. század vége–XI. század vége, 388 (395) sír: **41. B** [F] I. István (1000–1038) denár, **52. A** [IF] I. András (1046–1060) denár, **58. A** [F] Aba Sámuel (1041–1044) denár, **64. A** [F] Péter (1038–1041, 1044–1046) denár, **144. A** [M] beazonosítatlan ezüst denár, **212. A** [F] I. László (1077–1095) denár, **337. A** [IF] I. László (1077–1095) denár
- Gombos–Biboja u. 93.** [Sr] X. század, 40 sír: **3. BC** [IF] II. Constantinus (317–340) peremen átlukasztott kisbronz, I. Valentinianus (364–375) peremen átlukasztott kisbronz
- Gyulafehérvár–Brändușei utca** [Ro] X–XI. század, 229 sír: **70. A** [N] I. András (1046–1060) denár, **93. 2AC** [I] I. András (1046–1060) denár, két I. István (1000–1038) denár, **138. A** [I] I. András (1046–1060) denár, **141. A** [I] I. Béla (1060–1063) denár, **142. A** [I] I. István (1000–1038) denár, **144. A** [N] I. András (1046–1060) denár, **145. A** [N] I. István (1000–1038) denár, **152. A** [F] Péter (1038–1041, 1044–1046) denár, **196. A** [N] I. István (1000–1038) denár, **207. A** [N] Salamon (1063–1074) denár, **216. A** [N] Aba Sámuel (1041–1044) denár
- Gyulafehérvár–Poklisa „Căptălan–La Răpi”** [Ro] XI. század 2. harmada–2. fele, 17 sír: **7. I** [N] Péter (1038–1041, 1044–1046) denár, **13. I** [N] I. András (1046–1060) denár
- Gyulavarsánd–Laposhalom** [Ro] XI. század, 71 (300–400) sír: **I/1930. A** [N] I. András (1046–1060) denár, **V/1930. B** [N] meghatározatlan ezüstpénz
- Hajdúdorog–(Szállásföld)–Temetőhegy** [HB] 970–1130, 602 sír: **1. A** [N] I. István (1000–1038) denár, **x. 9I** [N] I. István (1000–1038), Béla dux, I. Béla (1060–1063), Salamon (1063–1074), Géza dux, I. Géza (1074–1077), I. László (1077–1095), Kálmán (1096–1116) és II. Béla (1131–1142) pénzek
- Hajdúszoboszló–Árkoshalom** [HB] X–XI. század, 246 sír: **57. A** [I] Salamon (1063–1074) denárának töredéke
- *Halimba–Cseres** [Ve] XI–XII. század, 932 sír: **23. B** [F] I. Béla (1060–1063) denár, **109. B** [M] I. László (1077–1095) denár, **110. B** [M] I. László (1077–1095) denár, **209. A** [F] Salamon (1063–1074) denár, **274. B** [M] Salamon (1063–1074) denár, **341. A** [M] I. László (1077–1095) denár, **359. B** [I] I. András (1046–1060) denár, **380. B** [M] Salamon (1063–1074) denár, **423. B** [F] Constantinus-dinasztia (337–363) centenionalisa, **489. B** [F] I. László (1077–1095) denár, **559. B** [F] I. László (1077–1095) denár, **635. B** [M] I. András (1046–1060) denár, **770. B** [F] I. András (1046–1060) denár, **807. B** [M] I. András (1046–1060) denár
- Hodony–Pocioroane** [Ro] X–XI. század, 18 sír: **4. 2B** [F] I. István (1000–1038) denár, az egyiknek a széle egy lyukkal átfúrva
- Hódmezővásárhely–Gorzsa** [Cs] XI. századtól, 65 sír: **25. A** [M] meghatározatlan pénz
- Hódmezővásárhely–Hunyadihalom** [Cs] XI–XIII. század, 45 sír: **9. 2A** [M] Salamon (1063–1074) és I. László (1077–1095) denár, **18. 2A** [N] Salamon (1063–1074) és I. László (1077–1095) denár
- Ibrány–Esbóhalom** [SzSzB] X–XI. század, 269 sír: **106. B** [F] I. István (1000–1038) denár

***Ikervár–Virág utca** [V] X–XI. század, 140 (~200) sír: **80. AC** [M] két fél II. Boleszláv (967–999) cseh herceg ezüstpénz

***Kál–Legelő** [H] 895–960/970, 68 sír: **81. A** [I] I. Berengár (888–915) milánói denára

Kardoskút–Hatablak [B] XI. 2. fele–XIII. vége, 60–65 sír: **11. A** [M] Kálmán (1096–1116) denár, **12. A** [I] Kálmán (1096–1116) denár

Kardoskút–Veresegyháza [B] XI–XII. század, 4 sír: **2. A** [F] Kálmán (1096–1116) denár

***Karos–Eperesszög II.** [BAZ] X. század, 73 sír: **51.* B2C** [M] három dirhem (904–905), **52.* A13C** [M] két dirhem (904–905), tizenkét száz ezüst pfenning (965)

Kaszaper [B] XI–XVI. század, 425 sír: **24. 3B** [M] három érem, **70. A** [N] I. Mátyás (1458–1490) pénz, **166. A** [M] I. László (1077–1095) denár, **217. A** [M] I. Ferdinánd 1539-es érméje, **253. A** [F] I. László (1077–1095) denár, **258. A** [Pl] nagyon kopott I. Mátyás (1458–1490) érem, **280. 3A** [I] három Hunyadi János érem, **290. A** [I] Árpád-kori érem töredékei

***Kiskeszi–Felsőkenderesek** [Sk] X–XI. század, 290 sír: **200. A** [I] Odo obulusa

***Kiskundorozsma–Hosszúhát-halom** [Cs] X. század 3. negyede, 1 sír: **1. 1A17C** [M] francia (?) denár

***Kiszombor–C** [Cs] X–XI. század, 33 sír: **37. AB** [M] obulusok

Kocsér [P] XI. század, x sír: **1. A** [N] Béla dux érem

Komáromszentpéter–Kisrét (II.) [Sk] X–XII. század, 107 sír: **89. A** [F] II. Boleslav cseh herceg (967–999) átlukasztott denára

Körösszegapáti–Pállapály [HB] X–XI. század, 35 sír: **24. AB** [N] Béla dux denárok

Ludányhalászi–Berekdülő–Apátipusztá [N] XI. század, 4–5 + 4 sír: **a. B** [N] I. András (1046–1060) denár, **x. A** [M] pénz

***Magyarhomorog–Könyadomb** [HB] X–XII. század, 540 sír: **31. BC** [M] I. András (1046–1060) denár, **37. BC** [F] I. András (1046–1060) denár, **54. 2A** [F] I. András (1046–1060) denár, **61. B** [F] I. István (1000–1038) denár, **62. AB** [I] Péter (1038–1041, 1044–1046) denár, **66. B2C** [M] Péter (1038–1041, 1044–1046) denár, **93. BC** [N] Salamon (1063–1074) denár, **120. A3C** [M] Péter (1038–1041, 1044–1046) denár, **121. AB2C** [F] I. András (1046–1060) denár, **132. AC** [I] I. András (1046–1060) denár, **136. B3C** [N] I. András (1046–1060) denár, **137. BC** [M] I. István (1000–1038) denár, **147. A** [N] I. Béla (1060–1063) denár, **150. B2C** [N] Péter (1038–1041, 1044–1046) denár, **153. B2C** [F] I. István (1000–1038) denár, **163. A** [N] I. András (1046–1060) denár, **164. B** [N] I. András (1046–1060) denár, **176. A** [F] Péter (1038–1041, 1044–1046) denár, **177. AC** [M] I. András (1046–1060) denár, **198. A** [F] I. András (1046–1060) denár, **199. 2A2C** [M] Aba Sámuel (1041–1044) denár, **203. A** [F] I. László (1077–1095) denár, **214. AC** [M] Béla dux denár, **216. A** [I] I. László (1077–1095) denár, **246. BC** [N] I. András (1046–1060) denár, **247. A** [I] I. László (1077–1095) denár, **249. A** [I] Salamon (1063–1074) denár, **257. B** [F] Béla dux / I. Béla (1060–1063) denár, **270. A** [I] I. László (1077–1095) denár, **286. A** [I] I. László (1077–1095) denár, **288. A2B** [F] I. László (1077–1095) denár, **289. AC** [I] I. Géza (1074–1077) denár, **293. B** [N] Salamon (1063–1074) denár, **296. A** [M] I. László (1077–1095) denár, **310. A** [M] I. László (1077–1095) denár, **311. A** [I] Salamon (1063–1074) denár, **317. AB** [N] meghatározatlan ezüstpénz, **327. A** [N] I. László (1077–1095) denár, **332. A** [N] meghatározatlan ezüstpénz, hamisítvány, **335. A2C** [N] Salamon (1063–1074) denár, **336. A** [M] Salamon (1063–1074) denár, **339. A** [I] I. László (1077–1095) denár, **365. A** [N] I. László (1077–1095) denár, **405. ABC** [N] I.

- Béla (1060–1063) denár, **412. A** [N] meghatározatlan ezüstpénz, **416. AC** [F] I. András (1046–1060) denár, **417. BC** [N] I. András (1046–1060) denár, **424. A** [N] I. László (1077–1095) denár, **429. A** [N] Salamon (1063–1074) denár, **436. A** [I] Salamon (1063–1074) denár, **437. A** [N] Salamon (1063–1074) denár, **440. B** [N] Salamon (1063–1074) denár, **443. A** [I] I. László (1077–1095) denár, **451. A** [I] I. László (1077–1095) denár, **454. A** [I] Kálmán (1096–1116) denár, **461. A** [N] I. László (1077–1095) denár, **472. AC** [N] I. András (1046–1060) denár, **482. AC** [N] Salamon (1063–1074) denár, **486. A** [N] I. Béla (1060–1063) denár, **494. A** [N] Béla dux denár, **498. A** [N] Salamon (1063–1074) denár, **512. A** [N] I. László (1077–1095) denár, **515. A** [N] I. László (1077–1095) denár, **520. A** [I] I. László (1077–1095) denár, **526. A** [N] I. László (1077–1095) denár, **528. A** [N] I. László (1077–1095) denár, **532. A** [N] I. László (1077–1095) denár, **537. A** [N] I. László (1077–1095) denár, **540. A** [N] I. László (1077–1095) denár
- *Majs–Udvari rétek** [Ba] 960/970 – XI/XII. fordulója, 1138 sír: **163. A** [M] Péter (1038–1041, 1044–1046) denár, **194. A** [F] Péter (1038–1041, 1044–1046) denár, **224. A** [M] I. András (1046–1060) denár, **240. B** [F] meghatározatlan XI. századi ezüst denár töredékei, **445. A** [I] I. András (1046–1060) denár töredékei, **993. A** [F] I. András (1046–1060) denár, **1076. A** [N] I. András (1046–1060) denár, **1077. A** [I] Béla dux ezüst denár, **1103. A** [M] I. István (1000–1038) denár, **1107. AC** [I] két I. István (1000–1038) denár
- Mezőberény–Kér–halom–dűlő** [B] X. század vége–XII. század közepe, 98 sír: **2. A** [F] kettőtört pénzdarab, **4. A** [F] ezüst pénzdarab, **5. A** [M] I. László (1077–1095) denár, **8. A** [M] I. László (1077–1095) denár, **10. A** [M] I. László (1077–1095) denár, **13. A** [M] I. László (1077–1095) denár, **19. A** [M] II. Béla (1131–1142) denár, **28. A** [M] I. Béla (1060–1063) denár, **33. A** [F] I. László (1077–1095) denár, **40. A** [M] I. Géza (1074–1077) denár, **43. 2A6C** [N] nyolc érme, **70. A** [F] II. Béla (1131–1142) denár, **75. A** [F] I. László (1077–1095) denár, **80. A** [M] Kálmán (1096–1116) denár, **82. A** [F] I. László (1077–1095) denár, **84. A** [M] II. Béla (1131–1142) denár
- Nádudvar–Töröklaponyag–Vajó zug** [HB] 970–XI. század közepe, x + 52 sír: **42. A** [M] XI. századi pénz
- *Nyitra–Tormos, Szent Márton templom** [Sk] X. század, ? sír: **209. A** [M] Kopasz Károly (840–877) vagy Vastag Károly (876–887) vagy Együgyű Károly (898–923) denára
- Óbars** [Sk] XI–XII. század, x sír: **x. A** [N] pénz
- Ógyalla–Abadomb (Bagota) II.** [Sk] X. század 2. fele–XI. század vége, 131 sír: **36. A** [I] IV. századi átlukasztott római kisbronz, **54. A** [N] I. László (1077–1095) denár, **79. A** [I] Salamon (1063–1074) denár, **93. A** [N] I. András (1046–1060) denár, **96. A** [N] I. András (1046–1060) denár, **98. A** [N] Kálmán (1096–1116) denár, **113. A** [N] Salamon (1063–1074) denár, **126. A** [N] I. András (1046–1060) denár, **129. A** [N] Béla dux denár, **139. A** [N] Salamon (1063–1074) denárának darabja, **146. A** [I] Salamon (1063–1074) denárának darabja
- *Orosháza–Pusztaszentetornya** [B] X. század, ? sír: **x. BC** [N] két maréknyi érme, köztük Vastag Károly (884–888) és I. Berengár (888–915) denára
- Orosháza–Rákóczi telep** [B] X. + XI–XIII. század, 680 sír: **26. A** [F] Árpád-kori ezüstérem, **90. A** [M] Árpád-kori kis érme, **321. A** [I] Árpád-kori érme, **366. A** [N] érme
- Örménykút** [B] X–XII. század eleje, 85 sír: **19. A** [F] Salamon (1063–1074) denár, **28. A** [I] I. László (1077–1095) denár

Pécs–Vasas [Ba] X–XI. század, 161 sír: **69. A** [F] meghatározatlan ezüstpénz, **94. A** [M] I. András (1046–1060) denár

***Perse–Bérc–Bórszeg** [Sk] X. + XI. század, 5–6 + 143 sír: **101. A** [F] kétszeresen átlukasztott arab dirhem (908–932)

Piliny–Sirmányhegy I. [N] X–XI. század, 78 sír: **10. A** [M] pénz, **41. A** [M] XI. századi Árpád-kori ezüstpénz, **67. A** [M] XI. századi Árpád-kori ezüstpénz

Piliny–Sirmányhegy II. [N] XI. század, 82 sír: **5. A** [N] ezüstpénz, **39. 2B** [M] két érem

Pusztaszentlászló [Z] XI. század, 10 + 212 sír: **43. B** [F] I. László (1077–1095) denár, **80. A** [F] I. László (1077–1095) denár, **97. B** [M] I. László (1077–1095) denár, **117. B** [F] I. László (1077–1095) denár, **169. B** [M] Salamon (1063–1074) denár

Püspökladány–Eperesvölgy [HB] X. + XI. század, 637 sír: **107. B** [I] I. István (1000–1038) denár, **324. A** [F] Salamon (1063–1074) körülnyírt denár, **339. A** [M] ezüstpénz kicsi töredéke, **355. A** [M] I. András (1046–1060) denár, **375. A** [I] Salamon (1063–1074) denár, **376. 2B** [F] Béla dux két denára, **492. A** [I] Salamon (1063–1074) denárának töredéke, **493. A** [I] I. Béla (1060–1063) körülnyírt denára, **575. A** [M] Salamon (1063–1074) körülnyírt denárának töredéke

***Röszke–Nagyszéksós** [Cs] X. század, ? sír: **3. A** [F] kisebb zöld patinanyom

Sárrétudvari–Kertaljaér [HB] XI–XVIII. század, 37 sír: **22. A** [N] pénz

Sarud–Báb [H] 980–1060, 64 sír: **42. A** [IF] I. István (1000–1038) átfúrt denára

Sellye–Dobina dűlő [Ba] XI. század, 60 sír: **12. B** [N] I. László (1077–1095) denár, **34. B** [N] Salamon (1063–1074) denár, **46. A** [N] I. László (1077–1095) denár

***Sikló–Gropoai** [Ro] X. század, 12 sír: 9. 2B [F] 2 ismeretlen meghatározású és állapotú ezüstérme vászonba göngyölve

Sorokpolány–Berekalja, Kápolnai út [V] XI. század, 306 sír: **15. B** [M] I. István (1000–1038) denár, **39. B** [M] Salamon (1063–1074) denár, **166. B** [F] I. András (1046–1060) denár, **191. B** [M] meghatározhatatlan pénz, **208. B** [F] Kálmán (1096–1116) denár, **210. B** [F] Salamon (1063–1074) denár, **255. B** [N] Salamon (1063–1074) denár

***Sóshartyán–Hosszútető** [N] X. vége–XI. eleje, 45 sír: **30. B?** [F] Kegyes Lajos (814–840) denára

***Sóshartyán–Zúdotető** [N] X. század, 15 sír: **x. A** [M] I. Berengár király (888–915) milánói denárja

Szakony–TSZ Tejgazdaság [GyMS] X–XI. század, több 100 sír: **20. A** [I] I. István (1000–1038) denár, **45. AC** [M] két Salamon (1063–1074) denár

Szarvas–Ószlő [B] XI. század, x + 26 sír: **2. A** [F] I. László (1077–1095) denár

Szatymaz–Vasútállomás [Cs] X–XII. század, ~60 + 192 (195) sír: **64. B** [I] Commodus (176–192) ezüst denára

***Szeged–Csongrádi út** [Cs] X. század, x sír: **1.* A** [M] VII. Konstantinos Porphyrogenetos & II. Romanos (948–959) ezüstpénz, **36.* A** [N] Provance-i Hugo & II. Lothar (931–945) denárja

Szeghegy–Telecska [Sr] XI. század, 12 sír: **7. B** [I] I. András (1046–1060) denár, **9. A** [F] I. András (1046–1060) denár

Szekszárd–Jobbremete–szőlőhegy [T] XI. század, 28 sír: **3. A** [N] I. András (1046–1060) denár, **14. A** [N] ezüstpénz

Szentes–Szentlászló I. [Cs] X–XI. század, 112 sír: **12. A** [M] Salamon (1063–1074) denár

Szomotor–Hegyilegelő [Sk] XI. század, 35 sír: **12. B** [N] Salamon (1063–1074) denár, **19. B** [F] I. László (1077–1095) denár

Szőreg–Gyártelep [Cs] XI–XII. század, 5 sír: **4. A** [F] meghatározatlan XI–XII. századi pénz

Szőreg–Homokbánya [Cs] XI. század, 44 sír: **23. A** [I] I. László (1077–1095) denár, **25. AC** [M] I. Béla (1060–1063) denár, Béla dux pénz, **26. A** [M] I. András (1046–1060) denár, **27. A** [M] I. András (1046–1060) denár, **35. AC** [F] I. András (1046–1060) denár

Tiszajenő–Kecskéspart [JNSz] XI. század, ~20 + 35 sír: **x. A** [N] Péter (1038–1041, 1044–1046) denár

Tiszalök–Rázompusztá I. [SzSzB] XI. század, x + 150 sír: **67. B** [N] I. István (1000–1038) denár, **98. A** [N] I. István (1000–1038) denár, **100. B** [N] I. András (1046–1060) denár, **106. A** [N] Salamon (1063–1074) denár

***Tiszanána–Cseh dűlő** [H] X. század, 32 sír: **4. 11B** [I] négy Jámbor Lajos (840–875) denár, négy I. Berengár (888–915) milánói denár, két Provance-i Hugo (926–931) denár, egy vsz. milánói denár negyede, **21. A** [I] Provance-i Hugo (926–931) denár

***Tiszaroff–Ajtósi part** [JNSz] X. század, 6 sír: **5. A** [F] II. Lothar (945–950) ezüst denárának a fele

Újkígyós, Skoperda–tanya [B] X–XI. század, x + 43 sír: **B. A** [M] I. István (1000–1038) denár

Újvár–Gomila [Ro] X. közepe, néhány: **x. I** [I] I. Romanos Lekapenos & VII. Konstantinos (931–944) solidusa

Vajdahunyad–Kincseshegy [Ro] X–XI. század, 21 + 57 sír: **1. A** [N] összetöredezett ezüst denár, **4.**

A [N] Salamon (1063–1074) denár, **33. B** [I] I. András (1046–1060) denár

***Valkóvár** [Hr] 950–1150, 437 (~1000) sír: **2. A** [I] VII. Konstantinos Porphyrogennetos & II. Romanos (948–959) solidusa

Várfalva–Jósika kastély [Ro] XI. század, 57 sír: **18. A** [I/N] Aba Sámuel (1041–1044) ezüst denár, **22. A** [I] I. András (1046–1060) denár, **23. A** [N] I. István (1000–1038) denár, **31. A** [N] I. András (1046–1060) denár, **32. A** [N] I. István (1000–1038) denár

***Veszprém–Jeruzsálem hegy** [Ve] X–XI. század, 4 sír: **1. B** [N] IV. századi római kisbronz

***Véztő–Kótpusztá** [B] X–XI. század, 2 + 12 sír: **x. A** [M] ezüstpénz

Zalavár–Község I. temető [Ve] XI. század, 135 (~230) sír: **68. I** [M] I. András (1046–1060) denár

***Zalavár–Vár–Kápolna** [Ve] XI–XII. század, 164 sír: **161. B** [M] II. Constantius (337–361) kisbronz

Zenta–Csestő [Sr] XI. század, 18 sír: **13. AC** [I] I. István (1000–1038) denár

Zenta–Csestő–Paphalom [Sr] XI–XVI. század, 175 + 22 sír: **140. A** [N] XII. század eleji bronzérem

***Zsitvabesenyő–Sír dűlő** [Sk] IX–X. század, 129 sír: **69. B** [M] III. század közepi, vsz. Gallienus (253–268) peremen átlukasztott Antoninianus

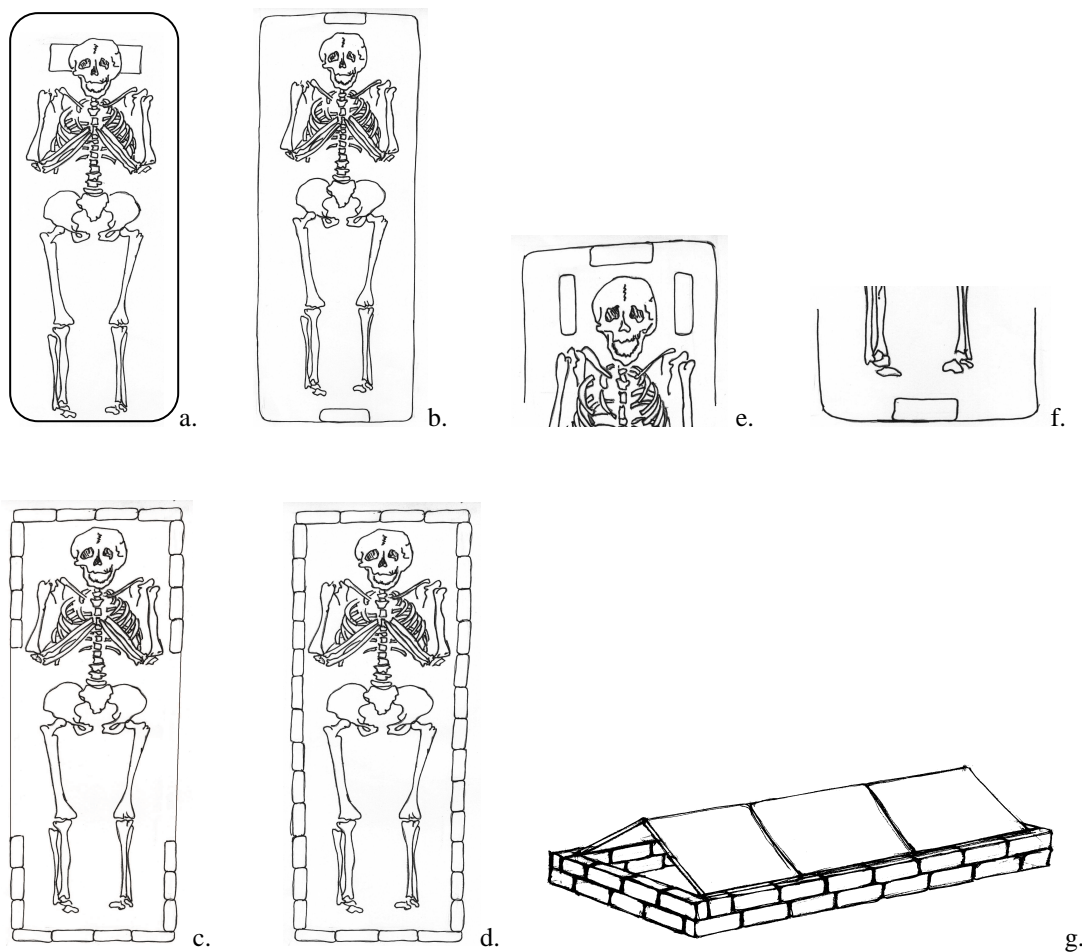
Jelmagyarázat: **temető neve**, [megye], temető datálása, összes sírszám, **obulusos sír száma**, **obulus helyzete** (lásd 39. lábjegyzet), [elhunyt neve], érmetípus.

* Azok a lelőhelyek, melyek Kovács László 2004-es adatgyűjtésében szerepelnek.

IV.4. Téglás temetkezések

Téglás temetkezés alatt azon temetkezéseket értjük, mikor a sírban téglát találhatók:

- egyszerű *téglás* temetkezés: az elhunyt fejénél, lábánál, feje alatt, vagy egyéb helyen egy-egy / néhány téglát elhelyezve (IV.4.1. a–b, e–f);
- részleges vagy teljes *téglakeretes* temetkezés: a feje és/vagy lába körül, vagy a sírgödör szélét részben vagy teljesen téglával körülrakják (IV.4.1. c–d);
- *téglaborításos* temetkezés: az elhunyt köré épített fal tetejébe még egy tetőt is kialakítanak téglából, cserépből, vagy egyéb módon lefedik a sírt (IV.4.1. g).

IV.4.1. – Téglás, téglakeretes és téglaborításos temetkezések

Garády Sándor a budapesti temetők ismertetése kapcsán foglalkozott e temetkezési szokással.⁶⁸⁷ A római előzménnyel rendelkező helyeken található középkori téglás temetkezésekkel kapcsolatban fogalmazta meg véleményét, miszerint ezen temetkezések kialakulására hatással lehettek a római temetők, épületek, nem csupán az alapanyagot (római téglát, tetőcse-

⁶⁸⁷ GARÁDY 1943. 167–254.

repet, követ) szolgáltatták elkészítésükhöz. Úgy vélte, hogy ahol nem állt rendelkezésre kő, ott alkalmazták az egyszerű téglás temetkezést – amire példaként hozza a Hortobágy-Görbeháti templom körüli temető sírjait.⁶⁸⁸ Felvetette a budapesti temetők tégl- és kőszerkezetes sírjaival kapcsolatban, hogy „alighanem a kereszténység befogadásával egyidejű, mert a honfoglaláskori síroknál nem említettnek.”⁶⁸⁹

A téglási temetőben nagy számban előforduló téglás sírok kapcsán irányult *H. Hámori Anna* figyelme e temetkezési szokásra, és az itt idézett önálló tanulmányában foglalkozott a temető kapcsán ezzel a szokással,⁶⁹⁰ így lett a témában a munkája az első az e témával önállóan foglalkozó munkák között. Felvetette, hogy kapcsolatot kell keresni a téglamellékletek és a fakoporsók között, mivel „a két temetkezési mód alkalmazásánál a temetkezés célja a halottak védelmezése volt, mely „védekezési szándék természetesen az ősök, a halottak iránti nagyfokú babonás tiszteletből eredt. A már évezredek óta jelentkező törekvés szerint az emberek igyekeztek hozzátartozójuknak a saját elképzelésük szerint a maximális kényelmet, háborítatlan nyugalmat biztosítani a másvilágon”. Nézete szerint a téglás temetkezés a „kőkoporsó szerényebb, átalakult formájának fogható fel”, és valószínűleg „rang, vagyonjelző szerepe volt”. Előzményét a római, illetve később a középkori germán temetkezésekben vélte felfedezni.⁶⁹¹

*Tettamanti Sarolta*⁶⁹² adatgyűjtése alapján az a kép rajzolódik ki, hogy a legtöbb temetkezés a Tisza-Maros-Körös közéből és a Duna-Tisza közéről ismert, míg a Dunántúlon és Felvidéken ez a szokás ismeretlen. A téglakeretes temetkezések egész középkoron végig megfigyelhetők, csak egyik típusa, a részleges téglakeretes temetkezés nem fordul elő az Árpád-kor után.⁶⁹³

Kovács László a karcagi temető anyagát feldolgozó monográfiájában külön foglalkozott a téglás temetkezésekkel. A rendelkezésére álló anyagot összefoglalva értékeli a téglás temetkezéseket, – amiben Tettamanti gyűjtéséhez képest az újabb anyagok fényében módosultak a szokásról az ismeretek, – hogy a Duna-Tisza közén, Dunántúlon, mi több három lelő-

⁶⁸⁸ „Hortobágy-Görbeháton Sőregi János által föltárt római kori templomrommal kapcsolatban talált sírokra hívom fel a figyelmet. ... Ezek a sírok, noha a helyi viszonyoknak megfelelően nem kőből, hanem téglából készültek, ... azért, mert ezen a vidéken messze földön nem lehet követ találni.” GARÁDY 1943. 237. Hortobágy-Görbeháti templom körüli temető publikációja: SŐREGI 1935.

⁶⁸⁹ GARÁDY 1943. 236–237.

⁶⁹⁰ HÁMORI 1962–1964. 127–132.

⁶⁹¹ HÁMORI 1962–1964. 127–132.

⁶⁹² TETTAMANTI 1975. 79–123.

⁶⁹³ TETTAMANTI 1975. 95–96.

helyen még a Felvidéken is megtalálható a szokás, azaz elterjedése egyenletesebb képet mutat a korábbihoz képest, azonban cáfolja, hogy rangjelző szerepe lett volna.⁶⁹⁴

Pap Ildikó Katalin, aki a témával Csongrád és Békés megyékkel kapcsolatban a teljes középkor vonatkozásában folytatott igen alapos kutatásokat,⁶⁹⁵ megállapította, hogy e temetkezések többsége (72,2%) a temetőn belül igen előkelő helyet foglal el: templombelsőben (12,5%), kolostorépületben vagy közvetlen mellette (17,1%), egyházi épület közvetlen környezetében (42,6%) és csak kis hányaduk található a templomtól távolabb (27,8%) az általa vizsgált két megyében.⁶⁹⁶

Vályi Katalin összefoglaló munkájában hozta kapcsolatba a szokást az orthodoxyával, mely temetkezési szokás a XI. századtól kezdve elsősorban a Tisza-Körös-Maros köze déli részén terjedt el, majd a XII. századtól a templom körüli temetőkből ismert szép számmal.⁶⁹⁷

A templom körüli temetők kutatásáról tartott konferencián *Nebojša Stanojev* hangot adott azon nézetének, hogy az épített sírok „azt a törekvést szolgálják..., hogy a feltámadásig nyugodtabb álomban legyen részük” az elhunytaknak. A szokás eredetét a dalmáciai római-kori temetkezésekben látja.⁶⁹⁸

2009-ben Kolozsvárott tartandó előadásomra készülve anyaggyűjtésem alapján felmerült annak lehetősége (melyet előadásomban is felvetettem), hogy a téglás és a köves temetkezések között összefüggés lehet. A két szokás közötti kapcsolat lehetősége a budapesti temetők alapján merült fel bennem.⁶⁹⁹ Ez követően kezdtem a köves temetkezések vizsgálatához, melynek során *Garády Sándor* budapesti ásatásait ismertető tanulmányában a köves temetkezéseket vizsgálva vont le hasonló következtetést.⁷⁰⁰ E lehetőséggel kapcsolatban *Gáll Erwin* és *Gergely András* utóbb megjelent munkájukban ugyancsak hasonló eredményre jutottak az erdélyi temetők leletanyagának elemzése kapcsán.⁷⁰¹

⁶⁹⁴ KOVÁCS 1998. 26–42. Bár címében deklaráltan téglás temetkezésekkel foglalkozik, ennek ellenére gyűjtésében szerepel két téglás–köves temetkezési temető is.

⁶⁹⁵ PAP 1998. 21–50.; PAP 2001.; PAP 2002. 177–194.

⁶⁹⁶ PAP 1998. 21–31.

⁶⁹⁷ VÁLYI 2000. 375–376.

⁶⁹⁸ STANOJEV 2005. 62.

⁶⁹⁹ Az előadásom a X. RODOSz konferencián (Kolozsvár, 2009. november 13–15.) hangzott el. *Írásné Melis Katalin* tanulmányában foglaltak (MELIS 1997.) és saját adatgyűjtésem alapján. *Melis Katalin* a köves sírokkal kapcsolatban felvetette, hogy azoknál sem tisztázott a szokás eredete, de annyi megállapítható, hogy a „temetkezési szokások rendkívül nagy jelentőségűek voltak az emberek életében, és nem tartjuk valószínűnek, hogy a köveket praktikus okokból helyezték volna a sírokba. A kövek sírba rakása a halotti kultusszal, a hiedelemvilággal, a vallási képzetekkel van kapcsolatban.” MELIS 1997. 57–58.

⁷⁰⁰ GARÁDY 1943. 236–237.

⁷⁰¹ GÁLL 2008. 465–470.; GÁLL–GERGELY 2009. 33–35. A szerzők véleményüket kizárólag az erdélyi temetők alapján fogalmazták meg.

A téglás és köves temetkezések között feltételezhető kapcsolat alapján foglalkozok az elkövetkezendőkben e temetkezési szokással is.⁷⁰²

A téglás temetkezés már Pannónia római-kori temetkezéseiből is ismert (*XXII. tábla 1–2. kép, XXIII. tábla 1–2. kép*). A csontvázas temetkezésekhez kötődik az épített sír, mely temetkezési szokás mindvégig jelen volt a rómaiaknál, azonban nagymértékben a II. század végén – III. század elején jelenik meg. A római temetkezési szokásokban ekkor bekövetkezett hangsúlyeltolódás hátterében több okot is feltételeznek, konszenzusra vele kapcsolatban még nem jutott a kutatás. Ami azonban valószínűsíthető, hogy nem köthető a kereszténység elterjedéséhez, mivel a mértéke nem áll összhangban a kereszténység térhódításával.⁷⁰³

A temetkezési szokás hátterében az a szándék áll, hogy az ősöknek kijáró tiszteletet biztosító temetés keretei között az elhunyt háborítatlan örök álmát biztosítsa. Ez volt az a közös pont, mely kapcsolatot jelentett a római és a keresztény temetkezések között, és melynek következtében az épített sírok a kora keresztény temetkezésekre is jellemzővé váltak. A kereszténység a romló testet az örökkévalóság számára szándékozik megőrizni, miközben az elhunyt álmát is biztosítani akarja a végítéletkor való feltámadásig.

A dunántúli – pannóniai – *Keszthely-kultúra* (*XXV. tábla 3. kép*) temetkezéseiben ugyancsak megfigyelhetőek a téglás és a köves temetkezések egyaránt (*XXIII. tábla 3–5. kép, XXIV. tábla, XXV. tábla 1–2. kép*).⁷⁰⁴ Volker Bierbauer nézete szerint e kultúra esetében a római kontinuitás az V. századtól a VII. század végéig a régészeti források segítségével igazolható – bár nézete jelenleg nem általánosan elfogadott.⁷⁰⁵

A kárpát-medencei germánokra nem jellemző a téglás temetkezés,⁷⁰⁶ itt a magyar honfoglalás után, a X. századtól mutatható ki újra a temetkezésekben ez a szokás.

A honfoglalást megelőző temetkezések vizsgálata alapján a szokás átvétele nem feltételezhető. Miután a dolgozat témája a szokás és a keleti kereszténység kapcsolatának feltérképezése, így az orthodox temetkezések szolgálhatnak információval arra nézve, hogy lehet-e

⁷⁰² Tettamanti Sarolta szerint a köves temetkezések eredetét „hegyvidéki, kőben gazdag területeken kell keresnünk, amelyek nem tartoztak a honfoglaló magyarság első szállásai közé”. TETTAMANTI 1975. 94–95.

⁷⁰³ GÁSPÁR 2008. 64–68.

⁷⁰⁴ MÜLLER 2010.

⁷⁰⁵ BIERBRAUER 2004. 67–82.

⁷⁰⁶ Hámori szerint a római és a középkori germán temetkezések jelentik a magyar temetkezések előzményét. HÁMORI 1962–1964. 127–132. Ezzel szemben a Kárpát-medencei germán temetkezésekre lásd például KISS 2001.; BÓNA–NAGY 2002.; CSEH–ISTVÁNOVITS–LOVÁSZ–MESTERHÁZY–SIMONYI 2005.; BÓNA 2009. A Kárpát-medencén kívül a VII. századi Meroving temetkezésekre jellemző a kőből épített síros temetkezés, mely még templomon belüli temetkezések között is megfigyelhető (*XXVI. tábla 1–2. kép*), azonban nem feltételezhető a Tiszántúli és a német területek közti átvétel a térbeli távolság és a lehetséges kapcsolat hiánya miatt. Lásd a germán területek temetkezésére például KOCH 1996. 733.

kapcsolat a téglás temetkezés és az orthodoxia között a magyar temetkezésekben. E vizsgálat alapja a bolgár temetők szokásai voltak. A bolgár temetők vizsgálatát az is indokolta, hogy a fent ismertetett korábbi vizsgálatok a szokás átvételét a délkeleti régióhoz kötik, ami az átvétel szempontjából a Balkán, Bulgária és Bizánc felé mutat, – amely prekoncepciót fogalmazták meg, vagy ha úgy tetszik munkahipotézist állították fel.

A bolgár temetkezésekkel kapcsolatban két időszak, a pogány és a keresztény időszak temetkezései különíthetők el, ezen belül is a korai időszakban egyaránt megtalálhatók – éppen e népesség türk és szláv eredetű kettőssége folytán – mind a hamvasztásos mind a csontvázas temetkezések.

Gáll Erwin doktori értekezésében párhuzamként említi a VI–IX. századi al-dunai temetőket, melyekben ugyancsak megtalálható a téglás, téglás-köves avagy köves temetkezés szokása.⁷⁰⁷ Példaként hozza a birituális *Hisztria-Capul Viilori*,⁷⁰⁸ a *Devnja 1.* és *3.*,⁷⁰⁹ a *sultanai*,⁷¹⁰ a *varnai*⁷¹¹ és a hamvasztásos *razdelnai* temetőket.⁷¹²

A hisztriai temetőből 17 kőpakolásos, kő-téglakeretes és kőpakolásos-téglakeretes sírt, a devnja 1. temető 53 sírja közül 39 kő-téglapakolásos-keretes sírt, de többsége kőpakolásos, a devnja 3. temető 85 sírjából 21 változatos kő-téglakonstrukciójú sírt,⁷¹³ sultanai temetőből három sírt említ, a varnai temetőből nem hoz adatot, míg a razdelnai temetővel kapcsolatban azt írja „nagy mennyiségben fordul elő kő-téglapakolás, és főleg kőkeret a sírokon”.⁷¹⁴

Saját kutatásaim alapján a korai pogány rítusú csontvázas és/vagy hamvasztásos, valamint keresztény birituális temetőkben nem találtam adatot a téglás temetkezés szokására. A XI. századig használt keresztény rítusú csontvázas temetőkben figyelhető meg. Az általam megvizsgált 44 temető közül 19 temetőben találhatóak köves/téglás és kő-/téglakeretes sírok igen magas számban. Ez az arány azt jelzi, hogy a bolgárok kora kereszténységének idején fokozatosan növekvő mértékben jelenik meg a szokás. Az *ablanicai*, a *miševskoi*, a *Garvan 2.*

⁷⁰⁷ GÁLL 2008. 468–469.

⁷⁰⁸ Hisztria (ma Románia, Dobrudzsa) a Fekete-tenger partján található település, melynek a virágkora Kr. u. I–IV. századra tehető. A várost elfoglalták és elpusztították a VII. században az avarok. Ma egy romváros található a helyén. A temető pontos datálása nem szerepel a disszertációban, valamint a hivatkozott irodalom feloldása sem az irodalomjegyzékben, így nem tudtam közelebbi információt szerezni a temetőre nézve.

⁷⁰⁹ Devnja (ma Bulgária) az egykori római–bizánci Marciapolis a Fekete-tenger partjától (és Várnától) cca. 27 km-re található település, ahová a szláv betelepülést a VII. századra keltezik.

⁷¹⁰ Sultana (ma Románia) település a Dunától északra, Constanța-tól kb. 140 km-re.

⁷¹¹ Várna (ma Bulgária) a Fekete-tenger partján fekvő település, mely kereskedelmi lerakatként hoztak létre a milétosziak.

⁷¹² Razdelna (ma Bulgária) település Várna és Devnja között található.

⁷¹³ Kőszarkofágos (30., 105.), kőszarkofágos és kőpakolásos (67.), kőpakolásos és téglakeretes (123.), téglakazettás (76.), téglapakolásos (132.). GÁLL 2008. 468.

⁷¹⁴ GÁLL 2008. 469.

és az *obročisei* temetők sírjainak több mint felénél kő/tégla vagy keret van a sírokban, de igen magas számban fordul elő a *Devnja 2*.⁷¹⁵ és a *nanovcai* temetőkben, a *mirkovoi* temető hét sírjából, *Pliska 7*. temetőjének négy sírjában fordul elő,⁷¹⁶ valamint az *ovčarovoi* és *pliska 5*. temetőjében található egy-egy keretes sír. További temetőkben rendelkezünk információval a téglás – *Preslav 4.*, *Kirilovo* – és keretes temetkezés – *Preslav 5.*, *Tuhovise*, *Gradesnica*, *Branica*, *Pliska 1.* és *3.* – előfordulására.⁷¹⁷

A kora Árpád-korban a vizsgált szokások mind időben, mind térben eltérő módon jelennek meg a Kárpát-medencei temetkezésekben. A téglás temetkezés 57 temető 127 sírjában, a téglás és köves temetkezések együttesen 16 temető 159 sírjában, míg a köves temetkezések 15 temető 45 sírjában fordulnak elő (**IV.4.2.**).⁷¹⁸

719	TEMETŐK SZÁMA	SÍROK SZÁMA	TÉGLÁS	TÉGLAKERETES	TÉGLABORÍTÁSOS	TÉGLÁS-KÖVES	TÉGLA-KÖKERETES	TÉGLA-KÖBORÍTÁSOS	KÖVES	KÖKERETES	KÖBORÍTÁSOS / KÖPAKOLÁSOS
Ö	57	6608+5X	57+2X	47+3X	23+3X	–	–	–	–	–	–
	16	3815+2X	6	36+4X	7+X	5	6+3X	13+X	21	18+4X	43+3X
	15	3326+9X	–	–	–	–	–	–	14	16+4X	15+2X
X.	3	18	1	–	–	–	–	–	–	–	–
	2	129	–	X	–	–	–	–	–	–	X
	1	444+X	–	–	–	–	–	–	7	6	8+X
X–	5	1490	14	10	1+X	–	–	–	–	–	–
	5	1617+X	3	1+X	4+X	2+(1)	5+X	10+X	5	11+2X	21+2X
	4	1290	–	–	–	–	–	–	2	4	2
XI–	49	5100+5X	42+2X	68+9X	22+2X	–	–	–	–	–	–
	9	2069+X	11	35+2X	3	2	1+2X	3	16	7+2X	22
	10	1592+8X	–	–	–	–	–	–	5	6+4X	54+X

IV.4.2. – A téglás, téglás-köves és köves temetkezések a kora Árpád-korban

Téglás, téglás-köves és köves temetkezéseken belül is érdemes külön megfigyeléseket tenni az egyszerű téglás, illetve köves temetkezések és a téglá- vagy kőszerkezetes (keretes illetve borításos, pakolásos) temetkezések között.

Szerepelnek a kataszterben olyan temetők, ahonnan csupán a téglás, illetve köves temetkezésről van információ, azonban a konkrét adatok nem ismertek. Ezekben a temetőkben

⁷¹⁵ A temető 41 sírjában fordul elő, melyből 39 téglás temetkezés, és két téglakeretes. Ez utóbbiak kenotáfium sírok.

⁷¹⁶ A négy téglakeretes-szarkofágos sír.

⁷¹⁷ VAŽAROVA 1976.

⁷¹⁸ A táblázatban szereplő temetők közül harminc esetében rendelkezünk információval arról, hogy téglás / köves sírok fordulnak elő, azonban a pontos adatok nem álltak rendelkezésre.

⁷¹⁹ Az első adatsor a téglás, a második a téglás-köves, míg a harmadik a köves temetkezések összesített adatait mutatja.

azonban tégl- vagy kőkeretes, illetve kő- vagy téglaborításos sírokról szól a tudósítás kivétel nélkül. Az alábbi temetők:

- téglakeretes / -borításos sírok: Hajdúdorog–Szállásföld, Vésztő–Mágori domb–Csolt monostor, Dombó (XXXII. tábla), Kardoskút–Apácaegyház, Öthalom, Magyarajdán–Oroszlános (III. tábla 2. kép, XXXIII. tábla), Ártánd–Nagyzomlin puszta, Bácsbokod–Bikity, Báta, bencés apátság, Dánszentmiklós–Tetveshalom, Gyulafehérvár–Ásatáshely, Kisújszállás–Konta dűlő, Nagykőrös–Nyárkútrét;
- téglakőkeretes / -borításos: Budapest–Március 15. tér (XXVII. tábla), Székesfehérvár–Bazilika;
- téglakőkeretes / -borításos sírok: Gyulafehérvár–Császár forrása, Gyulafehérvár–Mentőállomás és Gyulafehérvár–Vadászok utcai, Esztergom-szigeti apácakolostor (XXIX. tábla), Kolozsvár–Fő tér 15–20. sírok (XXVI. tábla 3. kép);
- kőkeretes / -borításos / -pakolásos sírok: Veszprém–Sashegyi szőlők, Ptuj–Várhegy, Dévény–Várhegy, Zabola, Budapest–Kőérberek–Tóváros lakópark (XXVIII. tábla), Tihany–Oroszkői remeteség, Székesfehérvár–Bazilika.

Néhány sírban nem ismert a téglakő helyzete, így értékelni sem lehet ezeket a temetkezéseket. Erre példa a Szeged–Öthalmi 2 (18/1879). sír, ahol egy tégladarab található közelebbről nem meghatározott helyen a sírban, valamint Bodrog–Alsó-Büi 125. és 126. sírok, melyekben téglakő, valamint a 129. sír, melyben téglakő és homokkő található, az Esztergom–Zsidódi egyik sírban téglakő és kő is volt, valamint a Léva–Barátkai temető 31. gyermeksírban téglakő és téglatöredékek, a 82. férfisírban pedig téglák voltak.

Az egyszerű téglakő, illetve kőves temetkezések között vannak olyan helyzetűek, melyek már korábban is külön magyarázatokat generáltak. A Piliny–Sirmányhegy 39. K–Ny tájolású sírjában az elhunyt férfi jobb kezébe téglát helyeztek, míg a baljában kő és két pénzérme volt. A Bodrogszerdahely–Bálványhegy 9. K–Ny tájolású sírjában az elhunyt nő mellére egy követ helyeztek. A Téglási temető 23. Ny–K tájolású sírjában a felnőtt halottjának ugyancsak a mellére helyeztek egy kis téglát és vastöredéket, valamint a medencéjében cserép a jobb combja mellett pedig további téglakő volt elhelyezve. Gyulafehérvár–Brändüsei utca 143. Ny–K tájolású gyermeksírjában ugyancsak a mellére és a sír bal oldalára helyeztek el egy-egy mészkövet, valamint a 155. DNy–ÉK tájolású női sírjában a mellén egy kő, a fejnél–lábnál épített kőkeret és a jobb lábszár mellett egy tojás volt. A Somogyvár–Kupavári bencés apátság K-3 69. kerengő folyosón található sírjában nyugvó szerzetes mellkasára is egy téglát helyeztek. A Dunaújváros–Csetényi 35. gyermeksír, ahol kő alatt voltak a csontok, és a 46. női sírban a medencén volt elhelyezve egy kő, a derék

és a 46. női sírban a medencén volt elhelyezve egy kő, a dereka alatt pedig egy vassarló. A Budapest–Bécsi úti 12. K–Ny tájolású női sírban az összetört koponyán volt egy kő, míg a Cegléd–Nyúlfülehalmi 8. DNy–ÉK tájolású gyermeksírjában a koponyában volt egy mészkődarab, kezében faszén, koponyája alatt pedig pénzérme. A Zalavár–Vár 350. sírban a jobb karra helyeztek el egy követ, valamint a sír jobb szélére helyeztek el több követ. A Töketerebes–Parič pusztai 3. gyermeksírban az alsó lábszárakra fektettek egy téglát.

Külön említeném meg azokat a temetkezéseket, ahol csontok és velük együtt kő fordul elő. Erre példa a Dunaújváros–Csetényi 44. felnőtt sír, melyben a csontok között volt a kő, valamint a Királyszentistván 58. Ny–K tájolású sírja egy kövekből és csontokból álló halom volt, Cegléd–Madarászhalom 58. és 198. sírjai, ahol összedobált csontok közt téglák, illetve téglatöredékek voltak, valamint a Helemba-szigeti 73. gyermeksírban a láb felőli végében csonthalmon két téglák voltak.

A dunaújvárosi 44. sír bolygatott volta miatt nem értékelhető. A fejen, lábon, testen elhelyezett kövekkel kapcsolatban Tettamanti Sarolta felvetette, hogy babonás okból kerültek oda megakadályozni a halott visszajárását.⁷²⁰ A téglás temetkezésekkel kapcsolatban is elfogadható ez a lehetőség. Ez vagy valamely más babonás ok valószínűsíthető a fent említettek közül a királyszentistváni, a pilinyi, a téglási, a Budapest–Bécsi úti, a Gyulafehérvár–Brändușei utcai 155. sír, a ceglédi és a dunaújvárosi 46. sír esetében. Ezt a feltevést látszik erősíteni, hogy például a Budapest–Bécsi úti temetőben a kőkeretes sírok nyugat–kelet tájolásúak, ez a sír kelet–nyugat tájolású,⁷²¹ a dunaújvárosi 46. sírnál a medencén elhelyezett vassarló,⁷²² a ceglédinél a kézben elhelyezett faszén,⁷²³ a téglásinál a téglán kívül a mellett elhelyezett vastöredék, a pilinyinél mind a kézben elhelyezés, mind pedig a másik kézben elhelyezett kova és pénzek, a Gyulafehérvár–Brändușei utcainál pedig a tojás,⁷²⁴ míg a

⁷²⁰ TETTAMANTI 1975. 95. *Tari Edit* osztja nézetét, miszerint a „visszajáró halott elleni félelem nyomát láthajtuk” a szokásban. TARI 1995. 59.

⁷²¹ A fordított tájolás hasonlóképpen a hátramaradottak megóvását szolgálta az elhunyt visszajárásával szemben. RÉVÉSZ 1996b. 39.

⁷²² Az éles és hegyes eszközök (kés, sarló, balta, stb.) sírokban előfordulása a rontást, bajelhárítást szolgálta; vagy az elhunyt védelmét az ártó erők ellen, vagy a halott visszajárása ellen az élők védelmét. RÉVÉSZ 1996b. 40.

⁷²³ A vizsgált témától függetlenül felfigyeltem arra, hogy elég gyakori sírokban a faszén, szenes maradványok, égésnyomok, melyek eredete részletes vizsgálatot érdemelne. Tettamanti Sarolta ezt a jelenséget a torhoz kötötte, azonban az esetek egy része nem magyarázható meg vele. TETTAMANTI 1975. 108.

⁷²⁴ A temetkezésekben elhelyezett tojást termékenységsszimbólumként értékelték. Tettamanti Sarolta 1975-ben publikált összegzése szerint ritka jelenség a kora Árpád-kori temetőkben, főleg a Duna-könyökekben és Nógrád-ban fordul elő, dominánsan gyermeksírokban (81,6 %). Éry Kinga megfigyelése alapján jelzi, hogy izületvégződéseknél illetve nemi szerveknél helyezték el. TETTAMANTI 1975. 109.

királyszentistváninál a temetkezés maga, mely nem bolygatottság következtében egy csonthalom és kövek együttese.

Ugyanakkor a Tettamanti Sarolta által felvetett másik lehetőséget, – miszerint a kövek esetleg deszkakeretet támasztottak meg, vagy lomb-gallyfedél lenyomtatását szolgálták,⁷²⁵ – sem szabad kizárni a többi eset magyarázataként (Bodrogszerdahely, Dunaújváros 35. sír), amint kezdetleges kőkonstrukcióként is értékelhető (Gyulafehérvár–Brändușei utca 143. sír, Zalavár–Vár 350. sír).

A fej alá, tulajdonképpen támaszként, párnaként elhelyezett téglá vagy kő már a sír „berendezésének” tekinthető. Egyes sírokban önmagában fordul elő, míg másutt egyéb sírberendezéssel együttesen figyelhető meg.

Az előbbi szokást képviseli az Orosháza–Rákóczi telepi Ny–K tájolású 11., 84., 194. és 233. női, valamint 60. és 200. férfisírok, a Téglás 21. Ny–K tájolású férfisír, ahol részben a koponya alatt, részben mögött elhelyezve, a Békéssámson–Cigándi 1. Ny–K tájolású férfisír a koponya mellett elhelyezett egy-egy téglával együtt, a Békéssámson–Százazérparti 2. női sírban a feje alatt téglá volt, valamint a Békéssámson–Tótkutasi 2. K–Ny tájolású női sír, ahol téglá volt a fej alá téve, amint a Hajdúböszörmény–Nagypród, Köveshalomi 3. sírban, a Karcag–Kápolnáshalomi temető több sírjában, a Sorokpolány–Berekaljai 99. női sírban és a Tótkomlós–Százazérparti 3. férfisírban is egy-egy téglá volt az elhunytak feje alá helyezve. Ez utóbbi sírban koporsódeszka nyomai voltak megfigyelhetők az elhunyt oldala mellett. A Kolozsvár–Zápolya utcai 4. NyÉNy–KDK tájolású és a Zalavár–Vári 368. Ny–K tájolású férfisírokban a fej alatt elhelyezett kő. A zalavári sírban három követ helyeztek el a feje alá, és a váz mellett állatsontok és –fogak voltak. A két békéssámsoni temetőbeli sírokban a bizánci szokásként számon tartott obulusadás szokása is megfigyelhető volt; a cigándi sírban III. István (1162–1172) denára, a százazérparti és a tótkutasi sírban pedig Kálmán (1096–1116) denára volt a szájában elhelyezve.

Más sírberendezéssel együttesen fordul elő Egervár–Kápolna dűlő 3. Ny–K tájolású férfisírjában, ahol a fej alatti téglán kívül teljes téglakeret található a sír körül, Gyulafehérvár–Brändușei utca 25. ÉK–DNy tájolású felnőtt sírjában, ahol egy mészkő van a feje alatt, valamint az elhunytat három nagy kőlappal borították le, Tótkomlós–Komlósi 3/1955. K–Ny tájolású férfisírjában fej alá helyezett téglá volt koporsós temetkezésben, Karcag–Kápolnáshalom és Vajszka egyik sírjában a fej alatt és három oldalán is egy-egy téglá fordult elő.

⁷²⁵ TETTAMANTI 1975. 95.

A téгла-, illetve kőszerkezetes temetkezések egy kezdeti igen egyszerű válfajának tekinthetők, mikor a sírban egy-egy, avagy néhány téгла / kő került elhelyezésre, – ezek a temetkezések már a valódi téglás- és köves temetkezéseket képviselik: (1) a koponya mellett, fölött, (2) a láb mellett, (3) a kar mellett, (4) a koponya és láb mellett, (5) a koponya és váz mellett, (6) a mellkas mellett, (7) a koponya, kéz és térd mellett, (8) a jobb vállon és medence két oldalán, (9) a kéz / kar és láb mellett, (10) a váz mellett, (11) valamint a sír szélén elhelyezett egy-egy vagy több téгла, kő.

(1.1) téglás: Orosháza–Rákóczi telep Ny–K tájolású 160., 433. gyermek, 112. női (egy-egy kétoldalt) és 187. felnőtt sírok, Kardoskút–Hatablak 12. Ny–K tájolású gyermeksírja,⁷²⁶ Téglás Ny–K tájolású 2., 7., 27. és 36. felnőtt, 7. férfisírok, Nagyecsed–Sárvár 230. Ny–K tájolású felnőtt sírja (több téгла), Zenta–Csecstó–Paphalom Ny–K tájolású 26. (öt téгла), 133. felnőtt, 136. női (két téгла), és 126. gyermeksírok, Kolozsmonostor–Kálváriatető ÉNy–DK tájolású 152. és 153. felnőtt római téglás sírok, Magyarmajdán–Oroszlámos,⁷²⁷ Cegléd–Madarászhalom 196. női sír (három téгла), Ellend–Szilfa dűlő 39. férfi sír, Helemba-sziget 24. gyermek és 30. női sír, Hajdúhadház–Demeter 2. gyermeksír (egy egész és egy $\frac{3}{4}$ téгла sátrotetőként), Kamut–Molnár tanya helye 11. sír (három téгла), Kaposvár–61. sz. út 734. sír, Töketerebes–Parič puszta 51. gyermeksír (két téгла), Vajszka egyik sírjában (egymásra rakott téglák).

(1.2) köves: Zalavár–Vár 61. ÉNy–DK és 209. É–D tájolású férfi, valamint 191. Ny–K tájolású női sírja, Budapest–Árpádföld ÉNy–DK tájolású 16/1. gyermek, 55. és 64. női sírok, Gyulafehérvár–Brändușei utca Ny–K tájolású 102. (egy-egy kő) és 164. felnőtt sírok.

(2.1) téglás: Kaszaper 338. Ny–K tájolású női sír (két féltéгла), Zenta–Csecstó–Paphalom 95. Ny–K tájolású felnőtt sír,⁷²⁸ Orosháza–Rákóczi telep 368. Ny–K tájolású női sír, Szombathely–Szent Márton templom 22. Ny–K tájolású fiatal férfi koporsós sírja (római téгла), Dunaújváros–Csetény 18. férfisír, Cegléd–Madarászhalom 64. férfi és 165. női sír, Ógyalla–Abadomb I. 30a. sírja (jobb lábfejcsonatok alatt), Sorokpolány–Berekalja 221. férfisír (két szürke téгла).

(2.2) téglás–köves: Cegléd–Madarászhalom 5. férfisír (kődarab és ép téгла).

⁷²⁶ Szájában Kálmán (1096–1116) denára volt elhelyezve halotti obulusként.

⁷²⁷ Fotó alapján ismert, hogy van fej mögé helyezett téglás (vagy részleges téglakeretes ?) sír a magyarmajdáni temető feltárt sírjai között (III. tábla 2. kép).

⁷²⁸ A sírban fakorhadék, feltehetőleg koporsómaradvány volt.

(2.3) köves: Zalavár–Vár 193. Ny–K tájolású férfisír (balra kettő, jobbra egy kő), Dunaújváros–Csetény 5. és 19. felnőtt, 45. és 55. férfi, 22. női és 14. fiatal női sírok.⁷²⁹

(3.1) téglás: Téglás 35. Ny–K tájolású felnőtt sír, Cegléd–Madarászhalom 161. női sír.

(3.2) köves: Zalavár–Vár 306. Ny–K tájolású bolygatott női sír, Gyulafehérvár–Brändüsei utca Ny–K tájolású 59. és 75. felnőtt sírok.

(4.1) téglás: Zenta–Csecstó–Paphalom 96. Ny–K tájolású férfisír (kettő-kettő téglá), Csepreg–Szentkirály 159. K–Ny tájolású gyermek sír, Békéssámson–Cigánd 3. Ny–K tájolású gyermek sír (fejnél három, lábnál kettő), Kaszaper 319. Ny–K tájolású gyermek sír, Téglás 1. Ny–K tájolású felnőtt sír, Tápiószőlős–Tégláshalom három sírjában, Esztergom–Zsidód egyik sírja, Kamut–Molnár tanya helye 12. gyermek sír.

(4.2) téglás–köves: Gyulafehérvár–Brändüsei utca Ny–K tájolású 156. felnőtt és 208. gyermek sírok.

(4.3) köves: Gyulafehérvár–Brändüsei utca 132. Ny–K tájolású felnőtt sír, Esztergom–Zsidód egyik sírja.

(5) köves: Kolozsvár–Fő tér Ny–K tájolású 28. (6) férfi és 27. (5) felnőtt (?) sírok.

(6.1) téglás: Cegléd–Madarászhalom 114. női sír.

(6.2) köves: Nyitra–Zoborhegy 97. Ny–K tájolású női sír (homokkő).

(7) köves: Nyitra–Zoborhegy 14/1973. Ny–K tájolású női sír (négy kő).

(8) köves: Budapest–Árpádföld 48. ÉNy–DK tájolású férfisír.

(9) téglás: Cegléd–Madarászhalom 30. női sír, Töketerebes–Parič puszta 45. felnőtt sír (jobbról négy, balról kettő téglá).

(10.1) téglás: Cegléd–Madarászhalom 199. gyermek sír, Újszilvás–Gólyajárás 2. sír (váz fölött féltáglák).

(10.2) köves: Dunaújváros–Csetény 11. és 12. felnőtt sírok, Várfalva–Jósika kastély 13. K–Ny tájolású felnőtt (jobbra-balra kövek és széndarabok is) sírok.

(11) köves: Gyulafehérvár–Brändüsei utca 101. NyÉNy–KDK felnőtt (egy-egy kő), és 138. Ny–K tájolású gyermek (jobbról három kő) sírok.

A téglá- vagy kőkonstrukció kifinomultabb, magasabb színvonalat képviselő változata a kereszt és a borításos, illetve a pakolásos temetkezés: (1.1) részleges téglakeret, (1.2) teljes téglakeret, (1.3) téglaborítás, (2.1) részleges téglá–kőkeret, (2.2) teljes téglá–kőkeret, (2.3) téglá–kőborítás, (3.1) részleges kőkeret, (3.2) teljes kőkeret, (3.3) kőborítás, kőpakolás.

⁷²⁹ A 19. sír mindkét oldalán, az 55. sír láb felőli részén deszkamaradványok, a 22. sír mindkét oldalán koporsómaradványok, míg a 45. sírban elszenesedett koporsó maradványai voltak.

(1.1) Nagyecsed–Sárvár Ny–K tájolású 7., 8., 118., 120., 121., 122. (XXX. tábla 1. kép), 142., 148., 204. 229. és 235. felnőtt sírok, Téglás Ny–K tájolású 16. női (?) és 18. felnőtt sírok, Orosháza–Rákóczi telep Ny–K tájolású 321., 570. női és 321. gyermeksírok, Hajdúdorog–Kati dűlő 259. felnőtt sír, Kolozsmonostor–Kálváriatető 96. felnőtt (?) sír, NyÉNy–KDK tájolású 91., 92. és 94. gyermeksírok, Kolozsvár–Fő tér 21. Ny–K tájolású felnőtt sír, Cegléd–Birincsek 10. sír, Karcag–Kápolnáshalom Ny–K tájolású gyermekesír, Kamut–Molnár tanya helye gyermeksír, Kaposvár–61. sz. út 326. és 1061. sírok, Kisújszállás–Kontadűlő 42. női sír, Töketeribes–Parič puszta 27. felnőtt sír.

(1.2) Szentese–Kaján É–D tájolású 1., 12., 13., 46. felnőtt, 2., 61. férfi, 58., 62. gyermekesírok, Szekszárd–apátsági temető 3. felnőtt, Ny–K tájolású 1. felnőtt, 2. üres, 9., 10., 11. gyermeksírok, Bodrog–Alsó-Bű 92. Ny–K tájolású gyermeksír, Nagyecsed–Sárvár Ny–K tájolású 10., 115., 199., 253. felnőtt és 233–234. kettős és további 17 sír,⁷³⁰ Téglás 24. Ny–K tájolású férfi–női kettős sír, Zenta–Csecstó–Paphalom 100. Ny–K tájolású felnőtt sír, Orosháza–Rákóczi telep Ny–K tájolású 64., 255. férfi, 7., 54. női, 281. gyermek, 28., 47. többes sírok, Hajdúdorog–Kati dűlő 212., 214., 215., 358., 394., 432., 439., 440., 454. 458., 483. sírok, Cegléd–Madarászhalom 26. gyermeksír, Cegléd–Öregszőlők egy felnőtt sír, Hortobágy–Görbehát 7. női sír, Kaposvár–61. sz. út 264. fiatal lány és 736. felnőtt sír, Somogyvár–Kupavár, bencés apátság IV. 31. felnőtt és K-12 92. szerzetesi sír, Vajsza egyik gyermeksírja.

(1.3) Gyulafehérvár–Brändușei utca 95. Ny–K tájolású felnőtt sír, Orosháza–Rákóczi telep 261. Ny–K tájolású férfisír, Aracs DNY–ÉK tájolású I–IX. sírboltjai (XXXI. tábla 3. kép),⁷³¹ Cegléd–Nyúlfelehalom 13. DNY–ÉK tájolású gyermeksír, Kolozsmonostor–Kálváriatető 93. NyÉNy–KDK tájolású gyermeksír, Mačvanska Mitrovica 18., 159. felnőtt és további két temetkezés (XXXI. tábla 1. kép), Nagyecsed–Sárvár Ny–K tájolású 149–150. női–gyermek kettős sír (XXX. tábla 2. kép), 151. gyermeksír (XXX. tábla 3. kép), Petrović I., II. felnőtt és további két sír (XXXI. tábla 2., 4. kép), Magyarajdán–Oroszlámos,⁷³² Beszterec–Vársziget 11. felnőtt sír, Felgyő–Gedahalom 1. gyermeksír.

(2.1) Szombathely–Szent Márton templom 10. Ny–K tájolású fiatal női sír (római téglák és csatári kő).

(2.2) Bodrog–Alsó-Bű 133. Ny–K tájolású felnőtt sír (homokkő).

⁷³⁰ A 253. sír különlegessége, hogy nyerstéglából készült a téglakerete.

⁷³¹ Felnőtt sír: I., V., VI., többes temetkezés: II., III., VII., VIII., üres sír: IV., IX.

⁷³² Fotó alapján ismert, hogy a temető feltárt sírjai közt van épített sír is.

(2.3) Gyulafehérvár–Brändușei utca Ny–K tájolású 1., 37. és 189. felnőtt, ÉK–DNy tájolású 30. és Ny–K tájolású 69., 71. 82., 158. gyermeksírok, Kolozsvár–Fő tér Ny–K tájolású 11. és 13 női, 26. (4) felnőtt sírok.⁷³³

(3.1) Gyulafehérvár–Brändușei utca Ny–K tájolású 20., 110. felnőtt, 219. gyermek, ÉNy–DK tájolású 214. felnőtt, NyÉNy–KDK tájolású 129. gyermeksírok, Kolozsvár–Fő tér Ny–K tájolású 7. gyermeksír, Királyszentistván 1. Ny–K tájolású felnőtt sír, Kolozsvár–Zápolya utca 3. NyÉNy–KDK tájolású gyermeksír, Zalavár–Vár 241. D–É tájolású férfi,⁷³⁴ 369. Ny–K tájolású női sírok, Dunaújváros–Csetény 29. felnőtt, 183., 211. férfi sírok,⁷³⁵ Ptuj–Várhegy 271. férfi, 292. gyermek és 303. női sírokban többféle kökeret.

Külön kiemelendő itt: Gyulafehérvár–Brändușei utca 149.A DNy–ÉK tájolású kettős, női és gyermeksírja, a nő lapockájánál volt egy téglá, a két elhunytat feltehetőleg gyolcsba csavarva temették el és a sír körül részleges kökeret volt.

(3.2) Gyulafehérvár–Brändușei utca Ny–K tájolású 217. felnőtt és 179. gyermeksírok, Kolozsvár–Fő tér Ny–K tájolású 2. fiatal férfi (koporsós) és 6. női sírok, Zalavár–Vár 190. Ny–K tájolású női sír, Bodrogszerdahely–Bálványhegy 7. K–Ny tájolású fiatal női sír, Nyitra–Zoborhegy 5. Ny–K tájolású felnőtt sír, Penc–Tuszkulánium IV. felnőtt (?) sír, Jászdózsa–Kápolnahalom felnőtt sír, Budapest–Bécsi út Ny–K tájolású 3., 6. férfi, 7. női sírok, Visegrád–Szent András monostor 2003/9. sír és még egy sírja.

(3.3) Bodrogszerdahely–Bálványhegy K–Ny tájolású 2., 3. és 8. férfi, 4. női, 5. fiatal férfi, 6. fiatal női és 1. gyereksírok, Zalavár–Vár 348. Ny–K tájolású gyermeksír, Gyulafehérvár–Brändușei utca K–Ny tájolású 44., 109. és 159. felnőtt, 14. gyermek, Ny–K tájolású 17., 160. és 181. felnőtt, 157. női (?), 39., 81., 120. és 187. gyermek, D–É tájolású 52. felnőtt, DNy–ÉK tájolású 29., 57. felnőtt, 55. női (?), 28. gyermek, ÉNy–DK tájolású 43. felnőtt, NyÉNy–KDK tájolású 119., 124. felnőtt sírok,⁷³⁶ Tiszajenő–Kecskéspart felnőtt (?) sír,⁷³⁷ Kolozsvár–Fő tér Ny–K tájolású 5., 8., 10. és 14. férfi, 9. és 12. női, 3. fiatal női, 1. és 4. gyermeksírok,⁷³⁸ Szomotor–Hegyilegelő D–É tájolású 14. férfi és 30. női, DNy–ÉK tájolású 14. és 21. férfisírok, Visegrád–Szent András monostor 2003/7–8. sírja.

(3.4) Külön kategória: Kolozsvár–Fő tér 23. (1) Ny–K tájolású felnőtt (?) sír, ahol az elhunytat egy római mészkőlapra fektették.

⁷³³ A 11. és 13. sírok koporsós sírok voltak.

⁷³⁴ A 241. sír tulajdonképpen a 241–242. kettős temetkezés része, de a (bolygatott) kökeret ezen elhunyt feje körül volt.

⁷³⁵ A 183. sírban egy vaseszköz is volt. Lásd ehhez a 785. lábjegyzetet.

⁷³⁶ A 159. sírban három deszka is volt a kőborítás mellett.

⁷³⁷ Szájában Péter (1038–1041, 1044–1046) denára volt elhelyezve. Lásd még 790. lábjegyzet.

⁷³⁸ A 3., 4., 5., 8. és 12. sírok koporsós temetkezések voltak.

A téglás temetkezés legkorábbi megjelenése a X. század közepétől Gyulafehérvár–Császár forrása, –Mentőállomás és –Brändușei utcai temetőkből ismert, amint ezekben a temetőkben a köves temetkezés is megfigyelhető. Ugyanígy a X. század közepén jelenik meg a köves temetkezés szokása a Kolozsvár–Zápolya utcai temetőben. A két temetkezési szokás együttesen a XI. századtól nyitott temetőkben is továbbél (például a Gyulafehérvár–Vadászok utcai és a Kolozsvár–Fő téri temetők), de ekkor már kizárólag téglasíros temető is található Kolozsmonostor–Kálváriatetőn, illetve csak köves síros temetők Várfalván és a XI. század végétől használt Zabola–Tatárhalmi temetőben. A két temetkezési szokás együttesen Erdélyen kívül még a Dunántúlon fordul elő.

A téglás temetkezés szokása közvetlen előzménnyel nem rendelkezik a Kárpát-medencében, így az átvétel az al-dunai temetkezések, azaz a bolgár temetők felé mutat, ugyanúgy a köves temetkezések is kerülhettek ezen a módon átvételre, de magyarázat lehet az Erdélybe települt avar-szláv lakosság, mely magával hoztatta a Felvidékről a köves temetkezés szokását, ami a felvidéki területeken már a X. század előtt nyitott nyitrai, valamint a X. század első felében használt bodrogszerdahelyi temetőkben megtalálható korábban a téglás temetkezéseknél.⁷³⁹

IV.4.3. – Téglás temetkezések a kora Árpád-kori Kárpát-medencében

⁷³⁹ A honfoglalást megelőző időszakból példákat Gáll Erwin sorakoztatott fel: Stare–Mesto, Nové Dědiny, Uh. Brodč, Libici, Malenovice és a csehországi Radetice. GÁLL 2008. 469.

A téglás temetkezés a X. századtól használt két tiszántúli temetőben – Orosházán és Hajdúdorogon – jelenik meg. A Tiszántúlon kizárólag a téglás temetkezés jellemző. A szokás a XI. századtól már számos temetőben megfigyelhető, valamint a vajdasági temetőkben is. A Vajdaságból épített sírboltos temetkezések ismertek, amint épített téglakonstrukciós temetkezések találhatók a szekszárdi apátság temetőjében is.

A X. századtól használt csepregi temető egy fordított tájolású gyermeksírjában található meg egyszerű téglás temetkezés. Az egervári, kis sírszámú XI–XII. században használt temetőben ugyancsak egyetlen, férfisírban található téglakeret. A szokás a XI. századtól megjelenik a felvidéki temetőkben is, a században az ógyallai egy sírjában, feltehetőleg babonás okokból (láb alatt elhelyezve egy téglát), majd a XII. századtól használt tőketerebesi és lévai temetőkben néhány téglás és téglakeretes sírban megfigyelhető.

A nemek közti megoszlás szempontjából, – ahol ismert az elhunytak az életkora, illetve a neme, – a téglás temetkezések között a felnőtt sírok nagyobb arányban fordulnak elő (67,6 %), mint a gyermeksírok (23,5 %), amin kívül néhány többes temetkezés (5,9 %) és üres sír (2,9 %) is előfordul köztük.⁷⁴⁰

A tájolásban sem mutat egységességet, bár többségében Ny–K tájolás jellemző, de emellett előfordul É, ÉNy, DNy, NyÉNy tájolás is köztük. Az egységesség a temetők többségében ugyan megfigyelhető, azonban még e szempontból is van kivétel, amire példa a kolozsmonostori temető, ahol a téglás sírok egy része NyÉNy (téglakeretes és borításos sírok), más része ÉNy tájolású (egyszerű téglás).

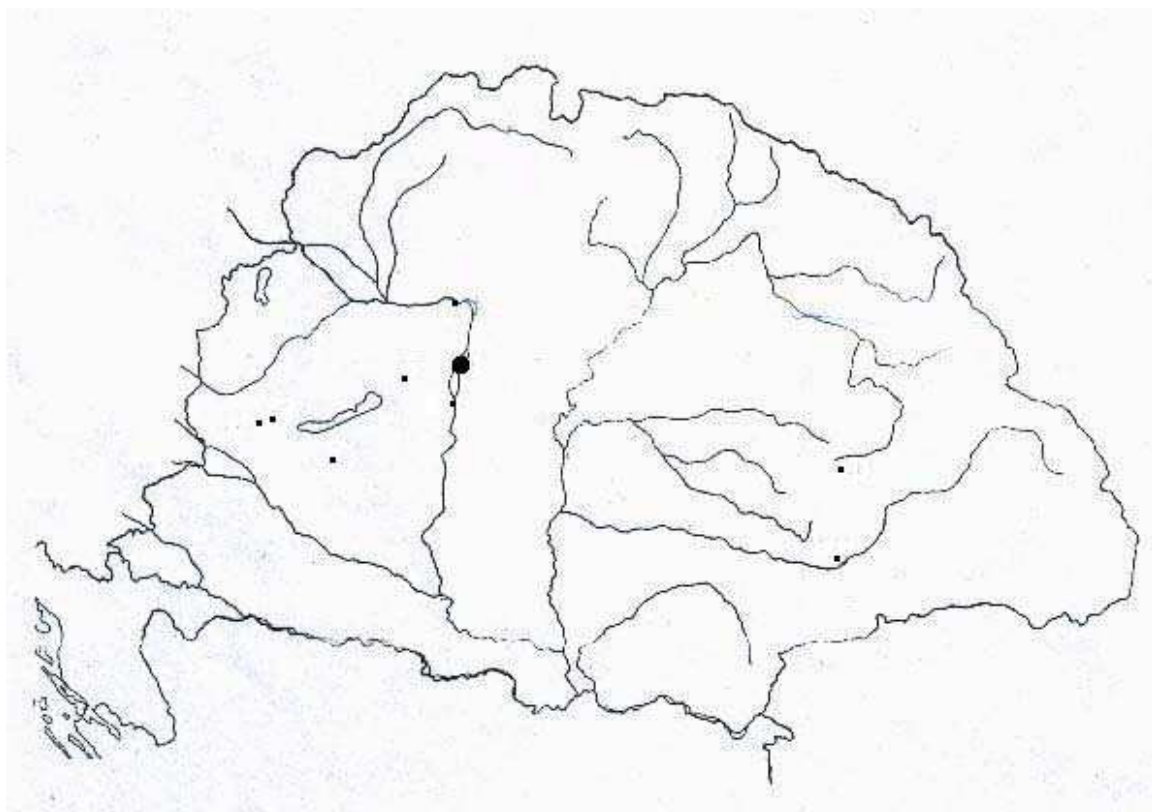
A téglás-köves temetkezés legkorábbi példái Erdélyből ismertek, mint már említettem, valamint néhány dunántúli temetőből. Ami ezekben a temetkezésekben közös tényező, hogy általában római előzményekkel rendelkező helyeken fordul elő, és az esetek többségében az ott található alapanyagok – római kő és téglát – felhasználásával készítették el a sírt. Így nem csupán az etnikum, hanem a lehetőség is szerepet játszhatott abban, hogy ez a kettősség kialakuljon.

Kivételt csupán a székesfehérvári bazilika templomon belüli temetkezései képeznek, ahol tudatos lehetett az anyagválasztás, de már a bazilika temetőjében feltárt két, korai keltezésű épített keretes, kövezett aljú sírnál római tegulatöredékeket használtak fel.

A nemek közti megoszlás szempontjából, – ahol ismert az életkora, illetve a neme az elhunytak, – a téglás-köves temetkezések között a felnőtt sírok nagyobb arányban fordulnak elő (78,1 %), mint a gyermeksírok (21,9 %).⁷⁴¹

⁷⁴⁰ Nyolc temetőből nem ismertek a pontos számadatok.

⁷⁴¹ Tizenhat temetőből nem ismertek a pontos adatok.

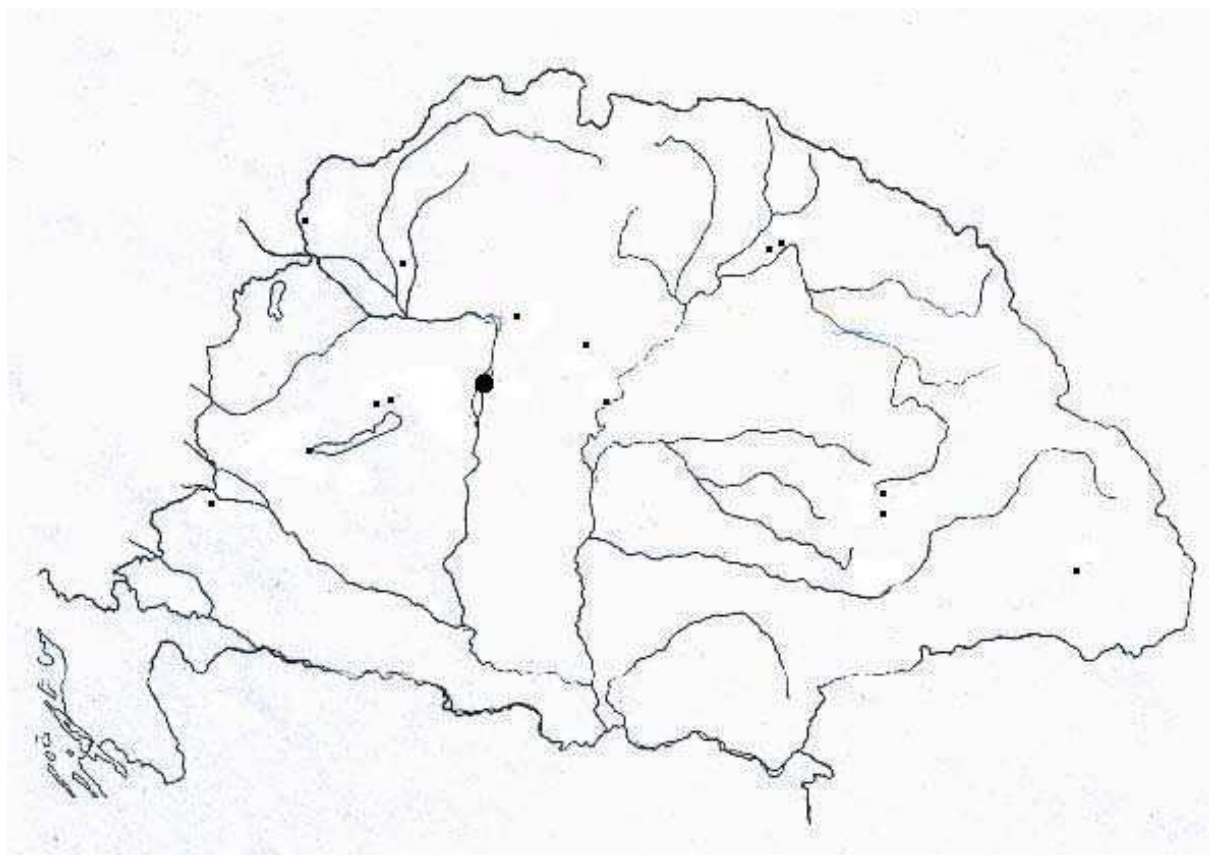
IV.4.4. – Téglás-köves temetkezések a kora Árpád-kori Kárpát-medencében

A tájolás a téglás-köves temetkezések esetében sincs egységesség, bár a temetők egy jelentős részénél nem ismertek e pontos adatok, vagy a tájolás, néhány temetőn belül egységesen Ny–K tájolás jellemző ezekre a sírokra, mint például Nagyecsed–Sárvár, Kolozsvár–Fő tér, Szombathely–Szent Márton templom, de ugyanakkor a legnagyobb téglás-köves sírszámú Gyulafehérvár–Brändușei utcai temetőben rendkívül változatos tájolás figyelhető meg. Így e temetkezési szokás sem mutat egységes szokást tájolás szempontjából.

A köves temetkezés legkorábbi példái a felvidéki temetőkből ismertek. A IX. századtól egész kora Árpád-koron keresztül használt nyitrai, és a X. század első felében használt bodrogszerdahelyi temetőkből. A X. században két dunántúli – a veszprémi és a zalavári – temetőből, valamint az egyik kolozsvári temetőből is ismertek köves sírok. A zalavári, ptuji temetkezésekkel kapcsolatban Tettamanti Sarolta azon nézetének adott hangot, hogy ezek a „lelőhelyek valószínűleg szláv csoportok temetkezőhelyei”.⁷⁴² Ezt valószínűsíti a szokás elterjedése is, azonban egy magyarázatra szoruló pontja van a felvetésnek. Már az egyik karoling-kori zalavölgyi – Garabonc I. temető – temetővel kapcsolatban az írott források, valamint az embertani leletanyag alapján megfogalmazódott, hogy azonos népesség élhetett itt és

⁷⁴² TETTAMANTI 1975. 95.

Ptujban.⁷⁴³ Talán e karoling-kori népi összetevőhöz köthető a szokás megjelenése.⁷⁴⁴ Ez magyarázat lehet a zalavári és ptuji temetőekben előkerült köves temetkezésekre, azonban a zalavári temető IX. és XI. századi részéből hiányzik a szokás – ami arra utal, hogy további ok is áll a szokás megjelenésének hátterében (például népességmozgás). Jelen vizsgálat keretein túlmutat a probléma, így ennek okát későbbi vizsgálat során igyekszem tisztázni.

IV.4.5. – Köves temetkezések a kora Árpád-kori Kárpát-medencében

⁷⁴³ „Garabonc I népességének legközelebbi párhuzama a korban ugyan kissé későbbi (10–11. századi), földrajzilag azonban közeli Ptuj (Pettau) népessége, olyannyira, hogy közöttük akár közvetett vagy közvetlen genetikai kapcsolat is fennállhatott. ... Garabonc I egyedei igen közeli genetikai kapcsolatot mutatnak Ptuj 10–11. századi népességével. Pribina ugyanis Ptujban – a 9. századi Pettauban – a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* szerint már Liupram salzburgi érsek idejében (836–859) templomot építtetett. Mivel egyelőre Ptuj 9. századi népességét nem ismerjük, csak e későbbi temetőre alapozva tételezhetjük fel – Zalavár példájával is megerősítve –, hogy mindkét Pribina birtokon már a 9. században etnikailag egymással igen közeli rokonságban álló népesség élhetett (a nagyságrendi különbség miatt ugyanis valószínűtlen, hogy Garabonc I lakossága költözött volna a 9. század végén Pettau–Ptujba).” SZŐKE 1994. 277.; ÉRY 1992. 351.

⁷⁴⁴ „Pribina által körös-körülről összegyűjtött szolgálónép nagyobbbrészt a helyi és a közelebbi környék településeinek avar és avar–szláv (dudleb) lakosaiból lett toborozva. Ezt színezték különböző mértékben a távolabbi vidékekről elszármazottak: így a már Nyitrán Pribinához kapcsolódott, főként katonai szolgálatot teljesítő férfiak és azok szűkebb hozzátartozói (‘morva’ embertani réteg), a Délvidéken a bolgároktól, ill. Ratimartól hasonló célból elszegődött katonák, ill. a már korábban a bolgárok fennhatóságától szabadulni igyekvő, s részben a zalai dombok közt menedéket lelt timocánok és abodriták (praedenecenti) családjai.” SZŐKE 1994. 277.

A másik érdekes jelenség a köves temetkezések között a XI–XII. század fordulóján nyitott zabolai temető gyermeksírjaiban a szokás jelenléte, mire ugyancsak magyarázat lehet népességmozgás.

A nemek közti megoszlás szempontjából, – ahol ismert az elhunynak az életkora, illetve a neme, – a téglás–köves temetkezések között a felnőtt sírok nagyobb arányban fordulnak elő (82 %), mint a gyermeksírok (17,9 %).⁷⁴⁵

A tájolás e szokás esetében mutatja a legnagyobb változatosságot, egyik tájolási irány sem mutat dominanciát. Az egyes temetők tájolás szempontjából egységesek – Bodrogszerdahely K–Ny, Kolozsvár NyÉNy–KDK, Nyitra Ny–K, Budapest–Árpádföld ÉNy–DK, Budapest–Bécsi út Ny–K, Királyszentistván Ny–K tájolású –, de itt is akad kivétel, például Szomotoron D–É és DNy–ÉK, Zalaváron ÉNy–DK, Ny–K, É–D és D–É tájolás is előfordult.

Az egyes típusok között egy fejlődési sort lehetne feltételezni, a leletanyag nem támasztja alá. A szombathelyi temetőben a XI. század eleji fiúgyermek koporsós sírjában még egyszerű téglás temetkezés, míg a XI. század végi, leánygyermek sírjában már részleges téglakökeret figyelhető meg. Ugyanígy a somogyvári temetőben is a legkorábbi egy mellre helyezett téglás sír, míg a későbbiekben van téglakonstrukció (keret). Ez egyfajta fejlődési folyamatra utal. Ugyanakkor az erdélyi temetőkben együttesen jelennek meg már a korai temetőkben az egyszerű és a magasabb színvonalú konstrukciók, ami a fejlődési fokozatok lehetőségét cáfolja.

A nemek illetve tájolás nem mutat egységességet, általánosságot egyik szokás esetében sem lehet megfigyelni. Ami eltérést mutat, hogy a köves temetkezés a felvidék irányából indult ki, azaz szláv népességhez kötődőnek tűnik az eredete, addig a téglás temetkezések esetében az al-dunai, bolgár temetkezések irányába mutat kötődés. A téglás–köves vegyes temetkezésekre feltehetőleg nagyrészt hatott a rendelkezésre álló nyersanyag, hiszen általában római előzményekkel rendelkező területeken jelenik meg, és az esetek többségében jelzi az ásatási dokumentáció is, hogy római tegulák, kövek, faragványok kerültek felhasználásra az elkészítéséhez.

A téglás és téglás–köves temetkezés együttesen a X. század közepi Erdélyben jelenik meg, miközben a korábbi időszakban hiányzik a terület temetkezéseiből, azonban a problematikája abban áll, hogy eközben például a bizánci jellegű leletanyag hiányzik, alig van jelen a

⁷⁴⁵ Hat temetőből nem ismertek a pontos számadatok, de közülük kettő esetében annyit tudunk, hogy e temetőkben kizárólag gyermeksírokban fordul elő kökeret.

korai erdélyi temetőkből.⁷⁴⁶ A téglás temetkezés rövidesen felbukkan a Tiszántúlon, és egész középkoron át megfigyelhető.

A szokás – általános keresztény gondolati háttere és antik, kora keresztény előképe miatt – átvételre került és általános keresztény temetkezési gyakorlattá vált. A kezdeti, legkorábbi temetkezések esetében a keleti kereszténységhez kötődése valószínűsíthető, a szokás átvétele a Balkán irányába mutat, míg a közvetítő terület Dél-Erdély lehetett (Gyulafehérvár és környékének népessége).

Mindkét esetben a szokás hátterében az a szándék húzódik meg, hogy a múló, romlandó testet az öröklétnek megőrizze, túlvilági békéjét biztosítsa.⁷⁴⁷ Ez a közös pont a két szokás között. De amíg a téglás temetkezés a Kárpát-medence keleti felére jellemző, addig a köves főképp a nyugati területeken fordul elő, illetve a római előzményekkel rendelkező helyeken együttesen, ami alátámasztja a feltevést, hogy a szokás esetében mind átvételnél, mind később fontos szerepet játszottak a rendelkezésre álló lehetőségek, nyersanyagok.

⁷⁴⁶ Csupán egy-két szórványlelet ismert. Lásd IV. 1–4. térképeket.

⁷⁴⁷ Ugyancsak ez a gondolati tartalom áll más csontvázas temetkezési rítusokban a koporsó, szarkofág, vagy épített sírok hátterében. Ez megjelenik a zsidó temetkezésekben (lásd Biblia történetei például Lázár feltámasztásáról [Jn 11,38] vagy Jézus eltemetéséről [Jn 19,40–41]), amint ismert példa koporsó, bizánci mintájú szarkofágok használatáról, avagy sírok kövel körberakásáról az anatóliai muszlim temetkezésekből (BARTHA 1996. 31–35., 60–63.).

IV.4.6. – Katalógus: Téglás, téglás-köves és köves temetkezések a kora Árpád-kori Kárpát-medencében

TEMETŐ	DATÁLÁS	SÍRSZÁM	TÉGLÁS	TÉGLAERETES	TÉGLABORÍTÁSOS	TÉGLÁS-KÖVES	TÉGLA-KÖKERETES	TÉGLA-KÖBORÍTÁSOS	KÖVES	KÖKERETES	KÖBORÍTÁSOS / KÖPA-KOLÁSOS
Aracs [Sr]	XI ^{xv} .	98 + IX			7 + 2°						
Ártánd [HB]	[XI–XVI.]	x		x							
Bácsbokod–Bikity [BK]	[XI–XIII.]	~ 60	x	x							
Báta, bencés apátság [T]	XI–XV.	x		x							
Békéssámsón–Cigánd [B]	XI–XIII.	17	1			1°					
Békéssámsón–Százárépart [B]	[XI–XIII.]	3	1								
Békéssámsón–Tótkutas [B]	XI–XV.	3	1								
Beszterec–Vársziget [SzSzB]	XI/XII.	8		1							
Bodrog–Alsó-Bű [S]	X–XI.	142	2	1		1	1				
Bodrogszerdahely–Bálványhegy [Sk]	X. 1. fele	9							1	1	7
Budapest–Árpádföld, Timur u. [P]	XI–XII.	78							4		
Budapest, Bécsi út [P]	XI–XII.	12							1	3	
Budapest, Kőérberek–Tóváros lakópark [P]	XII. közepe–	1077								x ⁷⁴⁸	
Budapest, Március 15. /Eskü/ tér [P]	XI–XII.	x + 23					x				
Cegléd–Birincsek [P]	XII.	11		1							
Cegléd–Madarászhalom [P]	XI/XII–XIII.	201	9	2							
Cegléd–Nyúlfülehalom [P]	XI–XIII.	52			1				1		
Cegléd–Öregszőlők [P]	[XI–XIII.]	x		1							
Csepreg–Szentkirály [V]	X–XII.	9 (189)	1								
Dánszentmiklós–Tetveshalom [P]	[?]	270 + x	x								
Dévény–Várhegy [Sk]	XI.	x								x ⁷⁴⁹	x
Dombó [Sr]	[XI]–XV.	152		x	x						
Dunaújváros–Csetény [F]	XI/XII–XIII.	211	1						12	3	1
Egervár–Kápolna-dűlő [V]	XI–XII.	4		1							
Ellend–Szilfa dűlő [Ba]	X–XI.	178	1								
Esztergom–szigeti apáca kolostor [KE]	XI–	415		x						x	
Esztergom–Zsidód [KE]	[XI–]	591	x			1			x		
Felgyő–Gedahalom [Cs]	[XI–]	x			1						
Gyulafehérvár–Ásatáshely [Ro]	XI–XII.	35		x							
Gyulafehérvár–Bränduői utca [Ro]	X–XI.	229	1			2	1	8	8	8	21
Gyulafehérvár–Császárr forrása [Ro]	X. 2. fele	129		x							x

⁷⁴⁸ A sírok kb. 40 %-a szárazon falazott volt, vagyis a sírgödröt faragott kövekkel bélelték ki.

⁷⁴⁹ Csak gyermekeket temettek kővel borítva, ill. keretezve.

Gyulafehérvár–Mentőállomás [Ro]	X. közepe–XII.	1183					x	x			
Gyulafehérvár–Vadászok utca [Ro]	XI.	186		x						x	
Hajdúböszörmény–Nagypród, Köveshalom [HB]	XI/XII. fordulója	6	1								
Hajdúdorog, Kati-dűlő [HB]	XII. eleje–tatárjárás	x		12 ⁷⁵⁰							
Hajdúdorog–Szállásföldek [HB]	970–1130	302		x	x						
Hajdúhadház–Demeter [HB]	XII. 2. fele	13	1								
Helemba-sziget [KE]	XI–	122	3								
Hortobágy–Görbehát [HB]	XII–	20			1						
Jászdózsá–Kápolnahalom [JNSz]	XI–XVI.	x								1	
Karcag–Kápolnáshalom [P]	XI/XII–[XIII].	x	x	x							
Kamut–Molnár tanya helye [B]	XI/XII–XVIII.	18	1	2							
Kaposvár–61. sz. út [S]	XI–XVI.	1244	1	4							
Kardoskút–Apácaegyház [B]	XI–XII.	265			x						
Kardoskút–Hatablak [B]	XI. 2. fele–XIII. vége	60–65	1								
Kaszaper [B]	XI–XVI.	425	2								
Királyszentistván [Ve]	XI. közepe–XVIII.	141							1	1	
Kisújszállás–Konta dűlő [JNSz]	XI–XII.	64		x							
Kolozsmonostor–Kálvária tető [Ro]	XI–XII.	159	2	4	1						
Kolozsvár–Fő tér [Ro]	XI–XIII.	13		1			x	3	2	4	9
Kolozsvár–Zápolya utca [Ro]	X.	11							1	1	
Léva–Barátka [Sk]	XII–XV.	87	2	1							
Mačvanska Mitrovica [Sr] ⁷⁵¹	XI–XV.	40			4						
Magyarmajdán–Oroszlámos [Sr] ⁷⁵²	XI–	x	x	x	x						
Nagyecsed–Sárvár [V]	XI–XV.	400–nál több		35	3						3
Nagykőrös–Nyárkútrét [P]	[XI–]	x		x							
Nyitra–Zoborhegy [Sk]	IX–XI.	~600 + 165							2	1	
Ógyalla–Abadomb I. [Sk]	[XI–]	27	1								
Orosháza–Rákóczi telep [B]	X. + XI–XIII.	680	11	10	1						
Óthalom [Ro]	XI.	242		x							
Penc–Tuszkulánium [P]	X–XI.	~ 42								1	
Petrovčić [Sr]	XI–XIV.	38			4						
Piliny–Sirmányhegy [N]	XI.	82	1								
Ptuj–Várhegy [Slo]	X–XI.	377 (~500)								3	
Somogyvár–Kupavár, bencés apát-	XI–XVI.	539	1	2							

⁷⁵⁰ Nagyszámú téglasír, templomhoz közeli részen sűrűsödnek.

⁷⁵¹ A háromapszisos templomát a görög rítussal lehet kapcsolatba hozni, melyet az egyik pápai decretum is megemlít.

⁷⁵² Fénykép alapján ismert adat.

ság [S]											
Sorokpolány–Berekalja [V]	XI.	306	2								
Szeged–Öthalom [Cs]	X.	18	1								
Székesfehérvár–Bazilika [F]	X–XVIII.	~196 + x			3		2	4		x	x
Szekszárd, apátság temetője [T]	XI. 3. har- da–	32		6							
Szentes–Kaján, Temetőhalom [Cs] ⁷⁵³	XI–XII.	72		8							
Szombathely–Szent Márton templom [V]	IX–XII.	40	1				1				
Szomotor–Hegyilegelő [Sk]	XI.	35									4
Tápiószőlős–Tégláshalom [P]	XII–XIII.	9		3							
Téglás–Angolkert [HB]	XI–XVI.	41	9	3							
Tihany, oroszokói remeteség [Ve]	XI–	x								x	
Tiszajenő–Kecskéspart [JNSz]	X–XI.	~20 + 35									1
Tótkomlós–Komlós [B]	X. eleje–XI. 2. fele	21	1								
Tótkomlós–Százazépart [B]	[XI–XIII.]	4	1								
Töketeribes–Parič puszta [Sk]	XII–XIV.	67	2	2							
Újszilvás–Gólyajárás [P]	XII–XIII.	3	1								
Vajsza [Sr]	XI–[XII].	x		3							
Várfalva–Jósika-kastély [Ro]	XI.	57							1		
Veszprém–Sashegyi szőlők [Ve]	X.	x + 33									x
Vésztő–Mágori halom, Csolt monos- tor [B]	XI–XII.	243		2	9						
Visegrád, Szent András monostor [P]	XI. közepe –	x								2 + ?	2 + ?
Zabola–Tatárhalom [Ro]	XI/XII–XII. vége	192								x	
Zalavár–Vár [Z] ⁷⁵⁴	X.	391							6	4	1
Zalavár–Vár, Kápolna [Z]	XI–XII.	164									? ⁷⁵⁵
Zenta–Csecstó–Páphalom [Sr]	XI–XVI.	197	6	1							

⁷⁵³ Ezúton fejezem ki köszönetemet Türk Attilának a lehetőségért, hogy betekintést biztosított az ásatási dokumentációba.

⁷⁵⁴ A temetkezési rítusnál tizenegy köves sírt sorol fel Cs. Sós Ágnes. Ugyanakkor a sírleírásoknál az egyik sírnál csak egy téglát említ, a rítusnál ugyanitt egy kőlapot, a másik sír esetében pedig a sírleírásban a bal kar mellett egy téglát, a rítusnál pedig váz mellett található kő szerepel.

⁷⁵⁵ Tettamanti Sarolta említ a lelőhelyről kőpakolásos sír(oka)t, de a Sós Ágnes által publikált kötetben nem szerepel sem egyik sírnál, sem a temetkezési rítus leírásánál kő.

IV.5. Torquesek (nyakperecek)

A nyakperecek kapcsán csupán Vályi Katalin felsorolásában találkoztam annak lehetőségével, hogy kapcsolatban áll a lelettípus az orthodoxiával.⁷⁵⁶ Az elmélettel más tanulmányokban, művekben nem találkoztam vele. A szakirodalomban a torquesekre vonatkozó adat, hogy a római és bizánci császári testőrség idegen származású tagjait jelölte,⁷⁵⁷ – ez az egyetlen kapcsolódási pont, ami Bizánchoz köti, kötheti a tárgytypust eddigi ismereteim szerint.

A releváns szakirodalomból néhányat említék meg, egyrészt Szőke Béla, másrészt Vályi Katalin, Szabó János Győző és Gáll Erwin munkájának részeit, mivel a vizsgálat szempontjából fontos információkat hordoznak.

Szőke Béla összefoglaló művében a nyakperecek eredetére nézve a Ponthus-vidéket és Perzsia antik hagyományait határozta meg, és elutasítja Fettich Nándor és Zdenko Vinski nézetét, akik a dák hagyományok felújításának tartják a nyakperec viseletének megjelenését. A lelettípus hiányzik a morva és cseh leletanyagból. Kedvelt viseleti tárgy volt a Volgától nyugatra, Lengyelországban, a balti országokban, Skandináviában és a Jüt-félszigeten. A Kárpát-medencei leletanyagban köznépi viseleti tárgynak tartja, melynek a vékonyabb változata már az s-végű hajkari-kával egy időben megjelenik (960–970-es évek), míg a vastagabb változatok a XI. századtól. Ez alól kivételt képez a lengyel párhuzammal rendelkező galgóci ezüst nyakperec.⁷⁵⁸

Szabó János Győző a nyakperecek tipológiáját sarudi temető-feldolgozásának nagyszabású tanulmány-sorozatában, annak részeként készítette el.⁷⁵⁹ A keleti szlávok és bolgárok kulturális hatását vélelmezi az átvételének hátterében, bár leszögezi, hogy helyben készítették őket. „Kelet-Európában a nyakperec kultuszáról beszélhetünk, a bizánci városok műhelyeiben készült

⁷⁵⁶ VÁLYI 2000. 375. Sajnos ez a tanulmány nem lábjegyzetes, így – bár a szerző szíves szóbeli közlése alapján tudom, hogy más munkából vette az adatot – eddig nem akadtam a nyomára az eredetének. Emiatt nem rendelkezek közelebbi információval arra nézve, hogy kihez köthető az elmélet, illetve mi alapján került az orthodox temetkezési szokások közé.

⁷⁵⁷ RUMMEL 2005. 213–231.

⁷⁵⁸ SZŐKE 1962. 92.

⁷⁵⁹ Az alábbi típusokat különítette el: 1. Vékony sima kör (ovális) átmetszetű egyetlen huzalból való példányok (bronzból, ezüsből, aranyból). Általában hurkos-kampós végűek, kevesebb a bepödrött végződésű. (XXXIV. tábla 1–2. kép) 2. A fentiekhez hasonlóak, de vastagabb huzalból valók. Olykor gyűrűs tekercsek díszítik. 3. Két-három igen vékony huzalból sodrottak, mindig hurkos-kampós végződésűek. (XXXIV. tábla 3. kép) 4. Két-három-négy vastag huzalból sodrottak, hurkos-kampós végekkel. Díszítésük rátekercselt rovátkolt drót vagy a vékony drótszálat a vastagok közé fonták. (XXXIV. tábla 4. kép) 5. Több vastag szálból láncosán, sűrűn fonott darabok, hurkos-kampós végződéssel. SZABÓ 1978–1979. 52.

alaptípusok továbbfejlődése időbeli hiátusok nélkül követhető az orosz állam kialakulásáig ... időrendi akadály a nincs annak, hogy a X. század második felében jelentkező, a köznépi viseletben elterjedő nyakpereceinknek a megformálásánál és népszerűsítésénél keleti szláv impulzusokat feltételezzünk. ... Bulgáriában is feltártak a IX–XI. századi temetőkben torqueseket, amelyek 2–3 vastag szálból sodrott, hurkos-kampós kapcsolódású típusok. Nem a pontuszi bolgárok magukkal hozott kulturális öröksége, de nem is találunk összefüggéseket a VII. századi őslakosság felé. Úgy tűnik, hogy Bulgáriában a diadémként viselt torques a Bizáncban kimutatható rangjelző szerepét átértelmezve honosodott meg bizonyos népcsoportoknál. S mivel a X. sz. első felében a Kárpát-medencében szintén nemesfémből való nyakpereceket ismerünk, mégpedig igen szórványosan, ritkaságként, mintha itt is jogosan összefüggéseket kereshetnénk. Az átvétel kérdésében a fő nehézséget nem a funkcionális változás értelmezése jelenti, hanem a bizonyítható történeti kapcsolatok hiánya”.⁷⁶⁰

Vályi Katalin „előéletként” az avarok VII. századi egyszerű torques-használatát említi, mely bizánci hatásra alakult ki, majd a VIII–IX. században eltűnt, amiként a honfoglalók első két generációjának emlékanyagából is hiányzik. A X. század közepétől jelennek meg előbb az egyszerű, majd Szent István korától a díszesebb, több szálból sodrott változatok. Ez utóbbiak közeli hasonmásai ismertek a IX. század végi – X. század eleji bolgár temetkezésekből. A szokás Szent László uralma idején szűnik meg.⁷⁶¹

Gáll Erwin az általa vizsgált régióval kapcsolatosan foglalkozott a nyakperecekkel. Az erdélyi, partiumi és bánsági területről összesen 48 példányt ismertet, melyeket három nagyobb típusba sorol be: 1. egyszerű, egy szálból készült példányok, 2. rombusz átmetszetű példányok, 3. a. vékony és b. vastag szálból sodrott példányok. Az első típus X. század közepétől a XI. században, a második a XI. század 1. harmadában, a harmadik pedig a X. század közepétől a XI. század 1. harmadáig található meg a leletanyagban.⁷⁶²

⁷⁶⁰ SZABÓ 1978–1979. 54–56. Három lényeges különbséget sorol fel a magyar és bolgár torquesek között: 1. A bulgáriaiak anyaga sohasem bronz vagy réz, hanem ezüst, nagyon ritkán vas. 2. Viseleti funkciójuk diadém. 3. Az eddig közzétett IX–X. századi bulgáriai temetők között mindössze néhánynak (Dolni Lukovit, Obrociste) a leletanyagában fordult elő, tehát jelenleg korántsem tekinthetők ott nagy területen, általánosan elterjedt ékszereknek. SZABÓ 1978–1979. 56.

⁷⁶¹ VÁLYI 2000. 375.

⁷⁶² GÁLL 2008. 516–519.

Vályi Katalin felvetése alapján és a kiindulópont hiánya miatt indokoltnak tartom a bolgár temetkezések ismertetését, hiszen a vizsgálatot már Szabó János Győző mélyreható elemzése tartalmazta.

Az középkori bolgár temetők leletanyagában csupán néhány nyakpereg fordult elő:⁷⁶³ két hamvasztásos korai (pogány) temető leletanyagában, valamint keresztény temetők közül háromban. A *razdelnai* temetőben egy bronz s egy vas huzalnyakpereg,⁷⁶⁴ míg a *blaskovoi* temetőben egy vas huzalnyakpereg volt a leletanyagban.⁷⁶⁵ A birituális *dolni lukoviti* keresztény temető egy urnasírában, valamint hét női csontvázas sírjában volt „diadém”, melyek közül az egyik egy „diadém” darabja, kettő egyszerű ezüst „diadém” és kettő két szál huzalból sodrott ezüst „diadém”, egy két szál huzalból sodrott „diadém”, egy három szál huzalból sodrott ezüst diadém és egy vas „diadém” ezüst huzallal körbetekercselve, filigránnal díszítve volt.⁷⁶⁶ A csontvázas keresztény temetők közül egy hurkos-kampós végű, két szál huzalból sodrott bronz „diadém” fordult elő az *obročisei* temetőben⁷⁶⁷ és egy „diadém” filigránhuzalos díszítéssel a *mezeki* temetőben.⁷⁶⁸ A bolgár temetőkben, ahol ismert az elhunyt neme, női sírból került elő a nyakpereg, melyeknek anyaga lehet bronz, ezüst vagy vas.

A nyakpereg már a X. századtól jelen van a Kárpát-medence szinte egész területén. 185 lelőhelyről 370 darab ismeretes a kora Árpád-korból. A nyakperecek csak kis számban kerültek elő szórványleletként (6 %), illetve egy kincseletből, egy raktárleletből, és temetőbeli szórványként is elenyésző számban (2,1 %). A nem meghatározott sírból származók száma ugyanakkor elég jelentős (21 %). (IV.5.1.)

	X.	X.–	XI.(–)
Sz	20		
R	1		
K	1		
S	92	167	55
T	67	62	34

IV.5.1. – A nyakperecek száma a kora Árpád-korban

⁷⁶³ A korai hamvasztásos síroknál a tárgy meghatározására a „torques” kifejezést használta a szerző, azonban a későbbiekben már „diadém”-nak nevezi, így én is ezeket a kifejezéseket használom. Szabó János kutatásaiban már megállapította, hogy eltérően a kárpát-medencei szokástól, a bolgároknál diadém viseleti funkcióban szerepeltek a torquesek, csupán a magyar terminológiára tekintettel a formai hasonlóság alapján használják – időnként – a torques meghatározást rájuk. SZABÓ 1978–1979. 56.

⁷⁶⁴ VAŽAROVA 1976. 78–79.

⁷⁶⁵ VAŽAROVA 1976. 79.

⁷⁶⁶ VAŽAROVA 1976. 173–265. Az urnasír É–D, míg két női sír K–NY tájolású volt.

⁷⁶⁷ Temetőbeli szórvány. VAŽAROVA 1976. 332–338.

⁷⁶⁸ VAŽAROVA 1976. 343.

A nyakperek jelentős részénél nem ismert, milyen anyagból készült (26,8 %), azonban a zöme bronz (63,8 %), de megtalálható köztük néhány vas (3,5 %), ezüst (5,1 %), két aranyozott bronz (0,5 %) és egy aranyozott ezüst nyakperek is. Amíg az ezüsből készültek a vizsgált korokban végig előfordulnak férfi, női és gyermeksírban egyaránt, addig a vastorques főleg gyermeksírokra jellemző, ugyanis tíz gyermeksírban, egy ismeretlen nemű felnőtt és két férfisírban volt mellékletként elhelyezve. A vasból készült torquesek érdekessége, hogy e tárgyak akár babonás okból, bajelhárítóként is kerülhettek a sírba.⁷⁶⁹ Erre utalhat, ha ugyanazon síron belül több nyakperek is található, melyek közül az egyik vasból készült, amire az egyetlen példa a *hajdúszoboszló-árkoshalmi* 77. gyermeksír.

A nyakperek típusai: (1.) egyszerű, kerek átmetszetű huzal nyakperek, (2.) szögletes átmetszetű huzal nyakperek, (3.) több szálból sodrott nyakperek, illetve (4.) sodrást utánzó nyakperek. A harmadik típus esetében több altípus különböztethető meg: a két, három, négy, sőt hat szálból sodrottak, némelyiknél közbeiktatott filigránhuzallal egészül ki a sodrás. (IV.5.2.)

	(?)	(1.)	(2.)	(3.)	(4.)
R	–	–	–	B	–
K	–	–	–	E	–
Sz	3?	1B	1B	4?, 13B, 2E	–
X.	4+2x?	2?, 11B, 2E, 3V, 1A	1B	21+x?, 40B, 4E, 2V, 1AE	1B, 1E
X–	7+x?	4+x?, 10B, 3E, 5V	2B	36+3x?, 119B, 2E, 2V, 2AB	–
XI(–)	–	6?, 5B, 2E, 1V	2B	13?, 27B, 3E	1B

IV.5.2. – Nyakperek anyaguk szerinti megoszlása a kora Árpád-korban⁷⁷⁰

A nemek tekintetében is csak óvatos megfigyelések tehetők, hiszen igen nagy a vizsgált sírok között a meghatároz(hat)atlan nemű felnőtt temetkezések aránya, a temetkezések hozzávetőleg felére jellemző. Az ismert leletkörülmények közül származó leletek esetében a főképp felnőtt sírok melléklete a nyakperek, de főleg női sírokra jellemző, gyermeksírokban alacsonyabb arányban fordul elő. (IV.5.3.)

A korai időszakban előfordul lovassír mellékletként is a nyakperek, azonban hat ismeretlen nemű és egy férfi sírjából származik nyakperek, így következtetést levonni erre nézve nem lehet.

⁷⁶⁹ A vasból készült nyakláncoknak Bakay Kornél hitvilági funkciót tulajdonított, feltételezve ezek óvó-védő szerepét BAKAY 1965–1966. 81.; HORVÁTH 2004. 460.

⁷⁷⁰ Jelmagyarázat: (?) = nem beazonosítható típusú, ? = nem ismert az anyaga, B = bronz, AB = aranyozott bronz, E = ezüst, AE = aranyozott ezüst, V = vas, x = ahol nem ismert a pontos számadat a temetőből.

A nyakperecek – mind a szórványként, mind a temetkezésekből előkerült példányok – egy része bizánci típusú leletanyaggal (gyűrű, karperec, fülbevaló, ...), bizánci pénzmelléklettel, vagy bizánci kereszttel együtt került elő. Ennek fontossága abban rejlik, ha pusztán bizánci vagy balkáni kapcsolat áll a tárgytypus magyar leletanyagban megjelenése hátterében, abban az esetben a nyakperecek bizánci típusú tárgyakkal való nagyarányú együttes előfordulása lenne indokolt.

	X. század		X. századtól		XI. század(tól)	
M	1* + 2	2,2 %	3	1,8 %	2	5,9 %
M+I	1	1,1 %	–	–	–	–
F	11	12,1 %	35	21 %	10	18,2 %
F+F	–	–	1	0,6 %	–	–
F/I	–	–	1	0,6 %	–	–
F/IF	1	1,1 %	–	–	–	–
I	19	20,9 %	62	37,1 %	12	21,8 %
(IM)	–	–	(1)	(0,6 %)	–	–
(IF)	(5)	(5,5 %)	(9)	(5,4 %)	(2)	(5,9 %)
N	5* + 50	60,4 %	1* + 61	37,1 %	29	52,7 %
Tsz	2		3		2	

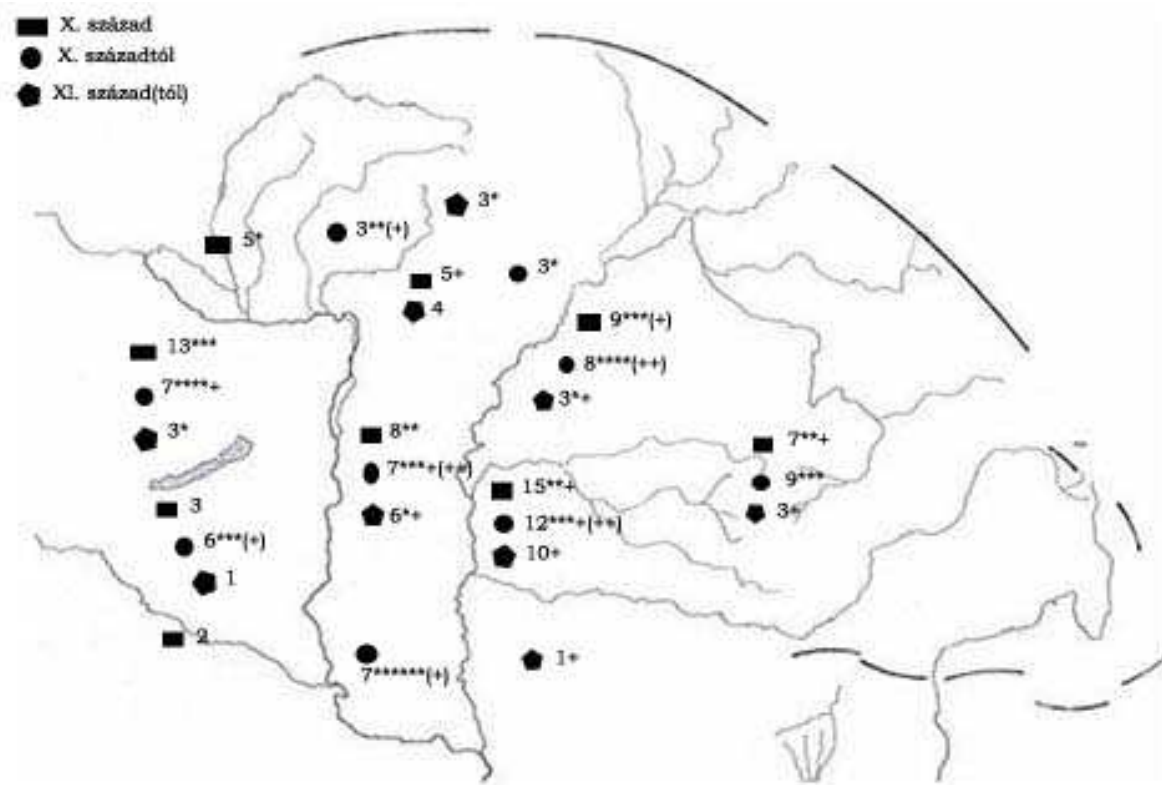
IV.5.3. – Torques-leletek nemek szerinti megoszlása a kora Árpád-korban

A szórványleletek – kincs- és depóleleteket is ide számítva – mellett három esetben bizánci típusú lelet (13 %), egy esetben bizánci pénz (4,3 %) és egy esetben bizánci kereszt (4,3 %) volt.

A temetők egyharmadában (35 %) található valamilyen bizánci kapcsolatra utaló leletanyag: bizánci típusú lelet (16 %), bizánci pénz (4,3 %), bizánci kereszt (7,4 %), avagy ezek együttese valamely kombinációban: bizánci típusú lelet–bizánci pénz (1,8 %), bizánci típusú lelet és kereszt (4,3 %), valamint bizánci típusú lelet–bizánci pénz–kereszt (1,2 %).⁷⁷¹

A X. században és a XI. századtól használt temetők némelyikében vagy bizánci típusú lelet, vagy bizánci kereszt található a leletanyagban, míg a X. századtól használt temetők között előfordul olyan, ahol a nyakperec bizánci típusú lelettel és bizánci kereszttel is együtt található meg. **(IV.5.4.)**

⁷⁷¹ A római pénzeket szerepeltetem a táblázatban, de miután Kovács László kutatása alapján a római pénzekről feltételezi, hogy helyben talált helyettesítője az éppen forgalomban lévő pénzeknek, így ennek hátterében nem szükséges kapcsolatnak állania. KOVÁCS 2004. 46.

IV.5.4. – Nyakperek lelőhelyei területek szerint a kora Árpád-korban⁷⁷²

A rendelkezésre álló adatok alapján vélelmezhető, hogy bizánci közvetítéssel válhatott ismertté a viseleti elem a X. század közepétől kezdve. Erre nézve a korai, pogány kori balkáni szláv leletanyag további, átfogóbb vizsgálata válaszokat adhat.⁷⁷³ A felvetett kérdést, vajon van-e kapcsolat a nyakperek használata és a keleti kereszténység között, a fentebbi vizsgálat erre nézve nem hozott pozitív eredményt, azaz a hipotézis nem állta ki a részletes vizsgálat próbáját.

⁷⁷² Jelmagyarázat: X/X = temetők / nyakperek leletek száma, * = ezek közül bizánci típusú leletanyagok (fülbevaló, gyűrű, kard, stb.) temetők, + = ezek közül a bizánci kereszt leletanyagok temetők száma.

⁷⁷³ Szabó János Győző megállapításával ellentétben, a korai temetkezésekben fordul elő bronz nyakperek is. Miután hamvasztásos sír mellékleteként került elő, így a viseleti szokás sem állapítható meg egyértelműen. Csúpan a későbbi, keresztény csontvázas temetkezésekből ismert, hogy akkor már diadémként viselték őket.

IV.5.5 – Kárpát-medencei nyakperecek lelőhelyei a kora Árpád-korban

LELŐHELY	DATÁLÁSA	LELET- KÖRÜLMÉNY	NEME	TÁJOLÁS	LELET(EK) LEÍRÁSA	EGYÉB ⁷⁷⁴
Abony–Bolháspart [P]	X.	S	N		sodrott nyakpereg	
Alpár–Dunsztanya [BK]	XI.	2.	F	K–NY	három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakpereg	
Ártánd–Nagyfarkasdomb [HB]	X–XI.	S	N		egyszerű bronz huzal nyakpereg	
Bács [Sr]	XI–	S	N		ezüst nyakpereg bronz csüngővel három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakpereg négy szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakpereg három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakpereg vékony drótból készült hurkos-kampós bronz nyakpereg négyélű drótból készült hurkos-kampós bronz nyakpereg	1 kereszt
Bácsszentiván [Sr]	X.	1.*	N		három szálból fonott, hurkos-kampós záródású nyakpereg	
Bakonyzeg [HB]	X/XI.	II.	N		négy szálból sodrott bronz nyakpereg	
		III.	N		négy huzalból készült, sodronymű bronz nyakék	
		1.*	N	K–NY	négy szálból sodrott bronz hurkos-kampós nyakpereg	
Baks [Cs]	X.	1.	N		három szálból sodrott hurkos-kampós közbeiktatott filigránhuzallal díszített bronz nyakpereg	1 karpereg
Baks [Cs]		Sz			négy szálból sodrott hurkos-kampós, közbeiktatott filigránhuzallal díszített bronz nyakpereg	
Balatonalmádi–Öreghegy [Ve]	X–XI.	4–5.	F		sodrott hurkos-kampós bronz nyakpereg sodrott hurkos-kampós bronz nyakpereg	2 bizánci pénz, [1 római pénz]
Bánkút–Rózsamajor [BAZ]	X.	S*	N	DK–ÉNY	aranyozott ezüst visszapödrött végű sodrott, közbeiktatott vékony filigránhuzallal díszített torques	
Berettyóújfalu–Pusztakovácsi [HB]	XI.	S	N		négy szálból sodrott hurkos-kampós nyakpereg	
Besenyőtelek–Tepélypuszta II. temető [H]	X. 1. harmada–990-es évek	9.	F		hurkos-kampós négy szálból sodrott bronz nyakpereg filigrán díszítéssel	1 kereszt
		S	N		sodrott nyakperecek	
Biharfélegyháza [Ro]		Sz			négyrétű sodrott bronz masszív nyakpereg, vastag sodronyból, hurkos-kampós	
Bjelo Brdo [Sr]	X. + XI.	5.	N		három szálból sodrott bronz nyakpereg	[9 római pénz.]

⁷⁷⁴ Bizánci típusú leletek az adott temetőben.

		55.	N		két szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	1 fülbevaló
		70.	N		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
		80.	F		három szálból sodrott bronz nyakperek	
		93.	N		négy szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
		174.	N		két vastagabb és egy vékonyabb szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
		182.	N		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
		183.	F		négy szálból sodrott, hurkos-kampós záródású nyakperek	
		188.	N		két szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
		192.	N		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
Boldog–Téglaházpart [H]	X–XI.	1–x.	N		sodrott nyakperek	
Borberek [Ro]		Sz			sodrott bronz nyakperek	
Budapest–Csepel–Királymajor [P]	XI.	1.	F		két szálból sodrott hurkos-kampós nyakperek	
Budapest–Lipótféző, Kurucles [P]	X/XI.	S	N		három szálból sodrott, közbeiktatott filigránhuzallal díszített, hurkos-kampós záródású bronz nyakperek	
Budapest, Pesterzsébet–Soroksár, Marx K. úti homokbánya [P]	X.	1.*	M		kettétörött bronz nyakperek	
Cegléd–Nyúlfelehalom [P]	XI–XIII.	1–x./1947.	N		két szálból sodrott hurkos-kampós végű nyakperek	1 kereszt
Cellőmölk–Ság hegy, Bazaltbánya [V]	XI–XII.	S	N		bronz torques	
Csanytelek–Dilitor [Cs]	XI.	61.	F		vastag sodrott nyakperek	[3 római pénz]
		TSz			nyakperek	
Cserhátsurány [N]	X.	S	N		három szálból sodrott hurkos-kampós záródású bronz nyakperek, törött	
Csóka–Szerb temető [Sr]	X/XI.	S	N		rosszezüst sima félnyakperek sodrott rosszezüst félnyakperek	
Csongrád–Bokrospart [Cs]	XI.	5.	F		három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz nyakperek vékony filigránhuzallal közbeiktatásával díszített, sodrott nyakperek	
Csongrád–Just Gyula út [Cs]	X.	1.	N		sodrott nyakperek	
Csongrád–Mámai dűlő [Cs]	XI–	5.	F		közbeiktatott filigránhuzallal díszített, hurkos-kampós záródású, sodrott nyakperek	
Csongrád–Pogányvár [Cs]	XI.	S	N		sodrott nyakperek	
Csorna–Eperjes domb [GyMS]	X.	1.*	N	NY–K	két szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	

Dabas (Gyón), evangélikus temető [P]	XI.	S	N		sodrott nyakperec	
Decs–Kútvölgy [T]	X/XI.	1–2.	N		nyakperec	
Deszk–Újmajor [Cs]	X.	S	N		sodrást utánzó ezüst nyakperec	
Deszk T (Ördöghalom) [Cs]	X–XI.	39.	N		három szálból font nyakperec	
Dömös [KE]		Sz			sodrott nyakperec	
Dunapentele–Öreghegy [F]	X. három. harmada	S	F		tordírozott nyakperec	1 bizánci pénz
Dunaszekcső–Tüskehegy [Ba]	X–XI.	TSz			négy szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz közbeiktatott filigránhuzallal díszített bronz nyakperec	
Ellend I. (Nagyödör dűlő) [Ba]	970/1000–1090/1100	32.	I		vékony lapított huzalszálaból sodrott, hurkos-kampós bronz nyakperec	[4 római pénz,] 1 fülbevaló
		223.	IF		mindkét végén kampós sodrott bronz nyakperec	
		259.	I		sodrott, hurkos-kampós bronz nyakperec	
Ellend II. (Szilfai dűlő) [Ba]	XI.	65.	F		több szálból sodrott hurkos-kampós nyakperec	
Endrőd–Szujókereszt [B]	X–XI.	S	N		sodrott nyakperecek	
Érkötvélyes [Ro]		Sz			sima huzalnyakperec bronzból, kampós, a másik vége visszahajlítva és laposra kalapálva	
Fábiánsebestyén–Kórogy csárda [Cs]	XI–XIII.	2.	N		négy szálból sodrott és közbeiktatott filigránhuzallal díszített hurkos-kampós nyakperec	
		3.	N		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperec	
Felgyő–Gedahalom [Cs]	X.	4.	I		három szálból sodrott hurkos-kampós ezüst torques	1 kereszt
Felsőszentkirály [V]	X.	1.	IF		két szálból sodrott közbeiktatott filigránhuzallal díszített hurkos-kampós bronz nyakperec	
Gádor [Sr]	X.	S	N		nyakperec	
Galgóc [Sk]	X.	1.*	N		hat szálból sodrott, hurkos-kampós záródású ezüst nyakperec	
Gerendás–Grjecshalom [B]	XI.	S			három szálból sodrott filigránhuzallal díszített hurkos-kampós bronz nyakperec	
Germán, római sáncok [Ro]	X.	11.	N		négy szálból fonott hurkos-kampós bronz nyakperec	
Győr–Pósadomb [GyMS]	X–XI.	S	N		huzal nyakperec	1 gyűrű
Györszentmárton–Boldog-asszony kápolna [GyMS]	X.	S	N		négy szálból sodrott, közbeiktatott filigránhuzallal díszített, hurkos-kampós bronz nyakperec	
Gyulafehérvár–Brândușei utca [Ro]	X–XI.	3.	I		töredékes egyszerű, kerek átmetszetű huzalnyakperec	[1 római pénz]
		63.	N		nyakperec, négyrét sodrott, hurkos-kampós végződésű, bronzból a nyakon	
		94.	N		vastag bronz sodrott nyakperec	

		142.	N		huzalnyakpereg ezüsből, akasztóval és horoggal a nyakon	
Gyulafehérvár–Császár forrása [Ro]	X. 2. fele	17.	N		sodrott nyakpereg	1 kereszt
Gyulafehérvár–Mentőállomás [Ro]	X–XII.	S	N		sima vagy sodrott nyakperecek	
Gyulafehérvár–Római fürdő [Ro]	X.	S	N		ezüst nyakpereg	
Gyulafehérvár, vár mellett [Ro]	X.	S	N		nyakperecek	
Gyulavarsánd–Laposhalom [Ro]	XI.	1–x./1902– 1903	N		négy szálból font ezüst nyakpereg töredéke két szálból sodrott ezüst nyakpereg	1 kereszt
		6/1949.	N		sodrott nyakpereg	
		47/1949.	N		sodrott hurkos-kampós bronz nyakpereg	
Hajdúdorog–(Szállásföld)– Temetőhegy [HB]	970 – 1130	125.	N		nyakpereg	1 fülbevaló, 2 gyűrű, 1 kereszt
Hajdúsámson–Majorsági föld [HB]	X.	2–3.	F		sima bronz huzalnyakpereg	1 gyűrű, 1 bizánci pénz
Hajdúszoboszló–Árkoshalom [HB]	X–XI.	9.	I	NY–K	bronzszalagból tekercselt torques-diadém háromrét összehajtott bronzhuzalból sodrott hurkos-kampós végű torques	1 bizánci pénz
		40.	I	NY–K	háromrét hajtott bronzszálból sodrott hurkos-kampós végű torques, szálak közé csavart bronz filigránszállal,	
		49.	I	ÉNY–DK	négy bronzszálból sodrott, javított, hurkos-kampós végű torques	
		61.	I	NY–K	háromrét összehajtott bronzszálból sodrott hurkos-kampós végű torques	
		77.	I	NY–K	kettőbe hajtott bronzszálból sodrott, tekercselt végű, hurkos-kampós torques üreges vastorques kis töredéke	
		136.	I	NY–K	vastorques töredékei	
		180.	M	NY–K	vékony vas huzaltorques töredékei	
		212.	IF	ÉNY–DK	három bronzszálból sodrott torques töredéke	
Halimba–Cseres [Ve]	X–XI.	534.	I		három szálból sodrott nyakpereg	[4 római pénz,]
		607.	IF		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakpereg	1 gyűrű
Hódmezővásárhely–Görzsa [Cs]	XI.	24.	I		négy szálból sodrott, közbeiktatott filigránhuzallal díszített, hurkos-kampós nyakpereg	
		30.	M		négy szálból sodrott, közbeiktatott filigránhuzallal díszített, hurkos-kampós nyakpereg	
Hódmezővásárhely–Nagysziget [Cs]	X–XI.	78.	N		három szálból sodrott, bronz, hurkos-kampós záródású nyakpereg	
		S	N		sodrott és huzal nyakperecek	

Hódmezővásárhely–Rárós [Cs]	XI.	10.	N		nyakpereg	
		34.	N		„sodrott nyakék”	
Homokmégy–Székes [BK]	X. 2. harmada – XI. eleje	19.	I		vékony, két kampós záródású három szálból sodort bronz nyakpereg két fele a nyak körül	
		58.	F		vékony három szálból sodort, hurkos-kampós záródású bronz nyakpereg töredékei a nyaka körül	
		59.	F		vékony három drótból sodort, hurkos-kampós záródású bronz nyakpereg a nyak körül	
Hodony–Pociroane [Ro]	X–XI.	14.	F		sodrott nyakpereg bronzból	
Ibrány–Esbóhalom [SzSzB]	X–XI.	25.	I	K–NY	három vékony szálból sodrott hurkos-kampós bronz „torques-diadém”	1 fülbevaló, 1 fülegomb, + ólomkereszt
		195.	F	K–NY	három vékony szálból sodrott bronz torques	
		197/a.	IF	NY–K	három vékony szálból sodrott hurkos-kampós bronz torques + <i>ólmokereszt</i>	
		204.	I	NY–K	két szálból sodort vastorques [+ <i>római pénz</i>]	
		206.	I	NY–K	sodrott vastorques töredéke (?)	
Junozovci [Hr]	X/XI.	S	N		sodrott nyakpereg	1 fülbevaló, 1 gyűrű
Kaba [HB]	X.	1–3.	N		négy három szálból sodrott hurkos-kampós nyakpereg közbeiktatott filigránhuzallal díszítve négy szálból sodrott bronz nyakpereg töredéke	
Kisdobra–Ligahalom [Sk]	X.	S	N		három szálból sodrott, csonka végű bronz nyakpereccel	
Kiskunfélegyháza–Kántor-domb [BK]	X–XI.	S	N		sodrott és sima drótból hajlított bronz torquesek	1 kereszt
		TSz			torques	
Kiskunhalas–Balóta pusztája [BK]	X.	1.	N		két ezüst pödrött végű egy szálból megsodrott nyakpereg	1 bizánci pénz
Kiszombor B (Nagyhalomdűlő) [Cs]	X–XI.	202.	N		nyakpereg sodrott és hurkos-kampós szerkezettel	1 bizánci pénz
		366.	N		nyakpereg sodrott és hurkos-kampós szerkezettel	
		401.	N		nyakpereg sodrott és hurkos-kampós szerkezettel	
Kiszombor C [Cs]	X–XI.	29.	N		hurkos-kampós nyakpereg	
Klárafalva–Faragó [Cs]	X.	1.	N		sodrott bronz nyakpereg	
Kloštar [Hr]	X. 2. fele – XI. eleje	1.	N		négy szálból közbeiktatott vékony filigránhuzallal díszített, sodrott hurkos-kampós bronz nyakpereg	1 kereszt, 1 fülbevaló,
		3–x.	N		két négy szálból közbeiktatott vékony filigránhuzallal díszített, sodrott hurkos-kampós bronz nyakpereg két szálból sodrott nyakpereg	1 gyűrű

Kocsér [P]	XI.	1.	N		két szálas sodrott hurkos-kampós bronz nyakperec	
Kolozsvár–Szántó utca [Ro]	X.	16.	N		egyszerű bronz huzalnyakperec	1 fülbevaló, 1 gomb
Kovácsi [Ro]		Sz			sodrott kisméretű sodrott nyakperec bronzból	
Körösszegapáti–Pállapály [HB]	X–XI.	33.	N		kétrét hajtott bronzszálból sodrott hurkos-kampós nyakperec	
		TSz			két szálból sodrott bronz hurkos-kampós nyakperec négy szög átmetszetű bronz huzal, hegyesedő végű, kampós nyakperec hurkos-kampós végű aranyozott bronz csavart nyakperec hurkos-kampós végű aranyozott bronz csavart nyakperec	
Letkés–Téglaégető I. temető [P]	960–1100	33.	IF		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperec	
Letkés–Téglaégető II. temető [P]	930/940– 1100	5.	F		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperec	1 gyűrű
		55.	N		három szálból sodrott hurkos-kampós nyakperec	
		60.	F		három szálból font, zárt bronz nyakperec	
Magyarlapád–Gorgány [Ro]	X–XI.	S			sodrott nyakperec bronzból, horoggal sodrott nyakperec bronzból, két töredéke, a végén tekercselés	
Magyarpécska–Nagysánc [Ro]	X–XI.	S			vékony, három szálból sodrott nyakperec bronzból készült sodrott masszív hurkos-kampós nyakperec	
Magyartés–Zalota, Magaspart [Cs]		Sz			csavart bronz nyakperec töredéke	
Majs–Udvari rétek [Ba]	960/970 – XI/XII. fordulója	9.	F		három szálból sodrott, hurkos-kampós végű bronz torques	1 hajkarika, [7 római pénz,] 4 kereszt, + gyűrű
		53.	F		három szálból sodrott, hurkos-kampós végű bronz torques + <i>gyűrű</i>	
		114.	F		három szálból sodrott, hurkos-kampós végű bronz torques	
		199.	F		három szálból sodrott, hurkos-kampós végű bronz torques	
		374.	I		három szálból sodrott, hurkos-kampós végű bronz torques	
		385.	I		három szálból sodrott, hurkos-kampós végű bronz torques	
		492.	F		három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques	
		512.	I		három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques	
		515.	F		három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques	
		532.	I		három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques	
		559.	I		három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques	
		560.	I		hurkos-kampós záródású bronz torques	
		572.	I		három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques	
		626.	I		három szálból sodrott, töredékes bronz torques	
		681.	I		négy szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques	

		685.	I		három szálból sodrott és a szálak közé tekert spirális drótból készült bronz torques	
		705.	F		három szálból sodrott bronz torques	
		709.	I		három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques [+ 2 római pénz]	
		714.	I		három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques	
		723.	F		egybeöntött, sima, végei felé vékonyodó bronz torques	
		772.	I		három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású igen vékony bronz torques	
		774.	I		három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques	
		782.	I		három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques	
		858.	F		négy szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques	
		880.	I		vékony huzalból hajlított, kampós záródású bronz torques	
		952.	F		három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques	
		982.	I		három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques	
		985.	F		négy szál vastag drótból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques	
		1018.	F		hurkos végű bronz torques	
		1089.	I		négy szálból sodrott, spirális dróttekerceslésű, hurkos-kampós záródású bronz torques	
		1126.	I		három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques	
Maroslele [Cs]	X.	6–10.	N		nyakperecek	
Marosnagylak–Vízpumpa [Ro]	1020-as – 1060-as évek	S	N		vastag bronzhuzalból sodrott, hurkos-kampós záródású nyakperecek	
Mezőkovácsháza–Templomföld [B]	XI.	S	N		bronz nyakperek	
Mezőzombor–Bálványdomb [BAZ]	XI.	7.	N		nyakperek? rugalmas ezüsthuzalból, saját anyagából kialakított beakasztós horoggal, sima, dísz nélküli, darabokban	
Mindszent [Cs]	X.	6.	N		vékony bronzdrót torques	
		TSz			négy szálból sodrott nyakperek töredéke	
Mindszent–Baksi pusztá [Cs]	X.	3.	N		három szálból sodrott bronz hurkos-kampós nyakperek	
Mindszent–Ludas [Cs]	X.	6/1925.	N		vékony hurkos-kampós bronz nyakperek	
		S/1941.	N		nyakperek	
Mindszent–Wimmer föld [Cs]		Sz			sodrott bronz nyakperek	
Nagykapornak [Z]	X.	1.	N		négy szálból sodrott és közbeiktatott filigránhuzallal díszített hurkos-kampós bronz nyakperek	
Nagyszalonta–Halom domb [Ro]	X.	1.	F		két szálból sodort bronz nyakperek	

Nagyvárad–Ferenc József Lakta- nya [Ro]	X.	S	N		1–2. négy szálból sodrott hurkos-kampós nyakperek 3. négy szálból sodrott hurkos-kampós nyakperek	1 fülbevaló
Nagyvárad–Szálka terasz, Jégve- rem [Ro]	X–XI.	V. (15)	N		vastag huzalból készített sodrott nyakperek bronzból, hurkos-kampós záródású	3 fülbevaló
		XI. (31)	N		vékony sodrott bronz nyakperek	
		XV. (37)	N		nyakperek	
		XXII. (51)	N		két szálból sodrott hurkos-kampós záródású nyakperek	
Nemesócsa [Sk]	X.	2.	N		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
Németszentpéter–Hamerák adomány [Ro]		Sz			bronzból készült sodrott masszív nyakperek, hurkos-kampós	
Németszentpéter–Római sáncok [Ro]	X–XI.	1–8.	N		nyakperek	
Nyitra–Lupka [Sk]	VIII–X.	43.	F		bronz torques + <i>fülbevaló</i>	9 fülbevaló
Nyitra–Zoborhegy [Sk]	IX–XI.	27.	F	NY–K	sodrott bronz nyakperek	
		38.	F	NY–K	két szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
		130.	F	NY–K	négy szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (kampórésze sérült)	
Óbars [Sk]	XI–XII.	S	N		nyakperek	
Óbéba [Ro]		Sz			négy szálból sodrott bronz nyakperek	
Óbesenyő–Dragomir halma [Ro]	X. 3. harma- da–XI.	II.	I		vékony, bronz huzalból készített sodrott nyakperek	
Ópálos [Ro]		Sz			nyakperek	
Orosháza–Rákóczi telep [B]	X. + XI–XIII.	91.	M		sodrott bronz torques	
Oroszvár [Sk]	XI(–XII).	S	N		sodrott nyakperecek sima nyakperecek hurkos-kampós záródással	4 fülbevaló
Örménykút [B]	X–XI. eleje / XI. 2. harma- da–XII. eleje	74.	I		hurkos-kampós végződésű, három vékony bronzhuzalból sodrott nyakperek	
Pancsova [Sr]		Sz			nyakperek töredéke	1 fülbevaló, 1 csüngő
Pécs–Vasas [Ba]	X–XI.	28.	F		három szálból sodrott bronz nyakperek	1 csüngő, [1 római pénz,] 1 gyűrű
		29.	F		közbeiktatott filigránhuzallal díszített, hurkos-kampós sodrott bronz nyakperek [+ római pénz]	
		33.	F		sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
		134.	I		bronz hurkos-kampós sodrott nyakperek	

		141.	I		bronz sodrott nyakperec	
Perse-Bérc-Bórszeg [Sk]	X. + XI.	76.	N	K-NY	két szálból sodrott bronz nyakperec, töredékes + <i>fülbevaló</i>	1 karperec, 7 fülbevaló
Pétermására [H]	XI.	1-24.	N		sodrott bronz nyakperec	
Píliny-Sirmányhegy I.[N]	X-XI.	17.	N		négy szálból sodrott hurkos-kampós záródású roszszezüst nyakperec	5 fülbevaló
		48.	I		három szálból sodrott hurkos-kampós záródású bronz nyakperec	
		64.	F		ezüst huzalnyakperec, egyik vége letört, másik hurkos	
		72.	F		három szál bronzdrótból sodrott, hurkos-kampós záródású nyakperec	
Píliny-Sirmányhegy II.[N]	XI.	11.	N		három szál bronzdrótból sodrott hurkos-kampós nyakperec	
		16.	M	K-NY	vastorques	
		17.	F		három szál bronzdrótból sodrott hurkos-kampós nyakperec	
		37.	N	NY-K	három szál drótból sodrott, hurkos-kampós bronz nyakperec	
		51.	F	K-NY	három szál drótból sodrott hurkos-kampós roszszezüst nyakperec	
Polgár-Titkostanya [HB]	X.	S	N		sima, hurkos-kampós nyakperec	
Pozsonyvezekény [Sk]	X.	TSz			fonott, hurkos-kampós bronz nyakperec	
Pölöske [Z]		Sz			csavart bronz nyakperec	
Pusztaföldvár [B]	X. közepe- 1077	S	N		négy szál bronzhuzalból és közbeiktatott filigránhuzalból sodrott, hurkos-kampós záródású, a végek előtt vékony huzaltekerccseléssel összefogott nyakperec négy szög átmetszetű bronzhuzalból készült hurkos-kampós nyakperec két hurkos-kampós, két szálból sodrott bronz nyakperec	1 kereszt
Püspökladány-Eperesvölgy [HB]	X. + XI.	8.	I	ÉNY-DK	négy szálból sodrott, hurkos-kampós végű bronz torques-diadém	2 kereszt, [1 római pénz]
		61.	I	DNY-ÉK	üreges vastorques töredéke	
		146.	F	DNY-ÉK	háromrét hajtott bronzhuzalból sodrott torques	
		158.	F	ÉNY-DK	keskeny, lapos, bronz lemezből spirális formájúra tekercselt torques-diadém	
		269.	I	DNY-ÉK	három bronzszálból sodrott hurkos-kampós végű nyakperec	
		270.	I	NY-K	sima bronz huzal nyakperec	
		312.	F	DK-ÉNY	hurkos-kampós végű torques, háromrét hajtott bronzszálból sodrott, a szálak közé két igen vékony szálból pödrott negyedik szál díszíti	
		450.	I	DK-ÉNY	háromrétre hajtott bronzszálból sodrott hurkos-kampós végű torques	
		460.	I	DK-ÉNY	három szálból sodrott hurkos-kampós végű bronz torques	
		500.	I	NY-K	négy bronzszálból sodrott hurkos-kampós végű torques	
		521.	I	DK-ÉNY	háromrét hajlított bronzszálból sodrott hurkos-kampós végű nyakperec	

		542.	F	NY-K	háromrét hajtott bronzszálból sodrott hurkos-kampós végű nyakpereg	
Ptuj-Vár [Slo]	X-XI.	S	N		nyakperecek	1 fülbevaló, 1 gyűrű
Rácalmás [F]	X. 3. harma- da – XI.	1.	F		három szálból sodort, hurkos-kampós bronz nyakpereg	
Rád-Kishegy [P]	X.	XIV.	I		három szálból sodrott hurkos-kampós záródású bronz nyakpereg	
		XIX.	F		három szálból sodrott hurkos-kampós záródású bronz nyakpereg	
		4.	I		sima, hurkos-kampós bronz nyakpereg	
		17.	I		három szálból sodrott bronz nyakpereg, törött	
Répcelak-Várdomb, Homokbá- nya [V]	XI.	TSz			négy szálból csavart hurkos-kampós bronz nyakpereg	2 fülbevaló
Sajókaza-Ormospuszta [BAZ]		Sz			három szálból sodrott hurkos-kampós nyakpereg, amelyet öt keskeny lemez fog össze	
Sarkadkeresztúr, Csapháti-legelő [B]	X.	S			bronz nyakpereg, három szálból sodrott, eredetileg hurkos-kampós záródású	
Sármellék [Ve]		Sz			három szálból sodrott nyakpereg	
Sárosd-Sertéslegelő [F]	X.	14.	N		hurkos-kampós sodrott nyakpereg	[1 római pénz]
Sárrétudvari-Balázshalom [HB]	X.	S	N		sodrott nyakpereg	
Sárrétudvari-Hízföld [HB]	X.	17.	I	NY-K	huzal vastorques töredékei	3 bizánci pénz,
		83.	I	DNY-ÉK	két szálból sodrott vastorques	[1 római pénz,]
		157.	I	ÉNY-DK	három szálból sodrott hurkos-kampós végű töredékes bronz nyakpereg	4 fülbevaló,
		162.	I	DNY-ÉK	vashuzal nyakpereg, egyik vége hurkos, másik gombos	1 kereszt
		170.	I	DNY-ÉK	három szálból sodrott vas nyakpereg töredékei	
		197.	M	NY-K	három bronzszálból sodrott torques, végei hiányosak	
		200.	I	DNY-ÉK	két vastag bronzszálból sodrott hurkos-kampós torques	
		217.	I	NY-K	hurkos végű vas nyakpereg	
		248.	IF	ÉNY-DK	vékony bronzhuzal nyakpereg, feltehetőleg kampós vége letörött	
Sárrétudvari-Poroshalom [HB]	X.	9.	IF	DNY-ÉK	bronz spirálisan tekercselt torques-diadém négy darabja	
Sarud-Báb [H]	980-1060	35.	IM		négy szálból sodrott, hurkos-kampós bronz nyakpereg	
		37.	IF		négy szálból sodrott, hurkos-kampós bronz nyakpereg	
Soltvadkert-Selyem [BK]	X.	1.*	N		sodrott nyakpereg	
Sorokpolány-Berekalja, Kápol- nai út [V]	XI.	150.	I	NY-K	bronz, fonást utánzó nyakpereg töredékei	

Szabadkígyós–Tangazdaság homokbányája [B]	X.	15.	I		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
Szabadkígyós–Pálliget [B]	X.	2.	F		sodrást utánzó öntött bronz nyakperek	
		3.	M+I		két szálból sodrott torques utánzó öntött ezüst nyakperek	
Szabolcs–Petőfi u. [SzSzB]	XI.	172.	F		két visszahajtott szálból sodrott bronz nyakperek töredéke	2 fülbevaló,
		214.	F		két visszahajtott szálból sodrott hurkos-kampós záródású bronz nyakperek	2 gyűrű
		282.	I		négyszögletes keresztmetszetű hurkos-kampós végű bronz drót nyakperek	
		335.	IF		három szálból sodrott hurkos-kampós végű bronz nyakperek	
		341.	I		három szálból sodrott hurkos-kampós végű bronz nyakperek	
Szabolcs–Vontatópart [SzSzB]	X. 2. fele	S	N		két szálból font hurkos-kampós bronz nyakperek	1 fülbevaló
Szakcs [T]	X.	3.	I	NY–K	három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
		5.	I	NYDNY– KÉK	bronz huzal hurkos-kampós torques	
Szakony–TSZ Tejgazdaság [GyMS]	X–XI.	28.	F		négy szálból sodrott közbeiktatott filigránhuzallal díszített hurkos-kampós bronz nyakperek	1 kereszt
Szeged [Cs]		Sz			hurkos-kampós, sodrott bronz nyakperek	
Szeged–Bojárhalom [Cs]	X.	III.	F	NY–K	sodrott nyakperek	
Szeged–Makkoserdő [Cs]	X–XI.	x/1930.	N		két szálból sodrott hurkos-kampós nyakperek	
		157/1942.	N		sodrott bronz nyakperek	
Szegvár–Cickazug [Cs]		Sz			két szálból sodrott, hurkos-kampós ezüst nyakperek	
Szegvár–Erdei Ferenc u. [Cs]	X.	S	N		nyakperek	
Szegvár–Oromdűlő [Cs]	X. 2. harmada – 1077	S	N		nyakperek	4 bizánci pénz
Székesfehérvár–Demkőhegy [F]	X. 2. fele	1.	N		három vastag szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	2 fülbevaló
		2.	F		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
		4.	N		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
		10.	F		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
Székesfehérvár–Maroshegy (I–II.) [F]	X/XI–XIII.	S/1892.	N		hurkos-kampós, három szálból sodrott bronz nyakperek	[1 római pénz]
		1.	I/F		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek [+ római pénz]	
		S/II.	N		nyakperek [+ római pénz]	1 fülbevaló
Székesfehérvár–Rádiótelep [F]	X. 2. fele – XI. eleje	29.	IF		sodrott nyakperek	1 fülbevaló, [2 római pénz]
Székesfehérvár–Sáncdűlő [F]	X.	3.	N		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	

		9.	IF		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
		33.	N		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
		88.	IF		sima hurkos-kampós ezüst nyakperek	
Székesfehérvár–Sárkereszt-úri út, Kurucdomb [F]	X.	9.	N		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
Székesfehérvár–Sóstó [F]	X.	S	N		négyszögletes átmetszetű vastag bronzhuzalból készült hurkos-kampós nyakperek	
Székesfehérvár–Szabad-battyáni út [F]	X.	S/1915.	N		hurkos-kampós sodrott nyakperek	
		1.	N		három szálból sodrott bronz nyakperek	
Szekszárd–Csötönyi-völgy [Tolna megye]	X.	S	N		három huzalból csavart bronz nyakperek kerek átmetszetű bronz nyakperek hurkos-kampós véggel	
Szentes–Ficsorahalom [Cs]		Sz			nyakperek	
Szentes–Nagyhegy [Cs]	X.	15.	N		sodrott nyakperek	1 bizánci pénz, 1 fülbevaló
Szentes–Nagytőke–Jámbor-halom [Cs]	XI.	b–c.	N		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	1 kereszt
		10.	N		sima nyakperek	
		11.	I		bronz hurkos-kampós torques	
		23–27.	N		nyakperek	
Szentes–Szentlászló I., Tárkány Szűcs I. földje [Cs]	X–XI.	63.	M		sodrott bronz nyakperek	1 kereszt,
		73.	I		sodrott nyakperek + <i>kereszt</i> [+ <i>római pénz</i>]	3 fülbevaló
		76.	I		sodrott bronz nyakperek	
Szentes–Zabola [Cs]		Sz/S			sodrott nyakperek	
Szob–Kiserdő [P]	X. 1. harmada – XI. eleje	5.	F + F		két szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	1 bizánci pénz,
		73.	IF		hurkos-kampós sodrott nyakperek	1 kereszt, 1 fülbevaló
Szob–Koliba [P]	XI.	25.	I		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	1 gyűrű
Szob–Vendelin [P]	X. 1. harmada – XI. vége	64.	N		fonott bronz nyakperek	1 kereszt,
		92.	N		fonott bronz nyakperek	1 fülbevaló
		104.	I		fonott bronz nyakperek	
Szombathely–Kisfaludy utca [V]	X.	1/1965.	F/IF		négyszögletes átmetszetű vastag bronzhuzal nyakperek	
Tápiószéle [P]	X.	S	N		sima nyakperek	
Tibolddaróc [BAZ]		R			négyszögletes átmetszetű sodrott, hurkos-kampós záródású nyakperek	2 fülbevaló
Tiszabercel–Diófa-lapos [SzSzB]	X.	25.	N		két szálból font hurkos-kampós bronz nyakperek	

Tiszalók–Fészekaljadűlő [SzSzB]	X/XI.	42.	N		sodrott nyakperek	
Tiszalók–Rázompusztai I. [SzSzB]	XI.	10. (J 10)	N		három szál bronzhuzalból sodrott, hurkos-kampós bronz nyakperek	1 kereszt
		109. (V 62)	N		nyakperek	
Tiszalók–Rázompusztai II. [SzSzB]	X.	14. (5)	F		négy szálból sodrott, hurkos-kampós végű bronz nyakperek, a szálak közt két vékony drót közétekercselve	
Tiszalóc–Sarkadpuszta [BAZ]	XI.	225.	IF		két szálból sodrott bronz nyakperek	
Tiszatardos [BAZ]	X.	1–10.	N		sima bronz nyakperek	
Tiszatardos–Reviczky urada-lom [BAZ]	X.	1–13.	N		nyakperek	
Tokaj [BAZ]		K			ezüst sodrott nyakperek töredéke	1 három fülbevaló, 3 bronz súly, 1 ezüst bot, 11 bizánci pénz
Tornóc [Sk]	IX–XI.	379.	I	NY–K	három szálból sodrott hurkos-kampós végű bronz nyakperek	8 fülbevaló, 1 kereszt
Tömörkény [Cs]		Sz			sodrott nyakperek	
Törökanizsa [Sr]	X–XI.	S	N		sodrott nyakperek	2 fülbevaló
Vác [P]	X.	S	N		három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	2 fülbevaló
Vác–Hétkápolna [P]	X.	1–48.	N		sodrott nyakperek	
Vajdahunyad–Kincseshegy [Ro]	X–XI.	A.	N		négy szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	1 bizánci pénz
		27.	I		sima hurkos-kampós bronz nyakperek	
Valkóvár [Hr]	950–1150	115.	N		két szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	1 gyűrű, 1 bizánci pénz, 3 fülbevaló, [2 római pénz]
		391.	N		egyszerű bronz nyakperek	
		409.	IF		bronz nyakperek [+ római pénz]	
		S	N		14 sodrott nyakperek	
Várfalva–Jósika kastély [Ro]	XI.	2.	N	K–NY	négy szálból sodrott, közbeiktatott filigránhuzallal díszített hurkos-kampós bronz nyakperek	
		15.	I	K–NY	három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
		18.	I	K–NY	sima hurkos-kampós bronz nyakperek	
Veszkény–Tormostyándűlő [GyMS]	X.	1–5.	N		sodrott nyakperek	
Veszprém–Sashegyi szőlők [Ve]	X.	18.	N		fonott nyakperek + fülbevalópár	+ fülbevalópár
		26.	N		fonott nyakperek	

Vésztő–Kótpuszta [B]	X–XI.	1–14.	N		vas nyakperek	
Vörs–Papkert B [S]	VIII/IX–XII.	S	N		sodrott nyakperecek	
Zemplén [Sk]	IX. vége	S	M		sima huzalból készült, mindkét végén hurkos záródással arany nyakperek	
Zimándújfalu–Földvárpuszta [Ro]		Sz			1. rombusz alakú bronz átmetszetű nyakperek, 2. sodrott vaskos, bronz nyakperek, a testén vékony sodrott filigrán drót, 3. sodrott nyakperek bronzból, 4. sodrott nyakperek bronzból, két töredékben	1 kereszt
Zsitvabesenyő–Papföld [Sk]	XI.	22.	I	K–NY	két szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek	
		26.	I	K–NY	sodrott bronz nyakperek, végei letörtek	

V. Összegzés

V.1. Régészeti vizsgálatok eredménye

A temetkezési szokások vizsgálatának végeztével a munkahipotézis szintjén felmerült lehetőségekkel kapcsolatban azt kell megállapítsam, hogy felemás eredmény született. Azon titkos remény élt bennem, hogy e kutatások során további régészeti jelenségre, temetkezési szokásra bukkanok, melyekkel kapcsolatban már a kutatás során hasonlóképpen felmerült annak lehetősége, hogy a keleti kereszténységgel kapcsolatba hozható, ezáltal ezek vizsgálata révén további információs forrásokat nyerhetünk e téma kutatásához. Sajnálatos módon, nem-hogy újabb lehetőségekre bukkantam volna, de az eredendően vizsgálat alá vont temetkezési szokásoknak sem mindegyike hozott pozitív eredményt.

A vizsgálatom az alábbi temetkezési szokásokra terjedt ki: 1. a *temetkezési rítus* (az elhunyt bizonyos kéztartással sírba helyezése), 2. a *téglakeretes sírok*, mellékletként elhelyezve a sírban 3. a *bizánci kereszttek*, 4. az *obulusok* és 5. a *torquesek*.

Elsőként a *nyakpereceket* (torquesek) említtem, melyekkel kapcsolatban azonban nem lehetett a keleti kereszténységgel való kapcsolatának bizonyítékát találni. Szerencsétlen körülmény, hogy e régészeti jelenségeket összegző tanulmány nem lábjegyzetes írásmű, így sem a hipotézis alapjául szolgáló tanulmány, sem a hipotézist felállító kutató személye nem volt kideríthető eleddig. A torquesekkel kapcsolatosan ismert adat, hogy a római, majd nyomdokon haladva a bizánci császárok feltehetően idegen származású testőrségének volt a rang-, pozíciójelző ékszere a nyakperec.⁷⁷⁵ A kora középkorban, talán éppen e testőrséget megjárta, majd hazatérő harcosok révén került át a hétköznapi viseleti elemek közé, Miután erre nem terjedt ki vizsgálatom, de az általam olvasott vonatkozó irodalomban sem fogalmazta meg senki, így óvatos felvetésként jegyzem ezt itt és most meg.

Az általam referenciaként használt korai bolgár leletanyag csupán azt mutatja, hogy kis számban náluk is előfordult a nyakperec. Míg Szabó János Győző megjegyezte, hogy el-lentétben a magyar használatával, a bolgároknál diadémként viselték az ezüsből vagy vasból készült torqueseket,⁷⁷⁶ addig a magam eredményei ezt annyiban módosították, hogy ez a megállapítás igaz ugyan a keresztény temetkezésekből előkerült darabokra, ellenben a korai, hamvasztásos sírokban található darabok közt a bronz és vas torques a jellemző, melyekről éppen

⁷⁷⁵ RUMMEL 2005. 213–231.

⁷⁷⁶ SZABÓ 1978–1979. 52–56.

a hamvasztásos temetkezés miatt nem állapítható meg ilyen határozottsággal, hogy diadémként vagy nyakperecként viselte-e egykori tulajdonosa.

Miután a bolgár leletanyagban elenyésző számban van jelen a torques, emellett a késői időszakban egészen eltérő volt a mind anyagára, mind viseletére nézve, így annak lehetősége nem jöhet számba, hogy a bolgárföld a szokás közvetítő területe lett volna.

Arról azonban rendelkezünk információval, hogy a bizánci seregben magyarok is harcoltak, így ennek révén hazahozhatták a szokást Bizáncból, majd viseleti elemmé vált. Amit biztosan tudunk a nyakperecekről, hogy hazai készítmények, azaz nem kereskedelmi úton kerültek a magyar leletanyagba, és a X. század közepe tájától jelennek meg.

A korai bolgár temetkezések és az antikvitásban, majd bizánci érában betöltött szerepe alapján úgy vélem, hogy e viseleti elem megjelenésére, elterjedésére a skandináv, balti és bolgár temetkezések szélesebb körű vizsgálata további információkkal szolgálhat.

A nyakperecre vonatkozó vizsgálat eredményének összegzését annak a kérdésnek a megválaszolásával zárom, hogy e tárgy viseleti szokása mutat-e bármiféle kapcsolatot a keleti kereszténységgel. A válaszom a fentiek alapján nemleges, mert az orthodoxiához tartozó területeken is már a keresztény térítést jóval megelőző, nyilvánvalóan pogány, hamvasztásos temetkezések mellékleteként is jelen van. A nyakperec tehát hétköznapi viseleti tárgy volt.

Az obulusadás szokását kicsit tágabb merítéssel már több kutató vizsgálta, de az utóbbi évek legkiemelkedőbb munkái Kovács László nevéhez fűződnek. A X. századi obulusadást, beleértve kézbe, szájba, szemre, mellre tett – azaz nem ékszer vagy dísz funkciójú – pénzmelléleteket igen kimerítő alapossággal dolgozta fel. E vizsgálat révén jutott arra a megállapításra, hogy a szokást Kercs vagy Kerszon környékén vehettük át, de elveti annak lehetőségét, hogy a bizánci egyház ebben szerepet játszott.⁷⁷⁷ A vizsgálataimat így ezen alapról indulva, egyik oldalról szűkítve, másik oldalról kitágítva folytattam le. Szűkítenem kellett a tekintetben, hogy a keleti kereszténységgel „gyanúba” hozott szokás körébe a kézbe és szájba elhelyezett pénzeket tartoznak, így a többi elhelyezési módot kizártam a vizsgálatomból, viszont bővítenem is kellett a vizsgálatom időhatárára nézve a kora Árpád-korra. A környező területek, egykori honfoglalást megelőző államalakulatok temetkezési szokásaiból az obulusadás e két formája teljesen hiányzott, sem a felvidéki morva–avar–szláv temetkezésekben, sem a balkáni temetkezésekben nincs jelen, még a pénzmelléletes sírok is csupán igen kis szám-

⁷⁷⁷ KOVÁCS 2004. 43–49.

ban.⁷⁷⁸ Az obulusadás szokására nézve Kovács László X. századra vonatkozó adattárából felhasználható 37 lelőhelyet sikerült további 66 lelőhellyel bővítenem! Az ebből nyert adatok és a korábbi eredmények alapján megállapítható, hogy az obulusadás szokása a X. század első felében jelenik meg a kárpát-medencei temetkezésekben eleinte csekély mértékben, majd a hazai pénzverés kezdetét követően szélesebb körben elterjedt, és a középkor végéig megfigyelhető a temetkezésekben. A XI. századtól fokozatosan megjelenik a környező területek temetkezési gyakorlatában is az obulusadás szokása, és ugyancsak megfigyelhető a középkor folyamán végig például a szerb vagy bolgár temetőkben.

A vizsgálatok eredménye alapján én egy autochton fejlődésű szokásnak vélem, amely kezdetben nem rendelkezett, de utóbb esetleg kölcsönzött keresztény gondolati tartalmat is, vagy legalábbis háttérében a kereszténységgel összeférő eszme húzódott meg, melynek révén egyrészt a középkoron át végig megmaradt a Kárpát-medencei temetkezési szokások között, másrészt a környező területek lakosságának temetkezésében is „polgárjogot” nyert. Erre az adaptációs folyamatra a magyarság keresztény gyakorlatából több példa is ismert, ilyen például a Boldogasszony–kultusz.⁷⁷⁹ Ezek a „pogányság kereszténységbe történő békés átvezetését” szolgálták, amelyek igyekeztek összemosni a két hitvilág közti éles választóvonalakat. Ezt szinkretizmusnak nevezzük. [Így] a 11. század első felében megkeresztelkedett magyarság másfél–két évszázad alatt, nagyjából 1200 tájára immár a mindennapok gyakorlata alapján is kereszténnyé vált, keresztény módon élt.”⁷⁸⁰

Az obulusadás szokásával kapcsolatban arra az eredményre jutottam, hogy esetében szintén nem keleti keresztény hatásról van szó, hanem egy magyar gyökerű szokás került átvételre a környező területeken.

A téglás temetkezések vizsgálatában nagy segítséget jelentett, hogy e témát részlegesen már többen feldolgozták. Így például Kovács László a karcagi Kápolnás-halmi temető monográfiájában egy külön fejezetet szentelt a téglás temetkezéseknek,⁷⁸¹ Pap Ildikó Katalin pedig a Csongrád és Békés megyei középkori téglás temetkezések feldolgozását készítette el diákköri dolgozatában.⁷⁸² Ezen adatbázisra építve, és azt kiegészítve kezdtem el a téglás temetkezések vizsgálatát. 2009-ben a katalógusom összeállítása során – a budapesti temetők alapján – merült fel bennem annak lehetősége, ahol a téglás és köves temetkezések együttesen

⁷⁷⁸ A korai avar temetkezésekben található obulusmelléklet, azonban ez a szokás nem jött fel a késő avar korig, így az átvétel lehetőségét ezzel kapcsolatban Kovács László már kizárta kutatásai során.

⁷⁷⁹ SZEGFÜ 1974. 247.; KRISTÓ 1996. 487.

⁷⁸⁰ KRISTÓ 1996. 487. Ugyanitt további példát hoz az adaptációs gyakorlatra.

⁷⁸¹ KOVÁCS 1998. 26–42.

⁷⁸² PAP 1998. 21–50.; PAP 2001.; PAP 2002. 177–194.

fordulnak elő, számos esetben antik előzményű területen, hogy e két temetkezési szokás összefüggésben lehet.⁷⁸³ Utóbb ugyanez a gondolat Gáll Erwin és Gergely András 2009 ősz végén megjelent monográfiájában is visszaköszönt,⁷⁸⁴ így kiterjesztettem vizsgálataimat a köves temetkezésekre is. A köves temetkezések katalógusának készítésekor Garádi Sándor budapesti ásatásait feldolgozó tanulmányában már szintén felvetette a köves temetkezések oldaláról a kapcsolat valószínűségét és vizsgálatának fontosságát.⁷⁸⁵

A hajdú-bihari Téglás temetője téglás temetkezéseinek ismertetése során Hámori Anna a téglás temetkezés szokásának előzményeként az antik és germán temetkezéseket jelölte meg. A pannóniai temetkezési szokások közt valóban jelen van, miként a kora középkorban az ún. Keszthely-kultúra temetkezéseiben is megfigyelhető e szokás. A kárpát-medencei germánok temetkezéseiből ugyan nem ismert, azonban a VII. századi Meroving-kori germán temetkezésekből van példa épített kősírokra. A bolgár temetkezésekben is megfigyelhető mind a kő, mind a téglasíros temetkezés.

A Kárpát-medencében a téglás és a köves temetkezés szokása 88 temető 176 téglás, 24 téglás-köves és 128 köves sírjában fordult elő.⁷⁸⁶ Három nagyobb típusa különíthető el: a) amikor egy, vagy néhány téglát helyeznek el lábhoz vagy fejhez, esetleg fej alá = téglás / köves, b) amikor részben vagy teljesen körülrakják a sírgödör szélét téglával = keretes, c) amikor a keret tetejére egy tetőt készítenek, lefedik a sírt = borításos / pakolásos. A legegyszerűbb változaton belül egyes eseteket, mint például a fejre, lábra, testre vagy kézbe helyezetteket valamilyen hitéleti, esetleg babonás szokásnak gondolom, így azokat kizártam az elemzésből. A fej alá helyezett téglák feltehetőleg a fej alá tett nyerget helyettesítették, avagy annak mintájára alakulhatott ki a szokás, így azokat sem használtam fel az elemzéshez.

A két szokás egyaránt a X. század közepétől kezdve jelenik meg Erdélyben: Kolozsvárott a köves, míg több gyulafehérvári temetőben a téglás temetkezés szokása, mely a XI. századtól nyitott temetőkben megmarad. A téglás temetkezés szokása a X. század végével a Tiszántúlon, majd ezt követően az egész ország területén megjelenik, sőt a XII. században a felvidéki temetőkben is. Ezt megelőzően a felvidéki területeken már a X. századot megelőzően nyitott temetőkben is kizárólag a köves temetkezés szokása van használatban. A téglás-köves és köves temetkezések esetében igen gyakori, hogy antik előzményekre települt vagy

⁷⁸³ Az előadásom a X. RODOSz konferencián (Kolozsvár, 2009. november 13–15.) hangzott el, melynek írott változatát már szeptemberben le kellett adni.

⁷⁸⁴ GÁLL–GERGELY 2009. 33–35.

⁷⁸⁵ GARÁDY 1943. 236–237.

⁷⁸⁶ Ebből 57 temetőben csak téglás, 15 temetőben köves és 16 temetőben téglás-köves sírok találhatók. Részletesen IV.4.2. táblázatban.

annak közelébe nyitott temetőről van szó, sőt gyakori, hogy e római kövek, téglák felhasználásával készítik el a sírokat.

Az a véleményen, hogy az egyes típusok nem egy fejlődési sort képviselnek, bár egyik esetben az egyszerűbb változat megjelenése időben megelőzi a magasabb színvonalat képviselő változatot, de erre nézve is a korai temetők jelentik a cáfolatot, mivel ott együttesen találhatók meg az egyszerűbb és magasabb színvonalú változatok.

A szokás kialakulásában és elterjedésében, amint e véleménynek már Stanojev Nebojša is hangot adott, szerepet játszott az az általános eszme, hogy az öröklét számára a romlandó testet megőrizték és háborítatlan nyugalomát, békéjét biztosítsák.⁷⁸⁷ Ezt a célt szolgálta a koporsó, a szarkofág, miként a téglá és kőkonstrukciós sírok is. A szokás eredete az antikvitásra megy vissza, amelyet az antik Rómától (értsd: Római Birodalomtól) került átvételre, Bizáncon és a bolgárokon át – Erdélyen, mint közvetítő területen keresztül – került be a magyar temetkezési szokások körébe.⁷⁸⁸

A rítus, azaz azon kéztartások vizsgálat, melyek keleti kereszténységre vezethetők vissza, számos neves kutatót foglalkoztatott. A bolgár temetkezéseket összefoglaló monográfiájában Živka Važarova vetette fel, hogy minden a pogány kori temetkezésből még hiányzó kartartás keresztény temetkezési szokást tükröz.⁷⁸⁹ Ezt az elméletet vette át Török Gyula,⁷⁹⁰ valamint nyomán Szabó János Győző szélesítette ki a sarudi temető feldolgozásában, utóbb pedig egy önálló e témát vizsgáló tanulmányban.⁷⁹¹ A temetkezési szokás gyakorlatát egy írott forrásadat is erősíti, a XIII. századi vitairat, melyet Konstantin Stilbés, Kyzikos metropolitája írt.⁷⁹² A bolgár temetkezések referenciavizsgálatát Takács Miklós végezte el, melyben arra az eredményre jutott, hogy „a Kelet-Balkánon a felsőtesten különböző módon elhelyezett alkarok...az elhunyt kereszténységére utalnak”.⁷⁹³ De a magyar leletanyag vizsgálatával kapcsolatban a szokás felhasználásával kapcsolatban óvatosságra intett annak buktatói és esetlegesége miatt.

⁷⁸⁷ STANOJEV 2005. 62.

⁷⁸⁸ A téglás temetkezések leginkább antik előzményeket időző, sőt sokszor azt felülmúló példái a vajdasági temetkezésekből ismertek, amilyen például Aracs, Dombó, Petrovčić, Magyararmajdán, illetve Mačvaska Mitrovica épített vagy boltozott téglasírhajói.

⁷⁸⁹ VAŽAROVA 1976.

⁷⁹⁰ TÖRÖK 1962.

⁷⁹¹ SZABÓ 1976. 17–79.; SZABÓ 1983a. 83–97.

⁷⁹² DARROUZÉS 1963. 71.

⁷⁹³ TAKÁCS 2005. 91.

A magyar leletanyag a rítus igen csekély mértékű jelenlétét mutatja, hiszen a temetkezések csupán 7,7 %-t teszi ki a vizsgált temetőkön belül.⁷⁹⁴ A X. században a Tiszáról keletre, a Tisza vonalán végig és a Felső-Tisza-vidéken számos temetőben megjelenik, a X. századtól használt temetők között már megtalálhatók a partiumi temetők is, majd a XI. századtól a Körösöktől délre a Tisza–Maros–Körös-közébe, valamint a Marostól délre a Tisza mentére szorul húzódik vissza. A Felső-Tisza-vidéken egy-két temetőben figyelhető meg.

Megtalálható néhány dunántúli és felvidéki temetőben is, de amíg az előbbi területen a száma enyhén növekszik, addig az utóbbinál csökkenő tendenciát mutat. Erdélyben mindvégig megfigyelhető két területen: a kolozsvári temetőkben, valamint a gyulafehérvári és környéki temetőkben.

Alapjában véve, ha elfogadjuk, hogy Hierotheos püspök működési területe, illetve a gyulák szállásterülete eleinte a Tiszántúlon volt, és csak utóbb húzódtak be Erdélybe (fiatalabb Gyula, azaz Prokuj idején), ebben az esetben a rítus vizsgálatának adatai a történeti források alapján felállított képletet alátámasztják. Azonban a többi adat jelenléte óvatosságra int e következtetés levonásával kapcsolatban, hiszen a többi eredményt már nem lehet ily módon megfeleltetni a történeti adatoknak. Kézenfekvő magyarázataként kínálkozna, hogy az itt maradt bolgár papok vagy Hierotheos és munkatársai térítő tevékenysége eredményét lássuk benne, azonban ezt csupán hipotézisként vetem fel. Ugyanígy magyarázat lehet az, hogy a szokások e kettős identitású területen kölcsönhatásba léptek, és a nyugati keresztények is átvették, vagy nyugati keresztényként továbbvitték az egyének, közösségek szokásaikat és így általánossá vált, szélesebb körben meggyökerezett.⁷⁹⁵ Az első esetben szerepet játszhatott a bizánci rítusú Sarolt fejedelemasszonyi méltósága és keleti keresztény környezete a fejedelmi területen, ez a tény egyúttal a dunántúli temetkezésekben a rítus jelenlétének egy részére is magyarázatként szolgálhat.

Összegzésképpen elmondhatom, hogy a rítus mind a referenciavizsgálatok alapján, mind a fentebb említett bizánci forrás alapján keleti keresztény gyökerű temetkezési szokás. A vizsgálat eredményei magyar vonatkozásban is egyrészt a történeti adatokkal egybehangzóan figyelhetők meg a temetkezések területi elterjedését figyelembe véve, másrészt azonban nincs rá megfelelő magyarázat, legfeljebb feltételezések szintjén, így messzemenő következtetések levonására nem alkalmas, csak azokban az esetekben, ahol ezt a történeti adatokkal együttesen lehet felhasználni.

⁷⁹⁴ Ez adatszerűen 171 temető 1304 temetkezését jelenti.

⁷⁹⁵ Kitekintve kicsit a vizsgált korszakból, például napjainkban már általános, hogy ugyanúgy a medencére vagy a mellkasra hajlítva imára kulcsolják a kezeket, mint egykoron ez a keleti keresztény temetkezésekben volt jellemző.

A bizánci kereszteteknek két típusa ismert, az egyszerű és ereklyetartó mellkeresztetek. Ez utóbbinak időben, eredet szempontjából és formailag is elkülönülő két fajtája van: a korábbi jeruzsálemi, avagy szentföldi és a későbbi kijevei. Radmilo Petrovič impozáns anyaggyűjtéséből ismert, hogy e keresztetek Közép–Kelet–Európa jellegzetes lelettípusai, melyek elsősorban az orthodox területekre jellemzőek.⁷⁹⁶

A keresztetek kutatása kapcsán két táborra oszlanak a szakemberek. Egyik nézet szerint korai időszakban e tárgyak a kereskedelmi kapcsolatok révén kerültek be a magyar leletanyagba, mely csupán divatékszer, viseleti elem.⁷⁹⁷ E nézetet egészíti ki Lovag Zsuzsa azzal, hogy a XI. századtól már a szentföldi zarándoklatokhoz köti.⁷⁹⁸ A másik tábor a bizánci térítésekkel és keleti kereszténységgel hozza kapcsolatba a jelenlétüket a temetkezésekben.⁷⁹⁹

A kereszt a hit kifejezője, a keresztény vallás legfőbb szimbóluma volt, mely – ellentétben napjaink szokásával – nem divatékszer volt, hanem meggyőződés, hovatartozás jelzésére szolgált. Ebből következőleg akár Jeruzsálemben, illetve a Szentföldön készült, akár egy utánzatokat gyártó közelebbi műhely terméke volt, mindenképp a hitbeli hovatartozást jelezte a külvilág felé viselője, használója részéről.

Így véleményem szerint ezek a keresztetek a honfoglalás kori sírok esetében a kereszténység egyes elemeinek, szokásainak, gondolkodásban való megjelenésének korai stádiumát jelzik, mikor már az új vallás is teret hódít, de még a régi is jelen van. A korai bizánci térítés nem egy államszervezés keretében államvallássá tétel szándékával zajló felülről támogatott térítés volt, így a vallás letisztulására és „egyeduralkodóvá válására” hosszabb idő állt rendelkezésre. Ennek következménye, hogy a pogány elemek mellett lassan teret hódít, majd utóbb kiszorítja azt a kereszténység, ahogy fokozatosan letisztul.

V.2. Történeti-régészeti összevetés

Megállapítható: a régészeti források – azaz az öt temetkezési szokás – vizsgálatának eredménye alapján kettő szokás: a rítus és a keresztetek adatai kellő óvatossággal bevonhatók a történeti kútfők mellé kiegészítő forrásadatként.

A Bizánci Birodalom mindenkori diplomáciai eszköztárának egyik eleme volt a térítés, mellyel a magyarsággal kapcsolatban is élt. Ez különösképpen a X. században lehetett jelen-

⁷⁹⁶ PETROVIČ 2001.

⁷⁹⁷ FODOR 2003. 33.; BÁLINT 2004a. 41.; LANGÓ–TÜRK 2004. 398–401.; LANGÓ 2010. 453.; LANGÓ 2011. Révész László is ezen nézetének adott hangot konferencia előadásom hozzászólásában 2009-ben.

⁷⁹⁸ LOVAG 2000. 399.

⁷⁹⁹ OBERSCHALL 1953.; ISTVÁNOVICS 2003. 452.; KISS 2000. 74.; VÁLYI 2000. 375.; KRISTÓ 2003b. 136.

tós, mikor egyrészt a magyarsággal egy új terület, a Kárpát-medence feletti befolyást is megszerezhettek ennek révén, másrészt a magyarok ekkor még nem kötelezték el vallásilag magukat. A X. század magyar „külpolitikája”⁸⁰⁰ is elsősorban a keleti térítéseknek kedvezett, melyet még erősítettek a magyarság korábbi, honfoglalást megelőző kapcsolatai és az ott szerzett tapasztalatok is.

A X. század közepén a Magyar Fejedelemségbe, azaz Turkiába érkező Hierotheos megkezdte térítő tevékenységét. Püspöki címe mutatja a bizánci udvar szándékát, miszerint „Turkia”, azaz az egész Magyar Fejedelemség térítésének munkáját kapta feladatul.⁸⁰¹ Az analógiák alátámasztják azon feltételezést, hogy nem egyedül érkezett, hanem többbedmagával, azaz voltak munkatársai. Erre enged következtetni Konstantin-Cirill és Metód térítő tevékenységéről szóló híradások – azaz a legendáik –, melyekből ismert, hogy minden útjukon többbedmagukkal vettek részt, munkatársakkal együtt végezték feladataikat. De ugyanez figyelhető meg a nyugati térítők munkája során is, például Adalbert⁸⁰² vagy Querfurti Bruno is társaival együtt indult el térítő útjára.⁸⁰³

A hagyományos nomád vallási tolerancia feltehetőleg nem gördített akadályt Hierotheos és munkatársai, valamint mellette működő tanítványai térítő tevékenységének.⁸⁰⁴ De emellett a bizánci megkeresztelkedések következtében feltételezhető, hogy politikai megfontolásból sem a fejedelmi törzs, sem Bulcsú törzsének területén nem ütközött akadályba tevékenységük. Ellenben számolni kell személyes fizikai korlátaikkal mint működésük objektív akadályával. Hierotheos és munkatársai együttesen is csupán a gyula törzs népessége töredékének pasztorációs igényét voltak képesek kielégíteni. A munkájuk kiszélesedése fokozatosan mehetett végbe, avval párhuzamosan, ahogyan tanítványokat tudtak nevelni. Ez nyilván néhány év alatt bekövetkezett, amint erre jó analógiaként szolgál Metód tevékenysége, avagy Gellért legenda adata a magyar papok nevelésének kezdetéről.

Véleményem szerint tevékenységüket, amíg voltak potenciális híveik, folytatták Hierotheos és utódai. Gyuláról azt írja Skylitzés, hogy *„megmaradt hitében, ő maga nem intézett*

⁸⁰⁰ A honfoglalást követő évtizedekben a magyarok tudatos békepolitikát folytattak mind Bizánc, mind a bolgárok irányában, míg nyugatra folyamatosan indítottak kalandozó hadjáratokat. Bizánc irányában 927-től változott a helyzet, és a bolgár–besenyő szövetségeseikkel közös hadjáratok indultak. Simeon cár halálát követően pedig, a bizánci–bolgár szövetség létrejötte után, a bolgárok ellen is. Változást a 943-ban megkötött öt évre szóló békeszerződés hozott, melyek még két alkalommal hosszabbítottak meg további öt–öt évre 948-ban és 953-ban. MAKK 1996. 14–17.

⁸⁰¹ MORAVCSIK 1967. 329.; GYÖRFFY 1976. 176.; MAKK 1996. 17.; BRÉHIER 1999. 175–176.; MAKK 1999. 41.; OBOLENSKY 1999. 196.; MAKK 2000a. 319–348.; AVENARIUS 2000. 129.

⁸⁰² KŁOCZOWSKI 1994. 101–111.

⁸⁰³ HALMÁGYI 2009.; KÜRBIS 2000. 317–321.

⁸⁰⁴ Leszögezném, hogy a működésük akadálytalansága alatt nem azt értem, hogy biztos eredményre is vezetett ez a működés, hanem hogy mozgás- és cselekvési szabadságot biztosított számukra.

sofia betörést a rómaiak területére”.⁸⁰⁵ Ez alapján kikövetkeztethető, hogy sem a 955-ös Lechmezei vereség vesztesége, sem a 958 után újrainduló délkeleti kalandozásokba nem kapcsolódott be, így azok következményei sem érintették őt és törzsét. Emiatt úgy vélem, hogy nem kényszerültek a külpolitikai helyzet miatt akár riadtan, akár nyomásra távozni a gyulák törzsétől. A riadalom egyébként sem volt a térítésre vágyó, vállalkozó középkori szerzetesek jellemző vonása, hiszen ezen idősakra igencsak jellemző motivációja volt a mártíromság koronájának elnyerésére irányuló magatartás. Emiatt indult a poroszokhoz Adalbert társaival,⁸⁰⁶ János és Benedek remetek a lengyelekhez,⁸⁰⁷ és Querfurti Brúnó és térítőtársainak – Quedlingurgi Évkönyv szerint 18 társával – útjait is ez motiválta.⁸⁰⁸

A gyulák törzsterületén, majd az ifjabb Gyula (Prokuj) 1003-as leverését követően folytatták pasztorációs tevékenységüket Ajtony területén 1028 táján bekövetkezett leveréséig. Az egyébként keresztelést követően is pogány életmódot folytató Ajtony görög monostor alapítása így nyer értelmet, melyhez segédkezet kapott a „görögöktől”. A keresztelést követően Bulcsú, aki hasonlóképpen pogány életvitelét folytatta tovább, nem alapított monostort, nem hozott térítőpapot, de nem is kapott támogatást a „görögöktől”. Ez állhat a monostoralapítás és Ajtony bizánci támogatottságának hátterében, hogy ezáltal segédkezet nyújtott a görög püspököknek és munkatársainak térítőmunkájuk folytatásához, ami megfelelőképpen nagy érdem volt ahhoz, hogy a bizánci császár védelmét élvezze pogány életmódja ellenére is és megtehetette, hogy „*István királynak pedig nem adta meg a tiszteletet semmiben*”.⁸⁰⁹

Ajtony leverését követően, István király egyházszervezése, melyet a nyugati egyház keretein belül valósított meg, már nem tette lehetővé egy párhuzamos bizánci hierarchia működését az ország határain belül, így ekkor kerülhetett sor a görög püspök távozására.⁸¹⁰

A történeti források tárgyaló fejezetben ismertettem Hierotheos működési területére vonatkozó számos nézetet, melyek három eltérő véleménycsokrot alkottak. Természetesen az első kettő hátterében az áll, hová is lokalizálják a gyulák törzsének területét. Az egyik szerint

⁸⁰⁵ *Synopsis historiön*: MORAVCSIK 1984. 85–86.; HKÍF 152–153. (Moravcsik Gyula fordítása)

⁸⁰⁶ KŁOCZOWSKI 1994. 101–111.

⁸⁰⁷ HALMÁGYI 2009. 4., 5., 8.

⁸⁰⁸ Brúnó járt 1003–1004-ben és 1004/1005–1008 között Magyar Királyságban, majd ezt követően a besenyők között térített. HALMÁGYI 2009.

⁸⁰⁹ *Szent Gellért püspök nagyobb legendája*: ÉRSZEGI 1983. 80.; ÁKÍF 411–412. (Almási Tibor fordítása); SRH II. 489–490.

⁸¹⁰ Mosolygó József munkájában felveti, hogy az „ősi görögség fennmaradását szerzeteseinek köszönheti”, mivel az „apátok egyszersmind püspöki joghatóságot is gyakorolhattak” (MOSOLYGÓ 1941. 64.). Miután a szávaszentdemeri monostorral kapcsolatosan az alapítás, illetve újraalapítás egyik lehetséges dátumaként 1018 is felmerült és Mosolygó kijelentése megalapozott, abban az esetben jogfolytonosan püspöki joghatósággal rendelkező orthodox egyházfőként működhetett a monostor apátja legálisan az ország határain belül. Így még Kinnamos híradása is magyarázatot nyerhet. Ezen gondolatsoromat csupán ötlet szintjén, hipotézisként vetem fel, hiszen még nem volt módon azt sem ellenőrizni, hogy az orthodox egyházban valóban püspöki joghatóságot gyakorolnak, illetve korábban gyakorolhattak-e a monostorok apátjai.

Tiszától keletre elterülő terület, a másik Ajtony területével tartja azonosnak a gyulák területét, míg a harmadik – feladatával szinkronban – egész Turkia területére feltételezi működését.

Itt van lehetőségem segítségül hívni a rítus vizsgálati eredményeit, és óvatosan megfogalmazni azt a véleményt, hogy a primér pasztorációs területe a Tiszántúlon volt. Utóbb, Sarolt házasságkötésekor, a fejedelmi udvarban a kíséretében feltehetőleg voltak papok, így jelent meg a dunántúli temetkezésekben a rítus. Természetesen ezzel nem azt kívánom mondani, hogy ott minden egyes temetkezés egy-egy keleti kereszténynek a sírja, csupán azt, hogy hástást gyakoroltak, melynek során a szokás átvételre kerülhetett.⁸¹¹

Sarolt és keleti keresztény udvartartásának megjelenése a Dunántúlon eredményezte a veszprémvölgyi monostor alapítását is, mely elsődlegesen az ő „lelki szükségleteit” volt hivatott ellátni. Így a latin renovatióban említett „*monostor kezdeményezője*”⁸¹² maga Sarolt lehetett. Az oklevél kiállítására István uralkodás alatt, egy későbbi időpontban került sor. Feltehetőleg nem a legelején, hiszen akkor még nem voltak gyermekei. Így kerülhetett utóbb a monostorba István húga, lehetett támasza Gizellának is, végezetül a házasságkötést megelőzően Imre bizánci menyasszonya is egyben családi felügyelet alatt nevelődhetett.

A régészeti vizsgálatok eredményei egy érdekes jelenségre is rávilágítottak. Hosszasan az erdélyi területek fehér foltként világítottak a térképen, amit annak tudtak be a kutatók, hogy nincsenek közzétéve a vonatkozó ásatási anyagok. 2008-ban Gáll Erwin doktori disszertációjának köszönhetően ez a helyzet megváltozott, az erdélyi ásatási anyagok hozzáférhetővé, ismertté váltak. Ennek segítségével volt lehetőségem a disszertációmban ezen adatokat is felhasználni.

A bolgár kutatás – saját és magyar forrásokat felhasználva – arra az eredményre jutott, hogy a magyarok a Kárpát-medencében lévő bolgár fejedelmeket (Zalánt, Ménmarótot, Galádot) még a X. század elején legyőzték a magyarok.⁸¹³ Ezzel szemben a magyar kutatás pedig egy később időpontra teszi a bolgár fejedelemség bukását, a X. század első felében feltételezi a dél-erdélyi bolgár fejedelemség létét. Gáll Erwin ezzel kapcsolatosan egy óvatos álláspontra helyezkedett, miszerint a leletanyag alapján erre nézve nem lehet következtetést levonni.⁸¹⁴

⁸¹¹ Amint napjainkban már a nyugati rítusú temetkezésekben meglehetősen gyakori, hogy mellre vagy hasra hajlított karokkal, imára kulcsolt kezekkel vannak elrendezve az elhunytak.

⁸¹² „*auctoris monasterii*” GYÖRFFY 1997. 38–39., 125.

⁸¹³ DIMITROV 1998. 355.

⁸¹⁴ „Tehát arra a történeti kérdésre, hogy 896 utáni években a magyarok kiterjesztik uralmukat Dél-Erdélyre vagy sem, régészeti leletanyag alapján egyelőre *nem lehet válaszolni*. A leletanyag alapján leszögezhető azonban,

Ha bolgár fennhatóság volt, akkor egyrészt bizánci típusú leletanyagnak, másrészt keresztény temetkezéseknek kellene jelen lenniük a területen. A bolgárok államszervezés keretében, felülről támogatott krisztianizáció ekkor már fél évszázada zajlott, így a peremvidéken legalább részeredményeket kellene mutatnia.

Valószínűsíthető, hogy magyar fennhatóság a század közepétől érvényesült a területen, de a gyulák beköltözése később történt, a század utolsó harmadában, végén. Ez magyarázatot ad arra problémára, hogy a bizánci típusú leletanyag miért hiányzik szinte teljes mértékben, miért csak néhány szórványlelet került elő.

A jelen kutatás eredményei e történeti szakirodalom által is érzékelhető ambivalenciát jelzik, hiszen például a bizánci típusú leletanyag szinte teljes mértékben hiányzik. Ugyanígy hiányzik a X. század első feléből az a leletanyag, amely alapján el lehetne dönteni, hogy hová tartozott a terület.

Dimitri Obolensky nagyszabású Bizánc-monográfiájában azon véleményre jutott a magyarsággal kapcsolatban, hogy „III. Béla 1196-os halála jelzi annak a kétszázötven éves időszaknak a végét, amelyben Magyarország – annak ellenére, hogy formálisan a nyugati kereszténységhez tartozott –, számos tekintetben a nemzetek bizánci közösségének a tagja volt”.⁸¹⁵ Obolensky e megállapítására Kapitánffy István reagált igen kimerítő alapos-sággal „Magistra Gentium. Bizánci hatások a középkori Magyarországon” című írásában,⁸¹⁶ melyből most csupán néhány megállapítást emelnék ki lévén, hogy közvetlen kapcsolódási pontok vannak az általam tárgyalt témához.

Obolensky Moravcsik Gyula eredményeit felhasználva jutott erre a végső következtetésre, melyet a koronaküldésekre, dinasztikus kapcsolatokra, szövetségekre alapoz. Mindennek ellenére, hogy a korai századokat e kapcsolatok át-, meg átszöttek, a magyarok alapvetően a latin rítusú kereszténység mellett kötelezték el magukat, és ezáltal a latin kultúra és írásbeliség határozta meg a magyarok műveltségét a középkorban.⁸¹⁷ De nem szabad megfeledkezni arról, hogy kelet és nyugat választóvonalán, két nagy birodalom között értelemszerűen mindkettő hatást fejtett ki, azaz a latin mellett a bizánci kultúra is hatást gyakorolt a magyarságra. Ezt bizonyítja több egyházi épületünk, melyeknél bizánci építőmester működhetett és melyeken –

hogy a X. század közepe táján jelentős *betelepítések* kezdődhettek a Maros-völgyében, amely a leletanyag tipológiai kapcsolatai alapján egyértelműen nyugati irányból, az alföldi tájakról történhetett.” GÁLL 2008. 632.

⁸¹⁵ OBOLENSKY 1999. 204. (Bódogh-Szabó Pál fordítása) „Béla III's death in 1196 may be said to mark the end of the two hundred and fifty years during which Hungary, despite her formal affiliation to Latin Christendom, belonged in several respects to the Byzantine Commonwealth of nations.” OBOLENSKY 1971. 63.

⁸¹⁶ KAPITÁNNFFY 2003. 39–53.

⁸¹⁷ KAPITÁNNFFY 2003. 39–40.

annak ellenére, hogy latin rítushoz tartozó egyházi épület volt – a görög építészet stílusjegyei figyelhetők meg. Ugyancsak a kettős hatás lehetősége jelentkezik a szentek tiszteletében, a védőszentek (patrocíniumok) kiválasztásában is. Ezek vizsgálata során nem elhanyagolható a kronológiai szempont figyelembe vétele.⁸¹⁸ Jó példa rá a Szent Miklós kultusz, melynél ismert tény, hogy István király ereklyezsákmányának köszönhetően kultusza már a XI. században megjelent a magyarok körében, ellenben Európában azt követően terjedt el a tisztelete, miután a XI. század végén (1087) Bariba érkezett ereklyéje.

Számos példa hozható arra, hogy a bizánci kultúra hatást gyakorolt a magyarra, mint például az egyházi építészet (egyedülálló alaprajzi kiképzésű, bizánci stílusú szekszárdi és feldebrői monostortemplomok), bizánci stílusú casula (koronázási palást; bizánci szövetre, selyemmel és technikával görög apácák által hímzett papi miseruha, melyből kettő is készült), ennek ellenére a Magyar Fejedelemség, majd Királyság a latin nyugat mellett kötelezte el magát és ezen az úton haladt végig.

Hermann Egyed egy igen népszerű hiedelemnek adott hangot magyar egyháztörténeti összefoglaló munkájában, amikor azt írja, hogy a magyarságot az a veszedelem fenyegette, „teljesül ... a végleges és végzetes keleti orientáció”,⁸¹⁹ minek következtében „a szakadárság és vele az elbalkanizálódás és elszigetelődés lett volna a magyarság sorsa is, ha Géza és István véget nem vet a bizánci befolyásnak.”⁸²⁰ Korábban Szekfű Gyula adott hangot hasonló nézetének, miszerint a magyarságnak a beolvadás, pusztulás lett volna a sorsa, amennyiben Bizánchoz csatlakozik.⁸²¹

Ha figyelembe vesszük a szomszédos orthodox államok történetét, alapjában véve hasonló történelmet élt meg a magyarság is. Ami eltérés a magyar és e népek története között, hogy a bizánci egyházhoz csatlakozás révén a saját nemzeti kultúrájuk virágzott a nemzeti nyelv fejlődött és ennek köszönhetően az eredeti kultúrájukból, hagyományaikból sokkal többet megtudtak őrizni mint mi a magyarok a latin nyelv, kultúra és írásbeliség átvétele mellett.⁸²²

Végezetül azzal a gondolattal zárnam munkám, hogy bár a bizánci térítéssel elkezdett munkának a gyümölcsét a latin térítés tetőzte be, és a latin nyugat mellett kötelezte el magát a magyarság, e kettős identitású területen mindkét kultúra és vallás nyomot hagyott. Ennek tuda-

⁸¹⁸ KAPITÁNYFY 2003. 41.

⁸¹⁹ HERMANN 1973. 12.

⁸²⁰ HERMANN 1973. 13.

⁸²¹ SZEKFÜ 1917.

⁸²² „Ezt a felfogást ... ékesen cáfolja az a történelmi tény, hogy Kelet-Európában, közelebbről a Kárpát-medence környékén még egyetlen olyan nép sem pusztult el az évszázadok során, amelyik az ortodoxiát választotta. Erről egyértelműen tanúskodik az orosz, a román, a bolgár és a szerb nép eddigi históriája.” KRISTÓ–MAKK 2001. 183.

tában nem szabad sem túlértékelni, sem alábecsülni egyik jelentőségét, hiszen múltunk része, melynek minél alaposabb, objektív megismerésére törekedni szükséges és erre adódó lehetőségeket ki kell aknázni. Remélem, hogy munkám egy kis lépéssel közelebb vitt e célhoz.

TEMETŐKATASZTER

TEMETŐ	DATÁLÁS	SÍRSZÁM	KÉZTARTÁS	TÉGLA	KŐ	EREKLYETARTÓ KERESZT	ZARÁNDOK- KERESZT	OBULUS	PÉNZ ⁸²³	TORQUES	EGYÉB
Abony–Bolháspart [P] ⁸²⁴	X. ?	x								1	
Ábrahám 4. sz. lelőhely [Sk] ⁸²⁵	XI.	101									fülbevaló
Aldebrő–Mocsáros [H] ⁸²⁶	X. 2. fele	x + 34						1			
Algyő [Cs] ⁸²⁷	X.	83	7				1				szemfedő, 17 lovas sír
Alpár–Dunsztanya [BK] ⁸²⁸	XI.	6						1		1	
Aracs [Sr] ⁸²⁹	XI–XV.	98+IX	38	7					5°		
Ároktő–Dongóhalom [BAZ] ⁸³⁰	X.	21	2								
Ártánd–Nagyfarkasdomb [HB] ⁸³¹	X–XI.	152 (~200)							47	1	
Ártánd–Nagyzomlin puszta [HB] ⁸³²	[XI–XVI.]	x		x							
Bács [Sr] ⁸³³	XI.(–)	x					1			5	
Bácsbokod–Bikity [BK] ⁸³⁴	[XI–XIII.]	~ 60		x							
Bácsszentiván [Sr] ⁸³⁵	X.	1								1	lovassír
Bakonyszeg [HB] ⁸³⁶	X/XI.	x + 9	1							3	

⁸²³ Jelmagyarázat: 4 (szám kurziválva) = bizánci vagy római pénz

⁸²⁴ AE 1876. 198., RÉTHY 1883. 160., HAMPEL 1907. 151., FÉK 1962. 20. No. 3.

⁸²⁵ KOLNIK 1978. 13–16.

⁸²⁶ SZABÓ 1962. 59., TETTAMANTI 1975. No. 132., KOVÁCS 1989. 16., FODOR 1996. 381., RÉVÉSZ 2008. 18–51.

⁸²⁷ KÜRTI 1978–1979. 323–347., KÜRTI 2001. 23. Kürti Béla szíves adatközlése alapján a még nem publikált adatok.

⁸²⁸ a_a_ 1884. 156–160., NAGY 1893. 224., MAJLÁTH 1898. 257–265., HAMPEL 1907. 151–152., FÉK 1962. 20. No. 15., TETTAMANTI 1975. No. 216.

⁸²⁹ STANOJEV 2005. 59–60., STANOJEV 2009. 34–74.

⁸³⁰ MEGAY 1956. 15–22.

⁸³¹ MESTERHÁZY 1965. 61–67., MESTERHÁZY 1966. 99–102., MESTERHÁZY 1981. 211., MESTERHÁZY 1990b. 50–87., FODOR 1996. 211–212.

⁸³² KRALOVÁSZKY 1962–1964. 34., KOVÁCS 1998. 27.

⁸³³ GUBITZA 1910. 169–172., FÉK 1962. 21. No. 27., STANOJEV 1989. 22–23.

⁸³⁴ CZIRÁKY 1905. 66., KÓHEGYI 1960. 81., DANKÓ 1990. 173. No. 286. (a), KOVÁCS 1998. 27.

⁸³⁵ ROEDIGER 1904. 261–262., HAMPEL 1905. II. 843–844., HAMPEL 1907. 128., SZŐKE 1962. 33. No. 11., FÉK 1962. 63. No. 835., BÁLINT 1991. 210–211. No. 11., FA III–IV. 61. sz. Stanojev ugyan-ezen lelőhely megjelölésével egy nyitott öntött bronz karikát és két sodrott, hurkos-kampós záródású bronz drót nyakperecet mutat, melyet 1891-ben vásárolt a Zombori Múzeum. A kettő lelet azonosossága bizonytalan. STANOJEV 1989. 98.

⁸³⁶ CSÉPLŐ 1899. 360–364., KÖZÉPESY 1899. 364–366., HAMPEL 1907. 173–174., SÖREGI 1937. 24–26., FÉK 1962. 21. No. 35.

Baks [Cs] ⁸³⁷	X.	5							1	karperec
Balatonalmádi–Öreghegy [Ve] ⁸³⁸	X–XI.	6						1	1	római és bizánci pénz
Balatonszemes [S] ⁸³⁹	X.	3						1		egy lovassír, benne a biz. pénz
Bánkút–Rózsamajor [S] ⁸⁴⁰	X.	1							1	lovassír
Baracska, Gellért tanya [F] ⁸⁴¹	X–XI.	28 ⁸⁴²	7							
Báta, bencés apátság [T] ⁸⁴³	XI–XV.	x		x						
Bátorkeszi–Papajtó [Sk] ⁸⁴⁴	XI.	x + 15	3							
Békés–Povád [B] ⁸⁴⁵	X–XI.	143	6				11			a kéztartásos sírok zöme zsugorított
Békéscsaba–Gyógyszertári köpont [B] ⁸⁴⁶	XI.(–)	18	3				1			
Békéssámsón–Cigánd [B] ⁸⁴⁷	XI–XIII.	x + 19		2	1		2	1		gyékénybe csavarva
Békéssámsón–Százazérpart [B] ⁸⁴⁸	XI–XIII.	3		1			1			
Békéssámsón–Tótkutas [B] ⁸⁴⁹	XI–XV.	3	1	1			1	1		férfisír kk végi
Békésszentandrás–Pálinkásérdűlő [B] ⁸⁵⁰	X. vége–XI. eleje	x + 10						1		koporsó
Berettyóújfalu–Pusztakovácsi [HB] ⁸⁵¹	XI.(–)	x + 2							1	
Besenyőtelek–Tepélypuszta I. temető [H] ⁸⁵²	X–XI.	19	1							
Besenyőtelek–Tepélypuszta II. temető [H] ⁸⁵³	X. 1. har- mada–990- es évek	x + 14				1			1 + x	
Beszterec–Földvár [SzSzB] ⁸⁵⁴	XI.(–)	x + 15	2	1						bizánci aspertorium ⁸⁵⁵

⁸³⁷ REIZNER 1891b. 358., HAMPEL 1907. 176., SZÉLL 1941b. 169., FÉK 1962. 21. No. 38–39., BÁLINT 1991. 211. No. 13–14.

⁸³⁸ FÉK 1962. 22. No. 42., TETTAMANTI 1975. No. 33., MRT 2. 32. 4/4. lelőhely

⁸³⁹ FODOR 1996. 361., KÖLTŐ 1990. 85–101.

⁸⁴⁰ BANNER 1931. 187–204.

⁸⁴¹ JUNGBERT 1980. 237–240.

⁸⁴² Két részből álló temető: X–XI. századi 28 síros, XIV–XVI. századi 4 síros, de a feltárás előtt 25–30 sír megsemmisült.

⁸⁴³ CSALOGOVITS 1937. 448., KOVÁCS 1998. 27.

⁸⁴⁴ TOČIK 1968. 58–62.

⁸⁴⁵ TROGMAYER 1959. 213., TROGMAYER 1960–1962. 9–38., FÉK 1962. 23. No. 68., TETTAMANTI 1975. No. 314., RF XI. 70., MRT 10.1. 81–87. 1/75. lelőhely

⁸⁴⁶ MRT 10/1. 222–227. 2/223. lelőhely

⁸⁴⁷ BÓNIS–BURGER 1956. 102., OLASZ 1959a. 5–11., OLASZ 1959b. 37., FÉK 1962. 23. No. 73., DIENES 1965. 160., TETTAMANTI 1975. No. 372., BÁLINT 1991. 213. No. 27a.

⁸⁴⁸ FÉK 1962. 23. No. 75., OLASZ 1959b. 8–11., TETTAMANTI 1975. No. 315., KOVÁCS 1998. 27.

⁸⁴⁹ OLASZ 1959b. 36–37., TETTAMANTI 1975. No. 374.

⁸⁵⁰ KRECSMÁRIK 1913. 27., VÁŇA 1954. 80., FÉK 1962. 23. No. 77., TETTAMANTI 1975. No. 316., BÁLINT 1991. 213–214. No. 28., MRT 8. 88–89. 1/62. lelőhely

⁸⁵¹ CSÉPLŐ 1897. 439–441., CSÉPLŐ 1899. 360–366., HAMPEL 1900. 590–591., FÉK 1962. 24. No. 82.

⁸⁵² BUZA 2007. 71–75., RÉVÉSZ 2008. 54–62.

⁸⁵³ FODOR 1996. 384., BUZA 2007. 75–83., RÉVÉSZ 2008. 63–70.

											bizánci gyertyatartó
Bihar [Ro] ⁸⁵⁶	X.	8									kettő bizánci csüngő
Bjelo Brdo [Sr] ⁸⁵⁷	X. + XI.	236	59					2	5 + 5	10	három bizánci gyűrű és karperec római és AK-i pénzek fv 13.
Bocsár [Sr] ⁸⁵⁸	XI.	10-15 + 8	4								kettő bizánci fv
Bodrog – Alsó-Bü [S] ⁸⁵⁹	X–XI. (XIV–XV.)	142	18	5	2						
Bodrogszerdahely–Bálványhegy [Sk] ⁸⁶⁰	X. 1. fele	9	1		1						
Bodrogvécse [BAZ] ⁸⁶¹	X.	x									bizánci gyűrű
Boldog–Téglaházpart [H] ⁸⁶²	X–XI.	x								1	
Bóly–Téglásrét [Ba] ⁸⁶³	X–XI.	x							x		római pénz
Budakeszi–Barackos dűlő [P] ⁸⁶⁴	X.	49	3					1			lovas sír
Budapest–Árpádföld, Timur utca [P] ⁸⁶⁵	XI–XII.	78	26		4						
Budapest, Bécsi út [P] ⁸⁶⁶	XI–XII.	12	1		5						római falak között
Budapest, Budaörs–Tüzkőhegy, Naphegy utca [P] ⁸⁶⁷	X.	2	1								
Budapest, Buda–Szentpétermártír, Csalo- gány u. 7. [P] ⁸⁶⁸	XI.–	16	5								
Budapest–Csepel–Királymajor [P] ⁸⁶⁹	XI.	2 (~40)							1	1	

⁸⁵⁴ KISS 1938., DIENES 1961. 180–183., NÉMETH 1970. 60., NÉMETH 1972. 217., NÉMETH 1975. 15–16., NÉMETH 1986a., NÉMETH 1986b. 120–121., FODOR 1996. 135., KOVÁCS 1998. 27., ISTVÁNOVITS 2003. 17–22.

⁸⁵⁵ A Nemzeti Múzeum ugyancsak Oláh Géza ötvösmestertől vásárolta. NÉMETH 1986. 118–127., FODOR 1996. 135., ISTVÁNOVITS 2003. 19.

⁸⁵⁶ KARÁCSONYI 1903. 66–67., 405–412., HAMPEL 1905. II. 851., HAMPEL 1907. 104–110., KARÁCSONYI 1909.

⁸⁵⁷ HAMPEL 1907. 152–160., VÁNA 1954. 51–104., SZÓKE 1959. 32–49., SZÓKE 1962. 32–33. No. 3., FÉK 1962. 24. No. 91., KISS 1972–1973. 73–83., TETTAMANTI 1975. No. 127., KOVÁCS 1989. 19–20.

⁸⁵⁸ STANOJEV 1989. 32–35.

⁸⁵⁹ MAGYAR 1981. 46–59., MAGYAR 2001. 31–38., MAGYAR 2005. 165.

⁸⁶⁰ SZÓKE 1941. 215., LÁSZLÓ 1944. 33., ERDÉLYI 1961–1962. 17–30., FÉK 1962. 67. No. 915., TETTAMANTI 1975. No. 178., FODOR 1996. 136–138.

⁸⁶¹ SZENDREI 1898. 7–14., HAMPEL 1900. 535–546.

⁸⁶² PARÁDI 1959a. 213., PARÁDI 1959b. 70–71., FÉK 1962. 25. No. 96., TETTAMANTI 1975. No. 266., RÉVÉSZ 2008. 71–72.

⁸⁶³ FÉK 1962. 25. Nr. 97., KISS 1983. 51., KOVÁCS 1989. 90.

⁸⁶⁴ ERDÉLYI 1978. 238–239., ERDÉLYI 1980–1981. 282., ERDÉLYI 1986. 7–10., KOVÁCS 1989. 22., ERDÉLYI 1993. 135–152.

⁸⁶⁵ MELIS 1997. 48–52.

⁸⁶⁶ GARÁDY 1943. 234–244.

⁸⁶⁷ MELIS 1992. 95–102.

⁸⁶⁸ GARÁDY 1943. 213–220., SÁROSI 2002. 490–491., 516–518.

⁸⁶⁹ BPT 1942. 1/2. 798–799., BÓNIS 1950. 391–392., NEMESKÉRI 1950. 405–406., FÉK 1962. 26. No. 130., ZOLNAY 1968. 56.

Budapest–Károlyi-kert [P] ⁸⁷⁰	XI–XII.	10							<i>I</i>	1	római pénz
Budapest – Kosztolányi Dezső tér [P] ⁸⁷¹	XI–	4+2	4								
Budapest–Lipótmező, Kurucles [P] ⁸⁷²	X/XI.	x								1	
Budapest, Március 15. /Eskü/ tér [P] ⁸⁷³	XI–XII.	x		x	x				1		római falak között
Budapest, Óbuda–csúcshegyi dűlő [P] ⁸⁷⁴	X. 1. fele	2	1								
Budapest, Pesterzsébet–Soroksár, Marx K. úti homokbánya [P] ⁸⁷⁵	X.	1								1	magányos lovassír
Cegléd–Birincsek [P] ⁸⁷⁶	XII.	11		1							
Cegléd–Madarászhalom [P] ⁸⁷⁷	XI/XII– XIII.	201		11							
Cegléd–Nyúlfülehalom [P] ⁸⁷⁸	XI–XIII.	x + 52	3	1	1	1		3	1 + x	2	
Cegléd–Öregszőlők [P] ⁸⁷⁹	[XI–XIII.]	x		1							
Celldömölk–Ság hegy, Bazaltbánya [V] ⁸⁸⁰	XI–XII.	x								1	
Csákberény [F] ⁸⁸¹	XI–XIII.	22							1		
Csanádpalota [Cs] ⁸⁸²	XI–XII.	27					1		1		
Csanytelek–Díltor [Cs] ⁸⁸³	XI.	65	4					14	<i>I</i>	2	
Csanytelek–Síróhegy [Cs] ⁸⁸⁴	XI–XIII.	24	3					1	2 + <i>I</i>		
Csátalja–Vágotthegy [BK] ⁸⁸⁵	XI.	117	11					3	1		
Csekej–Kostolné dűlő [Sk] ⁸⁸⁶	IX–XII.	805						13	2		bizánci fv 13., gyűrű

⁸⁷⁰ FÉK 1962. 25. No. 114., TETTAMANTI 1975. No. 268., KOVÁCS 1989. 22.

⁸⁷¹ LÓCSY 1959. 264–265.

⁸⁷² HAMPEL 1902b. 438., HAMPEL 1905. II. 847–848., HAMPEL 1907. 161., FÉK 1962. 25. No. 107.

⁸⁷³ NAGY 1946. 44–45., MELIS 2005. 74.

⁸⁷⁴ GARÁDY 1943. 245–252.

⁸⁷⁵ ALFÖLDY G. 1960. 239., ALFÖLDY 1963. 545–546., FÉK 1962. 26. p. No. 129., RF XIII. 81.

⁸⁷⁶ TARI 1995. 40., KOVÁCS 1998. 27.

⁸⁷⁷ TOPÁL 1972. 70–71., KOVÁCS 1998. 27–28.

⁸⁷⁸ FÉK 1962. 27. No. 141., TARI 1995. 68–71., 78–91., 183–187.

⁸⁷⁹ TARI 1995. 25., KOVÁCS 1998. 28.

⁸⁸⁰ KISS 2000. 1920.

⁸⁸¹ AÉ 1903. 436., HAMPEL 1907. 161–162., MAROSI 1920–1922. 26.

⁸⁸² FÉK 1962. 28. No. 163., BÁLINT 1991. 240–242., SZATMÁRI 1995. 240–242.

⁸⁸³ CSALLÁNY 1939–1940. 24–25., SZÉLL 1941a. 245–252., NEMESKÉRI–LIPTÁK–SZŐKE 1953. 281–300., SZŐKE 1954. 119–132., VÁNA 1954. 81., FEHÉR 1955. 317–320., FEHÉR 1957. 269–318., FÉK 1962. 28. No. 166., TETTAMANTI 1975. No. 220.

⁸⁸⁴ CSALLÁNY 1939–1940. 24–25., SZÉLL 1941b. 169–171., HUSZÁR 1954. 70., SZŐKE 1962. 56. No. 6., FÉK 1962. 28. No. 167., TETTAMANTI 1975. No. 222., KOVÁCS 1983. 136., BÁLINT 1991. 214–215. No. 34.

⁸⁸⁵ CSALLÁNY 1939–1940 105–141., RADNÓTI 1954. 79., THOMAS–BURGER 1955. 101., FÉK 1962. 28. No. 170., SÓS–PARÁDI 1971., TETTAMANTI 1975. No. 223., BÁLINT 1991. 216. No. 37.

⁸⁸⁶ REIHOLOCOVÁ 1978. 49–53., KOVÁCS 1989. 24.

Csepregh–Szentkirály [V] ⁸⁸⁷	X–XII.	x + 187		1							
Cserebökény–Ecseri templom [Cs] ⁸⁸⁸	XI.	6						1			
Cserhátsurány [N] ⁸⁸⁹	X.	2							1		
Csóka–Szerb temető [Sr] ⁸⁹⁰	X/XI.	x							2		
Csongrád–Bokrospart [Cs] ⁸⁹¹	XI.	7	1				1	1	1		
Csongrád–Just Gyula út [Cs] ⁸⁹²	X.	1							1		
Csongrád–Mámai dűlő [Cs] ⁸⁹³	XI–	x + 21					1		1		
Csongrád–Pogányvár [Cs] ⁸⁹⁴	XI.	x							1		
Csongrád–Vendelhalom [Cs] ⁸⁹⁵	X. 2. fele	43	1				I + 1				bizánci pénz
Csorna–Eperjes domb [GyMS] ⁸⁹⁶	X.	x + 7							1		öt lovassír
Csorna–Sülyhegy [GyMS] ⁸⁹⁷	X.	x + 36									két lovassír bizánci csüngő
Dabas (Gyón), evangélikus temető [P] ⁸⁹⁸	XI.	2							1		
Dabas (Gyón)–Paphegy [P] ⁸⁹⁹	X. 3. negye- de–XI.	6–8	5		1						
Dánszentmiklós–Tetveshalom [P] ⁹⁰⁰	[?]	270 + x		x							
Debrecen–Józsa, Clara Zetkin u. [HB] ⁹⁰¹	X/XI.	23	5								
Decs–Kútvölgy [T] ⁹⁰²	X/XI.	2							1		
Deszk–D (Nádashalmi dűlő) [Cs] ⁹⁰³	X–XII.	x + 206						x			bizánci gyűrű
Deszk–Újmajor [Cs] ⁹⁰⁴	X.	4						1	1		

⁸⁸⁷ Kiss 2000. 25–33.

⁸⁸⁸ FÉK 1962. 28. No. 174., TETTAMANTI 1975. No. 375.

⁸⁸⁹ PATAY 1957. 65., FÉK 1962. 28. No. 176.

⁸⁹⁰ FÉK 1962. 27. No. 154., BÁLINT 1991. 216. No. 39., KOVÁCS 1991–1992. 63–64.

⁸⁹¹ POLL 1932–1933. 68–69., CSALLÁNY 1939–1940. 24–25., FÉK 1962. 29. No. 187., TETTAMANTI 1975. No. 225.

⁸⁹² SZÓKE 1962. 29. No. 184., BÁLINT 1991. 217. No. 43., ADATTÁR 82 CS II.

⁸⁹³ SZÉLL 1941b. 171–172., FÉK 1962. 29. No. 188., TETTAMANTI 1975. 99. lj., BÁLINT 1991. 217. No. 46a.

⁸⁹⁴ FARKAS 1892. 244–245., SZÉLL 1942. 128., FÉK 1962. 29. No. 183.

⁸⁹⁵ PÁRDU CZ–TÁRY 1939. 189–195., VÁNA 1954. 79., CSALOG 1958. 90., DIENES 1958a. 207., SZÓKE 1962. 30. No. 10., FÉK 1962. 29. 192., TETTAMANTI 1975. No. 227., KOVÁCS 1983. 136., KOVÁCS 1989. 24., BÁLINT 1991. 217–218. No. 51., FODOR 1996. 305–306.

⁸⁹⁶ PAÚR 1885. 319–323., BELLA 1895. 253–256., HAMPEL 1900. 614–616., HAMPEL 1905. II. 527–529., SZÓKE 1954. 130–131., VÁNA 1954. 79., FÉK 1962. 30. No. 199., TETTAMANTI 1975. No. 42.

⁸⁹⁷ BELLA 1895. 253–256., HAMPEL 1900. 609–613., SZÓKE 1954. 131–133.

⁸⁹⁸ FÉK 1962. 38. No. 343., KOVÁCS 1985. 382. A FÉK felsorolása részben eltér Kovács Lászlótól egy ponton. Az előbbiben szerepel egy nyakpérec.

⁸⁹⁹ KOVÁCS 1985. 368–385., PAP 1985. 386–406.

⁹⁰⁰ BENKŐ 1978. 80., KOVÁCS 1998. 29.

⁹⁰¹ NEPPER 2002. 29–36.

⁹⁰² FÉK 1962. 31. No. 214.

⁹⁰³ CSALLÁNY 1943. 160–163., CSALLÁNY 1952. 236., FÉK 1962. 31. No. 222., TETTAMANTI 1975. No. 318., BÁLINT 1991. 218. No. 56.

⁹⁰⁴ HUSZÁR 1954. 73., FÉK 1962. 31. No. 221., BÁLINT 1991. 218. No. 54.

Deszk–T (Ördöghalom) [Cs] ⁹⁰⁵	X–XI.	x							1	
Detta [Ro] ⁹⁰⁶	X.	1					<i>l</i>			
Detta, temető [Ro] ⁹⁰⁷	X.	x				1				bizánci fv, gomb
Déva [Ro] ⁹⁰⁸	XI.	3–4						1		átfúrt medvefog
Dévaványa–Sártó, Tímár Frigyes halma [B] ⁹⁰⁹	XI.	x + 38	1							
Dombó [Sr] ⁹¹⁰	[XI]–XV.	152		x						
Dunaalmás [KE] ⁹¹¹	X. 1. fele	13				1				
Dunacséb–Jablanovi [Sr] ⁹¹²	?	?					<i>l</i>			római pénz
Dunapentele–Öreghegy [F] ⁹¹³	X. 3. harmada	34						<i>l</i>	1	bizánci pénz
Dunaszekcső–Tüskehegy [Ba] ⁹¹⁴	X–XI.	x							1	
Ecséd [H] ⁹¹⁵	X.	x								fv 12. , fv 13.
Eger–Szépasszonyvölgy [H] ⁹¹⁶	X.	36	1					<i>l</i>		
Eger–Vár [H] ⁹¹⁷	XI–XIII.	1000 +	7				1			bizánci fv., fv 11., négy fv 16.
Egervár–Kápolna–dűlő [V] ⁹¹⁸	XI–XII.	4		1						
Egyházasgerge–Sirmány [N]. ⁹¹⁹	XI.	x + 11	1				2			
Elek–Téglagyár [B] ⁹²⁰	X–XI.	44	5	1			14			
Ellend I. temető (Nagygyödör dűlő) [Ba] ⁹²¹	970/1000–	269					8	<i>l</i>	3	bizánci gyűrű, fv 16.

⁹⁰⁵ HAMPEL 1907. 151., FÉK 1962. 31. No. 226.

⁹⁰⁶ KOVÁCS 1983. 136., KOVÁCS 1989. 25.

⁹⁰⁷ KÁRÁSZ 1896. 226–232., HAMPEL 1900. 616–618., HAMPEL 1905. II. 529–531., FÉK 1962. 31. No. 227., BÁLINT 1991. 218. No. 59., GÁLL 2008. 47–48. Gáll Erwin szerint a kereszt rézből készült, valamint további leleteket ismertet: kisméretű sima S-végű hajkarika bronzból; csüngős veret négy darab csüngője és öt darab verete; bronzkorong; sokszögátmetszetű gyűrű bronzból; szív alakú övveret; csüngős veret bronzból.

⁹⁰⁸ HAMPEL 1900. 200., GÁLL 2008. 52.

⁹⁰⁹ MRT 6. 37. 3/6. lelőhely

⁹¹⁰ STANOJEV 2005. 60., 69. 7. tábla

⁹¹¹ BÍRÓ–KRALOVÁNSZKY 1959a. 209., BÍRÓ–KRALOVÁNSZKY 1959b. 53., FÉK 1962. 32–33. No. 251., TETTAMANTI 1975. No. 45.

⁹¹² STANOJEV 1986., KOVÁCS 2004. 47.

⁹¹³ CSALLÁNY 1952. 245., HORVÁTH 1974. 320., BÓNA 1978. 99–157.

⁹¹⁴ MAROSI 1914. 63., FÉK 1962. 33. No. 259., FODOR 1996. 368.

⁹¹⁵ HAMPEL 1904. 438., HAMPEL 1907. 163–164., BAKAY 1967. 114. Abb. 4. A/4., 124., RÉVÉSZ 2008. 96–97.

⁹¹⁶ BARTALOS 1899. 353–360., HAMPEL 1905. II. 459–502., HAMPEL 1900. 572–580., FETTICH 1937. 89., HUSZÁR 1954. 74., SZŐKE 1962. 30. No. 11., FÉK 1962. 34. No. 271., NAGY 1968. 69–100., NAGY 1969b. 50., NAGY 1970. 57., TETTAMANTI 1975. No. 136., FODOR 1996. 386–387., RÉVÉSZ 2008. 109–123.

⁹¹⁷ KOZÁK I. 1978–1979. 157–182., II. 1981. 5–46., III. 1986. 5–34., RÉVÉSZ 2008. 124–161.

⁹¹⁸ KISS 2000. 34–36.

⁹¹⁹ NYÁRY 1905. 43., NYÁRY 1906. 276–278., HAMPEL 1907. 174–175., PATAY 1957. 64., FÉK 1962. 34. No. 273., TETTAMANTI 1975. No. 137.

⁹²⁰ MEDGYESI 1992–1995. 197–206. Csallány Dezső a temetőterképen az 5. számú sírnál csak a jobb kezét rajzolta a medencére téve, a sírleírásnál azonban nyújtott, test melletti karokról ír Medgyesi.

	1090/1100										
Ellend II. temető (Szilfai dűlő) [Ba] ⁹²²	XI.	178		1				5	2	1	
Előszállás, Arany János u. 4. [F] ⁹²³	XI.	6	1								
Endrőd–Szujojókereszt [B] ⁹²⁴	X–XI.	149							7	x	
Eperjes–Takács tábla [Cs] ⁹²⁵	X.	10							1		bizánci pénz
Esztergom–Szentkirály [KE] ⁹²⁶	XI–XIII.	42							1		bizánci gyűűű
Esztergom-szigeti apácaolostor [KE] ⁹²⁷	XI–	415		x	x				2		
Esztergom, vasútállomás [KE] ⁹²⁸	XI–	127						x			
Esztergom–Zsidód [KE] ⁹²⁹	XI–XII.	35		x	x						
Fábiánsebestyén–Csárdahalom [Cs] ⁹³⁰	XI–XIII.	4							1		
Fábiánsebestyén–Kórogy csárda [Cs] ⁹³¹	XI–XIII.	15							1	2	
Felgyő–Gedahalom [Cs] ⁹³²	X.	x + 45	4	1			1			1	
Felsőjattó [Sk] ⁹³³	X.	x				1					
Felsőjattó–Čierny vršok [Sk] ⁹³⁴	XI.	x							1		
Felsőjattó–Remiska [Sk] ⁹³⁵	IX–X.	néhány száz									több fv (több típus is)
Felsőszentkirály [V] ⁹³⁶	X.	x								1	
Fiad–Képuszta [S] ⁹³⁷	X. vége–XI. vége	388 (395)	27					9	4		bizánci gyűűű
Füzesabony–Réti tanya [H] ⁹³⁸	XI. 1.	1				1					edény (vsz. besenyő)

⁹²¹ DOMBAY 1960. 135–149., FÉK 1962. 34. No. 275., PÁLÓCZI 1973. 41–67., TETTAMANTI 1975. No. 47., KISS 1983. 58., KOVÁCS 1989. 26–27.

⁹²² DOMBAY 1960. 149–157., FÉK 1962. 34. No. 276., KISS 1983. 58–59., TETTAMANTI 1975. No. 48.

⁹²³ KRÁLOVÁNSZKY 1961–1962. 180–181.

⁹²⁴ FODOR 1996. 219., MRT 8. 143–147. 3/39. lelőhely, MAKAY 1978–1979. 209–213., MAKAY – JANKOVICH – SZŐKE B. M. 1978–1979. 240–241.

⁹²⁵ FÉK 1962. 34. No. 281., TETTAMANTI 1975. No. 321., KOVÁCS 1983. 136., KOVÁCS 1989. 27., BÁLINT 1991. 52–75.

⁹²⁶ HORVÁTH 1979a. 85–86., HORVÁTH 1979b. 286., HORVÁTH 1980. 251–252., HORVÁTH 1981. 276., HORVÁTH 1983b. 304.

⁹²⁷ LOVAG 2005. 127–128.

⁹²⁸ BÓNIS–BURGER 1957. 88., FEHÉR 1958. 92., FÉK 1962. 35. No. 299., TETTAMANTI 1975. No. 116.

⁹²⁹ MOLNÁR 1993. 61., KOVÁCS 1998. 29.

⁹³⁰ CSALLÁNY 1939–1940. 23–24.

⁹³¹ CSALLÁNY 1900. 185., CSALLÁNY 1905. 41–42., HAMPEL 1907. 165–166., CSALLÁNY 1933–1934. 240., CSALLÁNY 1939–1940. 23–24., FÉK 1962. 36. No. 308., RF V. 66.

⁹³² PÁRDUCZ 1944–1945. 131–136., SZŐKE 1962. 30. No. 9., FÉK 1962. 36. No. 311., BÁLINT 1991. 216. No. 42a.

⁹³³ SZŐKE 1962. 62.

⁹³⁴ FÉK 1962. 42. No. 420.

⁹³⁵ TOČIK 1955. 491–493., SZŐKE 1962. 14–15. No. 35., SZŐKE 1962. 29–30. No. 8., FÉK 1962. 42. No. 419.

⁹³⁶ SZABÓ 1938. 29.

⁹³⁷ NEMESKÉRI–ACSÁDY 1952. 134–147., NEMESKÉRI–LIPTÁK–SZŐKE 1953. 211–279., FEHÉR 1955. 317–320., NEMESKÉRI–LIPTÁK–SZŐKE 1959. 419–450., SZŐKE 1962. 32. No. 1., FÉK 1962. 36. No. 318., DRAVECZKY–SÁGI–TAKÁTS 1964. 20–21., BAKAY 1966. 125–127., KRÁLOVÁNSZKY 1968. 75–116., TETTAMANTI 1975. No. 53., SZABÓ 1978–1979. 85.

	harmada									
Gádor [Sr] ⁹³⁹	X.	15–20							1	
Galgóc [Sk] ⁹⁴⁰	X.	1 (2)						1	1	lovassír, flt. páros t.
Gáva–Szincsedomb [SzSzB] ⁹⁴¹	X.	1								két bizánci fv.
Gáva–Vásártér [SzSzB] ⁹⁴²	X. 2. fele– XI.	x + 33	3					2		
Gercse [P] ⁹⁴³	XI–XVIII.	8+15	12							barokk sírban is kéztartás
Gerendás–Grjecshalom [B] ⁹⁴⁴	XI.	~30						x	1	
Gerendás–Vízvári tanya [B] ⁹⁴⁵	X.	x + 5	3							
Germán, római sáncok [Ro] ⁹⁴⁶	X.	11							1	
Gombos–Biboja u. 93. [Sr] ⁹⁴⁷	X.	40	7					1	1	római pénzek, kettő bizánci gyűrű
Gyöngyöspata–Kecskekő [H] ⁹⁴⁸	X. 2. fele	~50+6						1		lovassír
Győr–Pósadomb [GyMS] ⁹⁴⁹	X–XI.	97							1	bizánci gyűrű
Győrszentmárton–Boldogasszony kápolna [GyMS] ⁹⁵⁰	X.	x							1	
Gyula–Szeregyháza [B] ⁹⁵¹	XI–	x						x		
Gyula–Téglagyár [B] ⁹⁵²	XI–	100 + 170				1 ⁹⁵³		1	1	római pénz, fv 1., fv 2.
Gyulafehérvár–Ásatáshely [Ro] ⁹⁵⁴	XI–XII.	35		x						

⁹³⁸ FOLTINY 1885. 125., NAGY 1969a. 138., RÉVÉSZ 2008. 181.

⁹³⁹ FREY 1907. 95., FÉK 1962. 37. No. 325.

⁹⁴⁰ RÓMER 1869. 105., PULSZKY 1869. 13., NYÁRY 1870. 117–119., RÓMER 1870. 165–166., HAMPEL 1900. 530–535., HAMPEL 1905. II. 454–458., SZ 1933. 385., EISNER 1933. 282., LÁSZLÓ 1944. 119., SZÖKE 1954. 122., HUSZÁR 1954. 76., SZÖKE 1962. 20. No. 4., FÉK 1962. 40. No. 387., TOČIK 1968. 26., AH XXI. 76–77.

⁹⁴¹ SZAJ 1930. 140., FÉK 1962. 37. No. 328., FODOR 1996. 143., ISTVÁNOVITS 2003. 55–57.

⁹⁴² KALICZ 1958. 207., NEMESKÉRI–ÉRY–KRALOVÁNSZKY–HARSÁNYI 1961., FÉK 1962. 37. No. 329., TETTAMANTI 1975. No. 181., FODOR 1996. 143–144., ISTVÁNOVITS 2003. 57–61.

⁹⁴³ NAGY 1958. 548–549.

⁹⁴⁴ ZSILINSZKY 1879. 158–159., HAMPEL 1880a. 91., HAMPEL 1905. II. 855–856., HAMPEL 1907. 166–167., FÉK 1962. 37. No. 334., DIENES 1965. 158., TETTAMANTI 1975. No. 323., BÁLINT 1991. 221. No. 81.

⁹⁴⁵ BAKAY–KISZELY 1973. 63–72.

⁹⁴⁶ HAMPEL 1880b. 43., FÉK 1962. 37. No. 335., BÁLINT 1991. 221. No. 84.

⁹⁴⁷ CZIRÁKY 1900. 265–267., CZIRÁKY 1901. 424–428., CZIRÁKY 1903. 54–61., HAMPEL 1905. II. 762–765., III. Tafel 449., HAMPEL 1907. 167–170., FÉK 1962. 24–25. No. 93., STANOJEV 1989. 24–29., KOVÁCS 1989. 28., BÁLINT 1991. 221. No. 85.

⁹⁴⁸ SZABÓ 1983b. 303., KOVÁCS 1989. 170., RÉVÉSZ 2008. 184–188.

⁹⁴⁹ ALBEKER 1970. 64., MESTERHÁZY 1971. 58., TETTAMANTI 1975. No. 55.

⁹⁵⁰ FÉK 1962. 38. No. 355., LOVAS 1937. 36–37.

⁹⁵¹ FÉK 1962. 38. No. 362., ADATTÁR 51. Gy I.

⁹⁵² BAKAY 1978. 175., KOVÁCS 1989. 170., BÁLINT 1991. 221–222. No. 85a.

⁹⁵³ Közvetve feltételezhető, hogy 1941-ben a Téglagyári temetőből került elő, ennek leletanyagához tartozik. SZATMÁRI 1995. 222–225.

Gyulafehérvár–Brândușei utca [Ro] ⁹⁵⁵	X–XI.	229	83	16	48			17	9	4	római pénz
Gyulafehérvár–Császár forrása [Ro] ⁹⁵⁶	X. 2. fele	129	x	x	x	1				1	
Gyulafehérvár–Mentőállomás [Ro] ⁹⁵⁷	X–XII.	1183		x	x				2	x	kilenc lovassír
Gyulafehérvár–Poklisa „Căptâlan–La Răpi” [Ro] ⁹⁵⁸	XI. 2. harmada–2. fele	17	2					3	1		
Gyulafehérvár–Római fürdő [Ro] ⁹⁵⁹	X.	35								1	római fürdő fölötti temető fv 12.
Gyulafehérvár–Vadászok utca [Ro] ⁹⁶⁰	XI.	186		x	x			23			
Gyulafehérvár–vár mellett [Ro] ⁹⁶¹	X.	7								x	
Gyulavarsánd–Laposhalom [Ro] ⁹⁶²	XI.	71 (300– 400)	34			1 ⁹⁶³		3	9	4	pénzek mellkason
Hajdúböszörmény–Bodaszőlő, Büdöskút [HB] ⁹⁶⁴	X.	21	1								
Hajdúböszörmény–Nagypród, Köveshalom [HB] ⁹⁶⁵	XI/XII. fordulója	6		1							
Hajdúdorog–Gyúlás [HB] ⁹⁶⁶	X. közepe– 2. fele	x					1				
Hajdúdorog, Kati–dűlő [HB] ⁹⁶⁷	XII. eleje– tatárjárás	x		12							
Hajdúdorog–(Szállásföld)–Temetőhegy [HB] ⁹⁶⁸	970–1130	602		x			1	1		1	fv 8., két bizánci gyűrű

⁹⁵⁴ BODROGI 1913. 26., NOVÁK 1944. 110., HOREDT 1958. 47–70., KOVÁCS 1998. 29.

⁹⁵⁵ DRAGOTĂ – RUSTOIU – DELEANU – CORDOȘ – CRIȘAN – URIAN – KUDLER 2005. 201–228.; GÁLL–GERGELY 2009. 34., GÁLL 2008. 62–122.

⁹⁵⁶ GÁLL 2008. 122–124.

⁹⁵⁷ GÁLL 2008. 124–129.

⁹⁵⁸ GÁLL 2008. 135–138.

⁹⁵⁹ HOREDT 1958., FÉK 1962. 20. No. 10., TETTAMANTI 1975. No. 389.

⁹⁶⁰ GÁLL–GERGELY 2009. 35., GÁLL 2008. 132.

⁹⁶¹ NAGY 1913. 271–272.

⁹⁶² DOMONKOS 1908. 71., ROSKA 1941. 51–52., POPESCU 1956. 125–143., FÉK 1962. 82. No. 1190., TETTAMANTI 1975. No. 326., MEDGYESI 1995. 98–118., BÁLINT 1991. 222., GÁLL 2008. 138–159.

Néhány sír esetében Medgyesi Pál és Gáll Erwin leírása között az elhunyt korának meghatározásában eltérés van, így mindkettőt szerepeltettem.

⁹⁶³ MRT 10/1. 325. 2/xxxii. lelőhely. A kereszt Oberschall katalógusában Békéscsaba lelőhellyel szerepel.

⁹⁶⁴ NEPPER 2002. 47–56.

⁹⁶⁵ NEPPER 1975. 67–68., KOVÁCS 1998. 29.

⁹⁶⁶ FODOR 1996. 229–230.

⁹⁶⁷ Nagyszámú téglasír, templomhoz közeli részen sűrűsödnek. FODOR 2005. 196–200.

Hajdúhadház–Demeter [HB] ⁹⁶⁹	XII. 2. fele	13		1						
Hajdúsámson–Majorsági föld [HB] ⁹⁷⁰	X.	3						1	1	lovassírok, bizánci gyűrű, bizánci pénz
Hajdúszoboszló–Árkoshalom [HB] ⁹⁷¹	X–XI.	246	11				3	3	9	bizánci fv.
Halimba–Cseres [Ve] ⁹⁷²	X.	932	50					1 + 1		római pénz, nyolc bizánci fv, egy bizánci karperec
	X–XI.		16				1	4	1	római pénz, bizánci gyűrű
	XI–XII.		5				16 + 1			római pénz, bizánci fv
Helemba–sziget [KE] ⁹⁷³	XI–	149	4	3						
Hertelendifalva–Humka, azotara [Sr] ⁹⁷⁴	XI.	28	7							
Hertelendifalva–Humka, rafinerija nafte [Sr] ⁹⁷⁵	X.	29	2							
Hetény [SK] ⁹⁷⁶	X.	53	4							
Hódmezővásárhely–Gorza–Héthalomdűlő [Cs] ⁹⁷⁷	XI–	65	2				1	3	1	pénzek mellett
Hódmezővásárhely–Hunyadihalom [Cs] ⁹⁷⁸	XI–XIII.	45					2			
Hódmezővásárhely–Kopáncs [Cs] ⁹⁷⁹	X.	27	1					1		bizánci pénz, bizánci fv
	XI.	23						1		pénz mellett
Hódmezővásárhely–Nagysziget [Cs] ⁹⁸⁰	X–XI.	x + 151						1	1 + x	
Hódmezővásárhely–Rárós [Cs] ⁹⁸¹	XI.	34						1	2	
Hódmezővásárhely–Szakálhát [Cs] ⁹⁸²	XI.	48	12							

⁹⁶⁸ SÓREGI 1936. 71–72., DJ 1938. 46., FÉK 1962. 39. No. 371., TETTAMANTI 1975. No. 282., FODOR 1978. 284., FODOR 1980. 250., FODOR 1982a. 308., FODOR 1983. 303., FODOR 1984. 275., FODOR 1986. 280., FODOR 1996. 226–227., FODOR 2005. 200–201.

⁹⁶⁹ MESTERHÁZY 1968. 147., KOVÁCS 1998. 29.

⁹⁷⁰ HAMPEL 1907. 111–112., ZOLTAI 1915. 132., HUSZÁR 1954. 78., FÉK 1962. 39. No. 372., TETTAMANTI 1975. No. 283., KOVÁCS 1989. 30., FODOR 1996. 232–233.

⁹⁷¹ NEPPER 2002. 58–121.

⁹⁷² TÖRÖK 1954. 95–105., HUSZÁR 1954. 104., TÖRÖK 1962., SZÓKE 1962. 32. No. 2., FÉK 1962. 39. No. 377., KISS 1968. 243–256., TETTAMANTI 1975. No. 57., KOVÁCS 1989. 31–32.

⁹⁷³ KOVALOVSKI 1989. 77–115., KOVÁCS 1998. 30.

⁹⁷⁴ STANOJEV 1989. 39–42.

⁹⁷⁵ STANOJEV 1989. 38.

⁹⁷⁶ DUŠEK 1955. 250–253., TOČIK 1968. 26–31.

⁹⁷⁷ BANNER 1933–1934. 265–270., FÉK 1962. 40. No. 391., TETTAMANTI 1975. No. 327., BÁLINT 1991. 223. No. 93.

⁹⁷⁸ BANNER 1937. 66–69., FÉK 1962. 40. No. 393., TETTAMANTI 1975. No. 328., AAH IX. 308.

⁹⁷⁹ PÁRDUZ 1942. 155., PÁRDUZ 1943. 183–192., SZÓKE 1962. 31. No. 3., FÉK 1962. 40. No. 397., TETTAMANTI 1975. No. 329., KOVÁCS 1989. 32., BÁLINT 1991. 223. No. 94.

⁹⁸⁰ GAZDAPUSZTAI 1958. 207., GAZDAPUSZTAI 1959. 209., FÉK 1962. 40. No. 403., TETTAMANTI 1975. No. 331., KOVÁCS 1979. 17–32., NAGY–RÉVÉSZ 1986. 280., BÁLINT 1991. 223. No. 96., FODOR 1996. 308–309.

⁹⁸¹ SZEREMLEI 1900. 320., FÉK 1962. 41. No. 405., BÁLINT 1991. 223. No. 97.

⁹⁸² BÁLINT 1936. 205–216., BÁLINT 1949. 111., SZÓKE 1962. 30. No. 2., FÉK 1962. 41. No. 407., MESTERHÁZY 1966–1967. 166–167., MESTERHÁZY 1970. 183–218., TETTAMANTI 1975. No. 332., SZABÓ 1978–1979. 88., BÁLINT 1991. 223–224. No. 99.

Hodony–Pociroane [Ro] ⁹⁸³	X–XI.	18	9					1	1	1	
Homokmégy–Székes [BK] ⁹⁸⁴	X. 2. harmada–XI. eleje	68 (+4)	42							3	
Hortobágy–Görbehát [HB] ⁹⁸⁵	XII–	20		1							
Ibrány–Esbóhalom [SzSzB] ⁹⁸⁶	X–XI.	269	71		1		1	1	4 + 1	6	három kéztarásnál eltérő tájolással, római pénz, fülesgomb, két bizánci fv
Ikervár–Virág utca [V] ⁹⁸⁷	X–XI.	140 (~200)	16				1	1	2		
Izsa–Leányvár [SK] ⁹⁸⁸	X.	4							1		bizánci pénz
Jánoshalma–Kisráta [BK] ⁹⁸⁹	X.	2 (3)							1		bizánci pénz
Jázova/Hódegyháza [Sr] ⁹⁹⁰	X/XI.	10	1								bizánci gyűrű
Junozovci [Hr] ⁹⁹¹	X.	x								1	bizánci fv 10., gyűrű
Kaba [HB] ⁹⁹²	X.	3								2	
Kál–Legelő [H] ⁹⁹³	895–960/970	68	13					1			szablya, gyűrű, karperec, fv
Karcag–Kápolnáshalom [Pi] ⁹⁹⁴	XI/XII–[XIII].	x		x							
Kamut–Molnár tanya helye [B] ⁹⁹⁵	XI/XII–XVIII.	18		3							
Kaposvár–61. sz. út [S] ⁹⁹⁶	XI–XVI.	1244		5							
Kardoskút–Apácaegyház [B] ⁹⁹⁷	XI–XII.	269	x	x					x		

⁹⁸³ GÁLL 2008. 159–167.

⁹⁸⁴ GALLINA–HAJDRIK 1998. 133–178.

⁹⁸⁵ SÓREGI 1934. 116–119., KOVÁCS 1998. 30.

⁹⁸⁶ ISTVÁNOVITS 1986. 281., ISTVÁNOVITS 1996. 25–46., FODOR 1996. 145–146., ISTVÁNOVITS 2003. 71–112.

⁹⁸⁷ KISS 2000. 41–83.

⁹⁸⁸ KOVÁCS 1983. 137., KOVÁCS 1989. 33.

⁹⁸⁹ HUSZÁR 1954. 80., FÉK 1962. 44. No. 502., KOVÁCS 1983. 137., KOVÁCS 1989. 33., BÁLINT 1991. 224. No. 108.

⁹⁹⁰ STANOJEV 1989. 46–51.

⁹⁹¹ FÉK 1962. 45. No. 518.

⁹⁹² HAMPEL 1900. 628–629., HAMPEL 1905. II. 537–538., FÉK 1962. 45. No. 519.

⁹⁹³ SZABÓ 1970. 264–271., TETTAMANTI 1975. No. 288., SZABÓ 1978–1979. 97–98., KOVÁCS 1989. 34., FODOR 1996. 397–398., FÜREDI 2003. 331–351., RÉVÉSZ 2008. 198–240.

⁹⁹⁴ KOVÁCS 1998. 18.

⁹⁹⁵ SZATMÁRI 1994–1995. 47–49., KOVÁCS 1998. 30.

⁹⁹⁶ BÁRDOS 1978. 189., BÁRDOS 1987. 9., KOVÁCS 1998. 30–31.

⁹⁹⁷ OLASZ 1959b. 31–32.

Kardoskút–Hatablak [B] ⁹⁹⁸	XI. 2. fele– XIII. vége	60–65	4	1				2	1		
Kardoskút–Templomdomb [B] ⁹⁹⁹	XI–XIII.	4	3						1		
Kardoskút–Veresegyháza [B] ¹⁰⁰⁰	XI–XII.	4						1			
Karos–Eperesszög II. temető [BAZ] ¹⁰⁰¹	X.	73	1					3			37 lovassír, három gyűrű, fv 12., gyöngyök
Karos–Eperesszög III. temető [BAZ] ¹⁰⁰²	X.	19	1								12 lovassír
Kaszaper [B] ¹⁰⁰³	XI–XVI.	425		2				13	1		obulusos sírok későiek is
Kék–Telek dűlő [SzSzB] ¹⁰⁰⁴	XI.	15							5		
Kenézlő–Farkaszug II. temető [BAZ] ¹⁰⁰⁵	X.	29 + 25							1		lovassír
Kétpó [JNSz] ¹⁰⁰⁶	X.	1									bronzcsat
Királyszentistán [Ve] ¹⁰⁰⁷	XI. közepe – XVIII.	141	23		1						
Kisdobra–Ligahalom [Sk] ¹⁰⁰⁸	X. 1. fele	x + 8							1	1	
Kiskeszi–Felsőkenderesk[Sk] ¹⁰⁰⁹	X–XI.	290						1			fv 8.
Kiskundorozsma–Hosszúhát-halom [Cs] ¹⁰¹⁰	X. 3. negye- de	1						1	17		
Kiskunfélegyháza–Kántordomb [BK] ¹⁰¹¹	X–XI.	25–30 + 31					1		1	1 + x	
Kiskunhalas–Balóta puszta [BK] ¹⁰¹²	X.	1							1	1	bizánci pénzek
Kismajtény–Messzelátó domb [Ro] ¹⁰¹³	X–XI.	50–80	1								

⁹⁹⁸ SZEREMLEI 1900. 443., BÁLINT 1937a. 183., OLASZ 1954. 196–201., MÉRI 1958. 94., 211., FÉK 1962. 46. No. 531., MÉRI 1964. 4–9., KOVALOVSZKI 1965. 180., TETTAMANTI 1975. No. 378., RF IX. 51–52.

⁹⁹⁹ OLASZ 1956. 66–67.

¹⁰⁰⁰ OLASZ 1959b. 34–35., TETTAMANTI 1975. No. 379.

¹⁰⁰¹ RÉVÉSZ 1996. 15–33., KOVÁCS 1989. 170–171.

¹⁰⁰² RÉVÉSZ 1996. 33–38.

¹⁰⁰³ BÁLINT 1938. 34–47.

¹⁰⁰⁴ ISTVÁNOVITS 2003. 123–125.

¹⁰⁰⁵ JÓSA 1914. 169–184., FETTICH 1931. 48–112., DIENES 1964. 79–112., KOVÁCS 1989. 37–38.

¹⁰⁰⁶ SELMECZI 1980. 251–269., FODOR 1996. 236.

¹⁰⁰⁷ PINTÉR 2004. 99–121.

¹⁰⁰⁸ DÓKUS 1900. 39–61., HAMPEL 1900. 647–651., HAMPEL 1905. II. 637–646., HUSZÁR 1954. 85–86., FÉK 1962. 32. No. 233., RÉVÉSZ 1984–1985. 624. 10. kép, FODOR 1996. 157.

¹⁰⁰⁹ HANULIÁK 1989. 379–395.

¹⁰¹⁰ BENDE–LÖRINCZY–TÜRK 2002. 351–402.; KOVÁCS 2004. 48.

¹⁰¹¹ H. TÓTH–BICZÓ 1976a. 60., H. TÓTH–BICZÓ 1976b. 299–300., FODOR 1996. 330.

¹⁰¹² HAMPEL 1893. 366–370.

¹⁰¹³ GÁLL 2008. 173–176.

Kisújszállás–Kontadűlő [JNSz] ¹⁰¹⁴	XI. vége– XIII. 1. harmada	200– 300 + 65 (70)		x				1	x		fv 3.
Kiszombor–B (Nagyhalomdűlő) [Cs] ¹⁰¹⁵	X–XI.	78							<i>I + 7</i>	3	bizánci pénz hamisítványa
Kiszombor–C [Cs] ¹⁰¹⁶	X–XI.	33						1	4	1	
Klárafalva–Farágó [Cs] ¹⁰¹⁷	X.	12								1	
Kloštar [Hr] ¹⁰¹⁸	X. 2. fele– XI. eleje	x					1			4	bizánci fv 11., gyűrű
Kocsér [P] ¹⁰¹⁹	XI.	x						1		1	
Kolozsmonostor–Kálvária tető [Ro] ¹⁰²⁰	XI–XII.	159	2	7							
Kolozsvár–Fő tér [Ro] ¹⁰²¹	XI–XIII.	13		13	13						
Kolozsvár–Zápolya utca [Ro] ¹⁰²²	X.	11	3		2						
Komáromszentpéter–Kisrét (II.) [Sk] ¹⁰²³	X–XII.	107						1			fv 13., gyűrű
Koppányszántó [T] ¹⁰²⁴	XI.	x									bizánci fv
Körösszegapáti–Pállapály [HB] ¹⁰²⁵	X–XI.	35						1		3	
Köröstarján–Csárdásdomb [Ro] ¹⁰²⁶	X–XI.	12	3						1		bizánci fv
Kunágota [B] ¹⁰²⁷	X.	6							1		lovassír, bíánci pénz, kétélű kard
Letkés–iskola [P] ¹⁰²⁸	X/XI.	43	4								
Letkés–Téglaégető I. temető [P] ¹⁰²⁹	960–1100	91	6						1	1	
Letkés–Téglaégető II. temető [P] ¹⁰³⁰	930/40–	91	3							3	bizánci gyűrű

¹⁰¹⁴ PÁLÓCZI 1984. 277–278., PÁLÓCZI 1986. 126–127., KOVÁCS 1998. 32.

¹⁰¹⁵ TÖRÖK 1936. 101–102., FETTICH 1937. 91., HUSZÁR 1954. 87., FÉK 1962. 48. No. 573., TETTAMANTI 1975. No. 335., KOVÁCS 1983. 137., KOVÁCS 1989. 41., BÁLINT 1991. 234–235. No. 134.

¹⁰¹⁶ BÁLINT 1937a. 27., FÉK 1962. 48. No. 574., BÁLINT 1991. 236. No. 135., LANGÓ–TÜRK 2003b. 203–206.

¹⁰¹⁷ FÉK 1962. 49. No. 580., BÁLINT 1991. 236. No. 141.

¹⁰¹⁸ HAMPEL 1900. 651–652., HAMPEL 1907. 170–172., FÉK 1962. 49. No. 581.

¹⁰¹⁹ SZABÓ 1938. 30–31., TETTAMANTI 1975. No. 254.

¹⁰²⁰ GÁLL–GERGELY 2009. 34., 126–161.

¹⁰²¹ GÁLL–GERGELY 2009. 34., 151–157.

¹⁰²² GÁLL GERGELY 2009. 34., 114–124., GÁLL 2008. 186–210.

¹⁰²³ DUŠEK 1964. 197–222., TOČIK 1968. 21–24., KOVÁCS 1989. 41.

¹⁰²⁴ HAMPEL 1900. 723–724., HAMPEL 1905. II. 605–607., SZÓKE 1962. 14. No. 33., FÉK 1962. 49. No. 587.

¹⁰²⁵ FODOR 1996. 240., NEPPER 2002. 122–127.

¹⁰²⁶ LAKATOS 2003. 211–226., GÁLL 2008. 211–219.

¹⁰²⁷ MÓRA 1926. 123–135., HUSZÁR 1954. 88., FÉK 1962. 50., No. 601., TETTAMANTI 1975. No. 338., KOVÁCS 1983. 138., KOVÁCS 1989. 42., BÁLINT 1991. 236. No. 144.

¹⁰²⁸ ÉRY 1962. 266–267., BAKAY 1978. 121–127., 162–165.

¹⁰²⁹ BAKAY 1978. 59–91., 144–152., MRT 9. 128. 10/17. lelőhely

¹⁰³⁰ BAKAY 1978. 91–121., 152–162., MRT 9. 128. 10/17. lelőhely

	1100										
Léva–Barátka [Sk] ¹⁰³¹	XII–XV.	87		3							
Liget–Templomdomb [Ro] ¹⁰³²	XI.	25–30						1			
Ludányhalászi–Apátipusztá [N] ¹⁰³³	XI.	4						1			
Ludányhalászi–Berekdülő–Apátipusztá [N] ¹⁰³⁴	XI.	4-5 + 4					2				
Ludasegyház/Nosza [Sr] ¹⁰³⁵	XI. 2. fele	x						1			bizánci karperec
Ludasegyház/Nosza–Hinga halom [Sr] ¹⁰³⁶	XI. közepe– XV. 1. fele	138	6					9 + 1			római pénz
Mačvanska Mitrovica [Sr] ¹⁰³⁷	XI–XV.	40	x	4							
Magyarhomorog–Kónyadomb [HB] ¹⁰³⁸	X–XII.	540					69	76			
Magyarlapád–Gorgány [Ro] ¹⁰³⁹	X–XI.	x + 2							2		
Magyarmajdán–Oroszlámos [Sr]	[XI–]	x	x	x							
Magyarpécska–Nagysánc [Ro] ¹⁰⁴⁰	X–XI.	x							2		
Majs–Udvari rétek [Ba] ¹⁰⁴¹	960/970 – XI/XII.	1138	28				4	20 + 1	1 + 7	31	római pénz, bizánci fv, bizánci gyűrű
Maroskarna „B” temető [Ro] ¹⁰⁴²	X.	15	3		1						bizánci fv
Maroslele [Cs] ¹⁰⁴³	X.	11								x	
Marosnagylak–Vízpompá [Ro] ¹⁰⁴⁴	1020–1060	18						x	x		
Mászt [Sk] ¹⁰⁴⁵	X.	5									fv 11.
Mesteri–Intapusztá [V] ¹⁰⁴⁶	X.	11/12						1			római pénz

¹⁰³¹ HABOVŠTIAK 1963. 407–458., KOVÁCS 1998. 32.

¹⁰³² NYÁRY 1870. 119., FÉK 1962. 51. No. 619., TETTAMANTI 1975. No. 381.

¹⁰³³ PINTÉR 1887. 431., VÁNA 1954. 81., FÉK 1962. 51. No. 626.

¹⁰³⁴ PINTÉR 1887. 430–431., FÉK 1962. 69. No. 943., TETTAMANTI 1975. No. 142.

¹⁰³⁵ STANOJEV 1989. 70–71.

¹⁰³⁶ FÉK 1962. 67. No. 918., ŠAFARIK–ŠULMAN 1954. 5–55., TETTAMANTI 1975. No. 256., STANOJEV 1989. 71–88.

¹⁰³⁷ STANOJEV 2005. 59. A háromapszisos templomát a görög rítussal lehet kapcsolatba hozni, melyet az egyik pápai decretum is megemlít.

¹⁰³⁸ KOVÁCS 2006. 215–248.

¹⁰³⁹ GÁLL 2008. 222–223.

¹⁰⁴⁰ GÁLL 2008. 223–227.

¹⁰⁴¹ KISS 1983. 73–236., KOVÁCS 1989. 43–44.

¹⁰⁴² GÁLL 2008. 237–244.

¹⁰⁴³ TÖMÖRKÉNY 1908. 268., BÁLINT 1937a. 28., FÉK 1962. 52. No. 641., BÁLINT 1991. 238. No. 158.

¹⁰⁴⁴ GÁLL 2008. 245–246.

¹⁰⁴⁵ KRASKOVSKÁ 1954. 142–152., ŠTEFANOVIČOVÁ 1989.

¹⁰⁴⁶ KOVÁCS 1989. 172., KISS 2000. 124–129.

Mezőberény–Kérhalom-dűlő [B] ¹⁰⁴⁷	X. vége– XII. közepe	98	3					17			
Mezőfény [Ro] ¹⁰⁴⁸	X–XII. 1. harmada	32	13						1		
Mezőkovácsháza–Szárász part [B] ¹⁰⁴⁹	XI–	x									fv 4.
Mezőkovácsháza–Templomföld [B] ¹⁰⁵⁰	XI.	x + 20	3							1	
Mezőzombor–Bálványdomb [BAZ] ¹⁰⁵¹	XI–	12								1	
Mindszent [Cs] ¹⁰⁵²	X.	6								2	
Mindszent–Baksi pusztá [Cs] ¹⁰⁵³	X.	3								1	
Mindszent–Koszorúsdűlő [Cs] ¹⁰⁵⁴	X.	3				1					bizánci bronzcsat
Mindszent–Ludas [Cs] ¹⁰⁵⁵	X.	13								2	
Miskolc–Repülőtér [BAZ] ¹⁰⁵⁶	X. 2. fele	21	3			1					
Mozsor [Sr] ¹⁰⁵⁷	XI.	9	1								
Nádudvar–Töröklaponyag–Mihályhalom [HB] ¹⁰⁵⁸	X.	1							1		
Nádudvar–Töröklaponyag–Vajó zug [HB] ¹⁰⁵⁹	970–XI. közepe	x + 52	5					1	1		
Nagyecséd [V] ¹⁰⁶⁰	XI–XV.	400-nál több			38	3					
Nagykapornak [Z] ¹⁰⁶¹	X.	x								1	
Nagykőrös–Nyárkútrét [P] ¹⁰⁶²	[XI–]	x		x							

¹⁰⁴⁷ MRT 10.1. 598–602. 9/137. lelőhely

¹⁰⁴⁸ NÉMETI 2001. 2005–239.

¹⁰⁴⁹ BÁLINT 1939. 146–164., FÉK 1962. 53. No. 656.

¹⁰⁵⁰ FÉK 1962. 53. No. 656., BAKAY – KISZELY 1972. 111–121., BAKAY–KISZELY 1973. 72–84., TETTAMANTI 1975. No. 382., BÁLINT 1991. 239. No. 166.

¹⁰⁵¹ MEGAY 1963. 37–53.

¹⁰⁵² CSALLÁNY 1905. 43., SZÉLL 1942. 130–131., FÉK 1962. 54. No. 672., BÁLINT 1991. 241. No. 172.

¹⁰⁵³ REIZNER 1891b. 358.

¹⁰⁵⁴ CSALLÁNY 1941. 186–189., HUSZÁR 1954. 89., LÁSZLÓ 1955. 114., FÉK 1962. 53. No. 666., TETTAMANTI 1975. No. 342., BÁLINT 1991. 239. No. 170., LANGÓ–TÜRK 2004. 366–372.

¹⁰⁵⁵ SZÉLL 1942. 130–131., FÉK 1962. 53–54. No. 669., BÁLINT 1991. 240. No. 171.

¹⁰⁵⁶ MEGAY 1956. 4., 14., MEGAY 1959. 240., MEGAY 1960. 82–83., FÉK 1962. 54. No. 674./? No. 1042., VÉGH 1970. 80–82.

¹⁰⁵⁷ STANOJEV 1989. 305–306.

¹⁰⁵⁸ MAKKAY 1958. 207., FÉK 1962. 55. No. 695., TETTAMANTI 1975. No. 293.

¹⁰⁵⁹ FÉK 1962. 55. No. 696., BÓNIS–BURGER 1956. 103., MESTERHÁZY 1966–1967. 131–178., MESTERHÁZY 1970. 183–218., TETTAMANTI 1975. No. 293.

¹⁰⁶⁰ MAGYAR 1984. 147–186., MAGYAR 2001. 211–219., MAGYAR 2005. 163–164.

¹⁰⁶¹ FÉK 1962. 55. No. 711., DARNAY 1907. 91., 191., HAMPEL 1907. 176.

Nagylak [Cs] ¹⁰⁶³	XI.	~27				1			1		
Nagylak [Ro] ¹⁰⁶⁴	X. 2. fele	x + 12	6								
Nagyösz–Kleine Hügel [Ro] ¹⁰⁶⁵	X. 1–2. harmada	x							2		lovassír
Nagyszalonta–Halom domb [Ro] ¹⁰⁶⁶	X.	x	1							1	
Nagyteremia–Szőlőhegy [Ro] ¹⁰⁶⁷	X.	3									fv 6. csüngője
Nagyvárad–Ferenc József Laktanya [Ro] ¹⁰⁶⁸	X.	x								3	bizánci fv
Nagyvárad–Szálka terasz, Jégverem [Ro] ¹⁰⁶⁹	X–XI.	44	5						10	3	két bizánc fv
Nemeskosut–Remetedomb [Sk] ¹⁰⁷⁰	XI–XII.	3							1		
Nemesócsa [Sk] ¹⁰⁷¹	X.	8								1	
Németszentpéter–Római sáncok [Ro] ¹⁰⁷²	X–XI.	8							1	1	
Nyíregyháza [SzSzB] ¹⁰⁷³	X.	5–6									bizánci fv
Nyírkász–Garahalom [SzSzB] ¹⁰⁷⁴	XI.	1					1		3		lovassír
Nyírkász–Márky és Fülöp földek [SzSzB] ¹⁰⁷⁵	XI.	x + 5				1			3		
Nyitra–Lupka [Sk] ¹⁰⁷⁶	VIII–X.	92								1	öt fv 13., egy fv 15.
Nyitra–Molnos [Sk] ¹⁰⁷⁷	XI.	76 (300- 400)							3		
Nyitra–Šindolka [Sk] ¹⁰⁷⁸	X–XI.	105 +							1		bizánci pénz

¹⁰⁶² SIMON 1994. 73., KOVÁCS 1998. 33.

¹⁰⁶³ BÁLINT 1937a. 28., FÉK 1962. 56. No. 717., BÁLINT 1991. 241–242. No. 181.

¹⁰⁶⁴ GÁLL 2008. 253–265.

¹⁰⁶⁵ GÁLL 2008. 265–267.

¹⁰⁶⁶ GÁLL 2008. 268–272.

¹⁰⁶⁷ HAMPEL 1900. 667–671., HAMPEL 1905. II. 560–564., FETTICH 1937. 84., SZÓKE 1962. 23. No. 3., FÉK 1962. 77. No. 1097., BÁLINT 1991. 243. No. 189., FODOR 1996. 342., GÁLL 2008. 272–283.

¹⁰⁶⁸ SZÁRAZ 1893. 140., HAMPEL 1900. 665–667., HAMPEL 1905. II. 557–560., FÉK 1962. 59. No. 776., GÁLL 2008. 296–299.

¹⁰⁶⁹ HARHOIU–GÁLL–LAKATOS 2009. 217–258., GÁLL 2008. 283–296.

¹⁰⁷⁰ TOČIK 1955. 489., CHROPOVSKÝ 1955. 264–275., FÉK 1962. 50. No. 595., TOČIK 1968. 32., TETTAMANTI 1975. No. 10.

¹⁰⁷¹ VÉGH 1880. 41–44., HAMPEL 1881. 352–353., HAMPEL 1900. 671–674., HAMPEL 1905. II. 564–567., EISNER 1933. 281., SZÓKE 1954. 124., VÁŇA 1954. 79., HUSZÁR 1954. 90., FÉK 1962. 85. No. 1232., TOČIK 1968. 63–64., KOVÁCS 1989. 48.

¹⁰⁷² HAMPEL 1880b. 43., KOVÁCS 1989. 49., GÁLL 2008. 306–307.

¹⁰⁷³ KISS 1933–1934. 218–219., FÉK 1962. 58. No. 757.

¹⁰⁷⁴ HAMPEL 1900. 629–630., HAMPEL 1905. II. 539., SUPKA 1915. 136–137., NYMK 1958. 51., 87–91., FÉK 1962. 59. No. 762., TETTAMANTI 1975 No. 189.

¹⁰⁷⁵ JÓSA 1892. 171–173., 274., HAMPEL 1907. 173., FÉK 1962. 59. No. 764., TETTAMANTI 1975. No. 191.

¹⁰⁷⁶ CHROPOVSKÝ 1963. 175–240.

¹⁰⁷⁷ TOČIK 1960. 269–284., FÉK 1962. 54. No. 679., TETTAMANTI 1975. No. 7.

¹⁰⁷⁸ Nem publikált. KOVÁCS 1989. 172.

		303									
Nyitra–Tormos, Szent Márton templom [Sk] ¹⁰⁷⁹	?	?					1				
Nyitra–Zoborhegy [Sk] ¹⁰⁸⁰	XI.	~600 + 216	9						3		
Óbars [Sk] ¹⁰⁸¹	XI–XII.	x					1		1		
Óbesenyő–Dragomir halma [Ro] ¹⁰⁸²	X. 3. harmada–XI.	60–70	4						1		jelképes lovassír
Ógyalla–Abadomb I. [Sk] ¹⁰⁸³	[XI–]	27		1							
Ógyalla–Abadomb (Bagota) II. [Sk] ¹⁰⁸⁴	X. 2. fele–XI. vége	131				1	10 + I				római pénz, bizánci gyűrű
Ógyalla–Bagota [Sk] ¹⁰⁸⁵	X.	75	1								három bizánci fv, egy gyűrű
Ondrohó I. [Sk] ¹⁰⁸⁶	IX–X.	37	1								két bizánci fv
Ondrohó II. [Sk] ¹⁰⁸⁷	IX–X.	31									bizánci fv, övcsat
Orosháza–Belső–Monori tanyák [B] ¹⁰⁸⁸	X.	5-6 + 3						I			bizánci pénz
Orosháza–Csizmadia lapos [B] ¹⁰⁸⁹	XI–	x + 7	2								
Orosháza–Kriston téglagyár [B] ¹⁰⁹⁰	XI–XIII.	10-12 + 21	6					2			
Orosháza–Pusztaszentetornya [B] ¹⁰⁹¹	?	?					x	x			
Orosháza–Rákóczi telep [B] ¹⁰⁹²	X. + XI–XIII.	680	14	22			6	4	1		négy lovassír
Oroszlámos–vasútállomás [Sr] ¹⁰⁹³	X–XI.	x + 19						3			lovassír, bizánci gyűrű

¹⁰⁷⁹ KOVÁCS 2004. 48.

¹⁰⁸⁰ ČAPLOVIČ 1954. 5–50., MALÁ 1960. 247., FÉK 1962. 58. No. 741.

¹⁰⁸¹ TK 1952. 35–37., 90., FÉK 1962. 67. No. 914., TETTAMANTI 1975. No. 25.

¹⁰⁸² GÁLL 2008. 314–318.

¹⁰⁸³ ČAPLOVIČ 1965. 237–247., KOVÁCS 1998. 33.

¹⁰⁸⁴ FÉK 1962. 42. No. 423., ČAPLOVIČ 1965. 237–247., REIHOLOVÁ 1976. 191–205., TETTAMANTI 1975. No. 26., KOVÁCS 1989. 49–50.

¹⁰⁸⁵ TOČIK 1971. 184–190., 261–265.

¹⁰⁸⁶ TOČIK 1971. 199–204., 270–272.

¹⁰⁸⁷ TOČIK 1968. 32–33., TOČIK 1971. 204–209., 273–274.

¹⁰⁸⁸ DIENES 1965. 142–151., KOVÁCS 1983. 138–139., KOVÁCS 1989. 50., FODOR 1996. 345.

¹⁰⁸⁹ OLASZ 1959c. 1–4.

¹⁰⁹⁰ MAJLÁTH 1890. 417–423., HAMPEL 1907. 177., THOMAS–BURGER 1955. 102., OLASZ 1962. 89., FÉK 1962. 60. No. 782–783., DIENES 1965. 153–154. KOVALOVSKI 1965. 178., TETTAMANTI 1975. No. 348., BÁLINT 1991. 244. No. 194.

¹⁰⁹¹ KOVÁCS 2004. 48.

¹⁰⁹² RADNÓTI 1954. 81., ZALOTAY 1957. 1–59., FÉK 1962. 60. No. 785., DIENES 1965. 158., KOVALOVSKI 1965. 178., TETTAMANTI 1975. No. 384., BÁLINT 1991. 244–245. No. 195.

Oroszvár [Sk] ¹⁰⁹⁴	XI(–XII).	218							x	négy bizánci fv
Örménykút [B] ¹⁰⁹⁵	X–XI. eleje + XI. 2. harmada– XII. eleje	85	21				3	2	1	
Óthalom [Ro] ¹⁰⁹⁶	XI.	242	x	x						
Páli [GyMS] ¹⁰⁹⁷	XI.	8-10 + 8	4		1					
Palotabozsok–Templomalap [Ba] ¹⁰⁹⁸	X–XI.	80						1		római pénz
Pap [SzSzB] ¹⁰⁹⁹	X.	x	1					1		
Pecseszentmárton [Ro] ¹¹⁰⁰	XI. ?	x			2					
Pécs–Vasas [Ba] ¹¹⁰¹	X–XI.	161					5	4	6	római pénz, bizánci csüngő, gyűrű
Perse–Bérc–Bórszeg [Sk] ¹¹⁰²	X. + XI.	5-6 + 143	1				1	2	1	hét bizánci fv, karperec
Pétervására–Ivádra vezető út [H] ¹¹⁰³	XI.	24						6	1	
Petrovčič [Sr] ¹¹⁰⁴	XI–XIV.	38	4	4				1		bizánci fv
Piliny–Leshegy [N] ¹¹⁰⁵	X.	5						1		bizánci fülbevaló, <i>csüngő</i>
Piliny–Sirmányhegy [N] ¹¹⁰⁶	X–XI. ¹¹⁰⁷	78	1				6	6 + 1	4	bizánci pénz, három fv 13., egy fv 8.
	XI. ¹¹⁰⁸	82	5	1			11	3	5	

¹⁰⁹³ REIZNER 1898. 190., HAMPEL 1900. 674–676., TÖMÖRKÉNY 1904. 264–270., HAMPEL 1907. 125., FETTICH 1937. 84., SZŐKE 1962. 14. No. 24., FÉK 1962. 22. No. 55., TETTAMANTI 1975. No. 352., STANOJEV 1989. 14–19., BÁLINT 1991. 245. No. 198., KOVÁCS 1991–1992. 37–50.

¹⁰⁹⁴ VÁNA 1954. 51–93., FÉK 1962. 64. No. 864., TETTAMANTI 1975. No. 66.

¹⁰⁹⁵ LISKA 1996. 175–208.

¹⁰⁹⁶ GÁLL 2008. 319–320.

¹⁰⁹⁷ UZSOKI–SZŐKE 1960. 5–11.

¹⁰⁹⁸ DOMBAY 1961. 82–83., KOVÁCS 1989. 51–52.

¹⁰⁹⁹ KRÁLOVÁNSZKY 1960. 27–38.

¹¹⁰⁰ FÉK 1962. 66. No. 894.

¹¹⁰¹ DOMBAY 1961. 70–82., FÉK 1962. 61. No. 813., TETTAMANTI 1975. No. 72.

¹¹⁰² VÁNA 1954. 82., FÉK 1962. 63. No. 836., TOČIK 1963. 121–198., TOČIK 1968. 38–40., BÁLINT 1976. 225–252., TETTAMANTI 1975. No. 150., KOVÁCS 1989. 52–53.

¹¹⁰³ BÓNIS–BURGER 1957. 90., GALVÁN 1958. 94., FÉK 1962. 61. No. 815., TETTAMANTI 1975. No. 151., RF IX. 54., RÉVÉSZ 2008. 255–261.

¹¹⁰⁴ STANOJEV 1989. 91–97., STANOJEV 2005. 60.

¹¹⁰⁵ NYÁRY 1873. 16–24., HAMPEL 1900. 515–528., HAMPEL 1905. II. 438–451., III. TAFEL 334–336., FETTICH 1937. 84., HUSZÁR 1954. 92., PATAY 1957. 59–60., SZŐKE 1962. 14. No. 26., FÉK 1962. 61–62. No. 817., FODOR 1996. 402.

¹¹⁰⁶ NYÁRY 1902. 210–241., VÁNA 1954. 81., PATAY 1957. 63., SZŐKE 1962. 31. No. 6., FÉK 1962. 62. No. 818., TETTAMANTI 1975. No. 154., KOVÁCS 1989. 55.

¹¹⁰⁷ NYÁRY 1902. 210–241., HAMPEL 1905. II. 871–880., HAMPEL 1907. 177–185.

¹¹⁰⁸ NYÁRY 1904. 50–70., HAMPEL 1905. II. 881–887., HAMPEL 1907. 185–191.

Polgár–Titkostanya [HB] ¹¹⁰⁹	X.	x							1	
Pozsonyvezekény [Sk] ¹¹¹⁰	X.	14							1	
Pusztaföldvár [B] ¹¹¹¹	X. közepe– 1077	x				1		2	4	
Pusztaszentlászló [Zala megye] ¹¹¹²	XI.	10 + 212	2				7			bizánci fv
Püspökladány–Eperesvölgy [HB] ¹¹¹³	X. + XI.	637	41			2	21	3 + <i>l</i>	15	római pénz
Ptuj [Slo] ¹¹¹⁴	X/XI.	x				1				
Ptuj–Vár [Slo] ¹¹¹⁵	X–XI.	377 (~500)		3					x	fv 11., bizánci gyűrű
Rácalmás [F] ¹¹¹⁶	X. 3. harma- da–XI.	1-2 + 3	1						1	
Rád–Kishegy [P] ¹¹¹⁷	X.	41						<i>l</i>	4	római pénz
Rakamaz–Túróczy–part [SzSzB] ¹¹¹⁸	X.	x + 8								bizánci csat
Répcelak–Várdomb, Homokbánya [V] ¹¹¹⁹	XI–	15	1						1	két bizánci fv
Röszke–Nagyszéksós [Cs] ¹¹²⁰										
Sajtény [Ro] ¹¹²¹	X–XI.	5	2							
Sándorfalva–Eperjes [Cs] ¹¹²²	X. 2–3. harmada	105	x			1				
Sárbogárd–Forrás dűlő [F] ¹¹²³	900– 970/990	100								
Sárbogárd–Templom dűlő [F] ¹¹²⁴	XI–XII.	~200 +	1				1			

¹¹⁰⁹ FÉK 1962. 62. No. 828.

¹¹¹⁰ SZÓKE 1944. 47–51., SZÓKE 1954. 124., VÁŇA 1954. 80., SZÓKE 1962. 31. No. 4., FÉK 1962. 84. No. 1214., TOČIK 1968. 62–63.

¹¹¹¹ RÉTHY 1898. 128–131., HAMPEL 1900. 583–585., HAMPEL 1905 II. 505–509., FÉK 1962. 63. No. 839., BÁLINT 1991. 210. No. 6., FODOR 1996. 299.

¹¹¹² SZÓKE–VÁNDOR 1976. 141–155., SZÓKE–VÁNDOR 1978–1979. 242., SZÓKE–VÁNDOR 1987.

¹¹¹³ NEPPER 1993. 207–226., FODOR 1996. 245–246.

¹¹¹⁴ SZÓKE 1962. 62.

¹¹¹⁵ SZÓKE 1962. 93., FÉK 1962. 63. No. 837., TETTAMANTI 1975. No. 129.

¹¹¹⁶ KESZI 2007. 179–181.

¹¹¹⁷ PATAY 1957. 61–63., FÉK 1962. 63. No. 846., KOVÁCS 1989. 56., MRT 9. 302–303. 25/5. lelőhely, RF IX. 40.

¹¹¹⁸ KÁDÁR 1968. 105–112., DIENES 1975. 305–306., FODOR 1996. 162–164.

¹¹¹⁹ KISS 2000. 135–143.

¹¹²⁰ KOVÁCS 1996. 52–53., 66., BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002. 355., KOVÁCS 2004. 48.

¹¹²¹ GÁLL 2008. 323–325.

¹¹²² GALÁNTHA 1981. 273., FODOR 1982b. 309., FODOR 1985. 17–33., FODOR 1996. 348–349., VÁLYI 2000. 368.

¹¹²³ KRALOVÁNSZKY 1962b. 57–58., KRALOVÁNSZKY 1962c. 266., ÉRY 1967–1968. 93–147., TETTAMANTI 1975. No. 77., 78.

		8									
Sárpentele [F] ¹¹²⁵	XI–XIII.	4	1								
Sarkadkeresztúr, Csapháti–legelő [B] ¹¹²⁶	X.	x							1		
Sárosd–Sertéslegelő [F] ¹¹²⁷	X.	2 + 15						1	1		római pénz
Sárrétudvari–Balázshalom [HB] ¹¹²⁸	X.	x							1		
Sárrétudvari–Hízóföld [HB] ¹¹²⁹	X.	262	34			1		3	9		16 lovassír, római pénz, bizánci pénzek, négy bizánci fv
Sárrétudvari–Kertaljaér [HB] ¹¹³⁰	XI–XVIII.	37					1	1			
Sárrétudvari–Poroshalom [HB] ¹¹³¹	X.	17	1						1		
Sarud–Báb [H] ¹¹³²	980–1060	64	5				3		2		
Sellye–Dobina dűlő [Ba] ¹¹³³	XI.	60	1				3				két bizánci fv (11., 8.)
Sikló–Gropoie [Ro] ¹¹³⁴	X.	12	5				1	1			lovassír
Soltvadkert–Selyem [BK] ¹¹³⁵	X.	1							1		lovassír
Somogyvár–Kupavár, bencés apátság [S] ¹¹³⁶	XI–XVI.	539		3							
Sorokpolány–Berekalja, Kápolnai út [V] ¹¹³⁷	XI.	306	9	2			13	2	1		
Sóshartyán–Hosszútető [N] ¹¹³⁸	X. vége–XI. eleje	45						1			lovassír
Sóshartyán–Zúdotető [N] ¹¹³⁹	X.	15					1				
Svinjarevci [Hr] ¹¹⁴⁰	XI.	x + 60						2			bizánci gyűrű
Szabadkígyós–Tangazdaság homokbányája [B] ¹¹⁴¹	X.	27	1						1I		

¹¹²⁴ KRALOVÁNSZKY 1962a. 57., PETKES 2007. 87–96.

¹¹²⁵ BÁNKI–FÜLÖP 1980. 235.

¹¹²⁶ MEDGYESI 1996. 138–139.

¹¹²⁷ MAROSI 1934. 96., FÉK 1962. 65. No. 872., TETTAMANTI 1975. No. 79., KOVÁCS 1989. 90.

¹¹²⁸ AÉ 1905. 132., FÉK 1962. 65. No. 875.

¹¹²⁹ NEPPER 1993. 207–226., NEPPER 1996. 47–56., FODOR 1996. 257–277., NEPPER 2002. 296–389.

¹¹³⁰ SIMON 1894. 217., FÉK 1962. 65. No. 877., TETTAMANTI 1975. No. 298.

¹¹³¹ NEPPER 2002. 394–404.

¹¹³² SZABÓ 1973–1974. 21–73., SZABÓ 1975. 19–62. SZABÓ 1976. 17–89., SZABÓ 1978–1979. 45–47., 52–56., 100–103.

¹¹³³ BÓNIS–BURGER 1956. 102., FÉK 1962. 65. No. 882., KISS 1967. 69–72., KISS 1983. 268., TETTAMANTI 1975. No. 80.

¹¹³⁴ KOVÁCS 2004. 48., GÁLL 2008. 326–340.

¹¹³⁵ BÁLINT 1991. 247–248. No. 222.

¹¹³⁶ BAKAY 1989. 355., KOVÁCS 1998. 36.

¹¹³⁷ NEMESKÉRI 1943. 316–319., AÉ 1952. 51., FÉK 1962. 67. No. 906., TETTAMANTI 1975. No. 82., FODOR 1996. 372., KISS 2000. 146–238., AAH IX. 301.

¹¹³⁸ FODOR 1973. 32–41., KOVÁCS 1989. 59.

¹¹³⁹ KOVÁCS 1989. 59–60.

¹¹⁴⁰ HAMPEL 1907. 193–194., FÉK 1962. 68. No. 925., TETTAMANTI 1975. No. 130.

Szabadkígyós–Pálliget [B] ¹¹⁴²	X.	17	1						2	
Szabolcs–Petőfi u. [SzSzB] ¹¹⁴³	XI.	391	15				1		4	két bizánci gyűrű, fv 1.
Szabolcs–Vontatópart [SzSzB] ¹¹⁴⁴	X. 2. fele	x + 17							1	bizánci fv
Szakcs [T] ¹¹⁴⁵	X.	8 + 9	4						2	
Szokolca [Sk] ¹¹⁴⁶	X.	1								lovassír, bizánci gyűrű
Szakony–TSZ Tejgazdaság [GyMS] ¹¹⁴⁷	X–XI.	több 100	3			1	3	1	1	
Szalacs–Vida domb [Ro] ¹¹⁴⁸	X–XI.	~30	3							
Szárász–Szlavónia dűlő [Ba] ¹¹⁴⁹	XI.	~40 + 8						1		bizánci pénz
Szarvas–Őszölő [B] ¹¹⁵⁰	XI.	x + 26	2				1			
Szarvas–Rózsás [B] ¹¹⁵¹	X.	x + 1	1							
Szarvas–Tessedik u. [B] ¹¹⁵²	XI.	10								bizánci karperec
Szászváros–Dealul Pemilor X2 [Ro] ¹¹⁵³	X.	71	6				1			
Szatymaz–Jánosszállás–Katonapart [Cs] ¹¹⁵⁴	X.	6	2							bizánci fv
Szatymaz–Vasútállomás [Cs] ¹¹⁵⁵	X–XII.	~60 + 192 (195)	5				1	1		római pénz
Szécsény–Kerekdomb [N] ¹¹⁵⁶	XI–XIII.	x + 15						3		
Szeged–Bojárhalom [Cs] ¹¹⁵⁷	X.	5							1	két lovassír

¹¹⁴¹ PÁLÓCZI 1971. 7–40., BÁLINT 1971a. 40–46., LOTTENHOF 1971. 89–101., BÁLINT 1991. 248. No. 228.

¹¹⁴² BÁLINT 1971b. 49–86., LOTTENHOF 1971. 89–101.

¹¹⁴³ KOVÁCS 1976. 383–389., KOVÁCS 1994. 19–90.

¹¹⁴⁴ FETTICH 1923–1926. 172., KISS 1933–1934. 216–217., FÉK 1962. 68. No. 928., FODOR 1971. 60., NÉMETH 1971. 88., TETTAMANTI 1975. No. 195., FODOR 1976. 371–382.

¹¹⁴⁵ BÓNIS–BURGER 1957. 89., FÉK 1962. 68. No. 932., MÉSZÁROS 1962. 201–210.

¹¹⁴⁶ KRASKOVSKÁ 1954. 351–352., TOČIK 1968. 57–58.

¹¹⁴⁷ DIENES 1972., GÖMÖRI 1972. 263., GÖMÖRI 1973. 273., LOVAG 1980. 367., GÖMÖRI 1984. 81–108.

¹¹⁴⁸ GÁLL 2008. 341–345.

¹¹⁴⁹ KISS 1983. 285., KOVÁCS 1989. 90.

¹¹⁵⁰ KRECSMARIK 1910a. 174–178., KRECSMARIK 1910b. 350–353., DIENES 1960. 59., KOVALOVSKIZKI 1960. 32–40., FÉK 1962. 68. No. 936., TETTAMANTI 1975. No. 356., 386., BÁLINT 1991. 248–249. No. 233–234.

¹¹⁵¹ KRECSMARIK 1910a. 172–173., FÉK 1962. 68. No. 937., TETTAMANTI 1975. No. 357.

¹¹⁵² MRT 8. 447–449. 8/117. lelőhely

¹¹⁵³ GÁLL 2008. 346–353.

¹¹⁵⁴ BÁLINT 1991. 19–30.

¹¹⁵⁵ BÁLINT 1958. 211., BÁLINT 1958–1959. 101–121., FÉK 1962. 68. No. 939., TETTAMANTI 1975. No. 243., BÁLINT 1991. 250. No. 238.

¹¹⁵⁶ PINTÉR 1887. 432–433., NYÁRY 1907. 224., 230–231., PATAY 1957. 64., FÉK 1962. 69. No. 944., TETTAMANTI 1975. No. 161.

¹¹⁵⁷ REIZNER 1891a. 102–114., HAMPEL 1900. 683–689., HAMPEL 1905. II. 573–578., FETTICH 1937. 84., LÁSZLÓ 1944. 150–156., VÁNA 1954. 80., SZÖKE 1962. 22–23. No. 1., FÉK 1962. 69. No. 951., BÁLINT 1991. 250. No. 241.

Szeged–Csongrádi út [Cs] ¹¹⁵⁸	X.	x					2			lovassírok, bizánci pénz
Szeged–Makkoserdő [Cs] ¹¹⁵⁹	X–XI.	27							2	
Szeged–Óthalom [Cs] ¹¹⁶⁰	X.	18	1	1		1		1 + <i>I</i>		bizánci pénz, fv 9.
Szeghalom–Kovács halom [B] ¹¹⁶¹	X.	15	2							
Szeghegy–Telecska [Sr] ¹¹⁶²	XI.	12					2	3		
Szegvár–Erdei Ferenc u. [Cs] ¹¹⁶³	X.	3							1	
Szegvár–Oromdűlő [Cs] ¹¹⁶⁴	X. 2. harmada–1077	31+372	3				5	1 + <i>4</i>	1	bizánci pénzek
Szegvár–Szöllőkalja [Cs] ¹¹⁶⁵	X.	10-15 + 62	19				1			
Székesfehérvár–Bazilika [F] ¹¹⁶⁶	X–XVIII.	~196 + x		9	x					
Székesfehérvár–Demkőhegy [F] ¹¹⁶⁷	X. 2. fele	41 (~150)							4	bizánci fv
Székesfehérvár–Maroshegy (I–II.) [F] ¹¹⁶⁸	X/XI–XIII.	~400						8 + <i>3</i>	3	római pénzek, fv 4.
Székesfehérvár–Rádiótelep [F] ¹¹⁶⁹	X. 2. fele–XI. eleje	71	4					<i>I</i>	1	római pénz, fv 8.
Székesfehérvár–Sáncdűlő [F] ¹¹⁷⁰	X.	x + 141							4	lovassír
Székesfehérvár–Sárkeresztúri út, Kurucdomb [F] ¹¹⁷¹	X.	31	1						1	
Székesfehérvár–Sóstó [F] ¹¹⁷²	X.	~10							1	

¹¹⁵⁸ KÜRTI 1974. 320–321., KÜRTI 1975. 89–90., BÁLINT 1976. 240., KOVÁCS 1983. 139., KOVÁCS 1989. 61., 174., BÁLINT 1991. 250. No. 242.

¹¹⁵⁹ SZÉLL 1940. 165–167., FÉK 1962. 69. No. 959., TETTAMANTI 1975. No. 246., BÁLINT 1991. 251. No. 249.

¹¹⁶⁰ AÉ 1881. XIV., HAMPEL 1900. 580–583., HAMPEL 1905. II. 502–505., FÉK 1962. 72. No. 987., BÁLINT 1968. 48–64., BÁLINT 1991. 251. No. 249a.

¹¹⁶¹ MRT 6. 150. 11/50. lelőhely

¹¹⁶² SZÁSZ 1911. 301–311., FÉK 1962. 65. No. 881., TETTAMANTI 1975. No. 248., STANOJEV 1989. 54–56., BÁLINT 1991. 251. No. 250.

¹¹⁶³ FÉK 1962. 70. No. 964., BÁLINT 1991. 251. No. 251.

¹¹⁶⁴ CSALLÁNY 1939–1940. 24., SZÉLL 1943. 180–182., HUSZÁR 1954. 96., FÉK 1962. 70. No. 967., LŐRINCZY 1987–1988. 273., KOVÁCS 1989. 61–62., BÁLINT 1991. 251. No. 255., VÁLYI 2000. 369.

¹¹⁶⁵ SZABÓ 1978–1979. 88–89., LŐRINCZY 1985. 141–162.

¹¹⁶⁶ FOSTER 1900., MAROSI–BARTUCZ–JOACHIM–KISS 1937. 2–18., LÁSZLÓ 1938. 517–558., DERCSÉNYI 1943. 1–143., FÉK 70. No. 971., KRALOVÁNSZKY 1967–1968. 253–262., BICZÓ 1999. 250., BICZÓ 2006. 285–286.

¹¹⁶⁷ AÉ 1878. 158., NAGY 1892. 302–309., LICHTNECKER 1893. 267–269., HAMPEL 1900. 689–699., HAMPEL 1905. II. 579–585., NAGY 1906. 134., HAMPEL 1907. 196–206., MAROSI 1914. 63., FETTICH 1937. 52., VÁŇA 1954. 79., SZÓKE 1962. 29. No. 3., FÉK 1962. 70. No. 972., BAKAY 1965–1966. 45–56., 65–75., TETTAMANTI 1975. No. 87., FODOR 1996. 373.

¹¹⁶⁸ HAMPEL 1900. 699–702., HAMPEL 1905. II. 586–587., MAROSI 1914. 52., MAROSI 1920–1922. I. 32–33., II. 33–35., HUSZÁR 1954. 98–99., FÉK 1962. 71. No. 974., BAKAY 1967–1968. 57–59., 65–69., KOVÁCS 1989. 65., AAH VIII. 290.

¹¹⁶⁹ MAROSI 1923–1926. 245–257., HUSZÁR 1954. 99., SZÓKE 1962. 29. No. 2., FÉK 1962. 71. No. 977., BAKAY 1965–1966. 56–61., 75–83., TETTAMANTI 1975. No. 91., KOVÁCS 1989. 65.

¹¹⁷⁰ HUSZÁR 1954. 99., FÉK 1962. 71. No. 981., BAKAY 1967–1968. 61–64., 70–71., AAH VIII. 300.

¹¹⁷¹ MAROSI 1920–1922. 36–40., SZÓKE 1962. 29. No. 4., BAKAY 1965–1966. 61–63., 83–85.

Székesfehérvár–Szabadbattyáni út [F] ¹¹⁷³	X.	6-7 + 9							2	
Szekszárd, apátság temetője [T] ¹¹⁷⁴	XI–	32	5	6						
Szekszárd–Csötönyi–völgy [T] ¹¹⁷⁵	X.	x							2	
Szekszárd–Gyűszűvölgy [T] ¹¹⁷⁶	X.	2								bizánci csüngő
Szekszárd–Jobbremete–szőlőhegy [T] ¹¹⁷⁷	XI.	28	x				2	1		
Szentes–Borbásföld [Cs] ¹¹⁷⁸	X.	21						<i>I</i>		bizánci pénz
Szentes–Kaján [Cs] ¹¹⁷⁹	XI–XII.	72		6				2	1	
Szentes–Nagyhegy [Cs] ¹¹⁸⁰	X.	x + 30						2	1	bizánci pénz, fv 12.
Szentes–Nagytőke–Jámborhalom [Cs] ¹¹⁸¹	XI.	3-4 + 33				1		1	1	4
Szentes–Szentilona [Cs] ¹¹⁸²	X–XI.	5	2			1				
Szentes–Szentlászló I., Tárkány Szücs I. földje [Cs] ¹¹⁸³	X–XI.	112	38			1	1	1	1 + <i>I</i>	4
Szentes–Szentlászló II., Kánvási Sándor földje [Cs] ¹¹⁸⁴	XI.	13	1							
Szenlőrincpuszta [P] ¹¹⁸⁵	X.	x + 2								bizánci csat
Szentmihályúr [Sk] ¹¹⁸⁶	X.	32	1							bizánci fv
Szered I. [Sk] ¹¹⁸⁷	X.	x + 24								gemma
Szered II. [Sk] ¹¹⁸⁸	X.	6 + 17						1	1	

¹¹⁷² HAMPEL 1905. II. 587., FÉK 1962. 71. No. 978., BAKAY 1967–1968. 61.

¹¹⁷³ MAROSI 1920–1922. 35–36., FÉK 1962. 71. No. 980., BAKAY 1967–1968. 59–60., 69–70.

¹¹⁷⁴ KOZÁK 1970–1976. I. 155–180., II. 229–269.

¹¹⁷⁵ FÉK 1962. 72. No. 992.

¹¹⁷⁶ HAUGH 1902. 367., HAMPEL 1907. 142–143.

¹¹⁷⁷ HAUGH 1902. 367–369., HAMPEL 1907. 195., FÉK 1962. 73. No. 997., TETTAMANTI 1975. No. 96.

¹¹⁷⁸ HUSZÁR 1954. 102., SZABÓ 1955. 120., SZABÓ 1956. 103., FÉK 1962. 73. No. 1002., TETTAMANTI 1975. No. 359., SZABÓ 1976. 54., SZABÓ 1980. 88., KOVÁCS 1983. 139., KOVÁCS 1989. 62., BÁLINT 1991. 253. No. 259.

¹¹⁷⁹ CSALLÁNY 1935. 48., CSALLÁNY 1939–1940. 23–24., FÉK 1962. 73. No. 1009–1010., TETTAMANTI 1975. No. 358., BÁLINT 1991. 253. No. 269., TÜRK 2005. 213–219.

¹¹⁸⁰ CSALLÁNY 1933–1934. 239., SZÓKE 1962. 14. No. 31., FÉK 1962. 74. No. 1018., KOVÁCS 1983. 140., KOVÁCS 1989. 62–63., BÁLINT 1991. 257. No. 290.

¹¹⁸¹ CSALLÁNY 1899. 21., CSALLÁNY 1905. 33–35., HAMPEL 1907. 209–211., CSALLÁNY 1939–1940. 23–24., FÉK 1962. 56. No. 727., 57. No. 729–730., BÁLINT 1991. 255. No. 274–275.

¹¹⁸² SZÉLL 1942. 131., TETTAMANTI 1975. No. 362., BÁLINT 1991. 257. No. 292.

¹¹⁸³ CSALLÁNY 1939–1940. 23–24., SZÉLL 1941a. 233–244., LÁSZLÓ 1944. 118., NEMESKÉRI–LIPTÁK–SZÓKE 1953. 282., HUSZÁR 1954. 98., VÁNA 1954. 51–93., FEHÉR 1957. 269–318., SZÓKE 1962. 28–29. No. 1., FÉK 1962. 74–75. No. 1028., TETTAMANTI 1975. No. 364., SZABÓ 1978–1979. 87., KOVÁCS 1989. 63., BÁLINT 1991. 257. No. 293.

¹¹⁸⁴ SZÉLL 1941a. 245–252.

¹¹⁸⁵ FETTICH 1937. 84., BPT 1942. I/2. 799., CSALLÁNY 1959. 290., FÉK 1962. 26. No. 124–126., FODOR 1996. 304.

¹¹⁸⁶ TOČIK 1971. 191–199.

¹¹⁸⁷ TOČIK 1955. 489–494., TOČIK 1968. 40–49.

¹¹⁸⁸ TOČIK 1955. 489–494., TOČIK 1968. 49–57.

Szob–Bészob [P] ¹¹⁸⁹	XI–	x						3	1		
Szob–Kiserdő [P] ¹¹⁹⁰	X. 1. har- mada–XI. eleje	82	4			1			1 + 1	2	bizánci pénz, bizánci fv
Szob–Koliba [P] ¹¹⁹¹	XI.	175- 275 + 34							1	1	bizánci gyűrű
Szob–Vendelin [P] ¹¹⁹²	X. 1. har- mada–XI. vége	142	8			1			1	3	fv 13.
Szolnok–Szanda [JNSz] ¹¹⁹³	X. 2. fele	36	15								
Szombathely–Kisfaludy utca [V] ¹¹⁹⁴	X.	10 + 3								1	
Szombathely–Szent Márton templom [V] ¹¹⁹⁵	IX–X.	25 + 40	1								
	XI.			1	1			1			
Szomotor–Hegyilegelő [Sk] ¹¹⁹⁶	XI.	35						2	1		fv 8.
Szőllőgyörök [S] ¹¹⁹⁷	X.	x							2		római pénz, bizánci pénz
Szőreg–Gyártelep [Cs] ¹¹⁹⁸	XI–XII.	5	1					1			
Szőreg–Homokbánya [Cs] ¹¹⁹⁹	XI.	44	3					6			fv 13.
Táapé–Lebő [Cs] ¹²⁰⁰	XI.	33							1		fv 15.
Táapé–Malajdok B temető [Cs] ¹²⁰¹	X–XI.	13									három fv 12., fv 15., bizánci fv
Tápiószéle [P] ¹²⁰²	X.	x								1	
Tápiószőlős–Tégláshalom [P] ¹²⁰³	XII–XIII.	9		3							

¹¹⁸⁹ MRT 9. 338–343. 26–38. lelőhely

¹¹⁹⁰ NEMESKÉRI 1946–1948. 382–384., HUSZÁR 1954. 99., SZŐKE 1962. 29. No. 5., FÉK 1962. 75. No. 1046., BAKAY 1967. 136–137., BAKAY 1970. 163–164., TETTAMANTI 1975. No. 165., BAKAY 1978. 6–52., 28–141., KOVÁCS 1983. 140., KOVÁCS 1989. 66–67., FODOR 1996. 409., MRT 9. 330–332. 26/31. lelőhely

¹¹⁹¹ MIKES 1956. 115–127., FÉK 1962. 75. No. 1047., BAKAY 1978. 59., MRT 9. 322. 26/15. lelőhely

¹¹⁹² TÖRÖK 1956. 129–136., SZŐKE 1962. 29. No. 6., FÉK 1962. 75. No. 1048., TETTAMANTI 1975. No. 167., BAKAY 1978. 56–59., 142–144., FODOR 1996. 410., MRT 9. 320–321. 26/14. lelőhely

¹¹⁹³ MADARAS 2007. 213–251.

¹¹⁹⁴ KISS 2000. 239–243.

¹¹⁹⁵ KISS 2000. 244–256.

¹¹⁹⁶ PÁSTOR 1955. 276–285., FÉK 1962. 66. No. 903., TETTAMANTI 1975. No. 198.

¹¹⁹⁷ FÉK 1962. 76. No. 1056., TETTAMANTI 1975. No. 98.

¹¹⁹⁸ KOREK 1943. 204., FÉK 1962. 76. No. 1060., TETTAMANTI 1975. No. 365.

¹¹⁹⁹ BÁLINT 1991. 75–93.

¹²⁰⁰ FÉK 1962. 76. No. 1072–1073.

¹²⁰¹ SZÉLL 1943. 176–179., SZŐKE 1962. 31–32. No. 7., FÉK 1962. 76. No. 1070., TETTAMANTI 1975. No. 367., BÁLINT 1991. 258. No. 305.

¹²⁰² FÉK 1962. 77. No. 1081.

Tardoskedd–Kerekút [Sk] ¹²⁰⁴	IX–X.	24	1								bizánci fv
Téglás–Angolkert [HB] ¹²⁰⁵	XI–XVI.	41		12							
Temesliget–Templomdomb [Ro] ¹²⁰⁶	XI–XIII.	25–30						1			
Temesvár–Csóka erdő [Ro] ¹²⁰⁷	X. 2. fele– XI. eleje	12 + 20	13								két bizánci fv
Tengelic–Sertésszállások [S] ¹²⁰⁸	X. eleje–2. harmada	8-10 + 26	15								
Tihany, oroszközi remeteség [Ve] ¹²⁰⁹	XI–	x			x						
Tiszabercel–Diófa–lapos [SzSzB] ¹²¹⁰	X.	38 (~50)							1		
Tiszabercel–Mezőgazdasági Szakiskola [SzSzB] ¹²¹¹	XI.	12-14 + 20	4				1	<i>I</i> + 3			római pénz
Tiszabercel–Ráctemető [SzSzB] ¹²¹²	X.	30	19								bizánci fv
Tiszabercel–Újsor [SzSzB] ¹²¹³	X–XI.	48-50 + 38	3								bizánci fv
Tiszabездéd–Harangláb–dűlő [SzSzB] ¹²¹⁴	X.	18	1								tizenegy lovassír, csüngő
Tiszabura [JNSz] ¹²¹⁵	X.	9									bizánci csat
Tiszaeszlár–Bashalom, I. temető [SzSzB] ¹²¹⁶	X.	24									lovassír, bizánci fv
Tiszaeszlár–Bashalom–Fenyvestábla, II. temető [SzSzB] ¹²¹⁷	X. 1. fele	13						<i>I</i>			bizánci pénz

¹²⁰³ DINNYÉS 1975. 103–104., KOVÁCS 1998. 37.

¹²⁰⁴ TOČIK 1971. 209–214., 275–276.

¹²⁰⁵ GAZDAPUSZTAI 1962–1964. 118–121.

¹²⁰⁶ GÁLL 2008. 356–357.

¹²⁰⁷ RADULESCU–GÁLL 2004. 155–193., GÁLL 2008. 357–373.

¹²⁰⁸ ÓDOR 1995. 195–208. A „Kis-Tengelic” és „Tengelic” néven szereplő utolsó két sírlelet feltehetőleg ugyanezen temető leletegyütteséhez tartozó, az ásatásokat megelőzően tönkretett sírokból származó leletek, melyek a MNM-ba kerültek ugyanazon évben.

¹²⁰⁹ UZSOKI 1981. 1–16., UZSOKI 1990. 35–41.

¹²¹⁰ KISS 1937. 240–246., SZÖKE 1962. 32. No. 8, TETTAMANTI 1975. No. 201., ISTVÁNOVITS 2003. 186–187.

¹²¹¹ ISTVÁNOVITS 2003. 187–189.

¹²¹² ISTVÁNOVITS 2003. 190–196.

¹²¹³ ISTVÁNOVITS 2003. 199–203.

¹²¹⁴ JÓSA 1896. 325–412., HAMPEL 1900. 591–608., HAMPEL 1905. II. 513–523., III. Taf. 354–365., FETTICH 1931. 49–72., LÁSZLÓ 1944. 128–134., DIENES 1961. 139–150., SZÖKE 1962. 26. No. 1., FÉK 1962. 78. No. 1107., RÉVÉSZ 1984–1985. 619–620., FODOR 1988. VIII., FODOR 1996. 181–182., ISTVÁNOVITS 2003. 209–215.

¹²¹⁵ HORVÁTH 1934. 141–148., FÉK 1962. 78. No. 1111., NAGY 1969a. 137–138., FODOR 1996. 287.

¹²¹⁶ DIENES 1956. 245–277., DIENES 1957. 24–37., DIENES 1959c. 209–210., FÉK 1962. 79. No. 1113., DIENES 1967., DIENES 1968. 185–193., TETTAMANTI 1975. No. 203., FODOR 1996. 185–186.

¹²¹⁷ HUSZÁR 1954. 100., DIENES 1959a. 145–148., DIENES 1959c. 209–210., FÉK 1962. 79. No. 1114., DIENES 1968., 187–190., TETTAMANTI 1975. No. 204., KOVÁCS 1983. 140., KOVÁCS 1989. 69–70., FODOR 1996. 187–188., RF XI. 54–55.

Tiszaeszlár–Dióskert [SzSzB] ¹²¹⁸	X.	10-15 + 26							<i>I</i>		bizánci pénz
Tiszaeszlár–Sinkahegy [SzSzB] ¹²¹⁹	X–XI.	50-60 + 7				1					
Tiszafüred–Nagykenderföldek [SzSzB] ¹²²⁰	950– 970/980	115	1			2				1	
Tiszajenő–Eperesi telep [JNSz] ¹²²¹	X. 2. har- mada–2. fele	7									bizánci csat
Tiszajenő–Kecskéspart [JNSz] ¹²²²	XI.	~20 + 35			1			1			
Tiszalök–Fészekaljadülő [SzSzB] ¹²²³	X/XI.	73							1	1	
Tiszalök–Kisvajasdomb [SzSzB] ¹²²⁴	X–XI.	88									fv 8.
Tiszalök–Rázompusztá I. [SzSzB] ¹²²⁵	XI.	x + 150					1	5	5	2	
Tiszalök–Rázompusztá II. [SzSzB] ¹²²⁶	X.	26	1							1	
Tiszalúc–Sarkadpusztá [BAZ] ¹²²⁷	XI.	252						32	2	1	
Tiszanána–Cseh dűlő [H] ¹²²⁸	X.	32						2	<i>I</i>		római pénz
Tiszaörvény–Templomdomb [SzSzB] ¹²²⁹	XI–XIII.	320 (~1000)				1					fv 5.
Tiszaroff–Ajtósi part [JNSz] ¹²³⁰	X.	6						1			
Tiszatardos [BAZ] ¹²³¹	X.	10								1	
Tiszatardos–Reviczky uradalom [BAZ] ¹²³²	X.	13								1	

¹²¹⁸ NÉMETH 1966. 88–89., NÉMETH 1966a. 299., DIENES 1966. 299., DIENES 1967. 229., DIENES 1968. 114., KOVÁCS 1983. 140., KOVÁCS 1989. 70., FODOR 1996. 190–191.

¹²¹⁹ JÓSA 1914. 172., FÉK 1962. 79. No. 1117., FODOR 1996. 192.

¹²²⁰ FODOR 1974. 321., FODOR 1975. 258., SZABÓ 1976. 59., FODOR 1977. 110., FODOR 1982c. 311–314., FODOR 1989. 23–25., FODOR 1990. 20–22., 40., FODOR 1996. 290.

¹²²¹ SELMECZI 1996. 117–124., FODOR 1996. 292.

¹²²² TETTAMANTI 1975. No. 250., SELMECZI 1996. 52.

¹²²³ FÉK 1962. 79. No. 1127.

¹²²⁴ FÉK 1962. 80. No. 1131., NÉMETH 1978. 1575., FODOR 1996. 198.

¹²²⁵ AÉ 1952. 56., FÉK 1962. 80. No. 1134., TETTAMANTI 1975. No. 209.

¹²²⁶ AÉ 1952. 56–57., FÉK 1962. 80. No. 1135.

¹²²⁷ KOVÁCS 1977. 264., KOVÁCS 1978. 275., 286., KOVÁCS 1978–1979a. 242–243., KOVÁCS 1978–1979b. 243., KOVÁCS 1986. 218–223.

¹²²⁸ DIENES 1959b. 210., DIENES 1961. 293., KOVÁCS 1989. 71., RÉVÉSZ 2001–2002. 263–303., RÉVÉSZ 2008. 283–309.

¹²²⁹ HORVÁTH 1970. 126–133., HORVÁTH 1971. 34–36., TETTAMANTI 1975. No. 304.

¹²³⁰ KOVÁCS 1989. 175.

¹²³¹ FÉK 1962. 80. No. 1144.

¹²³² FÉK 1962. 80. No. 1143., TETTAMANTI 1975. No. 211.

Tiszavasvári–Józsefháza–Csíkospart [SzSzB] ¹²³³	X.	4						1		római pénz
Tornóc [Sk] ¹²³⁴	IX–XI.	528	26			1			1	négy fv13., két fv 15.
Tótkomlós–Komlós [B] ¹²³⁵	X. eleje–XI. 2. fele	21	1	1		1 ¹²³⁶		2		
Tótkomlós–Szárazérpart [B] ¹²³⁷	[XI–XIII.]	4		1						
Töketerebes–Parič puszta [Sk] ¹²³⁸	XII–XIV.	67		4						
Tömörkény–Jajgató halom [Cs] ¹²³⁹	XI–XII.	2						3		bizánci fv
Törökbecse–Matej szállás [Sr] ¹²⁴⁰	X.	1	1							
Törökkanizsa [Sr] ¹²⁴¹	X–XI.	x							1	fv 12., fv 13.
Tuzsér–Boszorkány–hegy [SzSzB] ¹²⁴²	X. 1–2. harmada	x + 16	3							
Udvarnok [Sk] ¹²⁴³	X.	13	1							bizánci gyűrű
Újkígyós, Skoperda–tanya [B] ¹²⁴⁴	X–XI.	x + 43	11				1	4		
Újszilvás–Gólyajárás [P] ¹²⁴⁵	XII–XIII.	3		1						
Újvár–Gomila [Ro] ¹²⁴⁶	X. közepe	néhány					1			bizánci pénz
Üllő–Ilona u. [P] ¹²⁴⁷	X.	23						1		bizánci pénz
Vác [P] ¹²⁴⁸	X.	x							1	két bizánci fv
Vác–Hétkápolna [P] ¹²⁴⁹	X.	x + 48							1	
Vajdahunyad–Kincseshegy [Ro] ¹²⁵⁰	X–XI.	21 + 57	25				6	6	2	

¹²³³ KOVÁCS 1989. 90–91.

¹²³⁴ TOČIK 1955. 490., TOČIK 1968. 58., TOČIK 1971. 135–184.

¹²³⁵ BÓNIS–BURGER 1957. 90., OLASZ 1959b. 35–36., OLASZ 1960a. 244., OLASZ 1960b. 114–115., FÉK 1962. 81. No. 1157–1158., DIENES 1965. 161.

¹²³⁶ SZATMÁRI 1995. 230–232.

¹²³⁷ OLASZ 1959b. 35., KOVÁCS 1998. 38.

¹²³⁸ KAMINSKÁ 1982. 430., KOVÁCS 1998. 38.

¹²³⁹ CSALLÁNY 1939–1940. 24–25., FÉK 1962. 81. No. 1159., BÁLINT 1991. 260. No. 315.

¹²⁴⁰ STANOJEV 1989. 333–342.

¹²⁴¹ HAMPEL 1902a. 314–315., HAMPEL 1905. II. 668–669., HAMPEL 1907. 149–150., RICHTHOFEN 1923–1926. 149–150., FÉK 1962. 58. No. 751., STANOJEV 1989. 66., BÁLINT 1991. 260. No. 317., FODOR 1996. 355.

¹²⁴² ISTVÁNOVITS 2003. 235–239,

¹²⁴³ TOČIK 1968. 24–26.

¹²⁴⁴ MEDGYESI 2002. 145–217.

¹²⁴⁵ TARI 1995. 59., KOVÁCS 1998. 38.

¹²⁴⁶ GÁLL 2008. 376–377.

¹²⁴⁷ NEMESKÉRI–GÁSPÁRDY 1954. 485–526., FÉK 1962. 82. No. 1174., KOVÁCS 1989. 91.

¹²⁴⁸ HAMPEL 1900. 730.

¹²⁴⁹ HAMPEL 1900. 730., HAMPEL 1905. II. 610–611., TRAGOR 1912. 68–71., FÉK 1962. 82. No. 1178., MRT 9. 469–471. 31/19. lelőhely

Vajszka [Sr] ¹²⁵¹	XI–[XII].	x									
Vajszka–Gombosi út [Sr] ¹²⁵²	XI.	5		3			1				
Valkóvár [Hr] ¹²⁵³	950–1150	437 (~1000)	3					1	3	17	bizánci pénz, római pénzek, kettő fv 13., bizánci gyűrű
Várfalva–Jósika kastély [Ro] ¹²⁵⁴	XI.	57	30		1			12		3	
Várong [T] ¹²⁵⁵	XI.	20	6								
Várpalota – Semmelweis u. 55. [Ve] ¹²⁵⁶	X.	7	2								
Vejte [Ro] ¹²⁵⁷	X.	7	6								
Veliki Bukovac [Hr] ¹²⁵⁸	X.	4+2									bizánci fv
Veszkény–Tormostyándülő [GyMS] ¹²⁵⁹	X.	8 + 5								1	
Veszprém–Jeruzsálem hegy [Ve] ¹²⁶⁰	X–XI.	4						1	1		római pénz
Veszprém–Kálváriahegy [Ve] ¹²⁶¹	XI–XVI.	x + 48							5		
Veszprém–Madách utca [Ve] ¹²⁶²	X–XI. fordulója	11					1				
Veszprém–Sashegyi szőlők [Ve] ¹²⁶³	X.	x + 33			1					1	bizánci fv
Veszprémfajsz [Ve] ¹²⁶⁴	XI. vége– XII. eleje	x	2								
Vésztő–Kótpusztá [B] ¹²⁶⁵	X–XI.	2 + 12							1	1	
Vésztő–Mágori halom, Csolt monostor [B] ¹²⁶⁶	XI–XII.	242		11		2			5		fv 2.

¹²⁵⁰ KÓVÁRI 1911. 312–313., ROSKA 1913. 166–198., FÉK 1962. 42. No. 421., TETTAMANTI 1975. No. 392., KOVÁCS 1983. 141., KOVÁCS 1989. 73., GÁLL 2008. 377–393.

¹²⁵¹ CZIRÁKY 1905. 65., KOVÁCS 1998. 38.

¹²⁵² CZIRÁKY 1905. 64–66., FÉK 1962. 82. No. 1180., TETTAMANTI 1975. No. 257., BÁLINT 1991. 260. No. 319.

¹²⁵³ VINSKI 1959. 99–109., SZÓKE 1962. 32. No. 131., FÉK 1962. 84. No. 1217., TETTAMANTI 1975. No. 131., KOVÁCS 1983. 141., KOVÁCS 1989. 77.

¹²⁵⁴ NAGY 1913. 272., JÓSIKA 1914. 121–124., ROSKA 1914. 125–187., LÁSZLÓ 1944. 23., VÁNA 1954. 81., FÉK 1962. 54. No. 685., MESTERHÁZY 1966–1967. 160–163., MESTERHÁZY 1970. 183–218., TETTAMANTI 1975. No. 393., GÁLL 2008. 393–410.

¹²⁵⁵ ÓDOR 1998. 117–126.

¹²⁵⁶ PERÉMI 1986. 121–129.

¹²⁵⁷ MENDELET–TÁNASE–GÁLL 2001. 99–114., GÁLL 2008. 410–414.

¹²⁵⁸ HAMPEL 1907. 211–212., FÉK 1962. 83. No. 1195.

¹²⁵⁹ NOVÁKI 1959. 209., FÉK 1962. 83. No. 1200., RF XI. 53.

¹²⁶⁰ KOVÁCS 1989. 75., MRT 2. 247–248. 51/56. lelőhely

¹²⁶¹ FÉK 1962. 83. No. 1204., TETTAMANTI 1975. No. 123., ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1979. 287., MRT 2. 236. 51/8. lelőhely

¹²⁶² FÉK 1962. 83. No. 1206., MRT 2. 240. 51/24. lelőhely

¹²⁶³ FÉK 1962. 83–84. No. 120., TETTAMANTI 1975. No. 107., MRT 2. 249. 51/61. lelőhely

¹²⁶⁴ RITOÓK 1984. 93–106.

¹²⁶⁵ KOVALOVSZKI 1958. 208., FÉK 1962. 84. No. 1211., TETTAMANTI 1975. No. 370., KOVÁCS 1989. 76., MRT 6. 206. 12/148. lelőhely

Vörs–Papkert B [S] ¹²⁶⁷	VIII/IX–XII.	716							x	bizánci csat
Visegrád, Szent András monostor [KE] ¹²⁶⁸	XI–	x			x + 4					
Zabola–Tatárhalom [Ro] ¹²⁶⁹	XI/XII–XII. vége	192			11					
Zalavár–Kövecses [Z] ¹²⁷⁰	IX–X.	x	4							
	XI–XII.		6							
Zalavár–Község I. temető [Z] ¹²⁷¹	XI.	135 (~230)	7					1		
Zalavár–Vár [Z] ¹²⁷²	IX.	391								három bizánci fv, bizánci gyűrű
	X.		6		4+x					
	XI.		2							
Zalavár–Vár–Kápolna [Z] ¹²⁷³	XI–XII.	164			x			1	1 + 1	római pénz
Zenta–Csecstó [Sr] ¹²⁷⁴	XI.	18	2					2	2	bizánci gyűrű
Zenta–Csecstó–Paphalom [Sr] ¹²⁷⁵	XI–XVI.	175 + 22	29	7				1	2	
Zilah–Pálvár [Ro] ¹²⁷⁶	X–XI.	~100	1							
Zemplén [Sk] ¹²⁷⁷	IX. vége	?							1	
Zsitvabesenyő–Papföld [Sk] ¹²⁷⁸	XI.	x + 120							2	
Zsitvabesenyő–Sír dűlő [Sk] ¹²⁷⁹	IX–X.	129						1		római pénz

¹²⁶⁶ JUHÁSZ 1972. 240–242., JUHÁSZ 1973a. 78–80., JUHÁSZ 1973b. 117–123., JUHÁSZ 1974. 214–218., JUHÁSZ – KRISTÓ 1973. 97–107., JUHÁSZ 1992. 95–105., SZATMÁRI 1995. 220–222., 229–230., JUHÁSZ 2000. 95–105., MRT 6. 184., 187. 12/15. lelőhely

¹²⁶⁷ KÖLTŐ–LENGYEL–PAP–SZENTPÉTERI 1987–1989. 283–307., KÖLTŐ–LENGYEL–PAP–SZENTPÉTERI 1992. 223–241., FODOR 1996. 376–377.

¹²⁶⁸ BUZÁS 2001. 237–238.; BUZÁS 2002. 293.; BUZÁS 2003. 319–322.; BUZÁS–ESZES 2007. 49–93.

¹²⁶⁹ SZÉKELY 1973. 219–228.

¹²⁷⁰ SÓS 1980. 175–198., SÓS 1984. 29–39.

¹²⁷¹ FEHÉR 1953. 47., MIKES 1954. 275–280., FÉK 1962. 85. No. 1227., TETTAMANTI 1971. 216–244., TETTAMANTI 1975. No. 110.

¹²⁷² FEHÉR 1953. 47., FEHÉR 1954. 201–265., FÉK 1962. 85. No. 1229., SÓS–BÖKÖNYI 1963. 42–50., 69–85., 149–152., TETTAMANTI 1975. No. 125., SZÖKE 1976. 71–76., SÓS 1976. 105–140.

¹²⁷³ ALFÖLDI 1922–1923. 29–30., FEHÉR 1953. 47., SÓS 1954. 267–274., FÉK 1962. 85. No. 1226., SÓS–BÖKÖNYI 1963. 168–175., SZÖKE 1976. 71–76., SÓS 1976. 105–140., KOVÁCS 1989. 77.

¹²⁷⁴ PÁRDUCZ 1943b. 213–214., FOLTINY–KÖREK 1944–1945. 170–172., FÉK 1962. 66. No. 886., STANOJEV 1989. 109–114., BÁLINT 1991. 261. No. 327.

¹²⁷⁵ FOLTINY–KÖREK 1943. 211–212., FOLTINY–KÖREK 1944–1945. 149–170., FÉK 1962. 66. No. 885., TETTAMANTI 1975. No. 258., STANOJEV 1989. 105–109.

¹²⁷⁶ GÁLL 2008. 415–419.

¹²⁷⁷ FETTICH 1937. 76.

¹²⁷⁸ TOČIK 1950. 186–188., SZÖKE–NEMESKÉRI 1954. 105–135., FÉK 1962. 24. No. 83., TETTAMANTI 1975. No. 21.

¹²⁷⁹ KOVÁCS 1989. 18–19.

VI.1. RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

(A szövegben előforduló gyakori rövidítések)

Ø – üres sír	F – nő
I – fiatal, gyermek	M – férfi
IF – fiatal lány, lánygyermek	N – felnőtt (ismeretlen nemű)
IM – fiatal fiú, fiúgyermek	Pl – többes temetkezés, ismeretlen neműek
Is – ismeretlen leletkörülmények	TeSz – telepről származó szórvány
Sz – szórvány	P – pénzlelet
T – temető	R – raktárkészlet
TSz – temetőbeli szórvány	K – kincslelet
S – sírból (sokszor több sír szétválogathatatlan anyaga egyben)	* – lovassír
Te – telep	° – késői sír

(A szövegben előforduló megyék, országnevek)

Au – Ausztria	N – Nógrád megye
BK – Bács-Kiskun megye	P – Pest megye
Ba – Baranya megye	Ro – Románia
B – Békés megye	S – Somogy megye
BAZ – Borsod-Abaúj-Zemplén megye	SzSzB – Szabolcs-Szatmár-Bereg megye
Cs – Csongrád megye	Sr – Szerbia
F – Fejér megye	Sk – Szlovákia
GyMS – Győr-Moson-Sopron megye	Slo – Szlovénia
HB – Hajdú-Bihar megye	T – Tolna megye
H – Heves megye	Ukr – Ukrajna
Hr – Horvátország	V – Vas megye
JNSz – Jász-Nagykun-Szolnok megye	Ve – Veszprém megye
KM – Komárom-Esztergom megye	Z – Zala megye

VI.2. HELYSÉGNÉVKATASZTER

Ábrahám – Abraham, Sk	Gádor – Gákovo, Sr
Alsócsernát – Cernatu de Jos, Ro	Gája – Gaj, Sr
Aracs – Arača, Sr	Galánta – Galanta, Sk
Bács – Bač, Sr	Galgóc – Hlohovac, Sk
Bácsszentiván – Priglevica–Sz Ivan, Sr	Gellér – Holiare, Sk
Bakonyszeg – Külső–Pusztá–Kovácsi, HB	Germán – Gherman, Ro
Bárca – Barci, Sk	Gombos – Bogojovo, Sr
Bátorkeszi – Vojnice, Sk	Gyórszentmárton – Pannonhalma, GyMS
Bégaszentgyörgy – Žitište, Sr	Gyulafehérvár – Alba Iulia, Ro
Bihar – Biharea, Ro	Gyulavarsánd – Vărșand, Ro
Biharfélegyháza – Roșiori, Ro	Hertelendifalva – Vojlovica, Sr
Bocsár – Bočar, Sr	Hetény – Chotín, Sk
Bodrogszerdahely – Streda nad Bodrogom, Sk	Hodony – Hodoni, Ro
Borberek – Vurpăr, Ro	Homokrév – Mokrin, Sr
Csanád, Marosvár – Cenad, Ro	Izsa – Iža, Sk
Csekej – Čakajovce, Sk	Jankafalva – Ianca, Ro
Csíkszépvíz – Frumușeni, Ro	Jázova / Hódegyháza – Jazovo, Sr
Csóka – Čoka, Sr	Királyföld – Pământul Crăiesc, Ro
Csorna–Eperjes domb – Csorna–Csatár, GyMS	Kisdobra – Dobrá, Sk
Detta – Deta, Ro	Kiskeszi / Ipolykiskeszi – Male Kosihy, Sk
Déva – Deva, Ro	Kiskőszeg – Batina, Hr
Dombó – Rakovac, Sr	Kismajtény – Moftin, Ro
Dunacséb – Čelarevo, Sr	Kolozsmonostor – Cluj-Mănăștur, Ro
Dunapentele – Dunaújváros, F	Kolozsvár – Cluj–Napoca, Ro
Egyházasserge – Liptagerge, N	Komáromszentpéter – Dolny Peter / Svätý Peter, Sk
Érkörtvélyes – Curtiușeni, Ro	Kosztol – Kostol, Sr
Farkasd – Farkaždin, Sr	Kováshi – Covasânt, Ro
Felgyő – Csongrád–Felgyő, Cs	Köröstarján – Tărian, Ro
Felsőjattó – Horny Jatov, Sk	Léva – Levice, Sr
Felső-Poény – Poenii de Sus, Ro	Liget – Lighed, Ro

Ludányhalászi–Berekdülő–Apátipusztá –
 Szécsény–Berekdülő–Apátipusztá, N
 Ludasegyház–Nosza (Ludas) – Šupljak, Sr
 Magyarlapád – Lopadea Nouă, Ro
 Magyarmajdán – Majdan, Sr
 Magyarpécska – Pecica, Ro
 Maroskarna – Blandiana, Ro
 Marosnagylak – Noșlac, Ro
 Mászt – Stupava Mast, Sk
 Medgyes – Mediaș, Ro
 Mezőfény – Foieni, Ro
 Mojgrád – Moigrad-Porolissum, Ro
 Mozsor – Mošorin, Sr
 Nagykövesd – Vel'ký Kamenec / Vel'ký
 Kevežd, Sk
 Nagylak – Nădlac, Ro
 Nagyősz – Tomnatic, Ro
 Nagyszalonta – Salonta, Ro
 Nagyteremia (Máriaölde) – Teremia Mare,
 Ro
 Nagyvárad – Oradea, Ro
 Nemeskosut – Kosúty, Sk
 Nemesócsa – Zemianska Olča, Sk
 Németscerna – Srpska Crnja, Sr
 Németszentpéter – Sânpetru Nemțesc, Ro
 Nyitra – Nitra, Sk
 Nyitra–Molnos – Nitra–Mlynárce, Sk
 Nyitra–Tormos – Nitra–Chrenová, Sk
 Óbars – Stary Tekov, Sk
 Óbéba – Beba Veche, Ro
 Óbesenyő – Dudeștii Vechi, Ro
 Ógyalla – Hurbanovo, Sk
 Ógyalla-Bagota – Hurbanovo–Bohatá, Sk
 Ondrohó – Lipová–Ondrochov, Sk

Ópálos – Păuliș, Ro
 Orlód – Orlovat, Sr
 Oroszlámos – Banatsko Arandelovo, Sr
 Oroszvár – Rusovce, Sk
 Orsova – Orșova, Ro
 Öthalom – Vladimirescu, Ro
 Palánk – Banatska Palanka, Sr
 Pancsova – Pančevo, Sr
 Pecszenzmárton (Váradszentmárton) –
 Sîntmartin, Ro
 Perse – Prša, Sk
 Pinkaóvár – Burg, Au
 Pozsonyvezekény – Vozokany, Sk
 Pusztaföldvár – Arad–Földvári pusztá, B
 Ptuj – Poetovio, Pettau, Slo
 Sajtény – Šeitin, Ro
 Sikló – Șiclău, Ro
 Szakolca – Skalica, Sk
 Szalacs – Sălacea, Ro
 Szászváros – Orăștie, Ro
 Szávaszentdemeter – Sremska Mitrovica /
 Syrmium, Sr
 Szeged–Öthalom – Székkutas, Cs
 Szeghegy – Sekić, Sr
 Szentlőrincpusztá – Budapest–Kispest–
 Szentlőrincpusztá, P
 Szentmihályúr – Michal nad Žitavou, Sk
 Szered – Sered', Sk
 Sziszek – Sisak, Hr
 Szomotor – Somotor, Sk
 Tardoskéd – Tvrdšovce, Sk
 Telegd (Mezőtelegd) – Tileagd, Ro
 Temesliget – Pădureni, Ro
 Temesvár – Timișoara, Ro

Tild – Telince, Sk
Tiszatarros – Taraš, Sr
Tornóc – Tornovec nad Vahom, Sk
Tótkomlós – Békéssámson, B
Töketerebes – Trebišov, Sk
Törökbecse – Novi Bečej, Sr
Törökkanizsa – Novi Kneževac, Sr
Udvarnok – Dvorníky, Sk
Újvár – Uivar, Ro
Ungvár – Uzsgorod, Ukr
Vajdahunyad – Hunedoara, Ro
Vajszka – Vajska, Sr
Valkóvár – Vukovar, Hr

Várfalva – Moldovenești, Ro
Varjas – Variaș, Ro
Veczel – Vețel, Ro
Vejte – Voiteg, Ro
Versecz – Vršac, Sr
Versecvát – Vatin, Sr
Zabola – Zăbala, Ro
Zemplén – Zemplín, Sk
Zenta – Senta, Sr
Zilah – Zalău, Ro
Zimándújfalu – Zimandu Nou, Ro
Zombor – Sombor, Sr
Zsitvabesenyő – Bešenov, Sk

VII. Felhasznált irodalom

A. Források

- ABUHAMID – Bolsakov, O. G. – Mongajt, A. L. – Iványi Tamás – Czeglédy Károly: Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában: 1131–1153. Gondolat: Budapest 1985.
- ÁKÍF – Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999.
- ANONYMUS – Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Ford. Szabó Károly. Pest 1860.
- BIBLIA GREACA – Biblia Greaca. In: Biblia Téka. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. 1999.
- BIBLIA HEBRAICA – Biblia Hebraica. In: Biblia Téka. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. 1999.
- BIBLIA LATINA – Biblia Latina (Vulgata editions). In: Biblia Téka. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. 1999.
- BIBLIA – Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat: Budapest 1987.
- BUJNOCH 1958 – Zwischen Rom und Byzanz. Leben und Wirken der Slawenapostel Kyrillos und Methodios nach den Pannonischen Legenden. Bericht von der Taufe Rußlands nach der Laurentiuschronik. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Bujnoch Josef. Slawische Geschichtsschreiber. Band 1. Graz – Wien – Köln 1958.
- CD ÁRPÁD – Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. [Árpádkori új okmánytár] I–XII. Ed. Wenzel Gustáv. Pest–Budapest 1860–1873. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft.
- CD ECCL. – Codex Diplomaticus ecclesiasticus ac civilis I–XI. Ed. Fejér György. Buda–Budapest 1829–1844. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft.
- CD ZICHY – Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál (szerk.): Codex Diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. [A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára] I–XII. Pest–Budapest 1871–1931. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft.
- DARROUZÈS 1981 – Darrouzès, Jean: La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin 1. Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae: texte critique, introduction et notes. Paris 1981.
- DAI – Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Fordította Moravcsik Gyula. Budapest 1950. (Reprint: Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest 2003.)
- DIE BIBEL – Die Bibel. Altes und Neues Testament. Herder: Freiburg – Basel – Wien 1980.

- DIMITRIEVA – LIHACSEVA 1986 – Памятники литература древней руса. Вторая половина XVI. века. Ред. Дмитриева, Л.А. – Лихачева, Д. С. Москва 1986.
- DHA I. – *Diplomata Hungariae Antiquissima: accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131.* Ed. Györffy György. Budapest 1992.
- ÉRSZEGI 1983 – Árpád-kori legendák és Intelmek. Szerk.: Érszegi Géza. Budapest 1983.
- GRUMEL II. – Grumel, Venance: *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople. Vol I. Les registres des Patriarches. Fasc. II. Les registres de 715 à 1043.* Paris 1936.
- GYÖRFFY 1997 – *Chartae antiquissimae Hungariae: 1001–1196.* [Árpád-kori oklevelek: 1001–1196.] Comp. Georgius Györffy. Balassi: Budapest 1997.
- HKÍF – A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995.
- HODINKA 1916 – Hodinka Antal: *Az Orosz Évkönyvek magyar vonatkozásai.* Magyar Tudományos Akadémiai: Budapest 1916.
- ÍF – Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk.: Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22. Szeged 2006.
- KANDRA – Kandra Kabos: *A Váradi Regestrum.* SZIT: Budapest 1898.
- KANTOR 1983 – Kantor, Marvin: *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes.* Ann Arbor 1983.
- KARÁCSONYI – BOROVSKY – Karácsonyi János – Borovszky Samu: *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom: az 1550-iki kiadás hű másával együtt.* Hornyánszky Nyomda: Budapest 1903.
- KÉPES KRÓNKA – Képes Krónika. Fordította: Bellus Ibolya. Budapest 1986.
- KOHN 1990 – Kohn Sámuel: *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez.* (Reprint) Budapest 1990.
- LA BIBLE DE JÉRUSALEM – La Bible de Jérusalem. In: *Biblia Téka.* CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. 1999.
- MAGYAR TÖRVÉNYTÁR – Magyar Törvénytár. (Corpus Iuris Hungarici) 1000–1526. évi törvénycikkek. Franklin–Révai: Budapest 1899.
- MEH – A magyarok elődeiről és a honfoglalásról : kortársak és krónikások híradásai. Szerk.: Györffy György. Osiris: Budapest 2002.
- MHK – Pauler Gyula – Szilágyi Sándor: *A magyar honfoglalás kútfői. A honfoglalás ezred-éves emlékére.* Budapest 1900.

- MMFH I. – Magnae Moraviae fontes historici. I. Annales et chronicae. Curaverunt Dagmar Bartoňkova et al. Předmluva: Lubomir Havlik. Praha 1966.
- MONVAT – Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia [Vatikáni magyar okmánytár] I–II. Szent István Társulat: Budapest 1884–1886.
- MORAVCSIK 1984 – Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1984.
- PANNON – Pannóniai legendák. Cirill és Metód szláv apostolok élete. Ford.: F. Kováts Piroska. Bratislava – Budapest 1978.
- SPITZER – KOMORÓCZY 2003 – Spitzer, Shlomo J. – Komoróczy Géza: Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig. Budapest 2003.
- SRH – Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Budapest 1937–1938.
- SZENTPÉTERY 1923 – Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1. 1001–1270. [Regesta regum stripis Arpadiane critico-diplomatica.] Budapest 1923.
- THURÓCZY – Thuróczy János: A magyarok krónikája. Ford.: Horváth János. Budapest 1980.
- VETERA HUNG. – Theiner, Augustinus: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I–II. Roma – Paris – Vindobona 1859–1960
- VETERA SLAV. – Theiner, Augustinus: Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia. Roma 1963–
- ZÁVODSZKY – Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: a törvények szövege. SZIT: Budapest 1904.

B. Feldolgozások

- a_a_ 1884 – a_a_: Alpári ásatásokról. *Archaeológiai Értesítő* 3. (1884) 156–160.
- ADRIÁNYI 1975 – Adriányi Gábor: Az egyháztörténet kézikönyve. *Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae* IV. München 1975.
- AÉ 1876 – Abony-Öregszöllő. *Archaeológiai Értesítő* 10. (1876) 198.
- AÉ 1878 – Székes-Fehérvárott. *Archaeológiai Értesítő* 12. (1878) 158.
- AÉ 1880 – Mojgrád. *Archaeológiai Értesítő* 14. (1880) 353.
- AGRE 1990 – Agre, Daniela: Tumulus No 1 de la nécropole près du village Skravena, région de Botevgrad. *Археология* 1990/3. 20–31.
- ALBEKER 1970 – Albeker Mária: Győr-Pósadomb. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 23. (1970) 64.

- ALEKSZIEV 1980 – Aleksiev, Jordan: Srednovekovna crkva u nekropol pri s. Hotnica, Velikotrnovski okrg. *Археология* 1980/1. 44–56.
- ALFÖLDI 1922–1923 – Alföldi András: Leletek. *Numizmatikai Közlöny* XXI–XXII. (1922–1923) 29–30.
- ALFÖLDY 1960 – Alföldy Géza: Budapest XX., Pesterzsébet-Sandgrube. *Archaeológiai Értesítő* 87. (1960) 239.
- ALFÖLDY 1963 – ALFÖLDY Géza: Budapest XX. ker., Pesterzsébet – Soroksár, Marx Károly úti homokbánya. A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1959. évben. *Budapest Régiségei* 20. (1963) 545–546.
- ASBÓTH 1893 – Asbóth Oszkár: A szláv szók a magyar nyelvben. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 16/3. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 1893.
- ASBÓTH 1907 – Asbóth Oszkár: Szláv jövevényszavaink. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 20/3. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 1907.
- ATANASZOV–BALABANOV 2007 – Атанасов, Георги – Балабанов, Тодор: Ранносредновековен некропол в кв. Дивдядово, гр. Шумен. In: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Faber 2007. 138–153.
- AVENARIUS 2000 – Avenarius, Alexander: Die byzantinische Kultur und die Slawen. Zum Problem der Rezeption und Transformation. Wien – München 2000.
- BAÁN 1988 – Baán István: A körtvélyesi monostor. *Vigília* 53. (1988/10) 749–754.
- BAÁN 1995 – Baán István: „Turkia metropolitája”. Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. *Századok* CXXIX. (1995) 1167–1170.
- BAÁN 1999 – Baán István: The Metropolitanate of Tourkia. The Organisation of the Byzantine Church in Hungary in the Middle Ages. In: Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996. Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik. Band 3. Hrsg. Prinz, Günter – Salamon, Maciej. Harrossowitz Verlag: Wiesbaden 1999. 45–54.
- BAKAY 1965–1966 – Bakay Kornél: Gräberfeld aus dem 10–11. Jahrhundert in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz I. *Alba Regia: István Király Múzeum Közleményei* 6–7. (1965–1966) 43–88.
- BAKAY 1967 – Bakay Kornél: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XIX. (1967) 105–173.

- BAKAY 1967–1968 – Bakay Kornél: Gräberfeld aus dem 10–11. Jahrhundert in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz II. *Alba Regia: István Király Múzeum Közleményei* 8–9. (1967–1968) 57–84.
- BAKAY 1978 – Bakay Kornél: Honfoglalás- és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén. *Studia Comitatus. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból* 6. (1978)
- BAKAY 1989 – Bakay Kornél: Feltárul a múlt? A múlt jövője. Budapest 1989.
- BAKAY–KISZELY 1972 – Bakay Nándor – Kiszely István: Neue Angaben zur Geschichte des Komitáts Békés in der Landnahmezeit. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 3.1972 (1973) 103–121.
- BAKAY–KISZELY 1973 – Bakay Kornél — Kiszely István: Újabb adatok Békés megye honfoglaláskori történetéhez. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 2. (1973) 63–97.
- BÁLINT 1936 – Bálint Alajos: A szakálhádi Árpád-kori temető. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 12. (1936) 205–221.
- BÁLINT 1937a – Bálint Alajos: Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyék régészeti katasztere. Makó 1937.
- BÁLINT 1937b – Bálint Alajos: A hódmezővásárhelyi ref. Gimnázium régiséggyűjteménye VI–XI. rész. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 13. (1937) 28.
- BÁLINT 1938 – Bálint Alajos: A kaszaperi középkori templom és temető. Csanád vármegyei Történelmi és Régészeti Társulat Kiadványa IV. Makó 1938.
- BÁLINT 1939 – Bálint Alajos: A mezőkovácsházi középkori település emlékei. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 15. (1939) 146–164.
- BÁLINT 1943a – Bálint Sándor: A szegedi népélet szakrális gyökerei. Stephaneum: Budapest 1943.
- BÁLINT 1943b – Bálint Sándor: Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népélet köréből. Veritas: Szeged 1943.
- BÁLINT 1949 – Bálint Alajos: Tiszaeszlár. *Archaeológiai Értesítő* 76. (1949) 111.
- BÁLINT 1958 – Bálint Alajos: Szatymaz-Vasútállomás. *Archaeológiai Értesítő* 85. (1958) 211.
- BÁLINT 1958–1959 – Bálint Alajos: Árpád-kori temető Szatymazon. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1958/59. 101–121.
- BÁLINT 1968 – Bálint Csanád: Honfoglalás kori sírok Szeged-Öthalmon. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1968. 47–90.

- BÁLINT 1971a – Bálint Csanád: Függelék. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 1. (1971) 40–46.
- BÁLINT 1971b – Bálint Csanád: X. századi temető a szabadkígyósi-pálliigeti táblában. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 1. (1971) 49–86.
- BÁLINT 1972 – Bálint Sándor: Kozma és Damján tisztelete a régi Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények* 1972. 141–145.
- BÁLINT 1976 – Bálint Csanád: A magyarság és az ún. Bjelo brdói kultúra. *Cumania* 4. (1976) 225–254.
- BÁLINT 1977 – Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II. Szent István Társulat: Budapest 1977.
- BÁLINT 1989 – Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából. Szent István Társulat: Budapest 1989.
- BÁLINT 1991 – Bálint Csanád: Südungarn im 10. Jahrhundert. *Studia Archaeologica* XI. Budapest 1991.
- BÁLINT 2000 – Bálint Csanád: Választás Kelet és Nyugat között – és mennyire volt az? [Die Wahl zwischen Ost und West und ob es überhaupt eine gab?] In: Választúton. Pogányság – kereszténység. Kelet – Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Veszprém, 2000. május 8–10. Szerk.: Kredics László. Veszprém 2000. 11–22.
- BÁLINT 2004a – Bálint Csanád: A Mediterráneum és a Kárpát-medence kapcsolatai a kora középkori régészet szemszögéből. In: Vázlatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. *Monumenta Historica Budapestinensia* 14. (2004) 37–41.
- BÁLINT 2004b – Bálint Csanád: A nagyszentmiklósi kincs: régészeti tanulmányok. *Varia Archaeologica Hungarica* 16a. Budapest 2004.
- BALOGH 1944–1946 – Balogh Albin: A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legregbbi magyarországi oklevél. *Regnum* VI. (1944–1946) 21–30.
- BALOGH 2007 – Balogh László: 917. évi ankhialosi csata és a magyarság. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 5–6.) előadásai. Szerk.: Révész Éva – Halmágyi Miklós. Szeged 2007. 7–21.
- BÁNKI-FÜLÖP 1980 – Bánki Zsuzsanna-Fülöp Gyula: Árpád-kori temető és középkori faluhely Sárpentelén. *Alba Regia: István Király Múzeum Közleményei* XX. (1980) 235–236.
- BANNER 1931 – Banner János: A bánkúti lovassír. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 7. (1931) 187–204.

- BANNER 1933–1934 – Banner János: Ásatások a hódmezővásárhelyi határ batidai és gorzsai részében. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 9–10. (1933–1934) 251–271.
- BANNER 1937 – Banner János: A hódmezővásárhelyi múzeum ásatásai 1935-ben. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 13. (1937) 50–77.
- BÁRCZI 1951 – Bárczi Géza: A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Akadémiai Kiadó: Budapest 1951.
- BÁRDOS 1978 – Bárdos Edit: Középkori templom és temető Kaposvár határában. Előzetes jelentés a leletmentő ásatásról. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 3. (1978)
- BÁRDOS 1987 – Bárdos Edit: Középkori templom és temető Kaposvár határában. II. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 8. (1987)
- BARTHA 1996 – Ö. Bartha Júlia: Az anatóliai törökök temetkezési szokásai. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 37. Debrecen 1996.
- BARTALOS 1899 – Bartalos Gyula: Honfoglaláskori s egyéb régiségleletek Egerben és vidékén. *Archaeológiai Értesítő* 19. (1899) 353–360.
- BEDNÁR 1865 – Bednár József: Az apostagi plébánia története. *Magyar Sion* III. (1865) 441–458.
- BÉKEFI 1907 – Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Kilián: Budapest 1907.
- BELLA 1895 – Bella Lajos: Újabb csornai leletekről. *Archaeológiai Értesítő* 15. (1895) 253–256.
- BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002 – Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Türk Attila: Honfoglaláskori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* VIII. (2002) 351–402.
- BENKŐ 1978 – Benkő Zsuzsanna: Dánszentmiklós–Tetveshalom. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 31. (1978) 80.
- BERKI 1942 – Berki Feriz: A magyarországi ortodox keleti egyház szervezése. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda: Budapest 1942.
- BERKI 1975 – Az orthodox kereszténység. Szerk.: Berki Feriz. Budapest 1975.
- BERKI 1984 – Az orthodox kereszténység. Szerk.: Berki Feriz. Budapest 1984.²

- BERKI 1995 – Berki Feriz: Kelet és Nyugat között. In: Az orthodoxia története Magyarországon a XVIII. századig. Szerk.: H. Tóth Imre. Szeged 1995. 7–17.
- BICZÓ 1999 – Biczó Piroska: Székesfehérvár, Királyi Bazilika. *Régészeti kutatások Magyarországon* 1999. 250.
- BICZÓ 2006 – Biczó Piroska: Székesfehérvár, koronázó tér 3–4. *Régészeti kutatások Magyarországon* 2006. 285–286.
- BIERBRAUER 2004 – Bierbrauer, Volker: A Keszthely-kultúra és a késő római továbbélés kérdése Pannóniában (Kr. u. 5–8. század). Újabb gondolatok egy régi problémáról. *Archaeológiai Értesítő* 129. (2004) 67–82.
- BÍRÓ – KRALOVÁNSZKY 1959a – Biró Endre – Kralovánszky Alán: Dunaalmás – Tatai-Gasse, Sandgrube. *Archaeológiai Értesítő* 86. (1959) 209.
- BÍRÓ – KRALOVÁNSZKY 1959b – Biró Endre – Kralovánszky Alán: Dunaalmás – Tatai úti homokbánya. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 11. (1959) 53.
- BOBA 2005a – Boba Imre: Morávia története új megvilágításban. In: *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. Szerk. Petrovics István. METEM: Budapest 2005. 73–142.
- BOBA 2005b – Boba Imre: Egyháztörténeti vázlatok a középkorból. In: *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. Szerk. Petrovics István. METEM: Budapest 2005. 143–165.
- BOD 1888 – Historia Hungarorum Ecclesiastica, inde ab exordio Novi Testamenti ad nostra usque tempora ex monumentis partim editis, patrim vero ineditis, fide dignis, collecta et labore Petri Bod de Felső-Csernáton. Tomus I Liber I et II. Brill: Lugduni–Batavorum 1888.
- BÓNA 1971a – Bóna István: Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig. Székesfehérvár 1971.
- BÓNA 1971b – Bóna István: Honfoglaláskori magyar sír Dunaújvárosban. *Archaeológiai Értesítő* 98. (1971) 170–175.
- BÓNA 1972 – Bóna István: Jászdózsa–Kápolnahalom. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 24. (1972) 70–71.
- BÓNA 1973 – Bóna István: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. *Fontes archaeologici Hungariae*. Budapest 1973.
- BÓNA 1978 – Bóna István: Árpádenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. *Alba Regia* 16. (1978) 99–157.
- BÓNA 1980 – Bóna István: Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXII (1980) 31–95.

- BÓNA 1989 – Bóna István: Magyar-szláv korszak (895–1162). In: Erdély rövid története. Főszerk.: Köpeczi Béla. Akadémiai Kiadó: Budapest 1989. 101–125.
- BÓNA 1991 – Bóna István: Dunapentele története: a honfoglalástól a 19. század közepéig a már eddig is ismert, valamint újonnan bevont adatok alapján. Dunaújváros 1991.
- BÓNA 1997 – Bóna István: Dunapentele története a honfoglalástól a 19. század közepéig a már eddig is ismert, valamint az újonnan bevont adatok alapján. Dunaújváros 1997.
- BÓNA 2000 – Bóna István: A magyarok és Európa a 9–10. században. História Könyvtár Monográfiák 12. Budapest 2000.
- BÓNA 2009 – Bóna István: Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn. Budapest 2009.
- BÓNA–VÁGÓ 1963 – Bóna István–B. Vágó Eszter: Dunaújváros–Csetény. *Régészeti Füzetek* Ser. 1. 15. (1963) 65.
- BÓNA–NAGY 2002 – Bóna, István–Nagy, Margit: Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet. Budapest 2002.
- BÓNIS 1950 – Baranyainé Bónis Éva: Leletek a Fővárosi Képtár kertjéből: Károlyi-kert. *Budapest Régiségei* 15. (1950) 389–399.
- BÓNIS – BURGER 1956 – B. Bónis Éva – Sz. Burger Alice: Leletmentő ásatások az 1954. évben. *Archaeológiai Értesítő* 83. (1956) 94–103.
- BÓNIS – BURGER 1957 – B. Bónis Éva – Sz. Burger Alice: Leletmentő ásatások az 1955. évben. *Archaeológiai Értesítő* 84. (1957) 82–90.
- BOTKA 1878 – Botka Tivadar: Millenarium vagyis a magyar nemzet államiságának ezer éves fordulójára 884-től 1884-ig. *Századok* XII. (1878) 46–67.
- BOZSÓKY 2000 – Bozsóky Pál Gerő: Magyarok útja a pogányságból a kereszténységig. Agapé: Szeged 2000.
- BÖHM 1861 – Böhm, Lénárt: Geschichte des Temeser Banats I–II. Leipzig 1861.
- BP 1959 – A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1958. évben. *Budapest Régiségei* 19. (1959) 243–272.
- BP 1963 – A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1959. évben. *Budapest Régiségei* 20. (1963) 529–560.
- BP 1971 – A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1962–1965. évben. *Budapest Régiségei* 22. (1971) 383–401.
- BP 1973 – A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1966–1970. években. *Budapest Régiségei* 23. (1973) 257–288.

- BPT 1942 – Budapest története I–III. Szerk.: Szendy Károly. Budapest 1942.
- BRATHER 2008a – Brather, Sebastian: *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*. Walter de Gruyter: Berlin – New York 2008.²
- BRATHER 2008b – Brather, Sebastian: *Kleidung, Bestattung, Identität. Die Präsentation sozialer Rollen im frühen Mittelalter*. In: *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter. Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. Band 57. Hrsg. Brather, Sebastian. Walter de Gruyter: Berlin – New York 2008.
- BRÉHIER 1999 – Bréhier, Louis: *Bizánc tündöklése és hanyatlása. Varia Byzantina – Bizánc világa I. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány*: Budapest 1999.
- BRÜCKNER 1913 – Brückner, Aleksander: *Die Wahrheit der Slavenapostel*. Tübingen 1913.
- BUDAY 1833 – Buday Ézsaiás: *Magyar ország históriája*. Trattner – Károlyi: Pest 1833.
- BUDINSKÝ-KRIČKA 1959 – Budinský-Krička, Vojtech: *Slovanské mohyly v Skalici. Slawische Hügelgräber in Skalica*. Bratislava 1959.
- BUZA 2007 – Buza Andrea: *A Besenyőtelek-Tepélypusztai honfoglalás és Árpád-kori temetők. Alba Regia 36. (2007) 71–85., 1. térkép, 1–23. tábla*
- BUZÁS 2001 – Buzás Gergely: *Visegrád, Szent András monostor. Régészeti kutatások Magyarországon 2001. 237–238.*
- BUZÁS 2002 – Buzás Gergely: *Visegrád, Szent András monostor. Régészeti kutatások Magyarországon 2002. 293.*
- BUZÁS 2003 – Buzás Gergely: *Visegrád, Szent András monostor. Régészeti kutatások Magyarországon 2003. 319–322.*
- BUZÁS–ESZES 2007 – Buzás Gergely–Eszes Bernadett: *XI. századi görög monostor Visegrádon*. In: *Architectura religioasă medievală din Tarnsilvania IV*. Red. Szöcs, Péter Levente–Rusu, Adrian Andrei. Satu Mare 2007. 49–93.
- ČAPLOVIČ 1954 – Čaplovič, Pavol: *Slovanské pohrebište v Nitre pod Zoborom. (Eine slawische Begräbnisstätte in Nitra unter dem Zobor.) Slovenská Archeológia II. (1954) 5–50.*
- ČAPLOVIČ 1965 – Čaplovič, Pavol: *Včasnostredoveké pohrebisko a sídlisko v Hurbanove. [Gräberfeld und Siedlung aus dem Frühmittelalter in Hurbanovo.] Slovenská Archeológia XIII. (1965) 237–247.*
- ČERVINKA 1928 – Červinka, J. L.: *Slované na Moravě a říše velkomoravská*. Brno 1928.

- CHROPOVSKÝ 1955 – Chropovský, Bohuslav: Výskum staromaďarského pohrebišťa v Košútoch. *Slovenská Archeológia* III. (1955) 264–275.
- CHROPOVSKÝ 1962 – Chropovský, Bohuslav: Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke. *Slovenská Archeológia* X (1962) 175–240.
- CHROPOVSKÝ 1978 – Chropovský, Bohuslav: Pohrebisko z 9.–10. storičia v Nitre pod Zoborom. [Gräberfeld aus dem 9.–10. Jahrhundert in Nitra am Fuß des Zobor.] *Slovenská Archeológia* XXVI–1. (1978) 99–125.
- CSALLÁNY 1899 – Csallány Gábor: Régészeti ásatások 1898-1899. *Csongrádmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve* 1899. 10–21.
- CSALLÁNY 1900 – Csallány Gábor: A szentesi múzeum gyarapodása 1899-ben. *Archaeológiai Értesítő* 20. (1900) 185–186.
- CSALLÁNY 1905 – Csallány Gábor: Régi magyar emlékek a Szentesi Múzeumban. *Archaeológiai Értesítő* 25. (1905) 33–44.
- CSALLÁNY 1933–1934 – Csallány Gábor: Avarkori és XI–XIII. századi magyar leletek a szentesi múzeumban. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeológiai Intézetéből* 9–10. (1933–1934) 221–250.
- CSALLÁNY 1935 – Csallány Gábor: Újabb leletek a múzeumban. *Aranykalász* (1935. dec.) 48.
- CSALLÁNY 1939–1940 – Csallány Gábor: Honfoglalás- és árpádkori sírokban talált magyar és idegen pénzek a szentesi Csongrádvármegyei Múzeum éremgyűjteményében. *Numizmatikai Közöny* XXXVIII–XXXIX. (1939–1940) 23–25.
- CSALLÁNY 1941 – Csallány Gábor: Újabb honfoglaláskori leletek Szentes környékéről. *Folia Archaeologica* III–IV. (1941) 182–192.
- CSALLÁNY 1943 – Csallány Dezső: A Deszk D számú temető avar sírjai. *Archaeológiai Értesítő* 4. (1943) 160–170.
- CSALLÁNY 1952 – Csallány Dezső: Vizantijszkie moneti v abapszkih nahogkah. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* II. (1952) 235–250.
- CSALLÁNY 1959 – Csallány Dezső: Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* X. (1959) 281–325.
- CSALLÁNY 1967 – Csallány Dezső: Kék-Telek dűlő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 20. (1967) 66.
- CSALLÁNY 1968 – Csallány Dezső: Kék-Telek dűlő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 21. (1968) 65.
- CSALOG 1958 – Csalog József: Csongrád-Vendelhalom. *Archaeológiai Értesítő* 85. (1958) 90.
- CSALOG 1959 – Csalog József: Cserebökény-Sárgahegyes. *Archaeológiai Értesítő* 86. (1959) 213.

- CSALOGOVITS 1937 – Csalogovits József: A hazajáró lelkek elleni védekezésnek egy különös módja az avaroknál és a koraárpadkori magyaroknál. *Néprajzi Értesítő* 29. (1937) 447–448.
- CSÁNKI 1894 – Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest 1894.
- CSÁNYI 1951 – Csányi Károly: Bizánci elemek az árpádkori magyar építészetben. *MTA II. Osztályának Közleményei* (1951) 25–40.
- CSAPODY 1938 – Csapody Csaba: Szent István élete és uralkodása. In: Hóman Bálint – Csapody Csaba – Bakács István János et al.: *Szent István: első nagy királyunk élete és alkotásai*. Királyi Magyar Egyetemi Ny.: Budapest 1938. 19–29.
- CSAPODI 1988 – Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Hungarica – kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt 1. Fönnmaradt kötetek A–J. Budapest 1988 (1989)
- CSAPODI 1993 – Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Hungarica – kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt 2. Fönnmaradt kötetek K–Z, lappangó kötetek. Budapest 1993.
- CSEH–ISTVÁNOVITS–LOVÁSZ–MESTERHÁZY–SIMONYI 2005 – Cseh János – Istvánovits Eszter – Lovász Emese – Mesterházy Károly – Simonyi Erika: Gepidische Gräberfelder in Theißgebiet II. Magyar Nemzeti Múzeum: Budapest 2005.
- CSELÉNYI 2010 – Cselényi István Gábor: Rilai Szent Iván a bolgár-magyar kapcsolatok fényében. *Barátság* 2010/5. 6572–6574.
- CSEMEGI 1946 – Csemegi József: A tihanyi barlanglakások. *Archaeológiai Értesítő* 73. (1946) 396–407.
- CSEMEGI 1958 – Csemegi József: Az aracsi kő. *Archaeológiai Értesítő* 85. (1958) 174–189.
- CSEMEGI 1960 – Csemegi József: Közép-Európa román kori centrális templomainak építészeti történeti kérdései. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* IV/3. (1960) 323–348.
- CSÉPLŐ 1897 – Cséplő Péter: A csökmői és pusztai kovácsi leletekről. *Archaeológiai Értesítő* 17. (1897) 437–441.
- CSÉPLŐ 1899 – Cséplő Péter: A külső Pusztai-kovácsi leletekről. *Archaeológiai Értesítő* 19. (1899) 360–364.
- CSÓKA 1942–1943 – Csóka J. Lajos: Cluny-i szellemű volt-e a magyar egyház. *Regnum* V. (1942–1943) 141–176.

- CS. SEBESTYÉN 1925 – Cs. Sebestyén Károly: A szegedi Szent Demeter-templom bontása. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 1925. 61–74.
- CS. SEBESTYÉN 1927 – Cs. Sebestyén Károly: A szegedi Szent Demeter templom építéstörténete. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 1927. 188–208.
- CS. SEBESTYÉN 1931 – Cs. Sebestyén Károly: A szegedi Szent Demeter-templom. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 1931. 205–212.
- CS. SEBESTYÉN 1938 – Cs. Sebestyén Károly: Szeged középkori templomai. Szeged 1938.
- CZEBE 1916 – A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. *Értekezések a történeti tudományok köréből* 24.3. Bp.: MTA 1916.
- CZIRÁKY 1900 – Cziráky Gyula: Bogojeva (Gombos) régi emlékeiről. *Archaeológiai Értesítő* 20. (1900) 257–267.
- CZIRÁKY 1901 – Cziráky Gyula: Gombosi (Bogojevai) régiségekről. *Archaeológiai Értesítő* 21. (1901) 422–431.
- CZIRÁKY 1903 – Cziráky Gyula: Gombosi (azelőtt Bogojeva) emlékekről. *Archaeológiai Értesítő* 23. (1903) 54–61.
- CZIRÁKY 1905 – Cziráky Gyula: Régiségleletekről Bács-Bodrogmegyében. *Archaeológiai Értesítő* 25. (1905) 62–66.
- DAIM 1998 – Daim, Falko: Archaeology, Ethnicity and the Structures of Identification: the Example of the Avars, Garantians and Moravians in the eighth century. In: *Strategies of Distinction. The Constructions of Ethnic Communities, 300–800*. Eds. Pohl, Walter – Reinitz, Helmut. Brill: Dresden – Boston – Köln 1998. 71–93.
- DANKÓ 1990 – Dankó Imre: Bácsbokod-Vasút mente. In: H. Tóth Elvira: Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében, 1949–1989. *Cumania* 12. (1990) 173. No. 286.
- DARKÓ 1917 – Darkó Jenő: A veszprémvölgyi apácamonostor alapító levelének 1109-i másolata. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 44. (1917) 257–272.
- DARKÓ 2009 – Darkó Jenő: Adalékok a magyar Szent Korona problematikájához. In: *Szent Korona-konferencia, 2008. december 5. Östörténeti füzetek* 7. Budapest 2009. 19–57.
- DARNAY 1907 – Darnay Kálmán: Nagykapornoki honfoglaláskori sírlelet. *Archaeológiai Értesítő* 27. (1907) 91., 191.
- DARROUZÈS 1963 – Darrouzès, Jean: Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins. *Revue Études Byzantines* 21. (1963) 50–100.

- DÁVID 1974 – Dávid Katalin: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. Akadémiai Kiadó: Budapest 1974.
- DÁVID 2000 – Dávid Katalin: Szent Gellért és a csanádi püspökség. In: Választúton. Pogányság – kereszténység. Kelet – Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Veszprém, 2000. május 8–10. Szerk.: Kredics László. Veszprém 2000. 185–191.
- DECSY 1742 – Decsy Sámuel: A Magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak története. Béts 1742. (Reprint. Értéktörzsi Könyvtár. Kossuth Kiadó: Budapest 2008.)
- DEÉR 1928 – Deér József: A magyar törzsszervezet és a patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár 1928.
- DEÉR 1938 – Deér József: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda: [Budapest] 1938. (Reprint. Holnap Kiadó: Budapest 1993.)
- DERCSÉNYI 1943 – Dercsényi Dezső: A székesfehérvári királyi bazilika. Budapest 1943.
- DIENES 1956 – Dienes István: Un cimetière de Hongrois conquérants á Bashalom. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* VIII. (1956) 245–277.
- DIENES 1957 – Dienes István: A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglaláskori magyar temető. *Archaeológiai Értesítő* 84. (1957) 21–37.
- DIENES 1958a – Dienes István: Csongrád-Vendelhalom. *Archaeológiai Értesítő* 85. (1958) 207.
- DIENES 1958b – Dienes István: A honfoglaló magyarok Folia Archaeologicakengyele. *Folia Archaeologica* X. (1958) 125–142.
- DIENES 1959a – Dienes István: A perbetei lelet. Milyen volt a honfoglaló magyarok öve? *Archaeológiai Értesítő* 86. (1959) 145–158.
- DIENES 1959b – Dienes István: Tiszanána. *Archaeológiai Értesítő* 86. (1959) 210.
- DIENES 1959c – Dienes István: Tiszaeszlár-Bashalom. *Archaeológiai Értesítő* 86. (1959) 209–210.
- DIENES 1960 – Dienes István: Szarvas-Ószlő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 14. (1960) 59.
- DIENES 1961 – Dienes István: Honfoglaló magyarok. In: A kisvárdai vár története. Szerk.: Éri István. Kisvárda 1961. 95–196.
- DIENES 1961a – Dienes István: Tiszanána. *Archaeológiai Értesítő* 88. (1961) 293.
- DIENES 1964 – Dienes István: Honfoglalás kori tarsolyainkról. *Folia Archaeologica* XVI. (1964) 79–112.

- DIENES 1965 – Dienes István: A honfoglaló magyarok. In: *Orosháza története és néprajza I.* Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza 1965. 136–174.
- DIENES 1966 – Dienes István: Tiszaeszlár-Dióskert. *Archaeológiai Értesítő* 93. (1966) 299.
- DIENES 1967 – Dienes István: Tiszaeszlár-Dióskert. *Archaeológiai Értesítő* 94. (1967) 229.
- DIENES 1972 – Dienes István: A honfoglaló magyarok. Hereditas. Corvina: Budapest 1972.
- DIENES 1975 – Dienes István: Rakamaz. *Archaeológiai Értesítő* 102. (1975) 305–306.
- DIENES 1976 – Dienes István: A magyar honfoglalás kora. In: *A magyar régészet regénye.* Szerk.: Szombathy Viktor. Panoráma: Budapest 1976. 142–207.
- DIENES 1978 – Dienes István: Opponensi vélemény Bálint Csanád Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. *Archeológiai Értesítő* 105. (1978) 107–127.
- DIMITROV 1998 – Димитров, Христо: Българо-унгарски отношения през средновековието. София 1998.
- DIMITROVA – JORDANOV – PETROVA 1989 – Димитрова, Бранимира – Йорданов, Йордан – Петрова, Павлина: Некропол от XVII–XVIII в. при с. Сечище, Новопазарска община. [Nécropole du XVIIe–XVIIIe s. près du village Sečište, commune de Novi Pazar.] *Археология* 1989/4. 43–58.
- DINNYÉS 1975 – Dinnyés István: Tápiószőlős–Tégláshalom. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 28. (1975) 103–104.
- DIVALD 1927 – Divald Kornél: Magyarország művészeti emlékei. Budapest 1927.
- DÓKUS 1900 – Dókus Gyula: Árpád-kori sírleletek Zemplén vármegyében. *Archaeológiai Értesítő* 20. (1900) 39–61.
- DOMBAY 1960 – Dombay János: Árpád-kori temetők Baranyában I. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1960 [1961] 135–157.
- DOMBAY 1961 – Dombay János: Árpád-kori temetők Baranyában II. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1961 [1962] 69–84.
- DOMONKOS 1908 – Domonkos János: A Lopós-halom (Arad megye). *Archaeológiai Értesítő* 27. (1907) 55–78.
- DONČEVA-PETKOVA 1984 – Дончева-Петкова, Людмила: Некропол при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. In: *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов.* София 1984. 181–191.
- DÖMÖTÖR 1986 – Dömötör Tekla: Régi és mai magyar népszokások. Budapest 1986.
- DRAGOTĂ – RUSTOIU – DELEANU – CORDOȘ – CRIȘAN – URIAN – KUDLER 2005 – Dragotă, A. – Rustoiu, G. – Deleanu, V. – Cordoș, C. – Crișan, M. – Urian, C. – Kudler, A.:

- Necropola medievală tipurie de la Alba Iulia – Str. Brândușei (III). *Apulum* XLII. (2005) 201–228.
- DRAVECZKY-SÁGI-TAKÁTS 1964 – Draveczy Balázs – Sági Károly – Takáts Gyula: Somogy Megyei Múzeumok régészeti adattára. Kaposvár 1964.
- DUDÁS 1993 – Dudás Bertalan OSBM – Legeza László – Szacsavay Péter: Baziliták. Szerzetesrendek a Kárpát-medencében. Budapest 1993.
- DUSANIDJ – ORLOV 1952 – Душанић, Светозар – Орлов, Георгије: Налаз српског средњовековног новца из Сент-Андреје – прилог класификацији српског средњовековног новца. *Раđ Војвођанских Музеја* I. (1952) 51–61.
- DUŠEK 1955 – Dušek, Mikuláš: Kostrové pohrebište z X. a XI. storičia v Chotíne na Slovensku. (Chotín X–XI. századi csontvázask temetője.) *Slovenská Archeológia* III. (1955) 244–263.
- DUŠEK 1964 – Dušek, Mikuláš: Kostrové pohrebisko z X-a XI storočia v Dolnom Petri II. (Skelettgräberfeld aus dem 10. und 11. Jahrhundert in Dolný Peter II.) *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akademie Vied* 14. (1964) 197–222.
- DVORNÍK 1926 – Dvorník, Francis (František): Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris 1926.
- DVORNÍK 1933 – Dvorník, Francis (František): Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague 1933.
- DVORNÍK 1962 – Dvorník, Francis (František): The Slavs in European history and civilization. New Brunswick 1962.
- DVORNÍK 1970 – Dvorník, Francis (František): Byzantine missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius. New Brunswick 1970.
- ÉBER 1922 – Éber László: Magyarország Árpád-kori művészete. *A Műbarát* 2. (1922)
- EGGERS 1996 – Eggers, Martin: Das Erzbistum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission. Slavische Beiträge 339. München 1996.
- EISNER 1933a – Eisner, Jan: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933.
- EISNER 1933b – Eisner, Jan: Naše řadové hřbitovy hršdiční. *Sborník na počest' Jozefa Škultétyho*. Turčiansky Sv. Martin 1933. 316–324.
- EISNER 1944–1948 – Eisner, Jan: Predhistorický a protohistorický na Slovensku a v zakarpatskej Ukrajine v rokoch 1918 az 1938. *Sborník Museálnej Slov. Spol.* XXXVIII—XLIII. (Turčianské Sv. Martin 1944–1948.)
- EISNER 1947 – Eisner, Jan: Slovensko v dobe kultúry hradištnej. In: Slovenské dejiny. Diel I. Red. Varsik, Branislav. Bratislava 1947.

- EMBER 1938 – Ember Győző: Szent István megszervezi a magyar egyházat. In: Hóman Bálint – Csapody Csaba – Bakács István János et al.: Szent István: első nagy királyunk élete és alkotásai. Királyi Magyar Egyetemi Ny.: Budapest 1938. 59–68.
- ENTZ 1958 – Entz Géza: A gyulafehérvári székesegyház. Akadémiai Kiadó: Budapest 1958.
- ENTZ 1967 – Entz Géza: A középkori Magyarország falfestészetének bizánci kapcsolatairól. *Művészettörténeti Értesítő* XVI/4. (1967) 241–249.
- ENTZ 1968 – Entz Géza: Die Baukunst Transsylvaniens im 11–13. Jahrhundert. *Acta Historiae Artium* 14. (1968) 3–48., 127–175.
- ERCEGOVIČ-PAVLOVIČ 1969 – Ercegović-Pavlović, Sl.: Ostava nausnica rimsko-vizantijskog kastela iz Boljetina na Dunavu. *Starinar* 20. (1969) 83–95.
- ERDÉLYI 1961 – Erdélyi István: Újabb adatok a tarsolylemezek stílusának elterjedéséhez Kelet-Európában. *Archaeológiai Értesítő* 88. (1961) 95–100.
- ERDÉLYI 1961–1962 – Erdélyi István: A bodrogszerdahelyi (Streda nad Bodrogom) honfoglalás kori temető. Jósza András Múzeum Évkönyve 4–5. (1961–1962) 17–30.
- ERDÉLYI 1978 – Erdélyi István: Ausgrabungen. Budakeszi-Barackos. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8/9. (1978) 238–239.
- ERDÉLYI 1980 – Erdélyi István: A Kárpát-medence népei a honfoglalás előtt. Budapest 1980.
- ERDÉLYI 1980–1981 – Erdélyi István: Ausgrabungen. Budakeszi-Barackos. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 10/11. (1980–81) 282.
- ERDÉLYI 1986 – Erdélyi István: Magyar honfoglalás és előzményei. Budapest 1986.
- ERDÉLYI 1993 – Erdélyi István: Honfoglaló magyar temető leletmentése Budakeszin. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1993. 135–152.
- ÉRSZEGI 1975 – Érszegi Géza: Dunapentele a középkorban. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv. A Fejér Megyei Levéltár Évkönyve* 9. (1975) 7–42.
- ÉRSZEGI 1988 – Érszegi Géza: Szent István görög nyelvű okleveléről. *Levéltári Szemle* XXXVIII. (1988/3) 3–14.
- ÉRSZEGI 2000a – Érszegi Géza: A veszprémvölgyi alapítólevél. [Gründungsurkunde des Klosters von Veszprémvölgy.] In: Válaszúton. Pogányság – kereszténység. Kelet – Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Veszprém 2000. 159–175.
- ÉRSZEGI 2000b – Érszegi Géza: Magyarország térítése a források alapján. In: Európa közepe 1000 körül. Kézikönyv „Az Európa közepe 1000 körül” kiállításához: történelmi, művé-

- szeti és régészeti tanulmányok. Szerk.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000. 374–379.
- ÉRY 1962 – Éry Kinga: Letkés-iskola. *Archaeológiai Értesítő* 89. (1962) 266–267
- ÉRY 1967–1968 – Éry Kinga: Reconstruction of the Tenth Century Population of Sárbogárd on the Basis of Archaeological and Anthropological Data. *Alba Regia: István Király Múzeum Közleményei* 8–9. (1967–1968) 93–147.
- ÉRY 1992 – Éry Kinga: Anthropologische Untersuchungen an drei Populationen aus dem 9. Jahrhundert in Westungarn. In: Szőke Béla Miklós–Éry Kinga–Müller Róbert–Vándor László: Die Karolingerzeit im unteren Zalat. Gräberfelder und Siedlungreste von Garabonc I–II und Zalasabar–Dezsősziget. *Anthaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 21. (1992) 337–381.
- ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1979 – Éry Kinga – Kralovánszky Alán: Veszprém – Kálvária Hügel. *Archaeológiai Értesítő* 106. (1979) 287.
- FARKAS 1892 – Farkas Sándor: Szentes és csongrádvidéki leletek. *Archaeológiai Értesítő* 12. (1892) 244–245.
- FEHÉR 1927–1928 – Fehér Géza: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. *Századok* LXI–LXII. (1927–1928) 1–20.
- FEHÉR 1953 – Fehér Géza: Zalavári ásatások. *Archaeológiai Értesítő* 80. (1953) 31–52.
- FEHÉR 1954 – Fehér Géza: Les fouilles de Zalavár (1951–1953). Rapport préliminaire. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* IV. (1954) 201–265.
- FEHÉR 1955 – Fehér Géza: Remarques sur l’appréciation archéologique du cimetière de Képuszta. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* VI. (1955) 317–320.
- FEHÉR 1957 – Fehér Géza: Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* VIII. (1957) 269–318.
- FEHÉR 1958 – Fehér Géza: Esztergom – Kovácsi. *Archaeológiai Értesítő* 85. (1958) 92.
- FEJÉR 1846 – Fejér György: Religionis et ecclesiae christianae apud Hungaros initia. Budae 1846.
- FÉK 1962 – Fehér Géza – Éry Kinga – Kralovánszky Alán: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Régészeti tanulmányok II. Budapest 1962.
- FETTICH 1923–1926 – Fettich Nándor: Sárkányábrázolások a magyarországi népvándorláskori emlékeken. *Archaeológiai Értesítő* 40. (1923–1926) 157–172.

- FETTICH 1931 – Fettich Nándor: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. *Archaeológiai Értesítő* 45. (1931) 48–112.
- FETTICH 1937 – Fettich Nándor: A honfoglaló magyarság fémművészete I–II. *Archaeologia Hungarica* XXI. (1937)
- FITZ 1962 – Fitz Jenő: Cece-Menyődpuszt. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 15. (1962) 55–56.
- FODOR 1971 – Fodor István: Szabolcs. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 24. (1971) 60.
- FODOR 1973 – Fodor István: Honfoglaláskori művészetünk iráni kapcsolatainak kérdéséhez. *Archaeológiai Értesítő* 100. (1973) 32–41.
- FODOR 1974 – Fodor István: Tiszafüred-Nagykenderföldek. *Archaeológiai Értesítő* 101. (1974) 321.
- FODOR 1975 – Fodor István: Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Budapest 1975.
- FODOR 1976 – Fodor István: Vorbericht über die Ausgrabungen am Szabolcs-Vontatópart und in Szabolcs-Kisfalud. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXVIII. (1967) 371–382.
- FODOR 1977 – Fodor István: Abstammung der Ungarn und Landnahme. in. Die Obere Wart. Hrsg. L. Triber. Oberwart 1977. 201–115.
- FODOR 1978 – Fodor István: Hajdúdorog. *Archaeológiai Értesítő* 105. (1978) 284.
- FODOR 1980 – Fodor István: Hajdúdorog-Temetőhegy. *Archaeológiai Értesítő* 107. (1980) 250.
- FODOR 1982a – Fodor István: Hajdúdorog-Temetőhegy. *Archaeológiai Értesítő* 109. (1982) 308.
- FODOR 1982b – Fodor István: Sándorfalva-Eperjes. *Archaeológiai Értesítő* 109. (1982) 309.
- FODOR 1982c – Fodor István: In Search of a new Homeland. The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest. Budapest 1982.
- FODOR 1983 – Fodor István: Hajdúdorog-Temetőhegy. *Archaeológiai Értesítő* 110. (1983) 303.
- FODOR 1984 – Fodor István: Hajdúdorog-Temetőhegy. *Archaeológiai Értesítő* 111. (1984) 275.
- FODOR 1985 – Fodor István: Honfoglalás kori temető Sándorfalván. Előzetes közlemény. *Acta Antiqua et Archaeologia* V. (1985) 17–33.
- FODOR 1986 – Fodor István: Hajdúdorog-Temetőhegy. *Archaeológiai Értesítő* 113. (1986) 280.
- FODOR 1988 – Fodor István: Előszó az új kiadáshoz. In: László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest 1944. Reprint kiadás. Budapest 1988. I–VIII.

- FODOR 1989 – Fodor István: Megjegyzések a középkori magyar lakóház fejlődéstörténetéhez. In: Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. Szerk.: Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Viga Gyula. Miskolc–Szentendre 1989. 21–45.
- FODOR 1990 – Fodor István: Zur Entwicklungsgeschichte des mittelalterlichen ungarischen Wohnhauses. In: Environment and Society in Hungary 3. Ed. Glatz, Ferenc. Budapest 1990. 19–46.
- FODOR 1996 – Fodor István: Bodrgoszerdahely. In: „Őseinket felhozád...”. A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor István – Révész László – Wolf Mária – M. Nepper Ibolya. Budapest 1996. 136–138.
- FODOR 2003 – Fodor István: A honfoglaló magyarok hiedelemvilága és művészete. In: Magyar régészet az ezredfordulón. Főszerk.: Visy Zsolt. Budapest 2003. 333–337.
- FODOR 2005 – Fodor István: Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határában. (Előzetes közlemény). In: „...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai. Opuscula Hungarica VI. Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Magyar Nemzeti Múzeum: Budapest 2005. 196–212.
- FOERK 1911 – Foerk Ernő: A kalocsai Szent István-kori székesegyház érseki sírja. *Archaeológiai Értesítő* 31. (1911) 19–33.
- FOERK 1915 – Foerk Ernő: A kalocsai székesegyház. In: Magyarország műemlékei IV. Budapest 1915. 43–70.
- FOERK 1929 – Foerk Ernő: A magyar építőművészet rövid története. Magyar műemlékek nyomában. Kecskemét 1929.
- FOLTINY – KOREK 1943 – Foltiny István – Korek József: Ásatás a zentai Paphalmon és környékén. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 19. (1943) 211–212.
- FOLTINY – KOREK 1944–1945 – Foltiny István – Korek József: A csecstói középkori templom és temetők. *Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve* I. (1944–1945) 149–177.
- FONT 1996 – Font Márta: Magyarok és keleti szlávok az Árpád-korban. Adalékok a kapcsolatok egyháztörténeti háttéréhez. In: A magyar művelődés és kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly 1996. szeptember 9–14. II. 497–506.
- FONT 2005 – Font Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Balassi Kiadó: Budapest 2005.

- FONT 2009a – Font Márta: Államalapítás 970–1038. Magyarország története 2. Metropol Könyvtár. Budapest 2009.
- FONT 2009b – Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén (900–1453). Szerk.: Font Márta. Pécs 2009.
- FOSS–MAGDALINO 1977 – Foss, Clive – Magdalino, Paul: Róma és Bizánc. A múlt születése. Helikon Kiadó: Budapest 1977.
- FOSTER 1900 – III. Béla király emlékezete. Szerk.: Foster Gyula. Budapest 1900.
- FREY 1907 – Ifj. Frey Imre: Gádorosi lelet (Bács-Bodrog megye). *Archaeológiai Értesítő* 27. (1907) 95–96.
- FUSEK 1988 – Chropovský, Bohuslav – Fusek, Gabriel: Výsledky výskumov na stavenisku sportového areálu v Nitre. *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied* 24. (1988) 143–171.
- FUXHOFFER – CZINÁR 1858 – Fuxhoffer, Damiani – Czinár, Maurus: Monasteriologiae Regni Hungariae libri duo totidem comprehensi Tomus I. Monasteria Ord. S. Benedicti. Pestini 1858.
- FUXHOFFER – CZINÁR 1860 – Fuxhoffer, Damiani – Czinár, Maurus: Monasteriologiae Regni Hungariae libri duo totidem comprehensi Tomus II. Sacrae Domus. Pestini 1860.
- FÜREDI 2003 – Füredi Ágnes: Honfoglalás kori temető Kálon. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 24–25. (2003) 331–351.
- GALÁNTA 1981 – Galánta Márta: Sándorfalva-Eperjes. *Archaeológiai Értesítő* 108. (1981) 273.
- GÁLL 2008 – Gáll Ervin: Honfoglalás- és kora Árpád-kori temető és szórványleleteinek elemzése az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban. Doktori disszertáció. ELTE, Budapest 2008.
- GÁLL – GERGELY 2009 – Gáll Ervin – Gergely Balázs: Kolozsvár születése. Régészeti adatok a város 10–13. századi történetéhez. Kolozsvár 2009.
- GALLINA–HAJDRIK 1998 – Gallina Zsolt – Hajdrik Gabriella: 10–11. századi temetőrészlet Homokmégy-Székesen. *Cumania* 15. (1998) 133–178.
- GALVÁN 1958 – Galván Károly: Pétervására. *Archaeológiai Értesítő* 85. (1958) 92.
- GARÁDY 1943 – Garády Sándor: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése, 1931–1941. *Budapest Régiségei* 13. (1943) 167–254.
- GÁSPÁR 2008 – Gáspár Dorottya: Pannonia régészete. Históriaantik Könyvesház: Budapest 2008.

- GAZDAPUSZTAI 1958 – Gazdapusztai Gyula: Hódmezővásárhely-Nagysziget. *Archaeológiai Értesítő* 85. (1958) 207.
- GAZDAPUSZTAI 1959 – Gazdapusztai Gyula: Hódmezővásárhely-Nagysziget. *Archaeológiai Értesítő* 86. (1959) 209.
- GAZDAPUSZTAI 1962–1964 – Gazdapusztai Gyula: Réz- és középkori telep és temető Tégláson. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1962–1964. 115–125.
- GEDAI 1972–1973 – Gedai István: XI. századi kincslelet Nagyharsányból. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 17–18. (1972–1973) 85–90.
- GENTHON 1951 – Genthon István (összeáll.): Magyarország műemlékei. Akadémiai Kiadó: Budapest 1951.
- GENTHON 1980 – Genthon István: Magyarország művészeti emlékei. Corvina: Budapest 1980.
- GERECZE 1906 – Gerecze Péter: Aracsi romok. *Jövendő* IV. (1906. ápr.) 75.
- GEREVICH 1938a – Gerevich Tibor: Magyarországi művészet Szent István korában. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulójára*. III. Szerk.: Serédy Jusztinián. Budapest 1938. 81–110.
- GERVERS 1972 – Gervers-Molnár Vera: A középkori Magyarország rotundái. Budapest 1972.
- GIESLER 1981 – Giesler, Jochen: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo-Brdo-Kultur. *Prähistorische Zeitschrift* 56. (1981) 3–167.
- GÖMÖRI 1972 – Gömöri János: Szakony, Wirtschaft der LPG Lenin. *Archaeológiai Értesítő* 99. (1972) 263.
- GÖMÖRI 1973 – Gömöri János: Szakony – Meierei der LPG „Lenin”. *Archaeológiai Értesítő* 100. (1973) 273.
- GÖMÖRI 1984 – Gömöri János: XI. századi temető Szakonyban. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1984. 81–108.
- GUBITZA 1902 – Gubitza Kálmán: A bodrogh-szigeti Pálos-monostor. *Archaeológiai Értesítő* 22. (1902) 1–7.
- GUBITZA 1910 – Gubitza Kálmán: Bácsai honfoglaláskori sírleletekről. *Archaeológiai Értesítő* 30. (1910) 169–172.
- GUTHEIL 1960 – Gutheil Jenő: Magyarság és kereszténység Szent István előtt. *Vigília* 25. (1960/8) 459–466.
- GUTHEIL 1979 – Gutheil Jenő: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém 1979.

- GUTHEIL 1994 – Gutheil Jenő: Veszprém, Szent Imre városa. Adatok Veszprém Szent István-kori történetéhez. Veszprém 1994.
- GUZSIK [s.a.] – Guzsik Tamás: Keresztény liturgiák építésze. Szakrális terek funkcióelemzése I. In: <http://www.eptort.bme.hu/doc/szakral/szakral1.html#28> 2003.05.10. 16:30
- GYETVAI 1987 – Gyetvai Péter: Egyházi szervezés, főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén. *Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae VII.* München 1987.
- GYFV MK 2011 – Kora középkori templom romjaira bukkantak Gyulafehérváron. *Magyar Kurír* 2011. április 19. <http://magyarkurir.hu/hirek/kora-koezepkori-templom-romjaira-bukkantak-gyulafehervaron> 2011.09.04. 19:44
- GYFV SZAB 2011a – Történelmet ír a „legidősebb” gyulafehérvári templomlelet. Fontos adatokkal bővül az erdélyi kereszténység korai története. *Szabadság* 2011. augusztus 07. <http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/article,PMainArticleScreen.vm/id/3001> 2011.09.04. 19:28
- GYFV SZAB 2011b – Fotóriport. – A gyulafehérvári római katolikus székesegyház melletti ásatások. *Szabadság* 2011. augusztus 06. <http://szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/article%2CPhotoReportScreen.vm/id/61507> 2011.09.04. 19:32
- GYFV TI 2011 – Gy. A. – Kovácsics Judit: Sírhamtművek. Templom és csontvázak: a gyulafehérvári ásatásokat fotóztuk. *Transindex* 2011. július 19. <http://multikult.transindex.ro/?cikk=14927> 2011.09.04. 19:40
- GYFV ZIPP 2011 – Korai középkori templommaradványt tártak fel Gyulafehérváron. *Zipp.hu* 2011. augusztus 07. http://zipp.hu/kulfold/2011/08/07/korai_koezepkori_templommaradvanyt_tartak_fel_gyulafehervaron 2011.09.04. 19:25
- GYOMLAY 1901 – Gyomlay Gyula: Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről: szövegkritikai tanulmány. *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből* 17. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 1901.
- GYÖRFFY 1952–1953 – Györffy György: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. *MTA II. Osztályának közleményei* 2. (1952) 325–362.; 3. (1953) 69–104.
- GYÖRFFY 1959 – Györffy György: Das Güterverzeichnis des griechischer Kloster zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert. *Studia Slavica* 5. (1959) 9–74.

- GYÖRFFY 1972 – Györffy György: A magyar kereszténység kezdetei. *Élet és Tudomány* XXVII/13. (1972. III. 31.) 608–612.; XXVII/14. (1972. IV. 7.) 632–636.
- GYÖRFFY 1976 – Györffy, György: Rôle de Byzance dans la conversion des Hongrois. In: *Cultus et Cognition. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*. Warszawa 1976. 169–180.
- GYÖRFFY 1977 – Györffy György: István király és műve. Budapest 1977. (bővített: 2000.³)
- GYÖRFFY 1985 – Györffy, György: Levedia és Etelköz kérdéséhez. In: Györffy György – Benkő Loránd: *Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből*. Budapest 1985. 3–7.
- GYÖRFFY 1987a – Györffy György: Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza A–C. Akadémiai Kiadó: Budapest 1987.
- GYÖRFFY 1987b – Györffy György: Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza D–GY. Akadémiai Kiadó: Budapest 1987.
- GYÖRFFY 1987c – Györffy György: Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza H–K. Akadémiai Kiadó: Budapest 1987.
- GYÖRFFY 1988 – Györffy, György: König Stephan der Heilige. Budapest 1988.
- GYÖRFFY 1994 – Györffy György: A veszprémvölgyi alapítólevél. In: *Veszprém kora középkori emlékei*. Szerk.: V. Fodor Zsuzsa. Veszprém 1994. 16–20.
- GYÖRFFY 1998 – Györffy György: Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza L–P. Akadémiai Kiadó: Budapest 1998.
- GYÜRKI 1963 – Gyürki K. H.: Die St Georg-Kapelle in der Burg Veszprém. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XV. (1963) 341–408.
- HABOVŠTIK 1963 – Habovštiak, Alojz: Zaniknuta sredoveká dedina Bratka pri Leviciach. [Das untergegangene mittelalterliche Dorf Bratka bei Levice.] *Slovenská Archeológia* XI. (1963) 407–458.
- HABOVŠTIK–CHROPOVSKÝ 1988 – Klenoty davnej minulosti Slovenska. Katalog expozície. Ed. Habovštiak, Alojz – Chropovský, Bohuslav. Bratislava 1988.
- HADMAŠ 1957 – Hadmaš, Karol: Der archäologische Fund aus Srbobran. *Pad Bojvođanских Myzeja* VI. (1957) 231–239.
- HALMÁGYI 2010 – Halmágyi Miklós: A szent ember és a barbár támadók megszelídülése. *Válóság* 53/11. (2010) 18–33.
- HÁMORI 1962–1964. – H. Hámori Anna: A téglási középkori temető téglamellékletes sírjainak értékeléséhez. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1962–1964. 127–132.
- HAMPEL 1880a – Hampel József: Geredás-Grjecshalom. *Archaeológiai Értesítő* 14. (1880) 91., X–XI. tábla

- HAMPEL 1880b – Hampel József: Magyarhoni régészeti leletek repertórium II. *Archaeológiai Közlemények* XIII. (1880) 43.
- HAMPEL 1880 – Hampel József: A n. múzeum érem- és régiségosztályának gyarapodása f. évi július–novemberi hónapokban. *Archaeológiai Értesítő* 14. (1880) 352–353.
- HAMPEL 1893 – Hampel József: A Nemzeti Múzeumi Régiségtár gyarapodása az április–júniusi évnegyedben. *Archaeológiai Értesítő* 13. (1893) 366–370.
- HAMPEL 1897 – Hampel József: A Az aracsi dombormű. *Archaeológiai Értesítő* 17. (1897) 204–212.
- HAMPEL 1900 – Hampel József: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: A magyar honfoglalás kútfői: a honfoglalás ezredéves emlékére. Szerk.: Pauler Gyula – Szilágyi Sándor. Budapest 1900. 507–826.
- HAMPEL 1902a – Hampel József: Régiségek a honfoglalás korából. *Archaeológiai Értesítő* 22. (1902) 296–316.
- HAMPEL 1902b – Hampel József: A Nemzeti Múzeumi Régiségtár gyarapodása 1902-ben. *Archaeológiai Értesítő* 22. (1902) 419–448.
- HAMPEL 1904 – Hampel József: Ornamentika a honfoglalási kor emlékein. *Archaeológiai Értesítő* 24. (1904) 105–152.
- HAMPEL 1905 – Hampel József: Altenthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III. Braunschweig 1905.
- HAMPEL 1907 – Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.
- HANULIÁK 1989 – Hanuliák, M.: Sledované aspekty etnicity v archeologickom materialu na podklade potrebných z Malých Kosi. *AHSb* 14. (1989) 379–395.
- HARHOIU–GÁLL–LAKATOS 2009 – Harhoiu, Radu – Gáll Erwin – Lakatos Attila: Gräberfeldsteile von Oradea-Salca Ghețarie aus dem 5. und 10.–11. Jahrhundert. *Archaeológiai Értesítő* 134. (2009) 217–258.
- HAUGH 1902 – Haugh Béla: A szegzárdi múzeum újabb szerzeményei. *Archaeológiai Értesítő* 22. (1902) 364–370.
- HEITEL 1972–1975 – Heitel, Radu: Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmalern aus Südsiebenbürgen I–II. *Revue* 9. (1972) 139–160., 12. (1975) 3–11.
- HEITEL 1997 – Heitel, Radu R.: Die Entstehung von Alba Iulia – archäologischer Ausgrabungen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XLIX. (1997) 39–42.

- HENSZLMANN 1871 – Henszlmann Imre: Archaeologiai kirándulás Csanádon. *Archaeológiai Közlemények* VIII. (1871) 2–34.
- HENSZLMANN 1876 – Henszlmann Imre: Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílus műemlékeinek rövid ismertetése. Budapest 1876.
- HENSZLMANN–REISENBERGER 1883 – Henszlmann Imre – Reisenberger Lajos: A nagyszebeni és a székesfehérvári régi templom. MTA: Budapest 1883.
- HERMANN 1973 – Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973.
- HERVAY 1984 – Hervay Ferenc Levente: Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria. Bibliotheca Cisterciensis 7. Roma 1984.
- HOFFMANN 1996 – Hoffmann István: Ómagyar kori helynévfeldolgozások. Debrecen 1996.
- HOFFMANN 1997 – Hoffmann István: Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. Györffy György Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján. 1. [köt.], Abaúj-Csongrád vármegye. Debrecen 1997.
- HOFFMANN 1999 – Hoffmann István: Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. Györffy György Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján. 2. [köt.], Doboka-Győr vármegye. Debrecen 1999.
- HOFFMANN 2005 – Hoffmann István: Korai magyar helynévszótár: 1000–1350. I. Debrecen 2005.
- HOFFMANN 2010 – Hoffmann István: A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debrecen 2010.
- HÓMAN 1911 – Hóman Bálint: A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége. *Turul* 29. (1911) I. 123–134., II. 167–174.
- HÓMAN 1917 – Hóman Bálint: Szent István görög oklevele. *Századok* LI. (1917) I. 99–136.; II. 225–242.
- HÓMAN 1920 – Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században: székfoglaló. Stephaneum Nyomda: Budapest 1920.
- HÓMAN 1938a – Hóman Bálint: Szent István. In: Szent István: első nagy királyunk élete és alkotásai. Szerk.: Hóman Bálint. Egyetemi Nyomda: Budapest 1938. 3–17.
- HÓMAN 1938b – Hóman Bálint: Magyar középkor. Magyar Történelmi Társulat: Budapest 1938.
- HÓMAN 19?? – Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. 1. kötet Őstörténet-törzsszervezet, keresztény királyság. Budapest 19??. (A kötet Hóman Bálint munkája.)

- HOREDT 1958 – Horedt, Kurt: Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. Bucuresti 1958.
- HORNÍČKOVÁ 1999 – Horníčková, Kateřina: The Byzantine Reliquary Pectoral Crosses in Central Europe. *Byzantinoslavica* LX. (1999) 213–250.
- HORVÁTH 1860 – Horváth Mihály: Magyarország történelme. 1. kötet A magyar nemzet Európába költözésétől 1301-ig. (2. kiadás, újonnan átdolgozta Hatvani Mihály). Heckenast Gusztáv: Pest 1860.
- HORVÁTH 1871 – Horváth Mihály: Magyarország történelme. 1. kötet A magyar nemzet Európába költözésétől 1301-ig. (Második, bővített kiadás.) Heckenast Gusztáv: Pest 1871.
- HORVÁTH 1878 – Horváth Mihály: A kereszténység első százada. Budapest 1878.
- HORVÁTH 1934 – Horváth Tibor: Honfoglaláskori sírok Tiszaburán. *Archaeológiai Értesítő* 47. (1934) 141–147.
- HORVÁTH 1968 – Horváth Béla. Árpád-kori faépítkezés nyomai Fonyód-Bélatelepen. *Folia Archaeologica* XIX. (1968) 113–144.
- HORVÁTH 1970 – Horváth Béla: Előzetes jelentés az 1965–1968. évi tiszaorvényi feltárásokról. *Archaeológiai Értesítő* 97. (1970) 128.
- HORVÁTH 1971 – Horváth Béla: Az Árpád-kori falukutatások eredményeiről. In: Középkori régészeti tudományos ülésszak, 1970. december 8–10. Szerk.: Nagy Emese. *Régészeti Füzetek* II–13. (1971) 34–36.
- HORVÁTH 1974 – Horváth B. Jolán: Dunaújváros-Öreghegy. *Archaeológiai Értesítő* 101. (1974) 320.
- HORVÁTH 1979a – Horváth István: Esztergom-Szentkirály, középkori falu, temető. *Dunai Régészeti Közlemények*. MNM 1979. 85–86.
- HORVÁTH 1979b – Horváth István: Esztergom-Szentkirály. *Archaeológiai Értesítő* 106. (1979) 286.
- HORVÁTH 1980 – Horváth István: Esztergom-Szentkirály. *Archaeológiai Értesítő* 107. (1980) 251–252.
- HORVÁTH 1981 – Horváth István: Esztergom-Szentkirály. *Archaeológiai Értesítő* 108. (1981) 276.
- HORVÁTH 1982 – Horváth Ferenc: Ajtony vezér szerzeteseinek keresztje. *Élet és Tudomány* XXXVII/35. (1982. VIII. 27.) 1119.
- HORVÁTH 1983a – Horváth Ferenc: A Szent Demeter-templom. In: Szeged története. I. Szerk.: Papp Gyula et al. Szeged 1983. 324–327.
- HORVÁTH 1983b – Horváth István: Esztergom-Szentkirály. *Archaeológiai Értesítő* 110. (1983) 304.

- HORVÁTH 1993 – Horváth M. A.: Honfoglalás kori sírleletek Bács-Kiskun megyéből. – Landnahmezeitliche Grabfunde aus dem Komitat Bács-Kiskun. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* XXX–XXXI/2 (1993) 321–350.
- HORVÁTH 2004 – Horváth Ciprián: Lánccékszerek a honfoglalás kori leletanyagban. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* X. (2004) 459–482.
- H. TÓTH 1973 – H. Tóth Elvira: Kecskemét-Városföld. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 26. (1973) 73.
- H. TÓTH 1976 – H. Tóth Elvira: The equestrian grave of Izsák-Balázspusztá from the period of the magyar Conquest. (Az Izsák-balázspusztai honfoglaláskori lovassír.) *Cumania* 4. (1976) 141–173. (angol), 174–184. (magyar)
- H. TÓTH – BICZÓ 1976a – H. Tóth Elvira – Biczó Piroska: Kiskunfélegyháza-Kántordomb. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 29. (1976) 60.
- H. TÓTH – BICZÓ 1976b – H. Tóth Elvira – Biczó Piroska: Kiskunfélegyháza-Kántordomb. *Archaeológiai Értesítő* 103. (1976) 299–300.
- H. TÓTH 1981a – H. Tóth Imre: Adalékok a korai magyar-szláv egyházi és kulturális kapcsolatok kérdéséhez. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. I. Szerk.: Makk Ferenc. Budapest 1981. (1994.⁷) 55–71.
- H. TÓTH 1981b – H. Tóth Imre: Konstantin-Cirill és Metód élete és működése. Budapest 1981.
- H. TÓTH 1991 – H. Tóth Imre: Cirill-Konstantin és Metód élete, működése. (Bevezetés a szláv kultúrtörténetbe.) Szeged 1991.²
- H. TÓTH 1993 – H. Tóth Imre: A magyar nyelv bolgár-szláv jövevényszavainak problematikája. In: Alföld a 9. században. Az 1992. november 30 – december 1-én elhangzott előadások írott változatai. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged 1993. 197–205.
- H. TÓTH 1995a – H. Tóth Imre: A magyarság korai kapcsolatai az ortodox szlávokkal. In: Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig. Szerk.: H. Tóth Imre. Szeged 1995. 27–35.
- H. TÓTH 1995b – H. Tóth Imre: Metód találkozása az „ugor királlyal”. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: Koszta László. Szeged 1995. 191–196.
- H. TÓTH 2000a – H. Tóth Imre: Magyar-szláv kapcsolatok a 9–11. században. *Partes Populorum Minores Alienigenae* 2000. 11–41.
- H. TÓTH 2000b – H. Tóth Imre: Konstantin-Cirill és Metód nyomai a történeti Magyarországon. In: Ortodox kereszténység és kultúra: emlékkonferencia a millenium és a kereszténység 2000. éves évfordulója tiszteletére (Szeged 2000. november 24.). I. Szombat-hely 2000. 4–8.

- H. TÓTH 2003 – H. Tóth Imre: Cirill-Konstantin és Metód élete, működése: bevezetés a szláv kultúrtörténetbe. Szeged 2003.
- HUSZÁR 1954 – Huszár Lajos: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donaubecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* V. (1954) 61–109.
- IMRÉNYI 2002 – Magyarság és ortodoxia ezer esztendő. Szerk.: Imrényi Tibor. Miskolc 2002.
- IVÁNKA 1942a – Ivánka, Endre: Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn. *Orientalia Christiana Periodica* 8. (1942) 183–194.
- IVÁNKA 1942b – Ivánka Endre: Görögszertartású magyarság. Minerva Nyomda: Kolozsvár 1942.
- ISTVÁNOVITS 1986 – Istvánovits Eszter: Ibrány-Esbó halom. *Archaeológiai Értesítő* 113. (1986) 281.
- ISTVÁNOVITS 1996 – Istvánovits Eszter: 10–11. századi temető Ibrány-Esbó halmon. In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk.: Révész László – Wolf Mária. Miskolc 1996. 25–46.
- ISTVÁNOVICS 2003 – Istvánovics Eszter: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékhanyaga. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Jósa András Múzeum: Nyíregyháza 2003.
- ISTVÁNOVITS–ALMÁSSY 2005 – Istvánovits Eszter–Almássy Katalin: Nyíregyháza-Felsősim, Gyberás-tanyától ÉK-re. *Régészeti kutatások Magyarországon* 2005. 289.
- JAKAB 2009 – Jakab Attila: X–XI. századi temető Nyíregyháza-Felsősim határából. (M3-as autópálya 161. lelőhely). *Jósa András Múzeum Évkönyve* LI. (2009) 79–149.
- JÁKLI 1996 – Jákli István: Szent István az ember. Bethlen Gábor Könyvkiadó: [Sopron] 1996.
- JANKOVICH 1812 – Jankovich Miklós: Magyar szónemzés ötven példákban. Pest 1812.
- JANKOVICH 1943 – Jankovich József: A Lehoczky Múzeum honfoglaláskori leleteiről. In: László Gyula: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár 1943. 100–104.
- JANKOVIĆ 1983 – Janković, M.: Neki podaci o izradi predmeta odobojenih metala na Ključu Dunavu u IX–XI veku. *ZNM* XI–1 (1983) 99–118.
- JÓSA 1892 – Jósa András: A kárászi sírmezőről. *Archaeológiai Értesítő* 12. (1892) 171–173.
- JÓSA 1896 – Jósa András: A bezdédi honfoglaláskori temető. *Archaeológiai Értesítő* 16. (1896) 385–412.
- JÓSA 1914 – Jósa András: Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban. *Archaeológiai Értesítő* 34. (1914) 169–184., 303–340.

- JÓSIKA 1914 – Jósika Aladár: Árpádkori sírok Várfalván. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* 5. (1914) 121–124.
- JOVANOVIČ 1976 – Jovanovič, V.: Über den frühmittelalterlichen Schmuck von Čečan auf Kosovo. *Balcanoslavica* 5. (1976) 123–145.
- JOVANOVIČ–VUKSANOVIČ 1981 – Jovanovič, V. – Vuksanovič, L.: Matičane, nekropol sud-slave de X^e et XIe siècle. *Inventaria AI* Fasc. 25. Pristina 1981.
- JOVANOVIČ–VUKSANOVIČ – BERIČ 1972 – Jovanovič, V. – Vuksanovič, L. – Berič, N.: New finds from the slavic necropolis at Matičane near Pristina. *Balcanoslavica* 1. (1972) 107–111.
- JUHÁSZ 1926 – Juhász Kálmán: Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében. Szent István Akadémia: Budapest 1926.
- JUHÁSZ 1927 – Juhász Kálmán: Die Stieffe der Tschanader Diözese im Mittelalter. Ein Beitrag zur Frühgeschichte und Kulturgeschichte des Banats. Aschendorffsche Verlag: Münster 1927.
- JUHÁSZ 1930 – Juhász, Kálmán: Das Tschanad-Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter. Münster 1930.
- JUHÁSZ 1972 – Juhász Irén: Románkori kőfaragvány Vésztőről. *Archaeológiai Értesítő* 99. (1972) 240–242.
- JUHÁSZ 1973a – Juhász Irén: Vésztő története a honfoglalásig. In: Vésztő története. Szerk.: Szabó Ferenc. Vésztő 1973. 79–90.
- JUHÁSZ 1973b – Juhász Irén: A vésztői Csolt-monostor faragott kövei. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 2. (1973) 117–123.
- JUHÁSZ 1974 – Juhász Irén: Csolt monostor feltárásának eddigi eredményei Vésztő (Békés m.) határában. *Műemlékvédelem* 18. (1974) 214–218.
- JUHÁSZ 1976 – Juhász Irén: Vésztő-Csolt monostor. In: Újabb ásatások Békés megyében. Katalógus. Szerk.: G. Szénászký Júlia. Békéscsaba 1976.
- JUHÁSZ 1992 – Juhász Irén: A Csolt nemzetség monostora. *Műemlékvédelem* 36/2. (1992) 95–105.
- JUHÁSZ 2000 – Juhász Irén: A Csolt nemzetség monostora. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Dél-Alföldi Évszázadok 13. Szerk.: Kollár Tibor. Szeged 2000. 281–303.
- JUHÁSZ 2008 – Juhász Irén: Vésztő a középkorban. In: Vésztő története a kezdetektől a várossá válásig. Szerk.: Ladányi Károly. Vésztő 2008. 87–109.
- JUHÁSZ–KRISTÓ 1973 – Juhász Irén – Kristó Gyula: Vésztő a középkorban. In: Vésztő története. Szerk.: Szabó Ferenc. Vésztő 1973. 91–117.

- JUNGBERT 1980 – Jungbert Béla: Koraárpadkori temetőrészlet és XIV–XVI. századi sírok Baracsán. *Alba Regia: István Király Múzeum Közleményei* XX. (1980) 237–240.
- KADA 1896 – Kada Elek: A kecskeméti ásatások. *Archaeológiai Értesítő* 16. (1896) 40–51.
- KADA 1912 – Kada Elek: Kecskemét vidékéről való leletek. *Archaeológiai Értesítő* 32. (1912) 323–329.
- KÁDÁR 1955 – Kádár Zoltán: A székesfehérvári István-koporsó ikonográfiája. *Művészettörténeti Értesítő* IV. (1955/2) 201–204.
- KÁDÁR 1961 – Kádár Zoltán: Der Schatzfund von Tokaj und seine byzantinisch-slawischen Beziehungen. *Slavica* 1. (1961) 193–209.
- KÁDÁR 1968 – Kádár Zoltán: Ikonographische und religionsgeschichtliche Bemerkungen zu den Zierscheiben von Rakamaz. *Folia Archaeologica* XIX. (1968) 105–112.
- KALICZ 1958 – Kalicz Nándor: Gáva-vásártér. *Archaeológiai Értesítő* 85. (1958) 207.
- KAPOSVÁRI 1955 – Kaposvári Gyula: Honfoglaláskori temető Jásszentandráson. *Jászkunság* 2. (1955) 39–41.
- KARÁCSONYI 1887 – Karácsonyi János: Szent-Gellért csanádi püspök élete és művei. Budapest 1887. 82–101.
- KARÁCSONYI 1890 – Karácsonyi János: Történelmi hazugságok. A történelem terén előforduló mindennapi ferdítések czáfolata. Szent István Társulat: Budapest 1890. (Kiegészítése a Haller József által németből fordított azonos című műnek, azzal egy kötetben kiadva.)
- KARÁCSONYI 1891 – Karácsonyi János: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. MTA: Budapest 1891.
- KARÁCSONYI 1900 – Karácsonyi János: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. 1. kötet. Budapest 1900.
- KARÁCSONYI 1903 – Karácsonyi János: Bihari honfoglaláskori lovassírról. *Archaeológiai Értesítő* 23. (1903) 66–67., 405–412.
- KARÁCSONYI 1904 – Karácsonyi János: Szent István király élete. SZIT: Budapest 1904.
- KARÁCSONYI 1909 – Karácsonyi János: A bihari honfoglaláskori lovassírokról. A Biharvármegyei és Nagyvárad Részleti és Történelmi Egylet 1903/1909-iki Évkönyve. Nagyvárad 1903–1909.
- KARÁCSONYI 1924a – Karácsonyi János: A görögkatholikus magyarok eredete. *Katolikus Szemle* I. VII. (1924. szept.) 385–396.; II. VIII. (1924. okt.) 449–460.
- KARÁCSONYI 1924b – Karácsonyi János: A görögkatholikus magyarok eredete. Budapest 1924.

- KARÁCSONYI 1925 – Karácsonyi János: Szent Gellért csanádi püspök és vértanu élete. Budapest 1925.
- KATONA 1778 – Katona István: *Historia critica primorum Hungariae ducum: ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*. Pestini [Pest] 1778.
- KÁRÁSZ 1896 – Kárász Leó: A dettai ékszerek. *Archaeológiai Értesítő* 16. (1896) 226–232.
- KAZHDAN 1991 – The Oxford Dictionary of Byzantium. Ed. Kazhdan, Alexander P. New York – Oxford 1991.
- KERÉKGYÁRTÓ 1859 – Kerékgyártó Árpád: Magyarország művelődésének története, különös tekintettel az anyaország, úgy szinte Erdély, Horvát és Tótország államélete kifejlésére. 1. kötet A vezérek kora: 887–1000. Pest: Krupinszky 1859.
- KERÉKGYÁRTÓ 1865 – Kerékgyártó Árpád: Magyarország művelődésének története, különös tekintettel az anyaország, úgy szinte Erdély, Horvát és Tótország államélete kifejlésére. 2. kötet 2. időszak: Az egyeduralkodó és kereszténység megszilárdulása: 1000–1114. 3. időszak: Görög befolyás, és az oligarchia hatalomgyarapodása: 1114–1205. Pest: Krupinszky 1865.
- KESZI 2001 – Keszi Tamás: Hozzászólás a korai magyar fejedelmi központ kérdéséhez. *Századok* CXXXV. (2001) 489–492.
- KESZI 2007 – Keszi Tamás: Árpád-kori temetőrészlet Rácalmásról. Lelőkörülmények, sírleírások. *Alba Regia* 36. (2007) 179–181., 1–7. tábla
- KIRÁLY 1974 – Király Péter: A magyarok említése a Konstantin és Metód legendában. *Magyar Nyelv* 70. (1974) 1–11.
- KISS 1933–1934 – Kiss Lajos: Honfoglaláskori leletek a Jósa Múzeumban. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeológiai Intézetéből* 9–10. (1933–1934) 215–220.
- KISS 1937 – Kiss Lajos: Honfoglaláskori sírok Tiszabercelen. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeológiai Intézetéből* 13. (1937) 240–246.
- KISS 1938 – Kiss Lajos: A geszterédi honfoglaláskori sírlelet. *Archaeologia Hungarica* XXIV. Budapest 1938.
- KISS 1967 – Kiss Attila: A sellyei Árpád-kori temető. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1967. 69–72.
- KISS 1968 – Kiss Attila: A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése dunántúli köznépi temetőkben. *Archaeológiai Értesítő* 95. (1968) 243–255.

- KISS 1972–1973 – Kiss Attila: Megjegyzések a mai Szlavónia és Szerémség X–XI. századi etnikai viszonyaihoz és az ún. Bjelo Brdo kultúra névadó temetőjének értékeléséhez. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 17–18. (1972–1973) 73–83.
- KISS 1973 – Kiss Attila: Zur Frage der Bjelo Brdo Kultur. Bemerkungen zu den ethnischen Verhältnissen des heutigen Slawonien und Syrmien in 10–11. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXV. (1973) 327–340.
- KISS 1983 – Kiss Attila: Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Akadémiai Kiadó: Budapest 1983.
- KISS 2000 – Kiss Gábor: Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. Szombathely 2000.
- KISS 2001 – Kiss, Attila: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. Budapest 2001.
- KISS 2007 – Kiss, Gergely: Les influences de l'Église orthodoxe en Hongrie aux Xè–XIè siècle. *Specimina Nova Pars Prima. Sectio Medievalis IV.* Pécs 2007. 51–71.
- KMTL – Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula, szerk.: Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest 1994.
- KNIEWALD 1938 – Kniewald Károly: A „Hahóti kódex” (Zágrábi MR. 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából. Szent István Akadémia: Budapest 1938.
- KNIEWALD 1939a – Kniewald Károly: A Pray-kódex sanctorale-ja. *Magyar Könyvszemle* LXIII. (1939) 1–53.
- KNIEWALD 1939b – Kniewald Károly: A Pray-kódex tartalma, kora, jelentősége. *Magyar Könyvszemle* LXIII. (1939) 413–455.
- KNIEWALD 1941 – Kniewald Károly: Hartwick győri püspök Agenda Pontificalisa. *Magyar Könyvszemle* LXV. (1941) 1–21.
- KNIEZSA 1933 – Kniezsa István: Ungarn zur Zeit der Landnahme. *Rocznik Slawistyczny* 11. (1933) 1–25.
- KNIEZSA 1935 – Kniezsa István: Újabb vélemények a magyar nyelv szláv jövevényszavainak eredetéről. *Nyelvtudományi Közlemények* XLIX. (1935) 350–361.
- KNIEZSA 1938 – Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. II. Szerk.: Serédy Jusstinián. Budapest 1938. 365–472.
- KNIEZSA 1941 – Kniezsa István: Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése. In: Erdély és népei. Szerk.: Mályusz Elemér. Budapest 1941. [Reprint: Maecenas Könyvkiadó 1999.] 21–35.

- KNIEZSA 1942c – Kniezsa István: Magyar-szláv nyelvi érintkezések. In: A magyarság és a szlávok. Szerk. Szekfü Gyula. Budapest 1942. 168–188.
- KNIEZSA 1943 – Kniezsa István: Kelet-Magyarország helynevei. Budapest 1943.
- KNIEZSA 1955 – Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Akadémiai Kiadó: Budapest 1955.
- KNIEZSA 1956 – Kniezsa István: További pillantások „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” némely részébe. In: Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Akadémiai Kiadó: Budapest 1956. 329–336.
- KNIEZSA 1964 – Kniezsa, István: Zur Frage der auf Kyrill und Method bezüglichen Traditionen auf dem Gebiete des alten Ungarn. In: *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963*. Hrsg. M. Hellmann. Köln – Graz 1964. 199–209.
- KOCH 1996 – Koch, Ursula: Die Menchen und der Tod. Das gemauerte Grab. In: Die Franken Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erbe. Hrsg. Alfried Wiczorek et al. Mainz 1996. 723–737.
- KÓDEXEK – Középkori kódexek. www.ceu.hu/medstud/manual/MMM/index.html 2003.03.25. 16:36
- KOLLÁR 1762 – Kollár Ádám: *Historia Diplomatica Iuris Patronatus Apostolicorum Hungariae Regum*. Vindobonae 1762.
- KOLLEGA TARSOLY 1997 – Magyarország a XX. században. II. kötet: Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Főszerk.: Kollega Tarsoly István. Babits: Szekszárd 1997.
- KOLNIK 1978 – Kolník T.: Abraham. In: Important sites slaves en Slovaquie. Ed. Chropovský, Bohuslav. Bratislava 1978. 1978. 13–16.
- KOLNÍKOVÁ 1967 – Kolníková, Eva: Obulus mŕtvych vo včasnostredovekých hroboch na slovensku. [Totenobulus in frühmittelalterliche Gräbern der Slowakei.] *Slovenská Archeológia* XV–1. (1967) 189–254.
- KOMÁROMI 2003 – Komáromi László: Zum byzantinischen Einfluss auf das mittelalterliche ungarische Recht. In: *Bibliotheca Cathedrae Historiae Iuris Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae* Budapest. Doktori iskola, prelegálások II. Tanulmányok, kommunikációk, recenziók és a PhD. közlemények. Szerk.: Zlinszky János. Budapest 2003. 125–136.
- KOMÁROMI 2006a – Komáromi László: A bizánci hatás egyes kérdései a középkori magyar házassági jogban. *Iustum Aequum Salutare* II. (2006/1–2.) 159–170.

- KOMÁROMI 2006b – Komáromi László: Ungarn zwischen Ost und West. Die Regelung der Klerikerehe durch frühere ungarische Synoden (11.–12. Jh.). In: Rechtstransfer in der Geschichte. Legal tranfer in History. Hrsg. Duss, Vanessa – Linder, Nikolaus – Kastl, Katrin – Börner, Christina – Hirt, Fabienne – Züsli, Felix. München 2006. 279–296.
- KOMÁROMI 2007a – Komáromi László: A bizánci kultúra egyes elemei és közvetítő tényezői a középkori Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare* III. (2007/1.) 215–228.
- KOMÁROMI 2007b – Komáromi László: A bizánci hatás kérdése a középkori magyar jogban és a magyarországi egyházjogban. Dokroti értekezés. Budapest 2007.
- KOREK 1943 – Korek József: Szkíta és Árpád-kori leletek Szőregről. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 19. (1943) 203–204.
- KOROŠEC 1950 – Korošec, Ján: Staroslovenska grobišče na Ptujskem gradu. [The old slavs burial place on the castle-hill of Ptuj]. Dela – Monographs 1. Ljubljana 1950.
- KOSZTA 1988 – Koszta László: A kereszténység kezdetei és az egyházszerzés Magyarországon. In: Az államalapító. Szerk.: Kristó Gyula. Zrínyi Kiadó: Budapest 1988. 153–207.
- KOSZTA 1996 – Koszta László: A keresztény egyházi szervezet kialakulása. In: Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről. Szerk.: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 1996. 105–115.
- KOSZTA 2007 – Koszta László: Esztergom és Kalocsa kapcsolata a 11–12. században. Az egyseges magyar egyháztartomány megosztása. In: Koszta László: Írásbeliség és egyházszerzet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből. Capitulum III. Szeged 2007. 255–259.
- KOVÁCS 1968 – Kovács Béla: Adatok Feldebrő történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* XVII/1. (1968) 124–125.
- KOVÁCS 1974 – Kovács Éva: Árpád-kori ötvösség. Corvina: Budapest 1974.
- KOVÁCS 1976 – Kovács László: Ausgrabungen der Gräberfeld des ungarischen gemeinen Volkes in Szabolcs und Tímár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXVIII. (1976) 383–389.
- KOVÁCS 1977 – Kovács László: Tiszaluc, Sarkadpuszta. *Archaeológiai Értesítő* 104. (1977) 264.
- KOVÁCS 1978 – Kovács László: Tiszaluc, Sarkadpuszta. *Archaeológiai Értesítő* 105. (1978) 275., 287.

- KOVÁCS 1978–1979a – Kovács László: Tiszaluc, Sarkadpuszta. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8–9. (1978–1979) 242–243.
- KOVÁCS 1978–1979b – Kovács László: Tiszaluc, Sarkadpuszta. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8–9. (1978–1979) 243.
- KOVÁCS 1979 – Kovács István: XI. századi temető Hódmezővásárhely-Nagyszigeten. *Vásárhelyi Tanulmányok* IX. (1979) 17–32.
- KOVÁCS 1983 – Kovács László: Byzantinische Münzen im Ungarn des 10. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXV. (1983) 133–154.
- KOVÁCS 1985 – Kovács László: Kora Árpád-kori temetőrészlet Dabas (Gyón)–Paphegyen. *Studia Comitatus* 17. (1985) 368–385.
- KOVÁCS 1986 – Kovács László: A tiszalúc-sarkadi (Borsod-Aabúj-Zemplén megye) 11. századi magyar temető. Előzetes jelentés. *Archaeológiai Értesítő* 113. (1986) 218–223.
- KOVÁCS 1989 – Kovács László: Münzen aus der ungarische Landnahmezeit. *Fontes Archaeologici Hungariae* 1989.
- KOVÁCS 1991–1992 – Kovács László: A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, 10–11. századi leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, Csóka. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1991–1992/1. 37–74.
- KOVÁCS 1994 – Kovács László: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs mit einem Beitrag von Imre Lengyel. *Varia Archaeologica Hungarica* VI. Budapest 1994.
- KOVÁCS 1996 – Kovács S. Tibor: Régészeti emlékek. In: Röske földje és népe. Szerk.: Péter László. Szeged 1996. 25–77.
- KOVÁCS 1998 – Kovács László: Árpád-kori templom és temető a karcagi Kápolnás-halmon. Tariczky Endre, Rómer Flóris és a régészet 19. század végi karcagi barátainak emlékére – kitekintéssel a téglás temetkezésekre. *Szolnok Megyei Múzeumi Adattár* 13. Szolnok 1998.
- KOVÁCS 2000 – Kovács László: A kora Árpád-kori (1000–1141) pénzmellékletadás egyes kérdései a magyar királyság temetőiben. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Piti Ferenc. Szegedi Középkorász Műhely: Szeged 2000. 277–285.
- KOVÁCS 2004 – Kovács László: Érmek nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.*

- Monumenta Historica Budapestinensia XIV. Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Budapest 2004. 43–49.
- KOVÁCS 2006 – Kovács László: A magyarhomorog-könyadombi X–XII. századi magyar köznépi temető érméiről. In: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára. Studia Caroliensia VII. (2006/3–4)* 215–248.
- KOVALOVSZKI 1958 – Kovalovszki Júlia: Vésztő-Kótpusztá. *Archaeológiai Értesítő* 85. (1958) 208.
- KOVALOVSZKI 1960 – Kovalovszki Júlia: A szarvasi honfoglaláskori ezüst karperec. *Folia Archaeologica* XII. (1960) 173–182.
- KOVALOVSZKI 1965 – Kovalovszki Júlia: Orosháza és környéke a magyar középkorban. In: *Orosháza története és néprajza I. Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza 1965.* 173–203.
- KOVALOVSZKI 1977 – Kovalovszki Júlia: Feldebrő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 30. (1977) 46.
- KOVALOVSZKI 1978 – Kovalovszki Júlia: Feldebrő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 31. (1978) 82–83.
- KOVALOVSZKI 1980 – Kovalovszki Júlia: Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon. *Fontes Archaeologici Hungariae* 1980.
- KOVALOVSZKI 1987 – Kovalovszki Júlia: Feldebrő. Plébániatemplom. Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 283. TKM: Budapest 1987.
- KOVALOVSZKI 1989 – Kovalovszki Júlia: Középkori emlékek a Helemba-szigeten. Méri István ásátása, 1959. *Dunai Régészeti Közlemények* 1989. 77–115.
- KOZÁK 1966–1967 – Kozák Károly: A szegedi Szent Dömötör-templom építéstörténetének kérdései. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1966–1967/2. 143–151.
- KOZÁK 1967 – Kozák Károly: A székesfehérvári királyi bazilika legkorábbi építkezési korszaka. In: *Székesfehérvár évszázadai. 1. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1967.* 141–155.
- KOZÁK 1970–1976 – Kozák Károly: A szekszárdi bencés apátság feltárása. *Béri Balog Ádám Múzeum Évkönyve* I.: I. (1970) 155–180., II.: II. (1971–1972) 229–269., III.: III. (1973–1974) 167–203., IV.: IV. (1975–1976) 111–136.
- KOZÁK II. 1981 – Kozák Károly: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása II. *Agria: az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve* 18. (1981) 5–43.
- KOZÁK 1984 – Kozák Károly: Közép-Európa centrális templomai (IX–XI. század). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17. (1984) 107–144.

- KOZÁK III. 1986 –Kozák Károly: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása III. *Agria: az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve* 22. (1986) 5–33.
- KÖHEGYI 1960 – Köhegyi Mihály: Bácsbokod–Vasút mente. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 14. (1960) 81.
- KÖHEGYI 1990 – Köhegyi Mihály: Bácsbokod–Vasút mente. In: H. Tóth Elvira: Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében, 1949–1989. *Cumania* 12. (1990) 173. No. 286. (a)
- KÖLTŐ 1990 – Költő László: A Balatonszemes, Landler Jenő utcai honfoglaláskori lovas sír. In: Szemes, Tanulmányok Balatonszemes múltjáról és jelenéről. Szerk.: Stirling János, Balatonszemes 1990. 85–101.
- KÖLTŐ–LENGYEL–PAP–SZENTPÉTERI 1987–1989 – Költő László – Lengyel Imre – Pap Ildikó – Szentpéteri József: Etnikumok, régészeti kultúrák a kora középkori Pannoniában. (Egy Somogy megyei régészeti ásatás előzetes eredményei – Vörs). *Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32. (1987–1989) 283–307.
- KÖLTŐ–LENGYEL–PAP–SZENTPÉTERI 1992 –Költő László – Lengyel Imre – Pap Ildikó – Szentpéteri József: Vorläufige Ergebnisse der Ausgrabungen am Gräberfeld Vörs aus dem 9–11. Jahrhundert. (Ungarn, Komitat Somogy). *Slovenská Archeologia* XL. (1992) 223–241.
- KÖPECZI 1989 – Erdély rövid története. Főszerk.: Köpeczi Béla. Akadémiai Kiadó: Budapest 1989.
- KÖVÁRI 1911 –Kövári Ernő: Árpádkori sírok Vajdahunyadon. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* 2. (1911) 312–313.
- KÖZÉPESY 1899 – Középesy Gyula: A külső pusztakovácsi ásatásról és egyéb biharmegyei leletekről. *Archaeológiai Értesítő* 19. (1899) 364–366.
- KRAJNYÁK 1925–1926 – Krajnyák Gábor: Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög egyházi vonatkozásai. *Századok* LIX–LX. (1925–1926) 498–507.
- KRALOVÁNSZKY 1957 – Kralovánszky Alán: Adatok az ún. s-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. *Archaeológiai Értesítő* 84. (1957) 175–186.
- KRALOVÁNSZKY 1960 – Kralovánszky Alán: A papi honfoglaláskori temető. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 3. (1960) 27–38.
- KRALOVÁNSZKY 1961–1962 – Kralovánszky Alán: Kora-Árpádkori sírok Előszálláson. *Alba Regia* II–III. (1961–1962) 180–181.

- KRALOVÁNSZKY 1962a – Kralovánszky Alán: Sárbogárd-Templom dűlő, Kossuth MTSZ homokbányája. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 15. (1962) 57.
- KRALOVÁNSZKY 1962b – Kralovánszky Alán: Sárbogárd-Tringer tanya, A domb. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 15. (1962) 57–58.
- KRALOVÁNSZKY 1962c – Kralovánszky Alán: Sárbogárd. Velence. *Archaeológiai Értesítő* 89. (1962) 266.
- KRALOVÁNSZKY 1962–1964 – Kralovánszky Alán: A Hajdú-Bihar megyei régészeti kutatások 1944–1961. Leletkataszter. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1962–1964. 31–45.
- KRALOVÁNSZKY 1967–1968a – Kralovánszky Alán: Előzetes jelentés az 1965. évi székesfehérvári feltárásról. *Alba Regia: István Király Múzeum Évkönyve* 8–9. (1967–1968) 253–262.
- KRALOVÁNSZKY 1967–1968b – Kralovánszky Alán: A móri és a szabadegyházi honfoglaláskori temetkezések. – Die landnahmzeitlichen Bestattungen von Mór und Szabadegyháza. *Alba Regia* VIII–IX. (1967–1968) 249–252., LXII–LXIV.
- KRASKOVSKÁ 1954 – Kraskovská, Ľudmila: Staroslovanské pohrebište v Máste pri Bratislave. (Ein altslawisches Gräberfeld in Mást bei Bratislava.) *Slovenská Archeologia* II. (1954) 144–152.
- KRASKOVSKÁ 1958 – Kraskovská, Ľudmila: Výskum v Bešeňove roku 1950. *Slovenská Archeologia* VI–2. (1958) 419–447.
- KRECSMARIK 1910a – Ifj. Krecsmarik Endre: Régibb középkori temetőkről Szarvas határában. *Archaeológiai Értesítő* 30. (1910) 172–178.
- KRECSMARIK 1910b – Ifj. Krecsmarik Endre: Honfoglaláskori leletekről Szarvason. *Archaeológiai Értesítő* 30. (1910) 350–353.
- KRECSMARIK 1913 – Ifj. Krecsmarik Endre: A békésszentandrási honfoglaláskori temetkező helyről. *Archaeológiai Értesítő* 33. (1913) 27–37.
- KRISTÓ 1965 – Kristó Gyula: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* XVIII. (1965) 6–14.
- KRISTÓ 1977 – Kristó Gyula Törzsek és törzsnévi helynevek. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: Bartha Antal–Czeplédy Károly–Róna-Tas András. Budapest 1977. 211–223.
- KRISTÓ 1981 – Kristó Gyula: Ajtony and Vidin. *Studia Turco-Hungarica* 5. Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations (VIth–XIth Centuries). Budapest 1981. 129–135.

- KRISTÓ 1983 – Kristó Gyula: Az alföldi bolgár uralom kérdéséhez a IX. században. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Dissertationes Slavicae* 1983. 27–37.
- KRISTÓ 1993 – Kristó Gyula: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja 1301-ig. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3. Szeged 1993.
- KRISTÓ 1995 – Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 6. Szeged 1995.
- KRISTÓ 1996 – Kristó Gyula: Vallási türelem az Árpád-kori Magyarországon. In: A magyar művelődés és kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly 1996. szeptember 9–14. II. Budapest–Szeged 1998. 485–496.
- KRISTÓ 1998 – Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. Osiris: Budapest 1998.
- KRISTÓ 1999 – Kristó Gyula: A tizenegyedik század története. Magyar Századok. Budapest 1999.
- KRISTÓ 2000a – Kristó Gyula: A Magyar Fejedelemség a 10. században. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk.: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 2000. 289–318.
- KRISTÓ 2000b – Kristó Gyula: A Kárpát-medencén át vezető nemzetközi utak. In: Európa közepe 1000 körül. Kézikönyv „Az Európa közepe 1000 körül” kiállításához: történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerk.: Wiczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000. 92–93.
- KRISTÓ 2000c – Kristó Gyula: Ajtony és Vidin. In: Kristó Gyula: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 89–96.
- KRISTÓ 2000d – Kristó Gyula: Keán, Szent István ellenfele. In: Kristó Gyula: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 63–77.
- KRISTÓ 2000e – Kristó Gyula: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. In: Kristó Gyula: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 79–87.
- KRISTÓ 2002a – Kristó Gyula: Szlávok Erdélyben a magyar honfoglalás előtt. In: Cirill és Metód példáját követve... Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára. Szerk.: Bibok Károly – Ferincz István – Kocsis Mihály. Szeged 2002. 249–253.
- KRISTÓ 2002b – Kristó Gyula: Géza fejedelem. In: Kristó Gyula: Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. Budapest 2002.
- KRISTÓ 2003a – Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest 2003.
- KRISTÓ 2003b – Kristó Gyula: Fejezetek az Alföld középkori történetéből. Szeged 2003.

- KRISTÓ–MAKK 2001 – Kristó Gyula – Makk Ferenc: A kilencedik és a tizedik század története. Magyar Századok. Budapest 2001.
- KULCSÁR 1958 – Kulcsár Péter: A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca. *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Historica* III. (1958) 5–11.
- KULCSÁR 1992 – Kulcsár Valéria: Honfoglalás kori gyermeksír Lajosmizséről. (Leletmentés az M5 útnál II.) *Cumania* 13. (1992) 75–85.
- KÜRBIS 2000 – Krübis, Brygida: *Purpure passionis aureus finis*. Querfurti Bruno és az öt vértanú testvér. In: Európa közepe 1000 körül. Kézikönyv „Az Európa közepe 1000 körül” kiállításhoz: történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerk.: Wieczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000. 317–321.
- KÜRTI 1974 – Kürti Béla: Szeged-Csongrádi út. *Archaeológiai Értesítő* 101. (1974) 320–321.
- KÜRTI 1975 – Kürti Béla: Szeged-Csongrádi út. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 28. (1975) 89–90.
- KÜRTI 1978–1979 – Kürti Béla: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn. Előzetes beszámoló. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978–1979/1*. 323–347.
- KÜRTI 1983. – Kürti Béla: Bizánci kapcsolatok. In: Szeged története I. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1983. 269–271.
- KÜRTI 1990 – Kürti Béla: Régészeti adatok a Maros-torok vidékének 10–11. századi történetéhez. In: A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged 1994. 369–386.
- KÜRTI 1996 – Kürti Béla: Honfoglaló magyar sírok Szeged-Csongrádi úton. In: Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság. Antropológia, régészet, történelem. Szeged, JATE Embertani Tanszék 1996. 59–63.
- KÜRTI 2001 – Kürti Béla: Sírok üzenete. Honfoglaló magyarok temetője Algyő határában. Algyő 2001.
- LADÓ 1997 – Ladó János: Magyar utónévkönyv. Kulturtrade Kiadó 1977.
- LAKATOS 2003 – Lakatos Attila: 10–11. századi temető Köröstarján-Csárdásdombon (Tărian, Románia). *Archaeológiai Értesítő* 128. (2003) 211–226.
- LANGÓ 2010 – Langó Péter: A kora Árpád-kori temetők kutatása. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010. 445–469.
- LANGÓ 2011 – Langó Péter: Bizánc és a honfoglaló Magyar Fejedelemség kapcsolata(i) a X. századi kisleletanyag tükrében. A VII. Medievisztikai PhD-konferencián 2011. június 2-án elhangzott előadás.

- LANGÓ–MENDE 2006 – Langó Péter–Mende Balázs: Honfoglalás kori sírok Enesén. *Arrabona* 44/1. (2006) 231–250.
- LANGÓ–TÜRK 2003a – Langó Péter – Türk Attila: Előzetes beszámoló a Szentés környékén 2002-ben végzett honfoglalás kori régészeti lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* 2003. 193–202.
- LANGÓ–TÜRK 2003b – Langó Péter – Türk Attila: Móra nyomában – Előzetes beszámoló a Kiszombor határában 2003-ban végzett honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* 2003. 203–214.
- LANGÓ – TÜRK 2004 – Langó Péter – Türk Attila: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorúsdűlőn. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* X. (2004) 365–457.
- LÁSZLÓ 1938 – László Gyula: Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. III. Szerk.: Serédy Jusztnián. Budapest 1938. 517–558.
- LÁSZLÓ 1944 – László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest 1944.
- LÁSZLÓ 1955 – László Gyula: A kenézlői honfoglaláskori íjtegez. *Folia Archaeologica* VII. (1955) 111–122.
- LÁSZLÓ 1957 – László Gyula: Jegyzetek a nagyszentmiklósi kincsről. *Folia Archaeologica* IX. (1957) 141–152.
- LÁSZLÓ–RÁCZ 1977 – László Gyula – Rácz István: A nagyszentmiklósi kincs. Budapest Magvető 1977.
- LAURENT 1940 – Laurent, Vitalien: ‘Ο Βαρδαριωτῶν ἤτοι Τούρκων: Perses, Turcs asiatiques ou Turcs Hongrois? *Сборникъ въ память на Проф. Петъръ Никовъ. Известия на Българското Историческо Дружество* XVI–XVIII. (1940) 275–289.
- LAURENT 1943 – Laurent, Vitalien: L’évêque des Turcs et le proèdre de Turquie. *Académie Roumanie. Bulletin de la section historique* XXIII/2. (1942) 147–159.
- LAURENT 1963 – Laurent, Vitalien: Le corpus des sceaux de l’Empire Byzantin. V. L’église. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique: Paris 1963.
- LAURENT 1965 – Laurent, Vitalien: Le corpus des sceaux de l’Empire Byzantin. V.2. L’église. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique: Paris 1965.
- LEHOCZKY 1870– Lehoczky Tivadar: A szolyvai hun sír. *Archaeológiai Értesítő* 3. (1870) 201–206.
- LENKEY 2003 – Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila: Szent István és III. András. Kossuth Kiadó: Budapest 2003. (Vonatkozó rész Lenkey Zoltán munkája.)

- LICHTNECKER 1893 – Lichteneker József: Újabb leletekről a székesfehérvári Demkóhegyen, *Archaeológiai Értesítő* 13. (1893) 266–269.
- LIPTÁKOVÁ 1964 – Liptáková: Dve pohrebiská z X. storičia na juhozápadnom Slovensku. *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied* 14. (1964) 237–256.
- LISKA 1996 – Liska András: X–XI. századi temető Örmény kúton. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 16. (1996) 175–208.
- LÓCSY 1959 – Lócsy Erzsébet: Budapest XI. ker., Kosztolányi Dezső tér. A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásásai az 1958. évben. *Budapest Régiségei* 19. (1959) 264–265.
- LOTTENHOF 1971 – Lottenhof Edit: A Szabadkígyóson feltárt X. századi temetők embertani vizsgálata. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 1. (1971) 89–101.
- LOUTH 2007 – Louth, Andrew: Greek East and latin West: the church AD 681–1071. Crestwood 2007.
- LOVAG 1971 – Lovag Zsuzsa: Byzantine type reliquari pectoral crosses in the Hungarian National Museum. *Folia Archaeologica* XXII. (1971) 143–164.
- LOVAG 1978 – Lovag Zsuzsa: A magyar koronázási jelvények. Budapest 1978.
- LOVAG 1980 – Lovag Zsuzsa: Bronzene Pektoralkreuze aus der Arpadenzeit. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXII. (1980) 361–372.
- LOVAG 1999 – Lovag Zsuzsa: Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums. *Seria Archaeologica* III. Budapest 1999.
- LOVAG 2000 – Lovag Zsuzsa: Keresztény temetkezések. In: Európa közepe 1000 körül. Kézirat könyv „Az Európa közepe 1000 körül” kiállításához: történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerk.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000. 399–400.
- LOVAG 2005 – Lovag Zsuzsa: Az Esztergom-szigeti apáca kolostor temetőjének kutatása. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai. *Opuscula Hungarica* VI. Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Magyar Nemzeti Múzeum: Budapest 2005. 127–130.
- LOVAS 1937 – Lovas Elemér: Pannonhalma környéke az ó- és középkorban. *Pannonhalmi Szemle* 1937. 24–42.
- LŐRINCZY 1985 – Lőrinczy Gábor: Szegvár-Szölőkalja X. századi temetője. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1985. 141–162.
- LŐRINCZY 1987–1988 – Lőrinczy Gábor: Szegvár – Orom dűlő – J. Purger-Gehöft. *Archaeológiai Értesítő* 114–115. (1987–1988) 273.

- LUTTOR 1938 – Luttor Ferenc: Szent István egyházi kapcsolatai Rómával, Montecassinóval, Velencével, Jeruzsálemmel és Bizánccal. In: Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulójára. I. Szerk.: Serédy Jusstinián. Budapest 1938. 423–446.
- LYKA 1977 – Lyka Károly: A művészetek története. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata: Budapest [1977.]
- MADARAS 2006 – Madaras László: Honfoglalás kori temető Szolnok határában. (Újabb adatok a honfoglalás kori női viselethez.) *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2006. 213–251.
- MADGEARU 2008 – Madgearu, Alexandru: The Mission of Hierotheos: location and significance. *Byzantinoslavica. Revue internationale des Études Byzantines* 2008/1–2. 119–138.
- MAGYAR 1981 – Magyar Kálmán: Ispánsági és nemzetségi központok kutatása Somogyban. I. Egyházak és temetők. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 4. (1981) 43–81.
- MAGYAR 1984 – Magyar Kálmán: Nagyecsed-Sárvár nemzetségi központ kutatása (1975–1977). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1984. 147–186.
- MAGYAR 1996 – Magyar Zoltán: Szent István a magyar kultúrtörténetben. Helikon Kiadó: Budapest [1996]
- MAGYAR 1998 – Magyar Zoltán: Szent György középkori kultusza Magyarországon. Századok CXXXII. (1998) 61–182.
- MAGYAR 2001 – Magyar Kálmán: Szent István államszervezésének régészeti emlékei (1001–2001). Kaposvár–Segesd 2001.
- MAGYAR 2005 – Magyar Kálmán: Árpád-kori nemzetségi központok egyházainak temetőiről. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai. *Opuscula Hungarica* VI. Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Magyar Nemzeti Múzeum: Budapest 2005. 163–172.
- MAJLÁTH 1890 – Majláth Béla: Az orosházi sírmező. *Archaeológiai Értesítő* 10. (1890) 417–423.
- MAJLÁTH 1898 – Majláth Béla: Újabb alpári leletekről. *Archaeológiai Értesítő* 18. (1898) 257–265.
- MAKK 1988 – Makk Ferenc: Magyarország és keleti szomszédai Szent István korában. In: Szent István és kora. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest 1988.
- MAKK 1996 – Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szeged 1996.²

- MAKK 1998a – Makk Ferenc: Magyar-bolgár kapcsolatok Géza nagyfejedelem és Szent István király korában. In: Makk Ferenc: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged 1998.
- MAKK 1998b – Makk Ferenc: A turulmadártól a kettőskeresztig. A korai magyar-bizánci kapcsolatok. In: Makk Ferenc: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged 1998.
- MAKK 1999 – Makk Ferenc: Ungarischen Außenpolitik (896–1196). Herne 1999.
- MAKK 2000a – Makk Ferenc: Szent István és utódai. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk.: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 2000. 319–348.
- Makk 2000b – Makk Ferenc: A kalocsai érsekség bácsi székhelyének létesítéséről. In: Kalocsa történetéből. Szerk.: Koszta László. Kalocsa 2000. 21–27.
- MAKK 2001 – Makk Ferenc: Róma vagy Mainz vagy Bizánc? Politikai-vallási választás az első ezredfordulón. *Tiszatáj* 2001. november 64–70.
- MAKK 2011 – Makk Ferenc: Megjegyzések a Szent István-i államalapítás történetéhez. *Aetas* 26. (2011/1.) 104–142.
- MAKKAY 1958 – Makkay János: Nádudvar-Mihályhalom. *Archaeológiai Értesítő* 85. (1958) 207.
- MAKKAY 1978–1979 – Makkay János: Endröd. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8–9. (1978–1979) 207–211.
- MAKKAY–JANKOVICH–SZÖKE 1978–1979 – Makkay János – Jankovich Dénes B. – Szöke Béla Miklós: Endröd. Szujókereszt, Gehöft von I. Katona. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8–9. (1978–1979) 240–241.
- MALÁ 1960 – Malá, Helena: Příspěvek k antropologii Slovanů X–XI. století z pohřebišť pod Zoborem a z Mlynárců u Nitry. (Beitrag zur Anthropologie der Slawen aus dem X–XI. Jahrhundert von Zobor und Mlynárce bei Nitra.) *Slovenská Archeológia* VIII–1. (1960) 231–268.
- MANO-ZISI – NAGY 1953 – Mano-Zisi, Gjorgje – Nagy Sándor: Beitrag zur Erforschung von Arača. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 2. (1953) 76–92.
- MARCSIK 1976 – Marcsik Antónia: (Izsák-Balázspusztá honfoglaláskori leletének embertani jellemzése.) *Cumania* 4. (1976) 185–188. (angol), 189–190. (magyar)
- MARCZALI 1895 – Fröhlich Róbert – Kuzsinszky Bálint – Nagy Géza – Marczali Henrik: A Magyar nemzet története. 1. kötet: Magyarország a királyság megalapításáig. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest 1895. (A vonatkozó rész szerzője Marczali Henrik.)

- MARCZALI 1935 – Marczali Henrik: Erdély története. Budapest 1935.
- MARCZALI 2000 – Marczali Henrik: Szent István királysága. Kassák Kiadó: Budapest 2000.
[Reprint]
- MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1986 – Marjanović-Vujović, G.: Srednovekovne nekropole u Srbiji evidentinane kroz arheoloska iskopavanja I. *Starinar* 37. (1986) 191–207.
- MAROSI 1914 – Marosi Arnold: A székesfehérvári múzeum honfoglalás- és Árpád-kori régiségei. *Archaeológiai Értesítő* 34. (1914) 60–63.
- MAROSI 1920–1922 – Marosi Arnold: Székesfehérvár honfoglaláskori temetői. *Archaeológiai Értesítő* 39. (1920–1922) 25–41.
- MAROSI 1923–1926 – Marosi Arnold: A székesfehérvári rádiótelepi ásatás. *Archaeológiai Értesítő* 40. (1923–1926) 245–256.
- MAROSI 1934 – Marosi Arnold: Sárosdi árpádkirályok korabeli temető. *Székesfehérvári Szemle a Székesfehérvári Napló havi melléklete a Fejérvármegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület közlönye* 1934. 96.
- MAROSI 1995 – Marosi Ernő: Az Árpád-kori művészet történetéhez. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. II. Szerk.: Makk Ferenc. Budapest 1995. 43–70.
- MAROSI–BARTUCZ–JOACHIM–KISS 1937 – Marosi Ernő – Bartucz Lajos – Joachim József – Kiss Dezső: A székesfehérvári bazilika feltárása. *Székesfehérvári Szemle* 7. (1937) 2–18.
- MARUŠIĆ 1962 – Marušić, B.: Langobardski i staroslovenski grobovi na Brežcu i kod malih vrata ispod Buzeta u istri. *Arheološki Radovi i Rasprave* 2. (1962) 453–467.
- MATEOS 1962 – Le Typicon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix no 40, Xe siècle. Introduction, texte critique, traduction et notes par Juan MATEOS S. I. Tome I. Le cycle des douze mois. *Orientalia Christiana Analecta* 165. Roma 1962.
- MÁTYÁS 1989 – Mátyás István: A kiásott múlt. Budapest 1989.
- MEDGYESI 1992–1995 – Medgyesi Pál: Az Elek-Téglagyári 10–11. századi temetőrészlet. *Savaria. Pars Archaeologica* 22/3. (1992–1995) 197–206.
- MEDGYESI 1995 – Medgyesi Pál: Avar kori sírlelet (?) és 10–11. századi magyar köznépi temető részletei Gyulavarsánd-Lapos halomról. *Altum Castrum* IV. (1995) 98–118.
- MEDGYESI 1996 – Medgyesi Pál: Néhány Békés megyei avar kori és X–XI. századi lelet. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 16. (1996) 129–156.
- MEDGYESI 2002 – Medgyesi Pál: Az Újkígyós, Skoperda-tanyánál feltárt 10–11. századi temetőrészlet. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 23. (2002) 145–217.
- MEGAY 1956 – Megay Géza: Az Ároktő-Dongóhalmi honfoglalás kori magyar temető. *Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 1956. 15–22.

- MEGAY 1959 – Megay Géza: Miskolc-Flughafen. *Archaeológiai Értesítő* 87. (1960) 240.
- MEGAY 1960 – Megay Géza: Miskolc-Repülőtér. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 13. (1960) 82–83.
- MEGAY 1961 – Megay Géza: Honfoglaláskori temető Miskolc határában. *Archaeológiai Értesítő* 88. (1961) 100–108.
- MEGAY 1963 – Megay Géza: A Mezőzombor-bálványdombi honfoglaláskori magyar temető. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 3. (1963) 37–53.
- MELICH 1903 – Melich János: Szláv jövevényszavaink. 1. köt./1. rész. Az óbolgár nyelvmélekek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest: Pfeifer F.
- MELICH 1905 – Melich János: Szláv jövevényszavaink. 1. köt./2. rész. A magyar nyelv keresztény terminológiája. Pfeifer F.: Budapest 1905.
- MELICH 1910 – Melich János: Nyelvünk szláv jövényei. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 13. Budapest 1910.
- MELICH 1925 – Melich János: A honfoglaláskori Magyarország. *A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve* I. 6. Budapest 1925.
- MELIS 1992 – Irásné Melis Katalin: Honfoglalás kori leletek Budaörs-Tűzkőhegyről. *Budapest Régiségei* 29. (1992) 95–107.
- MELIS 1997 – Irásné Melis Katalin: Árpád-kori temetők a pesti határban, 11–13. század. *Budapest Régiségei* 31. (1997) 41–78.
- MELIS 2005 – Irásné Melis Katalin: Adatok Buda és Pest körüli, 11–13. századi temetők régészeti kutatásához. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai. *Opuscula Hungarica* VI. Szerk. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Magyar Nemzeti Múzeum: Budapest 2005. 71–76.
- MENCL 1959 – Mencl, Vaclav: Két ősi építészeti emlék Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő* VIII/4 (1959) 217–220.
- MENDELET–TĂNASE–GÁLL 2001 – Mendelet, Florin – Tănase, Daniela – Gáll Erwin: X. századi honfoglalás kori temetőrészlet Vejtén (Temes megye, Románia). *Archaeológiai Értesítő* 126. (2001) 99–112.
- MÉRI 1958 – Méri István: Kardoskút-Hatablak. *Archaeológiai Értesítő* 85. (1958) 92., 211.
- MÉRI 1986 – Méri István: Ásatás a kolozsvári Fő téren, 1943. Budapest 1986.
- MÉRI 2000 – Méri István: Egy Árpád-kori falu leletmentő ásatása: Tiszalök-Rázom, 1950–53. Budapest 2000.
- MESTERHÁZY 1965 – Mesterházy Károly: Beszámoló az 1965. évi Biharkeresztes-ártándi ásatásról. *A debreceni Déry Múzeum Évkönyve* 1965. 61–67.

- MESTERHÁZY 1966 – Mesterházy Károly: Die Ergebnisse der Ausgrabung von Biharkeresztés-Ártánd im Jahre 1965. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominata: Acta Antiqua et Archaeologica* 10. (1966) 99–102.
- MESTERHÁZY 1966–1967 – Mesterházy Károly: Daten zur Struktur der Familien des gemeinen Volkes in der Landnahmezeit. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1966/1967–2. 115–119.
- MESTERHÁZY 1967 – Mesterházy Károly: Daten zur Struktur der Familien des gemeinen Volkes in der Landnahmezeit. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1966–1967/2. 115–119.
- MESTERHÁZY 1968 – Mesterházy Károly: Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpádkori Magyarországon. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1968. 145–177.
- MESTERHÁZY 1969 – Mesterházy Károly: Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában. *Archaeológiai Értesítő* 96. (1969) 91–98.
- MESTERHÁZY 1970 – Mesterházy Károly: Beitrag zur Familienstruktur des ungarischen gemeinen Volkes der Landnahmezeit. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXII. (1970) 183–218.
- MESTERHÁZY 1971 – Mesterházy Károly: Győr-Pósadomb. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 24. (1971) 58.
- MESTERHÁZY 1981 – Mesterházy Károly: Berettyóújfalu földje IX. századtól a XIII. századig. In: Berettyóújfalu története. Szerk. Varga Gyula. Berettyóújfalu 1981. 51–79.
- MESTERHÁZY 1990a – Mesterházy Károly: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a X–XI. századi magyar sírleletekben. *Folia Archaeologica* XLI. (1990) 87–115.
- MESTERHÁZY 1990b – Mesterházy Károly: Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben. *Archaeológiai Értesítő* 117. (1990) 50–87.
- MESTERHÁZY 1991 – Mesterházy Károly: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a X–XI. századi magyar sírleletekben. *Folia Archaeologica* XLII. (1991) 145–174.
- MESTERHÁZY 1993 – Mesterházy Károly: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. *Századok* 127. (1993) 450–468.
- MESTERHÁZY 1996 – Mesterházy Károly: A királyföldi kincs és kapcsolatai. In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk.: Révész László – Wolf Mária. Miskolc 1996. 57–64.
- MÉSZÁROS 1960 – Mészáros Gyula: Závod-Alsó Ziller dűlő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 14. (1960) 79–80.
- MEZEY 1958 – Mezey László: Az aracsi kő olvasásához. *Archaeológiai Értesítő* 85. (1958) 189–190.

- MEZŐ 1996 – Mező András: Templomcím a magyar helynevekben: 11–15. század. METEM: Budapest 1996.
- MEZŐ 2003 – Mező András: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. METEM: Budapest 2003.
- MIJATEV 1981 – Mijatev, Petăr: Bolgár-magyar kapcsolatok a századokon át. Történelmi áttekintés az V. sz.-tól a XV. sz. elejéig. In: Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből a bolgár állam megalapításának 1300. évfordulójára. Szerk.: Dobrev, Csavdar – Juhász Péter – Mijatev, Petăr. Budapest 1981. 129–143.
- MIKES 1954 – B. Mikes Katalin: Le cimetière dit „de la commune” de Zalavár. Compte-rendu préliminaire. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* IV. (1954) 275–280.
- MIKES 1956 – B. Mikes Katalin: A szob-kolibai X–XI. századi temető. *Folia Archaeologica* VIII. (1956) 115–128.
- MILLEKER 1902 – Milleker Bódog: Egyveleg. (Varia) *TR Évkönyve* 8. (1882) 89–91.
- MITREA 1967 – Mitrea, Bucur: Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie. *Dacia* 11. (1967) 377–393.
- MITREA 1975a – Mitrea, Bucur: Découvertes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie (XVII.). *Dacia* 19. (1975) 309–317.
- MITREA 1975b – Mitrea, Bucur: Découvertes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie (XVIII.). *Dacia* 19. (1975) 318–326.
- MKL – Magyar Katolikus Lexikon. 1–15. kötet. Szerk.: Viczián János. Szent István Társulat: Budapest 1993–2010. <http://lexikon.katolikus.hu/> 2011.06.25. 08:53
- MOLNÁR 1993 – Molnár Erzsébet: Esztergom–Zsidód temető. Régészeti Füzetek Ser. I. 45. (1993) 61.
- MOÓR 1930 – Moór Elemér: Bolgártörökök és szlávok és a Melich-féle helynévkutatás. Szeged 1930.
- MÓRA 1926 – Móra Ferenc: Lovassírok Kunágótán. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 2. (1926) 123–135.
- MORAVCSIK 1923 – Moravcsik Gyula: Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor. *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei* 7–8. (1923) Budapest 1923.
- MORAVCSIK 1928 – Moravcsik Gyula: A Kyrillos-legenda magyar vonatkozású epizódjához. *Ethnographia* 39. (1928) 108–109.

- MORAVCSIK 1934. – Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai. Magyar Történelmi Társulat: Budapest 1934.
- MORAVCSIK 1935 – Moravcsik Gyula: A magyar szent korona görög feliratai. MTA: Budapest 1935.
- MORAVCSIK 1938a – Moravcsik Gyula: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In: Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulójára. I. Szerk.: Serédy Jusztnián. Budapest 1938. 171–212.
- MORAVCSIK 1938b – Moravcsik Gyula: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulójára. I. Szerk.: Serédy Jusztnián. Budapest 1938. 389–422.
- MORAVCSIK 1942 – Moravcsik Gyula: A magyar szókincs görög elemei. In: Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Budapest 1942. 264–275.
- MORAVCSIK 1953 – Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság. Akadémiai Kiadó: Budapest 1953.
- MORAVCSIK 1956 – Moravcsik Gyula: Die byzantinische Kultur und mittelalterliche Ungarn. Berlin 1956.
- MORAVCSIK 1966 – Moravcsik Gyula: Bevezetés a bizantinológiába. Budapest 1966.
- MORAVCSIK 1967 – Moravcsik Gyula: Studia Byzantina. Szerk.: Harmatta János. Budapest 1967.
- MORAVCSIK 1970 – Moravcsik Gyula: Byzantium and the Magyars. Budapest 1970.
- MORAVCSIK 1983 – Moravcsik Gyula: Byzantinoturcica. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinistischen Quellen. Bd. 1–2. Berlin 1983.²
- MORAVCSIK 2003 – Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság. (Makk Ferenc bevezető tanulmányával. Reprint.) Budapest 2003.
- MOSOLYGÓ 1941 – Mosolygó József: A keleti egyház Magyarországon. Miskolc 1941.
- MRT 1. – Bakay Kornél – Kalicz Nándor – Sági Károly: Magyarország régészeti topográfiája 1. Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Budapest 1970.
- MRT 2. – Éri István: Magyarország régészeti topográfiája 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Budapest 1969.
- MRT 3. – Bakay Kornél – Kalicz Nándor – Sági Károly: Magyarország régészeti topográfiája 3. Veszprém megye régészeti topográfiája. A devecseri és sümegi járás. Budapest 1970.
- MRT 4. – Dax Margit – Torma István: Magyarország régészeti topográfiája 4. Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás. Budapest 1972

- MRT 5. – Horváth István – Torma István – H. Kelemen Márta: Magyarország régészeti topográfiája 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Az esztergomi és dorogi járás. Budapest 1979.
- MRT 6. – Ecsedy István – Kovács László – Maráz Borbála – Torma István: Magyarország régészeti topográfiája 6. Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás IV./1. Budapest 1982.
- MRT 7. – Dinnyés István – Kővári Klára: Magyarország régészeti topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. XIII/1. A budai és szentendrei járás. Budapest 1986.
- MRT 8. – Jankovich B. Dénes – Makkay János – Szőke Béla Miklós: Magyarország régészeti topográfiája 8. Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás IV./2. Budapest 1989.
- MRT 9. – Dinnyés István – Kővári Klára – Kvassay Judit – Miklós Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Torma István: Magyarország régészeti topográfiája 9. Pest megye régészeti topográfiája. XIII/2. A szobi és a váci járás. Budapest 1993.
- MRT 10.1. – Jankovich B. Dénes – Medgyesi Pál – Nikolin Edit – Szatmári Imre – Torma István: Magyarország régészeti topográfiája 10.1. Békés megye régészeti topográfiája. Békés és Békéscsaba környéke IV./3. Budapest 1998.
- MRT 10.2. – Jankovich B. Dénes – Medgyesi Pál – Nikolin Edit – Szatmári Imre – Torma István: Magyarország régészeti topográfiája 10.2. Békés megye régészeti topográfiája. Békés és Békéscsaba környéke IV./3. Budapest 1998.
- MÜLLER 1913 – Müller Frigyes: A nagyobb Gellért-legenda forrásai és keletkezése. *Századok* XLVII. (1913) 355–374., 419–446.
- MÜLLER 2010 – Müller Róbert: Die Gräberfelder vor der Südmauer der Bestiftung von Keszthely-Fenekpuszta. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2010.
- NADJ 1952 – Haĵ, Бисерка: Гробови из VI–VII века код Арадца у Банату. [Graves from VI–VIIth centuries near Aradac in Banate.] *Рађ Војвођанских Музеја* I. (1952) 130–135.
- NAGY 1892 – Nagy Géza: A magyar pogánykor emlékei Fejérmegyében. *Archaeológiai Értesítő* 12. (1892) 299–315.
- NAGY 1893 – Nagy Géza: A magyarroni lovas sírok. *Archaeológiai Értesítő* 13. (1893) 223–234.
- NAGY 1906 – Nagy Géza: Karolingori kard. *Archaeológiai Értesítő* 26. (1906) 129–135.
- NAGY 1913 – Nagy Géza: Erdély a honfoglalás idejében a régészeti leletek világánál. *Archaeológiai Értesítő* 33. (1913) 268–275.

- NAGY 1946 – Nagy Lajos: Az Eskü téri római erőd, Pest város őse. Budapest Főváros Város-történeti Monográfiái 17. (1946)
- NAGY 1958 – Nagy Emese: A középkori Gercse község temploma. *Budapest Régiségei* 18. (1958) 543–564.
- NAGY 1959 – Nagy, Sándor: Die Nekropole bei Aradac aus der frühen Mittelalters. *Pad Bojvođanskux Myzeja* VIII. (1959) 45–102.
- NAGY 1968 – Nagy Árpád: Az Eger-Szépasszonyvölgyi X. századi temető. *Agria: az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve* 6. (1968) 69–100.
- NAGY 1969a – Nagy Árpád: Eger környéki és Tisza-vidéki besenyő települések a X–XI. században. *Agria: az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve* 7. (1969) 129–157.
- NAGY 1969b – Nagy Árpád: Eger-Szépasszonyvölgy. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 22. (1969) 59.
- NAGY 1970 – Nagy Árpád: Eger-Szépasszonyvölgy. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 23. (1970) 77.
- NAGY 1971 – Nagy, Sándor: Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf dem Gelände der Ziegelei „Polet” bei Vrbas. *Pad Bojvođanskux Myzeja* XX. (1971) 187–268.
- NAGY 1974 – Nagy Sándor: Dombó. Novi Sad 1974.
- NAGY 1987 – Nagy Sándor: Dombó középkori monostor és erőd. Forum Vajdasági Múzeum 1987.
- NAGY–RÉVÉSZ 1986 – B. Nagy Katalin – Révész László: Hódmezővásárhely-Nagysziget. *Archaeológiai Értesítő* 113. (1986) 280.
- NEES 1932–1933 – Nees, Metheldis: A tibolddaróci kincslelet. *Archaeológiai Értesítő* 46. (1932–1933) 146–174.
- NEMESKÉRI 1943 – Nemeskéri János: Árpád-kori magyar néptörténeti ásatás Sorokpolányban. *Dunántúli Szemle* 10. (1943) 316–319.
- NEMESKÉRI 1946–1948 – Nemeskéri János: Újabb adatok a X. századi magyarság embertani ismeretéhez. *Archaeológiai Értesítő* 7–9. (1946–1948) 382–393.
- NEMESKÉRI 1950 – Nemeskéri János: A Fővárosi Képtár kertjében feltárt XI. századi sírok embertani leleteinek vizsgálata. *Budapest Régiségei* 15. (1950) 401–415.
- NEMESKÉRI–ACSÁDY 1952 – Nemeskéri János – Acsády György: Történelmi-demográfiai vizsgálatok a kerpusztai XI. századi temető anyagából. *Archaeológiai Értesítő* 79. (1952) 134–147.
- NEMESKÉRI–ÉRY–KRALOVÁNSZKY–HARSÁNYI 1961 – Nemeskéri János – Éry Kinga – Kralovánszky Alán – Harsányi László: Data to the Reconstruction of the Population of a Eleven century cemetery: Gáva-Market. *Cranie* IV/1–2. (1961) 1–64.

- NEMESKÉRI–GÁSPÁRDY 1954 – Nemeskéri János – Gáspárdy G.: Megjegyzések a magyar őstörténet embertani vonatkozásaihoz. Az üllői és egri honfoglaláskori temetők embertani vizsgálata. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 5. (1954) 485–526.
- NEMESKÉRI – LIPTÁK – SZÖKE 1953 – Nemeskéri János – Lipták Pál – Szöke Béla: Le cimetière de XIe siècle de Képuszta. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* III. (1953) 205–370. I. Lipták Pál – Nemeskéri János – Szöke Béla: La description des découvertes. Procédés de la fouille. 205–279. II. Szöke Béla: Le cimetière de Képuszta (XIe siècle). Résultats Archéologiques des fouilles. 281–301. III. Lipták Pál: L'analyse typologique de la population de Képuszta au moyen age. 303–370.
- NÉMETH 1966a – Németh Péter: Tiszaeszlár-Dióskert. *Archaeológiai Értesítő* 93. (1966) 299.
- NÉMETH 1966b – Németh Péter: Az 1965–66. évek fontosabb régészeti adatai Szabolcs-Szatmárban. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 1. (1966) 84–90.
- NÉMETH 1967 – Németh Péter: Az első magyar egyházmegye kialakulásának kérdéséhez. In: Székesfehérvár évszázadai 1. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1967. 117–124.
- NÉMETH 1969 – Németh Péter: Bemerkungen zur Auswertung des sog. Schatzfundes von Tokaj. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1969–2. 189–199.
- NÉMETH 1970 – Németh Péter: Beszterec-Vársziget. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 23. (1970) 60.
- NÉMETH 1971 – Németh Péter: A szabolcsi kutatásokról s a korai központok kutatásának szempontjairól. In: Középkori régészeti tudományos ülésszak, 1970. december 8–10. Szerk.: Nagy Emese. *Régészeti Füzetek* II–13. (1971) 86–110.
- NÉMETH 1972 – Németh Péter: Borsova határvármegye természeti földrajza. *Jósa András Múzeum Évkönyve* XII–XIV. (1969–1971) [1972] 45–54.
- NÉMETH 1975 – Németh Péter: Borsova határvármegye kialakulása. *Kisvárdai Vármúzeum kiadványai* 5. Kisvárdai 1975.
- NÉMETH 1978 – Németh Péter: A honfoglalástól az államalapításig. *Élet és Tudomány* XXXIII:50. (1978) 1574–1576.
- NÉMETH 1986a – Németh Péter: Szabolcs-Szatmár megye története I. (XI–XIII. század). In: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Szerk. Entz Géza. Budapest 1986. 115–130.
- NÉMETH 1986b – Németh Péter: A besztereci románkori monostor és görög feliratos aspertoriuma. In: Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. Szerk.: Németh Péter. Debrecen 1986. 115–128.

- NÉMETH 1996 – Németh Péter: A honfoglalás kor (X. század) régészeti kutatásának története. In: „Őseinket felhozád...”. A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor István – Révész László – Wolf Mária – M. Nepper Ibolya. Budapest 1996. 19–26.
- NÉMETH–MEZŐ 1972 – Németh Péter–Mező András: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza 1972.
- NÉMETI 2001 – Némethi János: A mezőfényi (Foieni) Árpád-kori temetőrész rövid áttekintése. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 43. (2001) 225–239.
- NEPPER 1993 – M. Nepper Ibolya: 9–10. századi bolgár-szláv leletek Hajdú-Bihar megyében. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged 1993.
- NEPPER 1996 – Nepper Ibolya: Újabb honfoglalás kori temetők Biharban. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk.: Révész László – Wolf Mária. Miskolc 1996. 47–56.
- NEPPER 2002 – M. Nepper Ibolya: Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei I. rész. Budapest–Debrecen 2002.
- NEŠEVA 1979 – Neševa, V.: Nécropole médiévale dans la ville intérieure de Preslav. *Археология* 1979/2. 48–60.
- NEVELŐS 1938 – Nevelős Ágoston: Szent István, a keresztény Magyarország megteremtője. In: *Hóman Bálint – Csapody Csaba – Bakács István János et al.: Szent István: első nagy királyunk élete és alkotásai*. Királyi Magyar Egyetemi Ny.: Budapest 1938. 45–57.
- NIEDERLE 1916 – Niederle, Lubor: Slavonské Starožitnosti. II. Život starých slovanu. Základy kulturních starožitností slovanských. Praha 1916.
- NIEDERLE 1931 – Niederle, Lubor: Rukovet slovanské archeologie I. Praha 1931.
- NOVÁKI 1959 – Nováki Gyula: Veszvény. *Archaeológiai Értesítő* 86. (1959) 209.
- NYÁRY 1870 – b. Nyáry Jenő: A domaházi halmokról. *Archaeológiai Értesítő* 4. (1870) 117–120.
- NYÁRY 1873 – b. Nyáry Jenő: A pilini Leshegyen talált csontvázakról. *Archaeológiai Közlemények* 9. (1873) 16–24.
- NYÁRY 1902 – b. Nyáry Albert: Temető királyságunk első századából. *Archaeológiai Értesítő* 22. (1902) 210–241.
- NYÁRY 1904 – b. Nyáry Albert: Pilinyi Árpád-kori temető. *Archaeológiai Értesítő* 24. (1904) 50–70.
- NYÁRY 1906 – b. Nyáry Albert: A Lipta-Gergei magyar temetőről. *Archaeológiai Értesítő* 26. (1906) 276–278.

- NYÁRY 1907 – b. Nyáry Albert: Ásatás a szécsényi Kerekdombon (Nógrád megye). *Archaeológiai Értesítő* 27. (1907) 222–231.
- OBERSCHALL 1953 – Bárányné Oberschall Magda: Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Feldern. *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie* II. Baden-Baden 1953.
- OBOLENSKY 1971 – Obolensky, Dimitri: The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453. London 1971.
- OBOLENSKY 1999 – Obolensky, Dimitri: A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453. *Varia Byzantina – Bizánc Világa* III. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány: Budapest 1999.
- ÓDOR 1995 – Ódor János Gábor: A tengelici honfoglaláskori temető. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11. A népvándorlaskor fiatal kutatói 5. találkozásának előadásai (1995) 195–208.
- ÓDOR 1998 – Ódor János Gábor: Árpád-kori temetőrészlet Várongról. *Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 20. (1998) 117–126.
- OSTERRIEDER 1995 – Osterrieder, Markus: Sonnenkreuz und Lebensbaum. Irland, der Schwarzmeer-Raum und die Christianisierung der europäischen Mitte. Stuttgart 1995.
- OIKONOMIDÉS 1971 – Oikonomidés, Nikolaos: A propos relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: le metropolite de Turquie. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 9. (1971) 527–533.
- OIKONOMIDÉS 1973 – Oikonomidés, Nikolaos: Vardariotes – W.l.nd.r – V.n.nd.r: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934. *Südost-Forschungen* XXXII. (1973) 1–8.
- OLASZ 1954 – Ifj. Olasz Ernő: Árpád-kori temető Kardoskúton. *Archaeológiai Értesítő* 81. (1954) 196–201.
- OLASZ 1956 – Ifj. Olasz Ernő: Árpád-kori templom és temető kardoskúti templomdombon. *Archaeológiai Értesítő* 83. (1956) 66–67.
- OLASZ 1959a – Ifj. Olasz Ernő: Árpád-kori település Békéssámson-Cigándon. *Orosházi Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 2. (1959) 5–11.
- OLASZ 1959b – Ifj. Olasz Ernő: Elpusztult XI–XVI. századi falvak Kardoskút, Tótkomlós és Békéssámson határában. *Orosházi Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 2. (1959) 31–39.
- OLASZ 1959c – Ifj. Olasz Ernő: Leletmentő ásatások Orosháza környékén. *Orosházi Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 2. (1959) 1–4.

- OLASZ 1960a – Ifj. Olasz Ernő: Tótkomlós – LPG Viharsarok. *Archaeológiai Értesítő* 87. (1960) 244.
- OLASZ 1960b – Ifj. Olasz Ernő: Tótkomlós – Viharsarok TSZ. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 13. (1960) 114–115.
- OLASZ 1962 – Ifj. Olasz Ernő: Orosháza-Kristó téglagyár. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 15. (1962) 89.
- OSTROGORSKY 2003 – Ostrogorsky, Georg: A Bizánci Állam története. Budapest 2003.
- OVČAROV 1981 – Ovčarov, Dimităr: L'église dans la forteresse „Uvrič” près du village Kokaljane, département Sofia. *Археология* 1981/4. 50–60.
- ÖKUMENIKUS – Das Ökumenische Heiligenlexikon. <http://www.heiligenlexikon.de/> 2011.09.04. 08:49
- PALMA 1770 – Palma, Karl Franz: Noititae Rerum Hungariae. Tyrnaviae [Nagyszombat] 1770.
- PÁLÓCZI 1973 – Pálóczi Horváth András: X. századi temető a szabadkígyósi tangazdaság homokbányájában. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 1. (1971) 7–40.
- PÁLÓCZI 1984 – Pálóczi Horváth András: Kisújszállás-Konta dűlő. *Archaeológiai Értesítő* 111. (1984) 277–278.
- PÁLÓCZI 1986 – Pálóczi Horváth András: Szállások, halmok, temetők. In: Kisújszállás város története I. Szerk.: Szabó László. Kisújszállás 1986. 97–170.
- PAP 1985 – Pap Ildikó: A Dabas (Gyón)-páphegyi XI. századi embertani széria. *Studia Comitatus* 17. (1985) 386–406.
- PAP 1998 – Pap Ildikó Katalin: Előzetes beszámoló a téglás és téglakeretes temetkezésekről. *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében* 1998. (2000) 21–50.
- PAP 2001 – Pap Ildikó Katalin: Téglás és téglakeretes temetkezések Csongrád és Békés megyében az Árpád-kortól a későközépkorig. Szakdolgozat. Szeged 2001.
- PAP 2002 – Pap Ildikó Katalin: Téglás és téglakeretes temetkezések a Délkelet-Alföldön. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2002. 177–194.
- PARÁDI 1959a – Parádi Nándor: Boldog. *Archaeológiai Értesítő* 86. (1959) 213.
- PARÁDI 1959b – Parádi Nándor: Boldog. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 11. (1959) 70–71.
- PARÁDI 1975 – Parádi Nándor: Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyházapusztapótharaszti kincslelet. *Folia Archaeologica* XXVI. (1975) 119–161.
- PÁRDUCZ 1942 – Párducz Mihály: Szarmatakori telep és Árpád-kori temető Hódmezővásárhely-Kopáncson. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeológiai Intézetéből* 18. (1942) 154–155.

- PÁRDU CZ 1943a – Párducz Mihály: Árpádkori temető Hódmezővásárhely-Kopáncson. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 19. (1943) 183–194.
- PÁRDU CZ 1943b – Párducz Mihály: A zombori Bácskai Múzeum anyagának leltározása és restaurálása. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 19. (1943) 213–214.
- PÁRDU CZ 1944–1945. – Párducz Mihály: Csongrádi leletek. *Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve* I. (1944–1945) 138–141.
- PÁRDU CZ–TARY 1958 – Párducz Mihály – Tary László: Csongrád-Vendelhalom. *Folia Archaeologica* I–II. (1958) 189–199.
- PÁSTOR 1954 – Pástor, Ján: Avarsko-slovanské pohrebište v Barci, okres Košice. *Slovenská Archeológia* II. (1954) 136–141.
- PÁSTOR 1955 – Pástor, Ján: Belobrdské pohrebište v Somotore. *Slovenská Archeológia* III. (1955) 276–285.
- PATACSI 1962 – Patacsi, Gabriel: Die ungarischen Ostkirchen. *Ostkirchliche Studien* 11. (1962) 273–305.
- PATAY 1957 – Patay Pál: Adatok a nógrádi dombvidék X–XI. századi településtörténetéhez. *Archaeológiai Értesítő* 84. (1957) 58–66.
- PAULER 1899 – Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Budapest 1899.²
- PAULER 1900 – Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest 1900.
- PAÚR 1885 – Paúr István: Lovagok temetője Csorna-Csatáron. *Archaeológiai Értesítő* 5. (1885) 219–323.
- PÉCZELY 1837 – Péczely József: A 'magyarok' története Á'siából kijövedelektől fogva a' mai időkig. Tóth Nyomda: Debreczen 1837.
- PERÉMI 1986 – S. Perémi Ágota: Honfoglaláskori leletek Veszprém megyében. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18. (1986) 115–133.
- PERÉNYI 1957 – Perényi József: A Szent László legenda Oroszországban. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominated: Sectio Historica*. I. (1957) 172–184.
- PETKES 2007 – Petkes Zsolt: Friedhofabschnitt aus dem 12. Jahrhundert in der Sárbogárder Kirchensenkes. Neue archäologische Berichte zur Geschichte des Sárvíz-Tals aus dem 10–12. Jahrhundert. *Alba Regia* 36. (2007) 87–105., 1–2. Tabelle, 1–2. Landkarte, 1–8. Tafel

- PETROVIČ 2001 – Petrovič, Radmilo: Recsnik vizantinskih krsztova. Beograd 2001.
- PINTÉR 1887 – Pintér Árpád: Nógrádvidéki régészeti kutatásairól. *Archaeológiai Értesítő* 7. (1887) 429–433.
- PINTÉR 2004 – Pintér László: Királyszentistván templom körüli temetője. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 23. (2004) 99–121.
- PIRIGYI 1982 – Pirigyi István: A görögkatolikus magyarság története. Nyíregyháza 1982.
- PIRIGYI 1988 – Pirigyi István: A bizánci szertartású kereszténység helyzete Magyarországon Szent István korában. In: Szent István és kora. Szerk.: Glatz Ferenc – Kardos József. Budapest 1988. 161–165.
- PIRIGYI 1991 – Pirigyi István: A görögkatolikus magyarság története. Budapest 1991.²
- POLGÁR 2010 – Polgár Szabolcs: Kazária kilenc kerülete. (A De administrando imperio egyik kazár vonatkozású fejezete). In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György. SZTE Történeti Segédtudományok Tanszék–Szegedi Középkorász Műhely: Szeged 2010. 341–349.
- POLL 1932–1933 – Márkiné Poll Katalin: A zsennyei kincs. *Archaeológiai Értesítő* 46. (1932–1933) 62–84.
- POPESCU 1956 – Popescu, Dorin: Cercetări Arheologice în Transilvania. *Cercetări Arheologice* II. (1956) 125–143.
- PORTAL 1969 – Portal, Roger: The Slavs. London 1969.
- PÓSTA 1917 – Posta Béla: A gyulafehérvári székesegyház sírleletei. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* VIII. (1917) 1–155.
- PULSZKY 1891 – Pulszky Ferenc: A magyar pogány sírleletek. *Értekezések a történelmi tudományok köréből* 14. (1890) [1891] 3–21.
- PULSZKY 1897 – Pulszky Ferenc: Magyarország archaeológiája. Budapest 1897.
- PÜSPÖKI NAGY 1988 – Püspöki Nagy Péter: Szent István egyházszervezete. Előzmények, kánonjogi háttér. In: Szent István és kora. Szerk.: Glatz Ferenc – Kardos József. Budapest 1988. 59–80.
- PÜSPÖKI NAGY 2001 – 1100 éves együttélés: a magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában. Szerk.: Püspöki Nagy Péter. Budapest 2001.
- PRAY 1761 – Pray György: Annales veteres Hunnorum Avarum, et Hungarorum, ab anni ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXXCVII. [Wien] Vindobonae 1761.
- RADNÓTI 1954 – Radnóti Aladár: Leletmentő ásatások az 1952. évben. *Archaeológiai Értesítő* 81. (1954) 68–81.

- RADÓ 1939 – Radó Polikárp: A Szelepcsényi-kódex. *Magyar Könyvszemle* LXIII. (1939) 352–412.
- RADÓ 1957a – Radó Polikárp: Az egyházi év. SZIT: Budapest 1957.
- RADÓ 1957b – Radó Polikárp: A magyar liturgia eredete a XI. században. *Vigília* 22. (1957) 391–399.
- RADÓ 1967 – Radó Polikárp: Sacra liturgia. In: Félegyházy József: Az egyház a korai középkorban. SZIT: Budapest 1967. 422–424.
- RADOCSAY 1954 – Radocsay Dénes: A középkori Magyarország falképei. Budapest 1954.
- RADOCSAY 1977 – Radocsay Dénes: Falképek a középkori Magyarországon. Corvina: Budapest 1977.
- RADULESCU – GÁLL 2004 – Radulescu, A. – Gáll E.: Das landnahmezeitliches Gräberfeld von temesvár (Timișoara)-Csóka erdő. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* LV. (2004) 155–193.
- RAMBAUD 1870 – Rambaud, Alfred Nicolaus: L’Empire grec au Xe siècle. Constantin Porphyrogénète. Paris 1870.
- REIHOLCOVÁ 1976 – Reiholcová, Maria: Pohrebisko z 10. a 11. storočia v Hurabnove-Bohatej. (Gräberfeld aus dem 10. und 11. Jahrhundert in Hurbanovo-Bohatá.) *Slovenská Archeologia* XXIV–1. (1976) 191–219.
- REIHOLCOVÁ 1978 – Reiholcová, Maria: Čakajovce. In: Important sites slaves en Slovaquie. Ed. Chropovský, Bohuslav. Bratislava 1978. 49–53.
- REIZNER 1891a – Reizner János: Rábéi ásatások. *Archaeológiai Értesítő* 23. (1891) 206–210.
- REIZNER 1891b – Reizner János: Szegedvidéki leletekről. *Archaeológiai Értesítő* 23. (1891) 355–358.
- REIZNER 1895 – Reizner János: A majdáni aranyelet. *Archaeológiai Értesítő* 27. (1895) 380–381.
- REIZNER 1898 – Reizner János: Oroszlámosi magyar pogánykori sírlelet. *Archaeológiai Értesítő* 30. (1898) 190–192.
- REINER 1907 – Reiner Zsigmond: A keleti vallású magyar nemzeti egyház szervezése. Franklin: Budapest 1907.
- RÉTHY 1883 – Réthy László: Montenuovo éremgyűjteménye. *Archaeológiai Értesítő* 2. (1883) 156–161.
- RÉTHY 1898 – Réthy László: Két Árpádkori temető Aradmegyében. *Archaeológiai Értesítő* 18. (1898) 124–131.

- RÉVÉSZ 1984–1985 – Révész László: Voltak-e nagycsaládi temetői a honfoglaló magyaroknak? *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984/85–2. (1991) 615–639.
- RÉVÉSZ 1989 – Révész László: Előzetes jelentés a karosi honfoglaláskori temető ásatásáról (1986–87). *Archaeológiai Értesítő* 116. (1989) 22–51
- RÉVÉSZ 1994 – Révész László: Vezéri sírok a Felső-Tisza-vidéken. In: Honfoglalás és régészet. Honfoglalásról sok szemmel. Szerk.: Kovács László. Budapest 1994. 139–150.
- RÉVÉSZ 1996a – Révész László: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1996b – Révész László: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka. Temetkezési rend. In: „Őseinket felhozád...”. A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor István – Révész László – Wolf Mária – M. Nepper Ibolya. Budapest 1996.
- RÉVÉSZ 1999 – Révész László: Honfoglalás kori temető Tengőd-Hékútpusztán. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 37. (1999) 267–299.
- RÉVÉSZ 2001–2002 – Révész László: Honfoglalás kori temető Tiszanána-Cseh tanyán. Dienes István feljegyzéseinek felhasználásával. *Folia Archaeologica* XLIX–L. (2001–2002) 263–303.
- RÉVÉSZ 2008 – Révész László: Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei. 5. Heves megye 10–11. századi temetői. Budapest 2008.
- RÉVÉSZ 2003. – Révész Éva: A keleti kereszténység jelenléte a X–XI. században a Kárpát-medencében. Szakdolgozat. Szeged 2003.
- RÉVÉSZ 2006 – Révész Éva: A keleti kereszténység emlékei a 10–11. századi kárpát-medencei sírleletekben. Szakdolgozat. Szeged 2006.
- RÉVÉSZ 2007 – Révész Éva: A keleti keresztény temetkezési rítus X. századi sírleletekben. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai. Szeged 2007. 141–150.
- RÉVÉSZ 2009 – Révész Éva: A keleti kereszténység: szerep, hatás vagy jelenlét? A veszprémi monostor. Szkítiától Hispániáig. *Belvedere Meridionale* XXI/1–2. (2009. február–március) 52–64.
- RÉVÉSZ 2010 – Révész Éva: Bizánci kereszték a X–XI. századi sírokban. In: Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szeged 2010. 189–201.
- RÉVÉSZ 2010 – Révész Éva: Delján Péter herceg, bán, bolgár király. In: „Fons, skepsis, lex.” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Almási Tibor –

- Révész Éva – Szabados György. SZTE Történeti Segédtudományok Tanszék – Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 2010. 361–372.
- RÉVÉSZ 2011 – Révész Éva: A piliny-leshegyi csüngő párhuzamai. *Antik Tanulmányok* LV. (2011) 111–117.
- RÉVÉSZ 2011 – Révész, Éva: Die Siegeln der Bischöfe von Turkia und die Rolle des Orthodoxie während des Millenniums in dem Ungarischen Königreich. In: Pontes ad Fontes. Kirchengeschichte im Lichte der Historischen Hilfswissenschaften (Brno 7. – 10. September 2010) Konferenz. Brno 2011. [kézirat, megjelenés alatt]
- RHÉ 1908 – Rhé Gyula: Veszprémmegye emlékező-helyei. *Numizmatikai Közöny* VII. (1908) 10–11.
- RICHTHOFEN 1923–1926 – Richthofen, Bolko: A szláv kérdés Magyarország régebbi középkori archaeológiájában. *Archaeológiai Értesítő* 40. (1923–1926) 138–156.
- RIPOCHE 1977 – Ripoche, J. P.: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. *Századok* CXI. (1977) 79–92.
- RITOÓK 1984 – Ritoók Ágnes: Árpád-kori temetkezések Veszprémfajszon. Előzetes jelentés a templomrom körüli temető feltárásáról. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17. (1984) 93–106.
- ROEDIGER 1904 – Roediger Lajos: Bácsmegyei régiségleletekről. *Archaeológiai Értesítő* 24. (1904) 261–263.
- ROKAY 2000 – Rokay Péter: Egy kései tanúság a magyarok választásáról a keleti és a nyugati kereszténység között. In: Választúton. Pogányság – kereszténység. Kelet – Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Veszprém, 2000. május 8–10. Szerk.: Kredics László. Veszprém 2000. 83–89.
- RÓMER 1868 – Rómer Ferenc Flóris: A barlanglakókról, nevezetesen a magyarhoni lakott barlangokról. *Archaeológiai Közlemények* VII. (1868) 110–145.
- RÓMER 1869 – Rómer Flóris: Galgóc. *Archaeológiai Értesítő* 1. (1869) 105.
- RÓMER 1870 – Rómer Flóris: A galgóczi ezüstdísz lelet. *Archaeológiai Értesítő* 4. (1870) 165–166.
- RÓMER 1874 – Rómer Ferenc Flóris: Régi falképek Magyarországon. Magyarországi régészeti emlékek III.1. Budapest 1874.
- RÓMER 1886 – Rómer Flóris: Bodrogszerdahely. *Archaeológiai Értesítő* 6. (1886) 90.
- ROMHÁNYI 2000 – F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon: katalógus. Budapest 2000.

- ROSKA 1913 – Roska Márton: Árpádkori temető Vajdahunyadon. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* 4. (1913) 166–198.
- ROSKA 1914 – Roska Márton: Árpádkori temető Várfalván. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* 5. (1914) 125–187.
- ROSKA 1941 – Roska Márton: A gyulavarsándi (Arad m.) Laposhalom rétegtani viszonyai. *Folia Archaeologica* III–IV. (1941) 45–61.
- RUMMEL 2005 – Rummel, Philipp von: Habitus barbarus. Kleidung und Repräsentation spätantiker Eliten im 4. und 5. Jahrhundert. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Band 55. Hrsg. Beck, Heinrich – Geuenich, Dieter – Steuer, Heiko. Walter de Gruyter: Berlin – New York 2005.
- RUTTKAY 1976 – Ruttkay, Alexander: Výsledky výskumu v Ducovom na Kostolci v rokoch 1968–1972 a 1975. *AVANS* 1975. Nitra 1976. 190–196.
- RUTTKAY 1979a – Ruttkay, Alexander: Zu methodischen Problemen demographischer Analysen auf mittelalterlichen Kirchenfriedhöfen. *Anthropologie* XVII/1. Brno 1979. 67–70.
- RUTTKAY 1979b – Ruttkay, Alexander: Stredoveké umlecké remeslo. Tatran. Bratislava 1979.
- RUTTKAY 1984 – Ruttkay, Alexander: Begräbnisstätte in Ducové. Charakteristik der einzelnen Bestattungsphasen in Ducové Kostolec, Bez. Trnava. In: Hanáková, H. – Stloukal, M. – Sekáčová, A.: Pohřebiště v Ducovém. Soupis antropologického materiálu a paleodemografický rozbor I. Praha 1984: 5–23., 165–172.
- RUTTKAY 2000 – Ruttkay, Alexander: Anfänge der christlichen sakralen Architektur in archäologischen Funden aus dem Gebiet der Slowakei. In: Válaszúton. Pogányság – kereszténység. Szerk.: Kredics László. Veszprém 2000. 39–62.
- RUTTKAY 2005 – Ruttkay, Alexander: A szlovákiai templom körüli temetők régészeti kutatásáról. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai. Szerk. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Magyar Nemzeti Múzeum: Budapest 2005: 31–57.
- ŠAFARIK – ŠULMAN 1954 – Шафарик, Олга – Шульман, Мирко: Хинга. *Рад Војвођанских Музеја* III. (1954) 5–55.
- SÁROSI 2002 – Belényesyné Sárosi Edit: Régészeti kutatások a középkori Buda Szentpétermártír külvárosában: Garády Sándor kutatásai, 1940–42. 1. *Budapest Régiségei* 35/2. (2002) 469–533.

- SASVÁRI 2005 – Sasvári László: Keleti keresztények Magyarországon. Kairosz Kiadó: Budapest 2005.
- SCHWARZ 1739 – Gabrielis de iuxta Hornad (Schwarz Gottfried): Dissertatio inauguralis historico-critica de initiis religionis christianae inter Hungaros Ecclesiae orientalis assertis iisdemque a dubiis et fabulosis narrationibus repurgatis. Francofurti–Lipsiae 1739.
- SEALS – Seals: Prosopography of the Byzantine World. In: <http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/pbwseals.jsp?table=Collection> 2003. 11. 28. 10:59
- SELMECZI 1969 – Selmeczi László: Tiszajenő–Kecskéspart. *Régészeti Füzetek* Ser. 1. 21. (1969) 52.
- SELMECZI 1980 – Selmeczi László: Der landnahmezeitliche Fund von Kétpó. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXII. (1980) 251–269.
- SELMECZI 1996 – Selmeczi László: A tiszajenő-eperjesi telepi honfoglalás kori temető. In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk.: Révész László – Wolf Mária. Miskolc 1996. 119.
- SHEPARD 1999 – Shepard, Jonathan: Byzantium and the Steppe-Nomads: The Hungarian Dimension. In: Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996. Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik. Band 3. Hrsg. Prinzig, Günter – Salamon, Maciej. Harrossowitz Verlag: Wiesbaden 1999. 55–83.
- SHEPARD – FRANKLIN 2006 – Shepard, Jonathan – Franklin, Simon: A bizánci diplomácia. Varia Byzantina – Bizánc világa XI. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány: Budapest 2006.
- SIMON 1894 – Simon István: A Bihar-Udvárii Árpád-kori temető. *Archaeológiai Értesítő* 14. (1894) 217–221.
- SIMON 1994 – Simon László: Nagykörös–Nyárkútrét. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 43. (1994) 73.
- SOLYMOSI 2000 – Solymosi László: Veszprém korai történetének néhány kérdése. [Einige Fragen über den Frühgeschichte von Veszprém.] In: Választúton. Pogányság – kereszténység. Kelet – Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Veszprém, 2000. május 8–10. Szerk.: Kredics László. Veszprém 2000. 129–158.
- SÓS 1954 – Cs. Sós Ágnes: Rapport préliminaire des fouilles exécutées autour de la chapelle du château de Zalavár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* IV. (1954) 267–273.
- SÓS 1973 – Cs. Sós Ágnes: Die slawische Bewölkerung Westungarns in 9. Jahrhundert. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22. München 1973.

- SÓS 1976 – Cs. Sós Ágnes: Megjegyzések a zalavári ásatások jelentőségéről és problematikájáról. Zalavár. *Zalai Gyűjtemény* 6. (1976) 1976. 105–140.
- SÓS 1980 – Cs. Sós Ágnes: Előzetes jelentés a Zalavár-kövecsesi mentőásatásról. *Folia Archaeologica* XXXI (1980) 175–198.
- SÓS 1984 – Cs. Sós Ágnes: Zalavár-Kövecses Ausgrabungen 1976–1978. *Régészeti Füzetek* II–24. (1984)
- SÓS–BÖKÖNYI 1963 – Sós Ágnes – Bökönyi Sándor: Die Ausgrabung Géza Fejérs in Zalavár. Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár. *Archaeologia Hungarica* XLI. (1963)
- SÓS – PARÁDI 1971 – Sós Ágnes – Parádi Nándor: A csátaljai Árpád-kori temető és település. *Folia Archaeologica* XXII. (1971) 105–141.
- SÖREGI 1935 – Sőregi János: A Hortobágy-Görbeháti középkori templom és temető. A Déri Múzeum régészeti osztályának ismeretterjesztő füzetek 7. Debrecen 1935.
- SÖREGI 1936 – Sőregi János: Szent István-kori sírok Hajdúdorog határában. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1936. 71–72.
- SÖREGI 1937 – Sőregi János: Néprajzi és régészeti kutatások, felderítő utak, gyűjtések és tanulmányok 1937-ben. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1937. 17–30.
- SÖRÖS 1912 – Sörös Pongrácz: A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. 12/B kötet Az elenyészett bencés apátságok. Budapest 1912.
- STANCZIK 1975 – Stanczik Ilona: Szolnok megyei régészeti adatok Hild Viktor jegyzeteiből. Szolnok 1975.
- STANOJEV 1989 – Stanojev, Nebojša: Nekropole X–XV. veka u Vojvodini. Novi Sad 1989.
- STANOJEV 2005 – Stanojev, Nebojša: Les sépultures dans les nécropoles autour des églises (en Voïvodine). In: „...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai. *Opuscula Hungarica* VI. Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Magyar Nemzeti Múzeum: Budapest 2005. 59–69.
- STANOJEV 2009 – Stanojev, Nebojša: Aracs: templomok, temető, monostor. Forum Könyvkiadó: Újvidék 2009.
- ŠTEFANOVIČOVÁ 1989 – Štefanovičová, Tatiana: Osudy starých Slovanov. Bratislava 1989.
- SUPKA 1915 – Supka Géza: A karászi Gara-halom. *Archaeológiai Értesítő* 35. (1915) 136–137.
- SZABADOS 1998 – Szabados György: Bizantinológiánk jezsuita kezdetei. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* CVII. (1998) 53–61.

- SZABADOS 2006 – Szabados György: A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században. Balassi Kiadó: Budapest 2006.
- SZABADOS 2009 – Szabados György: Koppány – a megismerhetetlen Árpád-házi nagyúr. *Válóság* 52. (2009/5) 30–59.
- SZABÓ 1869 – Szabó Károly: A magyar vezérek kora: Árpádtól Szent Istvánig. Ráth Mór: Pest 1869.
- SZABÓ 1913 – Szabó László: Az Árpádkori magyar építőművészet. Németh József Műszaki Könyvkereskedés: Budapest 1913.
- SZABÓ 1938 – Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bibliotheca Humanistica Historica 3. Budapest 1938.
- SZABÓ 1955 – Szabó János Győző: Szentcsanak. *Archaeológiai Értesítő* 82. (1955) 102.
- SZABÓ 1956 – Szabó János Győző: Szentcsanak. *Archaeológiai Értesítő* 83. (1956) 103.
- SZABÓ 1962 – Szabó János Győző: Aldebrő-Mocsáros. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 16. (1962) 59.
- SZABÓ 1970 – Szabó János Győző: A honfoglalás kori temetőárkok kérdéséhez. Jelentés a káli (Heves megye) ásatásról. *Archaeológiai Értesítő* 97. (1970) 264–271.
- SZABÓ 1973–1974 – Szabó János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában I. A történeti földrajzi kép. *Agria: az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve* XI–XII. (1973–1974) 21–73.
- SZABÓ 1975 – Szabó János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában II. A település. *Agria: az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve* XIII. (1975) 19–62.
- SZABÓ 1976 – Szabó János Győző: Árpádkori telep és temető Sarud határában III. A temető leírása és a rendellenes temetkezéseink párhuzamai. *Egri Múzeum Évkönyve* XIV. (1976) 17–79.
- SZABÓ 1978–1979 – Szabó János Győző: Árpádkori telep és temető Sarud határában IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája. A temető jellege. *Egri Múzeum Évkönyve* XVI–XVII. (1978–1979) 45–124.
- SZABÓ 1983a – Szabó János Győző: A keleti kereszténység egyik ismertetőjegye temetkezéseinkben. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 23. (1983) [1984] 83–97.
- SZABÓ 1983b – Szabó János Győző: Gyöngyöspata-Kecskekő. *Archaeológiai Értesítő* 110 (1983) 303.
- SZABÓ 2006 – Szabó Levente: Árpád-kori templom és temető Mezőcsát határában. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 45. (2006) 25–90.

- SZÁRAZ 1893 – Száraz Antal: Nagyvárad lelet. *Archaeológiai Értesítő* 13. (1893) 140–142.
- SZARKA 2001 – Szarka József: Néhány megjegyzés a temetési menetben vezetett, egyházra hagyott lovakról. In: Tanulmányok a középkorról. A II. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2001. április 3.) előadásai. Szerk.: Balogh László – Szarka József – Weisz Boglárka. Szegedi Középkorász Műhely: Szeged 2001. 113–123.
- SZARKA 2010 – Szarka János: A rotunda öröksége 2. A görög rítus nyomai a középkorban Sárospatakon és vonzáskörzetében B.-A.-Z. vármegyében. Miskolc 2010.²
- SZÁSZ 1911 – Szász Ferenc: A szeghegyi Árpádkori temető. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* 2. (1911) 310–311.
- SZATMÁRI 1994–1995 – Szatmári Imre: Árpád-kori templomok Kamuton. *Archaeológiai Értesítő* 121–122. (1994–1995) 47–49.
- SZATMÁRI 1995 – Szatmári Imre: Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek Békés és Csongrád megyében. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Archaeologica* 1. (1995) 219–264.
- SZEGFÜ 1972 – Szegfű László: Az Ajtony-monda. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* XL. (1972) 3–30.
- SZEGFÜ 1974 – Szegfű László: Sarolta. In: Középkori kútfitőink kritikus kérdései. *Memoria Saeculorum Hungariae* 1. Szerk.: Horváth János – Székely György. Budapest 1974. 239–251.
- SZEGFÜ 1976 – Szegfű László: Gellért marosi püspök. *Világosság* 17. (1976. febr.) 91–96.
- SZEGFÜ 1988 – Szegfű László: Koronázási jelvényeink a Szent István kultusz kialakulása tükrében. In: Az államalapító. Szerk.: Kristó Gyula. Zrínyi Kiadó: Budapest 1988. 261–302.
- SZEGFÜ 2008 – Kiszombor története I. Szerk.: Marosvári Attila. Kiszombor 2008. (Vonatkozó rész Szegfű László munkája.)
- SZÉKELY 1967a – Székely, György: La Hongrie et Byzance aux 10e–12e siècles. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 13. (1967) 291–311.
- SZÉKELY 1967b – Székely, György: L'Italie du Sud et Byzance aux Xe–XIe siècles. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* XV. (1967) 187–204.
- SZÉKELY 1973 – Székely Zoltán: Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben. *Korunk* 1973. évi Évkönyve. Kolozsvár 1973. 219–228.
- Szekfü 1917 – Szekfü Gyula: Der Staat Ungarn, eine Geschichtsstudie. [A magyar állam életrajza: történelmi tanulmány.] Budapest 1917.

- SZÉLL 1940 – Széll Márta: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 16. (1940) 159–180.
- SZÉLL 1941a – Széll Márta: XI. századi temetők Szentes környékén. *Folia Archaeologica* III–IV. (1941) 231–255.
- SZÉLL 1941b – Széll Márta: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 17. (1941) 169–173.
- SZÉLL 1942 – Széll Márta: Elpusztult falvak, XI–XII. századbeli régészeti leletek Szentes határában. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 18. (1942) 128–132.
- SZÉLL 1943 – Széll Márta: Elpusztult falvak, X–XVII. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 19. (1943) 176–181.
- SZEMÁN 1988 – Szemán Attila: X–XI. századi filigrános mellkeresztek. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1988–1. (1989) 75–94.
- SZENDREI 1898 – Szendrei János: A bodrogvécsi honfoglaláskori lelet. *Archaeológiai Értesítő* 18. (1898) 7–14.
- SZENTKLÁRAY 1898 – Szentkláray Jenő: A csanád-egyházmegyei plébániák története I. Csanád-Egyházmegyei Könyvnyomda: Temesvár 1898.
- SZENTKLÁRAY 1908 – Szentkláray Jenő: A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon. MTA: Budapest 1908.
- SZENTPÉTERY 1938 – Szentpétery Imre: Szent István oklevelei. In: Emlékkönyv Szent István király halálának 900 évfordulájára. II. Szerk.: Serédy Jusztinián. Budapest 1938. 133–202.
- SZENTPÉTERY 1985 – Szentpétery Imre: A kronológia kézikönyve. Budapest 1985.
- SZEREMLEI 1900 – Szeremlei Sámuel: Hód-Mező-Vásárhely története I. köt. Budapest 1900.
- SZÖKE 1944 – Szöke Béla: Honfoglaláskori magyar sírok Pozsonyvezekényen. *Új Magyar Múzeum* V. (1944) 47–51.
- SZÖKE 1954 – Szöke Béla: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. *Archaeológiai Értesítő* 81. (1954) 119–137.
- SZÖKE 1959 – Szöke Béla: A belobrdói kultúráról. *Archaeológiai Értesítő* 86. (1959) 32–47.
- SZÖKE 1962 – Szöke Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. Akadémiai Kiadó: Budapest 1962.
- SZÖKE 1976 – Szöke Béla Miklós: Zalavár. *Zalai Gyűjtemény* 6. (1976) 71–76.

- SZŐKE 1994 – Szőke Béla Miklós: Karoling-kori szolgálnépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc–Ófalu I–II. *Zalai Múzeum* 5. (1994) 251–317.
- SZŐKE–NEMESKÉRI 1954 – Szőke Béla–Nemeskéri János: Archeologické a antropologické poznatky z výskumu v Bešeňove pri Šuranoch. (A Bešeňov (Zsitvabesenyő)–Papföldi őskori és 11–12. századi temető.) *Slovenská Archeologia* II. (1954) 105–135.
- SZŐKE–VÁNDOR 1976 – Szőke Béla Miklós–Vándor László: Pusztaszentlászló XI. századi temetője. *Zalai Gyűjtemény* 6. (1976) 141–155.
- SZŐKE–VÁNDOR 1978–1979 – Szőke Béla Miklós–Vándor László: Pusztaszentlászló, Deáksűrű. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8-9. (1978–1979) 242.
- SZŐKE–VÁNDOR 1987 – Szőke Béla Miklós – Vándor László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. *Fontes Archaeologia Hungarica* 1987.
- SZTRIPSZKY 1913 – Sztripszky Hiador: Jegyzetek a görög kultúra Árpádkori nyomairól. Budapest 1913.
- TAKÁCS 1993 – Takács Miklós: Az oroszlánosi monostor oroszlánja. *Archaeológiai Értesítő* 120. (1993) 47–61.
- TAKÁCS 2003 – Takács Miklós: Az ún. orans kéztartásról. In: „A halál árnyékának völgyében járok...” A középkori templom körüli temetők kutatása. MNM 2003. május 13–16. 9–10.
- TAKÁCS 2005 – Takács Miklós: Egy vitatott kéztartásról. In: „A halál árnyékának völgyében járok...” A középkori templom körüli temetők kutatása. *Opuscula Hungarica* VI. MNM: Budapest 2005. 85–101.
- TAKÁCS [s.a.] – Takács Miklós: Bizánci eredetű vagy bizantinizáló térszerkezetek a 11. századi Magyarország egyházi építészetében. Összehasonlító vizsgálat a Balkán-félszigeti párhuzamok alapján. Kézirat. [s.l.] [s.a.]
- TAKÁTS 1931 – Takáts Lajos: Csanád vezér. Makó 1931.
- TARI 1995 – Tari Edit: Árpádkori falusi templomok Cegléd környékén. Cegléd 1995.
- TARI 2000 – Tari Edit: Inárcs, Szent György templom. *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. Budapest 2003. 149–152.
- TETTAMANTI 1975 – Tettamanti Sarolta: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. *Studia Comitatus* 3. (1975) 79–123.
- TETTAMANTI 1982 – Tettamanti Sarolta: Temetkezési szokások a Kárpát-medencében a X–XI. században. *EMN* 10. (1982) 86–95.

- THOMAS – BURGER 1955 – B. Thomas Edit – Sz. Burger Alice: Leletmentő ásatások az 1953. évben. *Archaeológiai Értesítő* 82. (1955) 92–102.
- THOROCZKAY 2009a – Thoroczky Gábor: Ellenszegülő ispán vagy független törzsfő? Megjegyzések Ajtony történetéhez. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk.: Körmendi Tamás – Thoroczky Gábor. ELTE–BTK: Budapest 2009. 351–364.
- THOROCZKAY 2009b – Thoroczky Gábor: A kalocsai érsekség első évszázadáról. In: Thoroczky Gábor: *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*. L'Harmattan: Budapest 2009. 50–65.
- TIMKÓ 1971 – Timkó Imre: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Budapest 1971.
- TIMON 1733 – Timon Sámuel: *Imago antiquae Hungariae, repraesentans terras, adventus, et res gestas gestis Hunnicarum*. Cassoviae [Kassa] 1733.
- TK 1952 – Tk: Zist'ovacie výskumy v St. Tekove na Slovensku. *Archeologické Rozhľedy* IV. (1952) 35–37., 90.
- TOČIK 1955 – Točík, Anton: Nové výskumy na pohrebištiach z X. a XI. stor. na Slovensku. *Archeologické Rozhľedy* VII. (1955) 489–494.
- TOČIK 1960 – Točík, Anton: Radové pohrebisko devínskeho typu v Mlynárčiach pri Nitre. [Ein Reihengräberfeld von Devín-Typus in Mlynárce bei Nitra.] *Slovenská Archeológia* VIII–1. (1960) 269–284.
- TOČIK 1963 – Točík, Anton: Pohrebisko a sídlisko z doby avarskej ríše v Prši. (Gräberfeld und Siedlung aus der Zeit des Awarischen Reiches.) *Slovenská Archeológia* XI. (1963) 121–198.
- TOČIK 1968a – Točík, Anton: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. Bratislava 1968.
- TOČIK 1968b – Točík, Anton: Altmagyarische Gräberfeld in der Südwestslowakei. *Archaeologica Slovaca – Catalogi* III. Bratislava 1968.
- TOČIK 1971 – Točík, Anton: Flachgräberfeld aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. I. *Slovenská Archeológia* XIX. (1971) 135–276.
- TOČIK 1978 – Točík, Anton: Streda nad Bodrogom, dist. Trebišov. In: *Importants sites Slaves en Slovaquie*. Ed. Chropovský, Bohuslav. Bratislava 1978. 226–227.
- TOČIK – DRENKO 1950 – Točík, Anton – Drenko, Jozef: Výskum v Prši na Slovensku. *Archeologické Rozhľedy* II. (1950) 159–174.
- TOPÁL 1972 – Topál Judit: Árpád-kori temető és templom Cegléd–Madarászhalmon. *Studia Comitatus* 1. (1972) 53–97.

- TÓTH 1996 – Dr. Tóth Ferenc: Ajtony Marosvár ura. In: In Memoriam Szent Gellért. A Makói Keresztény Értelmiségi Szövetség füzetek 23. Szerk.: Tóth Ferenc. Makó 1996. <http://www.mommo.hu/media/ajtony> 2011.08.28. 13:51
- TÓTH 2000 – Tóth Péter: Megjegyzések Szent Demeter magyarországi kultuszához. In: Ortodox kereszténység és kultúra: emlékkonferencia a millenium és a kereszténység 2000. éves évfordulója tiszteletére (Szeged, 2000. november 24.). I. Szombathely 2000. 62–79.
- TÓTH 2001 – Tóth Sándor: Szekszárd. In: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma 2001. 339–341.
- TÓTH 2007 – Szent Demeter: Magyarország elfeledett védőszentje. Szerk.: Tóth Péter. Budapest 2007. (Vonatkozó rész Tóth Péter munkája.)
- TÓTH – MAROSI 1978 – Tóth Melinda – Marosi Ernő (szerk.): Árpádkori kőfaragványok. Katalógus. Székesfehérvár 1978.
- TÖMÖRKÉNY 1904a – Tömörkény István: Az oroszlámosi leletekről és ásatás a Körös-éri iskolánál. *Archaeológiai Értesítő* 24. (1904) 263–271.
- TÖMÖRKÉNY 1908 – Tömörkény István: Leletek és ásatás Lelén. *Archaeológiai Értesítő* 28. (1908) 268–270.
- TÖRÖK 1936 – Török Gyula: A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeológiai Intézetéből* 12. (1936) 101–177.
- TÖRÖK 1954 – Török Gyula: Halimba-Cseres X–XII. századi temetője. *Folia Archaeologica* VI. (1954) 95–105.
- TÖRÖK 1956 – Török Gyula: A szobi Vendelin-földek X–XI. századi temetője. *Folia Archaeologica* VIII. (1956) 130.
- TÖRÖK 1962 – Török Gyula: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. *Archaeologia Hungarica* XXXIX. Budapest 1962.
- TÖRÖK 1970 – Török László: XI. századi palmettás faragványaink és a szekszárdi vállkő. *A szekszárdi Béri Balog Ádám Múzeum Évkönyve* 1. (1970) 96–154.
- TÖRÖK 1985 – Török József: A középkori magyarországi liturgia története. In: Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az OSZK-ban, Budapest 1985. november 12. – 1986. február 28. Budapest 1985. 49–66.
- TÖRÖK 1990 – Török József: Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon. Panoráma: Budapest 1990.
- TÖRÖK 2000a – Török József: Katolikus egyház és liturgia Magyarországon kezdetektől a 19. század végéig. Mundus: Budapest 2000.

- TÖRÖK 2000b – Török József: Egyházmegye-alapítások vitatott kérdései. [Umsrittene Fragen von Bistumsgründungen.] In: Választúton. Pogányság – kereszténység. Kelet – Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Veszprém, 2000. május 8–10. Szerk.: Kredics László. Veszprém 2000. 103–112.
- TÖRÖK 2001a – Török József: A liturgia története Magyarországon. In: A magyar kereszténység ezer éve. Hungariae Christianae Millenium. Szerk.: Zombori István – Cséfalvay Pál – Maria Antonietta De Angelis. Magyar Katolikus Püspöki Konferencia: Budapest 2001. 157–161.
- TÖRÖK 2001b – Török József: A szerzetesrendek Magyarországon. In: A magyar kereszténység ezer éve. Hungariae Christianae Millenium. Szerk.: Zombori István – Cséfalvay Pál – Maria Antonietta De Angelis. Magyar Katolikus Püspöki Konferencia: Budapest 2001. 162–172.
- TÖRÖK 2002 – Török József: A tizenegyedik század magyar egyháztörténete. Budapest 2002.
- TRAGOR 1912 – Tragor, Ignác: A váci múzeum gyűjteményeinek leíró lajstroma. Vác 1912.
- TROGMAYER 1959 – Trogmayer Ottó: Békés-Povád. *Archaeológiai Értesítő* 86. (1959) 213.
- TROGMAYER 1960–1962 – Trogmayer Ottó: X–XII. századi magyar temető Békésen. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1960–1962. 9–38.
- TÜRK 2005 – Türk Attila: Árpád-kori templom körüli temető feltárása Szentes-Kaján, Temetőhamon. (Előzetes beszámoló a 2000–2001. évi ásításokról). In: „...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai. *Opuscula Hungarica* VI. Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Magyar Nemzeti Múzeum: Budapest 2005. 213–219.
- Uzsoki 1962 – Uzsoki András: Honfoglaláskori magyar lovassír Ötvevényben. *Arrabona* 4. (1962) 9–26.
- Uzsoki 1981 – Uzsoki András: Tihanyi túra. Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 67. TKM Egyesület: Budapest 1981.
- Uzsoki 1990 – Uzsoki András: A tihanyi Árpád-kori remetetelep régészeti kutatása. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2. (1990) 35–41.
- Uzsoki–Szőke 1960 – Uzsoki András – Szőke Béla: Honfoglaláskori magyar sírok Páliban. *Arrabona* 2. (1960) 5–11.
- VÁCZY 1938a – Váczy Péter: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának 900 évfordulójára. I. Szerk.: Serédy Jusstinián. Budapest 1938. 213–265.

- VÁCZY 1938b – Váczy Péter: Gyula és Ajtony. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére. Szerk.: Kumorovitz L. Bernát. Budapest 1938. 475–506.
- VÁCZY 1958 – Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről. *Századok* XCII. (1958) 265–345.
- VÁCZY 1985 – Váczy Péter: Etelköz – die frühere Heimat der Ungarn. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 16. (1985) 169–175.
- VAJAY 1967 – Vajay Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. In: Székesfehérvár évszázadai 1. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1967. 63–100.
- VAJAY 1988 – Vajay Szabolcs: Veszprémvölgy és alapítói. *Levéltári Szemle* XXXVIII. (1988/4) 20–24.
- VÁLYI 2000 – Vályi Katalin: Régészeti emlékek. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk.: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 2000. 365–385.
- VÁŇA 1954 – Váňa, Zdeněk: Maďaři a Slované ve světle archeologických nálezů X–XII. století. (Les Magyar et Slaves á la lumière des fouilles archéologiques du X–XIe siècle.) *Slovenská Archeológia* II. (1954) 51–104.
- VAŽAROVA 1976 – Въжарова, Живка Н.: Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България). София 1976.
- VÉGH 1880 – Végh Adorján: Értekezés a nemes-ócsai (Komárom m.) temetőről. *Archaeológiai Értesítő* 14. (1880) 41–44.
- VÉGH 1970 – R. Végh Katalin: Honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* IX. (1970) 79–107.
- VÉGH 1993 – K. Végh Katalin: A kistokaji honfoglalás kori temető. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30-31/1. (1993) 53–103.
- VÉKONY 1972 – Vékony Gábor: A nagyszentmiklósi kincs görög feliratainak olvasatához. *Antik Tanulmányok* 19. (1972) 111–121.
- VERBÉNYI – ARATÓ 1989 – Liturgikus lexikon. A katolikus egyház liturgiája. Szerk.: Verbényi István – Arató Miklós. Ecclesia: Budapest [1989]
- VIDA 1981 – Vida Mária: Szent Kozma és Damján magyarországi tiszteletének eredete és értelmezése (XI–XIV. század). *Századok* CXV. (1981) 340–367.
- VINSKI 1959 – Vinski, Zdenko: Augrabungen in Vukovar. *Archaeologia Iugoslavica* III. (1959) 99–109.

- VINSKI–VINSKI-GASPARINI é. n. – Vinski, Zdenko – Vinski-Gasparini, K.: Gradište u Mršunjskom lugu Archeološki Muzej u Zagrebu. Zagreb [é. n.]
- WELLENREITER 1952 – Веленрајтер, Павле П.: Словенске некропола из VII–VIII века у Богојеву. (Претходни извештај о ископавањима у Богојеву од маја до 1. јула 1951 година). [Slavic Necropoles from VII–VIIIth centuries near Bogojevo in Batschka.] *Радо Војвођанских Музеја* I. (1952) 135–143.
- WELLENREITER 1953 – Wellenreiter, Paul: Altserbisches Gräberfeld bei Bostanischte in der Nähe von Moschorin in der Batschka. *Радо Војвођанских Музеја* II. (1953) 148–151.
- WINKLER 1912 – Winkler Pál: Sírleletek a honfoglalás korából II. Keceli sírleletek. *Archaeológiai Értesítő* 32. (1912) 322–323.
- WINKLER 1958 – Winkler, Iudita: Descoperiri de monede antice in Transilvania. *SCN* 2. (1958) 409.
- WOLF 1984–1985 – Wolf Mária: Előzetes jelentés a Karos határában feltárt 10. századi telepéről. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–85/2. 581–615.
- ZAHAREV 1978 – Zaharev, Ivan: Necropole médiévale au lieu Kaléto près du village Debnevo, département de Loveč. *Археология* 1978/1. 37–47.
- ZALOTAY 1957 – Zalotay Elemér: Gellértegyházai Árpád-kori temető. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 7. (1957) 1–59.
- ZLATARSKI 1918 – Zlatarski, W. N.: Geschichte der Bulgaren. 1. Teil: Von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zur Türkenzeit (679–1396). Leipzig 1918.
- ZOLNAY 1968 – Zolnay László: Budapest XXI. Csepeli Szabadkikötő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 21. (1968) 56.
- ZOLTAI 1915 – Zoltai Lajos: Debreczen szab. kir. Város muzeuma. Az első tíz esztendő. *Archaeológiai Értesítő* 35. (1915) 115–134.
- ZSIDI 2005 – Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004. Szerk.: Zsidi Paula. BTM: Budapest 2005.
- ZSILINSZKY 1879 – Zsilinszky Mihály: Gerendási ásatásokról. *Archaeológiai Értesítő* 13. (1879) 158–159.

VIII. KÉPTÁBLÁK JEGYZÉKE

I.	1.	Theophylaktos-pecsét: előlap, hátlap	LAURENT 1940. 287. n. 2., 289. n. 3.
	2.	Antónios-pecsét: előlap, hátlap	LAURENT 1940. 287. n. 3., 289. n. 4.
	3.	Demetrios-pecsét: előlap, hátlap	RÉVÉSZ 2011.
II.	1.	Szent György kápolna, Veszprém	GYÜRKI 1963. 370.
	2.	Szent Kereszt templom, Feldebrő	KOVALOVSKI 1977. 46.
	3.	Keresztelő Szent János monostor, Marosvár/Csanád	HENSZLMANN 1871. 13–19.
	4.	Szent György templom, Dombó	NAGY 1974.
III.	1.	Magyarmajdán–Oroszlámosi romok	CSÖMÖRE Z. FOTÓJA
	2.	Magyarmajdán–Oroszlámosi temető	CSÖMÖRE Z. FOTÓJA
IV.	1.	Tihanyi remetebárányok	USZOKI ????
	2.	Pantokrator-monostor, Konstantinápoly	MORAVCSIK 1923. 25.
V.	1.	Aracsi monostor az építések kezdetekor	STANOJEV 2009. 76.
	2.	Aracsi monostor épületegyüttese	STANOJEV 2009. 77.
	3.	Aracsi templomrom	CSÖMÖRE Z. FOTÓJA
	4.	Gyulafehérvári templom	http://szabadsag.ro/szabadsag/upload/article/2011-08-06/61507_2_big.jpg
	5.	Gyulafehérvári temetkezés	http://multikult.transindex.ro/?cikk=14927
VI.	1.	Szent András monostor, Visegrád	BUZÁS 2003. 320.
	2–3.	Szent András monostor, Visegrád rekonstrukciós képe	BUZÁS–ESZES 2007. 93. 32–33. kép
VII.		Ékszerek típusábrája I.	MESTERHÁZY 1991. 166.
VIII.		Ékszerek típusábrája II.	MESTERHÁZY 1991. 167.
IX.	1.	Kétpó, csat	MESTERHÁZY 1990. 89. 1.5. ábra
	2.	Kecel–Vádéi dűlő 1. sír, fülbevaló	DIENES 1972. 45. kép
	3.	Sárrétudvari–Hízó föld 136. sír, fülbevaló	FODOR 1996. 266., 21. kép
	4.	Gyula–Téglagyár, fülbevaló	MESTERHÁZY 1990. 97. p. 6.9. ábra
	5.	Mászt, fülbevaló	ŠTEFANOVIČOVÁ 1989. 13. tábla 1–3.
	6.	Vésztő–Csolt monostor, fülbevaló	JUHÁSZ 1976. hátsó borító
X.	1.	Kisújszállás–Kontadűlő, fülbevaló	PÁLÓCZI 1983. 207–208.
	2.	Mezőkovácsháza–Szárzárpart, fülbevaló	BÁLINT 1939. 29. t. 2.
	3.	Anarcs, fülbevaló	MESTERHÁZY 1990. 97. 6.1. ábra
	4.	Halimba 258. sír, fülbevaló	MESTERHÁZY 1990. 93. 4.4. ábra
	5.	Szávaszentdemeter, fülbevaló	MESTERHÁZY 1990. 97. 6.6. ábra
	6–7.	Nagyteremia 3. sír, fülbevalók	MESTERHÁZY 1990. 97. 6.8., 10. ábra
	8–9.	Sellye–Dobina dűlő 46. sír, fülbevalók	KISS 1967. 69–72.
	10.	Székesfehérvár–Demkőhegy, fülbevaló	MESTERHÁZY 1990. 93. 4.3., 5. ábra
	11.	Halimba 859. sír, fülbevaló	MESTERHÁZY 1991. 147. 1.3–4. ábra
	12.	Pancsevo, fülbevaló	BÁLINT 1991. 240. Taf. LXII. a. 17.
XI.	1.	Királyföld, fülbevaló	MESTERHÁZY 1996. 57–64.
	2.	Tápé–Malajdok B 8. sír, fülbevaló	SZÉLL 1943. 176. 1. kép 1–2.
	3.	Bjelo–Brdo 174. sír, fülbevaló	SZÖKE 1962. IX. tábla 7.
	4.	Orsova környéke, fülbevaló	MESTERHÁZY 1991. 151. 3.11. ábra
	5.	Szőreg–Homokbánya 38. sír, fülbevaló	MESTERHÁZY 1991. 151. 3.1. ábra
	6.	Dunapentele, fülbevaló	BÓNA 1991. 35., 44.3. kép
	7.	Nyáregyháza, fülbevaló	PARÁDI 1975. 121. 2. ábra 3.
	8.	Sárfő, fülbevaló	RUTTKAY 1979. 39. 16. tábla középső kép
XII.	1–2.	Baks, karperecek	MESTERHÁZY 1991. 155. 6.1–2. ábra
	3.	Szabolcs megye, gyűrű	MESTERHÁZY 1991. 156. 7. ábra
	4.	Gátéri határ, gyűrű	MESTERHÁZY 1991. 159. 8.1–4. ábra
	5.	Ismeretlen lelőhely, gyűrű	FODOR 1996. 170. 1. kép
	6.	Zalavár–Vár, gyűrű	SÓS 1973. Tafel 18. 19. kép
	7.	Ducó, gyűrű	RUTTKAY 1979. 31. 11. kép
	8.	Piliny–Leshegy 2. sír, pecsétlő	DIENES 1972. 48.
	9.	Csorna–Sülyhegy, csüngő	HAMPEL 1900. 610. XLVIII. tábla 23.
	10.	Pécs–Vasas 43. sír, csüngő	DOMBAY 1961. 5. tábla 19. kép
XIII.	1.	Kiskunfélegyháza–Kántordomb, egyszerű	FODOR 1996. 330. 1. kép

		mellkereszt	
	2.	Kloštar, egyszerű mellkereszt	HAMPEL 1907. 60. tábla 4. kép
	3.	Tiszafüred–Nagykenderföldek, egyszerű mellkereszt	LOVAG 1980. 365. Abb. 2/3
	4.	Majs–Udvari rétek 234. sír, egyszerű mellkereszt	KISS 1983. 334. 26. tábla 234.
	5.	Majs–Udvari rétek 1031. sír, egyszerű mellkereszt	KISS 1983. 400. 90. tábla 1031.
	6.	Ógyalla–Abadomb, egyszerű mellkereszt	REIHOLCOVÁ 1976. 215. 28. kép
	7.	Püspökladány–Eperesvölgy 95. sír, egyszerű mellkereszt	FODOR 1996. 247. 3. kép
	8.	Püspökladány–Eperesvölgy 107. sír, egyszerű mellkereszt	FODOR 1996. 245.
	9.	Arad–Földvári puszta [Pusztaföldvár], egyszerű mellkereszt	LOVAG 1980. 364. Abb. 1/3
	10.	Szakony–TSZ Tejgazdaság, egyszerű mellkereszt	GÖMÖRI 1984. 107.
XIV.	11.	Szentes–Szentlászló I. , egyszerű mellkereszt	LOVAG 1980. 365. Abb. 2/1
	1.	Szob–Kiserdő, egyszerű mellkereszt	BAKAY 1978. 32. XVII. kép
	2.	Veszprém–Nádortelep, egyszerű mellkereszt	LOVAG 1980. 365. Abb. 2/9
	3.	Nyírkársz–Garahalom, egyszerű mellkereszt	OBERSCHALL 1953. 235. fig. 75.i
	4.	Cece–Menyődpuszt, egyszerű mellkereszt	LOVAG 1980. 364. Abb. 1/1
	5.	Cikó, egyszerű mellkereszt	LOVAG 1980. 364. Abb. 1/2
	6.	Farkasd, egyszerű mellkereszt	JOCA BAKALOV GYŰJTEMÉNY
	7.	Jankafalva, egyszerű mellkereszt	LOVAG 1980. 364. Abb. 1/4
	8.	Kiskunhalas–Bodoglár, egyszerű mellkereszt	HAMPEL 1907. 16. tábla B.1. kép
	9.	Nemeshany, egyszerű mellkereszt	LOVAG 1980. 364. Abb. 1/6
XV.	10.	Tiszakeszi–Szódadomb, egyszerű mellkereszt	OBERSCHALL 1953. 235. fig. 75.k
	11.	Pécs, egyszerű mellkereszt	LOVAG 1999. 163. Abb.37.
	12.	Prahovo, egyszerű mellkereszt	PETROVIĆ 2001. 126. No. 67.
	1.	Telegd, egyszerű mellkereszt	OBERSCHALL 1953. 235. fig. 75.j
	2.	Vál környéke, egyszerű mellkereszt	LOVAG 1980. 365. Abb. 2/4
	3.	Veszprém–„Váraj”–Temetőhegy, egyszerű mellkereszt	LOVAG 1980. 365. Abb. 2/8
	4.	Orlód, egyszerű mellkereszt	JOCA BAKALOV GYŰJTEMÉNY
	5.	Szőny, egyszerű mellkereszt	PETROVIĆ 2001. 332. No. 628.
	6.	Detta, egyszerű mellkereszt	PETROVIĆ 2001. 314. No. 582.
	7.	Sándorfalva–Eperjes, egyszerű mellkereszt	FODOR 1996. 348. 1. kép
XVI.	1.	Algyő, egyszerű mellkereszt	KÜRTI 2001. 33. 22. kép
	2.	Hajdúdorog–Gyulás, egyszerű mellkereszt	FODOR 1996. 230. 3. kép
	3.	Szegvár–Szőlőkalja, egyszerű mellkereszt	LŐRINCZY 1985. 5. kép 1.
	4.	Ikervár–Virág utca, egyszerű mellkereszt	KISS 2000. 45. tábla 112/1. kép
	5.	Majs–Udvari rétek 275. sír, egyszerű mellkereszt	KISS 1983. 161. 74. ábra 18.
	6.	Majs–Udvari rétek 770. sír, egyszerű mellkereszt	KISS 1983. 378. 70. tábla 770.
	7.	Veszprém–Madách utca, körmeneti kereszt ?	OBERSCHALL 1953. 239. fig. 77b
XVII.	1.	Homokrév, ereklyetartó mellkereszt	JOCA BAKALOV GYŰJTEMÉNY
	2.	Gyula, ereklyetartó mellkereszt	SZATMÁRI 1995. 257. 1. kép/2a
	3.	Békéscsaba, ereklyetartó mellkereszt	SZATMÁRI 1995. 258. 2. kép/1a
	4.	Bicske, ereklyetartó mellkereszt	LOVAG 1999. 131. Abb. 16.
	5.	Dunapentele, ereklyetartó mellkereszt	LOVAG 1999. 130. Abb. 5a-b
	6.	Cegléd–Nyúlfelehalom, ereklyetartó mellkereszt	TARI 1995. 86. 47/1. kép
	7.	Eger környéke, ereklyetartó mellkereszt	OBERSCHALL 1953. 216. fig. 64.
	8.	Eger környéke, ereklyetartó mellkereszt	OBERSCHALL 1953. 215. fig. 63.d
XVIII.	1.	Gyulavarsánd, ereklyetartó mellkereszt	MEDGYESI 1995. 118.
	2.	Hódmezővásárhely, ereklyetartó mellkereszt	SZATMÁRI 1995. 262. 6. kép/1a
	3.	Mindszent–Koszorúsdülő, ereklyetartó mell-	OBERSCHALL 1953. 237. fig. 76.

	kereszt	
	4. Jászdózsá–Kápolnahalom, ereklyetartó mellkereszt	STANCIK 1975. 169.
	5. Szentés–Nagytóke, ereklyetartó mellkereszt	BÁLINT 1991. 114. Taf. XXXV/1.
	6. Makó, ereklyetartó mellkereszt	SZATMÁRI 1995. 258. 2. kép/2a
	7. Nyírkársz, ereklyetartó mellkereszt	OBERSCHALL 1953. 215. fig. 63.a
	8. Orosháza, ereklyetartó mellkereszt	SZATMÁRI 1995. 236. 7. kép/1.
XIX.	1. Sárrétudvari–Hízóföld, ereklyetartó mellkereszt	FODOR 1996. 273. 37. kép
	2. Szeged, ereklyetartó mellkereszt	SZATMÁRI 1995. 261. 5. kép/c
	3. Székesfehérvár, ereklyetartó mellkereszt	LOVAG 1999. 129. Abb. 1
	4. Szentés–Szentilona, ereklyetartó mellkereszt	SZATMÁRI 1995. 262. 6. kép/2a
	5. Szentés–Szentlászló, ereklyetartó mellkereszt	SZATMÁRI 1995. 259. 3. kép/1a
	6. Szob–Vendelin, ereklyetartó mellkereszt	LOVAG 1999. 131. Abb. 17.
	7. Szőny, ereklyetartó mellkereszt	LOVAG 1999. 130. Abb. 6.
	8. Tápióbicske, ereklyetartó mellkereszt	LOVAG 1999. 130. Abb. 7.
	9. Tata, ereklyetartó mellkereszt	OBERSCHALL 1953. 215. fig. 63.b
XX.	1. Tiszaeszlár–Sinkahegy, ereklyetartó mellkereszt	FODOR 1996. 193. 1. kép
	2. Tiszafüred–Nagykenderföldek, ereklyetartó mellkereszt	LOVAG 1999. 129. Abb. 3a-b
	3. Vésztő, ereklyetartó mellkereszt	SZATMÁRI 1995. 257. 1. kép/1a
	4. Vésztő, ereklyetartó mellkereszt	SZATMÁRI 1995. 259. 3. kép/2a
	5. Tornóc, ereklyetartó mellkereszt	TOČIK 1971. 252. T. XXXVIII. 5, 5a
	6. Tiszaörvény, ereklyetartó mellkereszt	LOVAG 1999. 130. Abb. 8.
	7. Tótkomlós, ereklyetartó mellkereszt	SZATMÁRI 1995. 260. 4. kép/c
	8. Velem–Szentvid, ereklyetartó mellkereszt	KISS 2000. 92. tábla 16. kép
XXI.	1. Begaszentgyörgy, ereklyetartó mellkereszt	JOCA BAKALOV GYŰJTEMÉNY
	2. Csanádpalota, ereklyetartó mellkereszt	SZATMÁRI 1995. 263. 7. kép/2
	3. Nagylak, ereklyetartó mellkereszt	BÁLINT 1991. 240. Taf. LXII. a.8.
	4. Miskolc, ereklyetartó mellkereszt	PETROVIĆ 2001. 315. No. 587.
	5. Prahovo, ereklyetartó mellkereszt	PETROVIĆ 2001. 127. No. 68.
	6. Prahovo, ereklyetartó mellkereszt	PETROVIĆ 2001. 127. No. 69.
	7. Veszprém környéke, ereklyetartó mellkereszt	PETROVIĆ 2001. 322. No. 604.
XXII.	1. Gorsiumi temető látképe	GÁSPÁR 2008. 320. 110. kép
	2. római sírtípusok	GÁSPÁR 2008. 321. 112. kép
XXIII.	1. Intercisa 1085. sír	GÁSPÁR 2008. 321. 113. kép
	2. Nagymágocs 3. sír	GÁBOR 1998. 123.
	3. Keszthely–Fenékpuszt 1971/48. sír	MÜLLER 2010. 71. Abb. 8.
	4. Keszthely–Fenékpuszt 1971/80. sír	MÜLLER 2010. 76. Abb. 10.
	5. Keszthely–Fenékpuszt 2000/76. sír	MÜLLER 2010. 129. Abb. 18.
XXIV.	1. Keszthely–Fenékpuszt 2000/81. sír	MÜLLER 2010. 130. Abb. 19.
	2. Keszthely–Fenékpuszt 2000/86. sír	MÜLLER 2010. 132. Abb. 20.
	3. Keszthely–Fenékpuszt 2000/95. sír	MÜLLER 2010. 135. Abb. 21.
XXV.	1. Keszthely–Fenékpuszt 1999/11. sír	MÜLLER 2010. 112. Abb. 14.
	2. Keszthely–Fenékpuszt 1999/16. sír	MÜLLER 2010. 112. Abb. 14.
	3. Keszthely kultúra lelőhelyei	BIERBRAUER 2004. 67. 1. kép
XXVI.	1. Köln–Müngersdorf, 1. sír	KOCH 1996. 735.
	2. Saalkirche, Kastells von Arlon	KOCH 1996. 736.
	3. Kolozsvár–Fő téri temető részlete	GÁLL–GERGELY 2009. 57. tábla
XXVII.	1–2. Budapest, Március 15. téri temető Árpád-kori sírjai	NAGY 1946. 57–58.
	3. Budapest, Március 15. téri temető kökeretes sírja	ZSIDI 2005. 177.
XXVIII.	1–2. Budapest–Kőérberek–Tóváros lakópark templom körüli temető	ZSIDI 2005. 99.
XXIX.	Esztergom–szigeti apáca kolostor temető részlet	LOVAG 2005. 129. 1. kép
XXX.	1. Nagyecsed–Sárvár 122. sír	MAGYAR 2005. 168. 2. tábla
	2. Nagyecsed–Sárvár 149–150. sír	MAGYAR 2005. 168. 2. tábla

XXXI.	3.	Nagyecsed–Sárvár 151. sír	MAGYAR 2005. 168. 2. tábla
	1.	Mačvanska Mitrovica	STANOJEV 2005. 64. Fig. 2.
	2.	Petrovčić	STANOJEV 2005. 67. Fig. 5.
	3.	Aracs (Arača)	STANOJEV 2005. 66. Fig. 4.
XXXII.	4.	Petrovčić	STANOJEV 2005. 67. Fig. 5.
	1–3.	Dombói temető épített sírjai	STANOJEV 2005. 69. Fig. 7.
XXXIII.	1.	Magyarmajdán–Oroszlámosi épített sír	CSÖMÖRE Z. FOTÓJA
	2.	Magyarmajdán–Oroszlámosi téglás sír	CSÖMÖRE Z. FOTÓJA
XXXIV.	1.	Majs 880. sír, egyszerű hurkos-kampós záródású nyakperec	KISS 1983. 163. 76.1. ábra
	2.	Majs 723. sír, egyszerű nyitott nyakperec	KISS 1983. 163. 76.2. ábra
	3.	Majs 374. sír, több szálból sodort hurkos-kampós záródású nyakperec	KISS 1983. 164. 77.1. ábra
	4.	Majs 685. sír, több szálból sodort filigránhuzallal díszített hurkos-kampós záródású nyakperec	KISS 1983. 164. 77.2. ábra

I. TÁBLA

1. Theophylaktos-pecsét

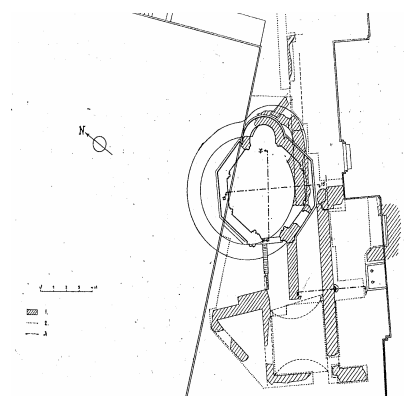

2. Antónios-pecsét

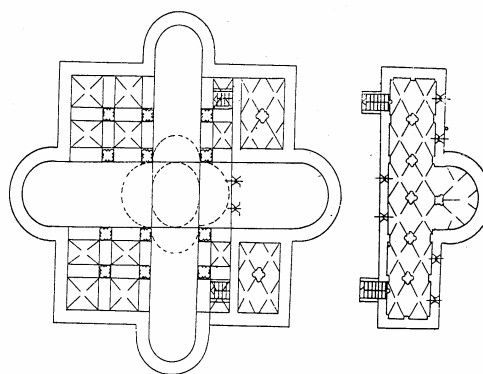

3. Demetrios-pecsét

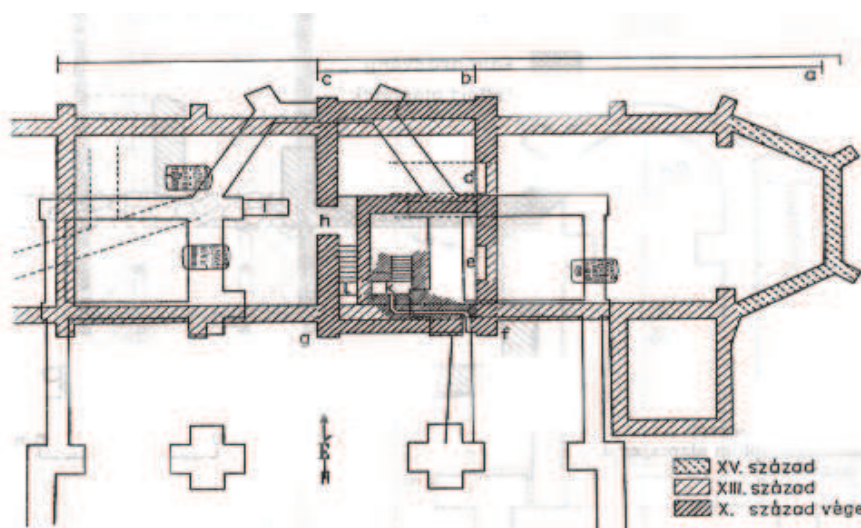
II. TÁBLA

1. Szent György kápolna, Veszprém

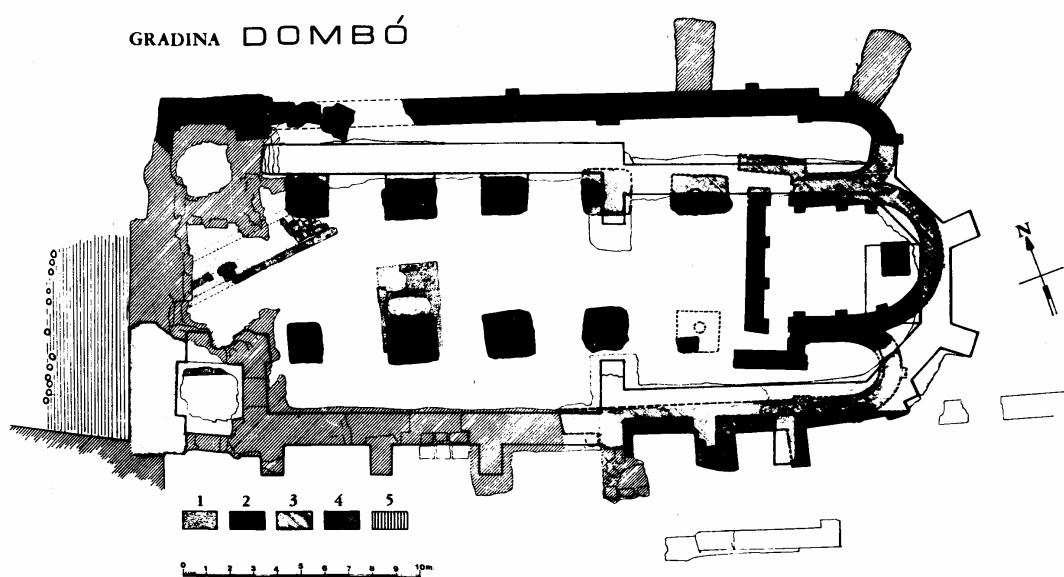

2. Szent Kereszt templom, Feldebrő

2. A csanádi templom felvételi rajza az 1868-as ásatás alapján. *a-b-c* = a templom hossza. *b-f-g-c* = a Keresztelő Szent János-templom maradványa. *d-e* = a szentélybe vezető ajtó. *h* = a templom nyugati bejárata. *i* = a szarkofág lelőhelye. *k-l* = az Ajtony-kori keresztelőmedence

3. Keresztelő Szent János monostor, Marosvár/Csanád

4. Szent György templom, Dombó

III. TÁBLA

1. Magyarajdán–Oroszlámosi romok

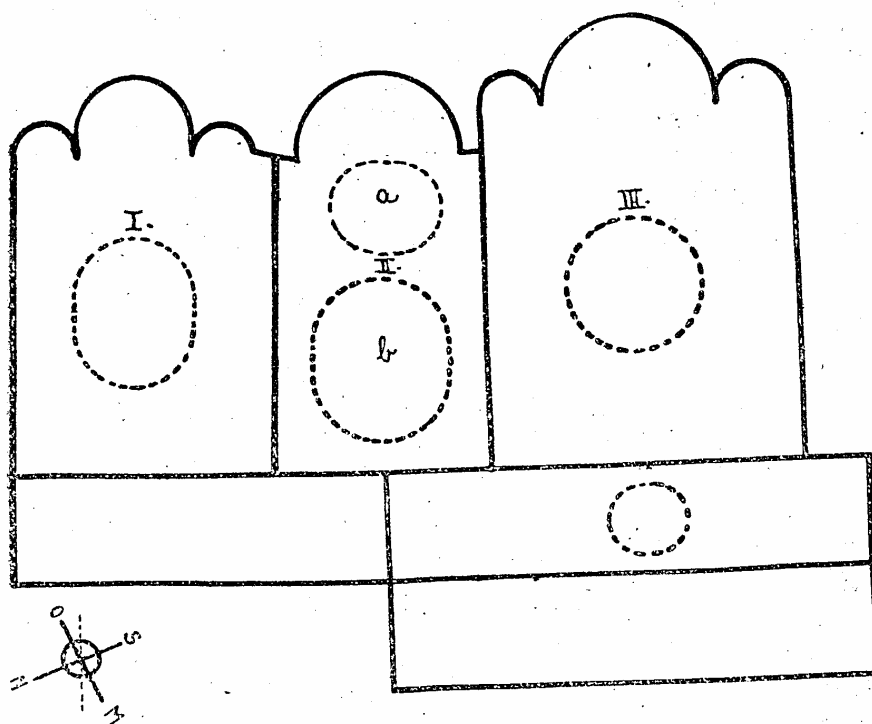

2. Magyarajdán–Oroszlámosi temető

IV. TÁBLA

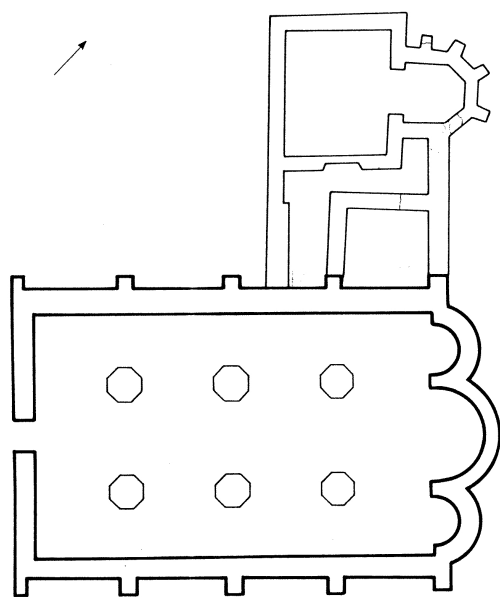

1. Tihanyi remetebárlangok

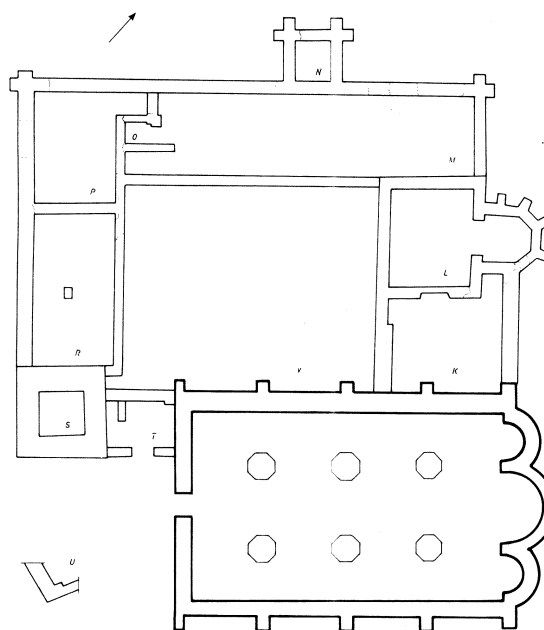

2. Pantokrator-monostor, Konstantinápoly

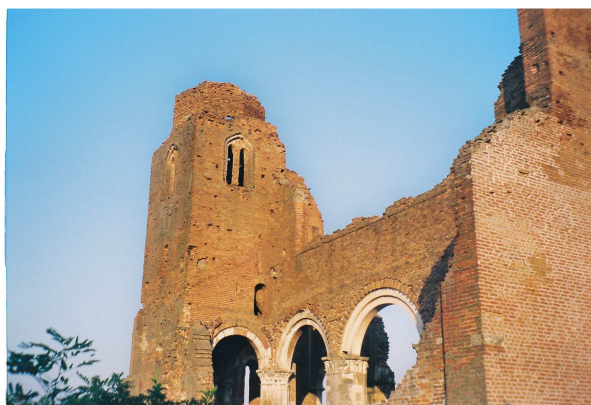
V. TÁBLA

1. Aracs monostor az építések kezdetekor

2. Aracs monostor épületegyüttese

3. Aracs templomrom

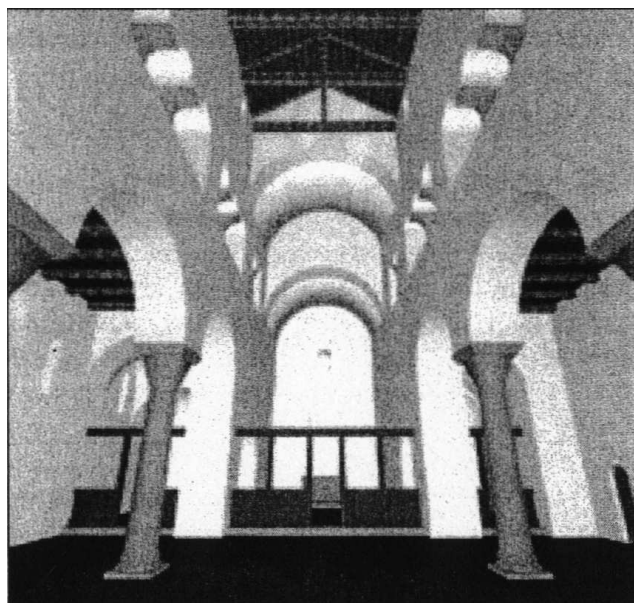
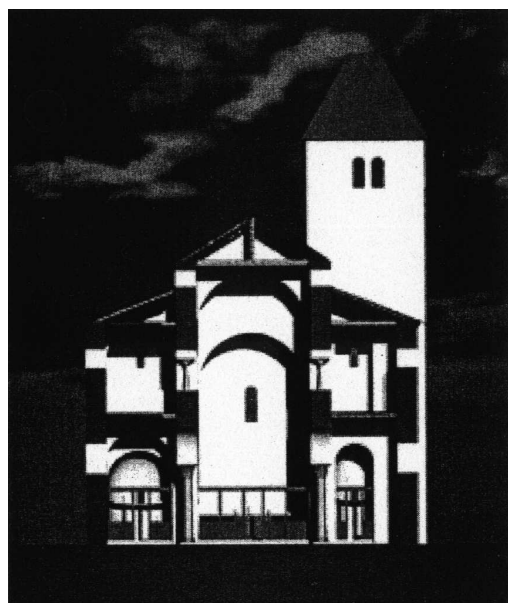
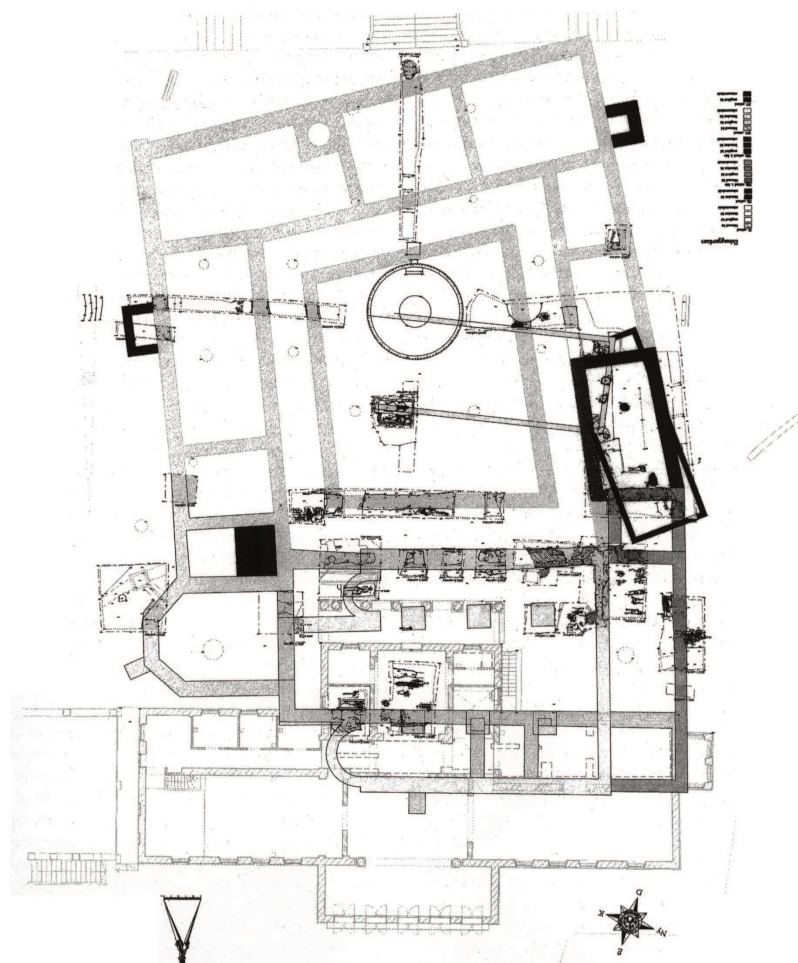

4. Gyulafehérvári templom

5. Gyulafehérvári temetkezés

VI. TÁBLA

1–3. Visegrád, Szent András monostor

VII. TÁBLA

ÉKSZEREK TÍPUSTÁBLÁJA I.

1a. csat állatábrázolással, 1b. csat egyéb ábrázolással, 2. félhold alakú fülbevaló granulációval, 3. félhold alakú lemezes fülbevaló, 4. alsó ívén négy sor gyöngydróttal és három gyöngykoszorúval díszített fülbevaló, 5. gyöngykoszorúval díszített karikájú fülbevaló, 6a. félhold alakú fülbevaló csillag alakú dísszel, 6b. variáció rombikus dísszel, 7. fülbevaló háromszög csüngővel, 8. huroksorral díszített ékszerek (ld. még 15b), 9. félhold-dal díszített fülbevaló, 10. félhold alakú fülbevaló hullámos belső ívvel, 11. félhold alakú fülbevaló áttört lappal, 12. négygömbös fülbevalók és öntött változataik: 12a. filigránnal díszített karikával, 12b. sima dróttal díszített alsó ívvel

VIII. TÁBLA

ÉKSZEREK TÍPUSTÁBLÁJA II.

12c. négy sima dróttal díszített ívvel, 12d. gyöngydróttal díszített változat, 12a1. filigránnal díszített karika öntött változata, 12b1. sima dróttal díszített karika öntött változata, 13. szőlőfürtdíszes fülbevaló öntött változata, 14. fülbevaló hárombogyós csüngővel, 15. bepödrött végű huzalkarperec, 16a. filigránnal és granulációval díszített fejes gyűrű, 16b. öntött változat, 17a-b. tekercselt díszű fülbevaló, 18. kosaras fülbevaló, 19. csüngő

IX. TÁBLA

1. Kétpó

2. Kecel-Vádéi dűlő 1. sír

3. Sárrétudvari-Hízóföld 136. sír

4. Gyula-Téglagyár

5. Mászt

6. Vésztő-Csolt monostor

X. TÁBLA

1. Kisújszállás-Kontadűlő

2. Mezőkovácsháza-Szárazérpart

3. Anarcs

4. Halimba 258. sír

5. Szávaszentdemeter

6-7. Nagyteremia 3. sír

8-9. Sellye-Dobina dűlő 46. sír

10. Székesfehérvár-Demkőhegy

11. Halimba 859. sír

12. Pancsevo

XI. TÁBLA

1. Királyföld

2. Tápé-Malajdok B 8. sír

3. Bjelo-Brdo 174. sír

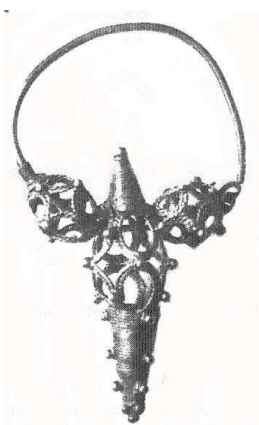
4. Orsova környéke

5. Szőreg-Homokbánya 38. sír

6. Dunapentele

7. Nyáregyháza

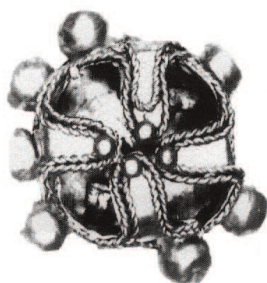

8. Sárkö

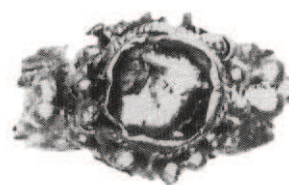
XII. TÁBLA

1. Baks

2. Szabolcs megye

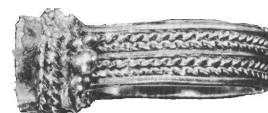
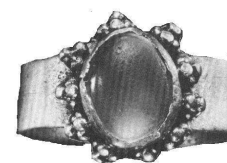
3. Gátéri határ

4. Ismeretlen lelőhely

5. Zalavár-Vár

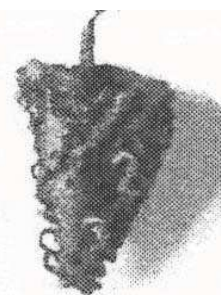
6. Ducó

7. Piliny-Leshegy 2. sír

8–9. Csorna-Sülyhegy

10. Pécs-Vasas 43. sír

IX. TÁBLA

1. Kétpó

2. Kecel-Vádéi dűlő 1. sír

3. Sárrétudvari-Hízóföld 136. sír

4. Gyula-Téglagyár

5. Mászt

6. Vésztő-Csolt monostor

X. TÁBLA

1. Kisújszállás-Kontadűlő

2. Mezőkovácsháza-Szárazérpart

3. Anarcs

4. Halimba 258. sír

5. Szávaszentdemeter

6-7. Nagyteremia 3. sír

8-9. Sellye-Dobina dűlő 46. sír

10. Székesfehérvár-Demkőhegy

11. Halimba 859. sír

12. Pancsevo

XI. TÁBLA

1. Királyföld

2. Tápé-Malajdok B 8. sír

3. Bjelo-Brdo 174. sír

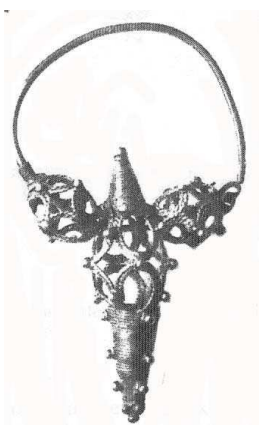
4. Orsova környéke

5. Szőreg-Homokbánya 38. sír

6. Dunapentele

7. Nyáregyháza

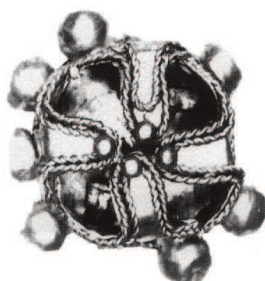

8. Sárkö

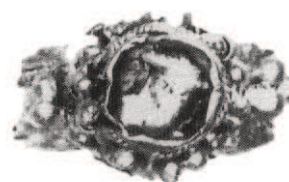
XII. TÁBLA

1. Baks

2. Szabolcs megye

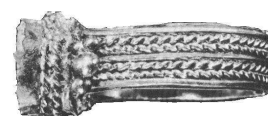
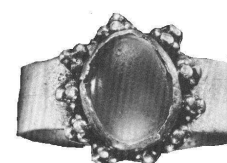
3. Gátéri határ

4. Ismeretlen lelőhely

5. Zalavár-Vár

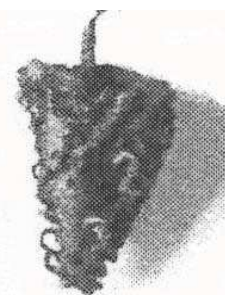
6. Ducó

7. Piliny-Leshegy 2. sír

8–9. Csorna-Sülyhegy

10. Pécs-Vasas 43. sír

XIII. TÁBLA

1. Kiskunfélegyháza–Kántordomb

2. Kloštar

3. Tiszafüred–Nagykenderföldek

4. Majs–Udvari rétek 234. sír

5. Majs–Udvari rétek 1031. sír

6. Ógyalla–Abadomb

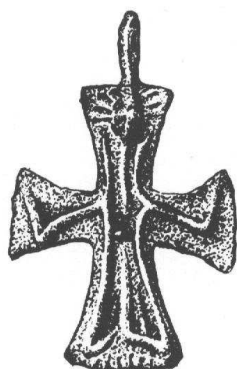
7. Püspökladány–Eperesvölgy 95. sír

8. Püspökladány–Eperesvölgy 107. sír

9. Arad–Földvári puszta

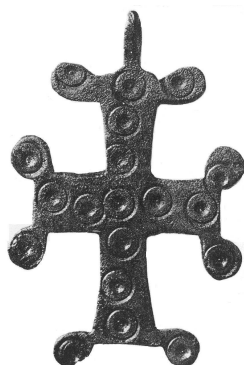

10. Szakony–TSZ Tejgazdaság

11. Szentés-Szentlászló I.

XIV. TÁBLA

1. Szob–Kiserdő

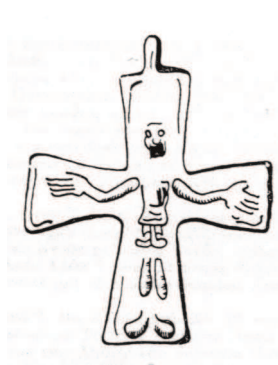
2. Veszprém–Nádortelep

3. Nyírkársz–Garahalom

4. Cece–Menyődpusztá

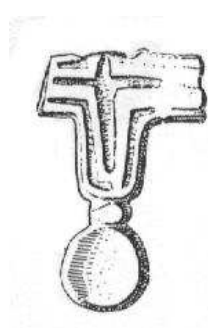
5. Cikó

6. Farkasd

7. Jankafalva

8. Kiskunhalas–Bodoglár

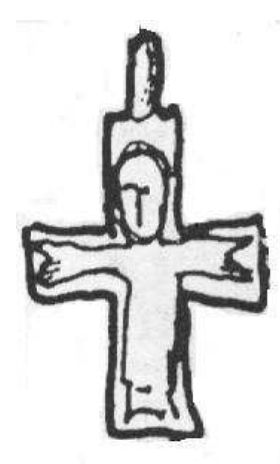
9. Nemeshany

10. Tiszakeszi–Szódadomb

11. Pécs

12. Prahovo

XV. TÁBLA

1. Telegd

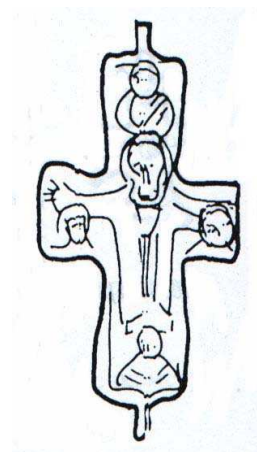
2. Vál

3. Veszprém–„Váraj”–Temetőhegy

4. Orlód

5. Szőny

6. Detta

7. Sándorfalva–Eperjes

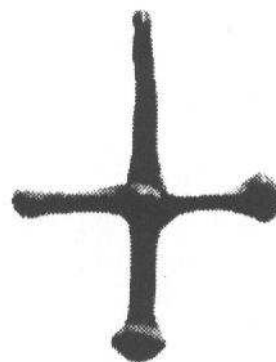
XVI. TÁBLA

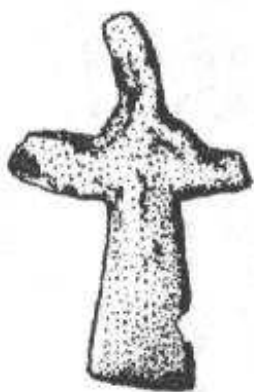
1. Algyő

2. Hajdúdorog–Gyulás

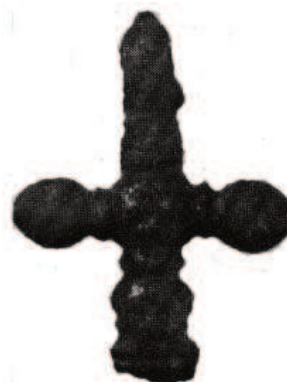
3. Szegvár–Szöllőkalja

4. Ikervár–Virág utca

5. Majs-Udvari rétek 275. sír

6. Majs-Udvari rétek 770. sír

7. Veszprém–Madách utca

XVII. TÁBLA

1. Homokrév

2. Gyula

3. Békéscsaba

4. Bicske

5. Dunapentele

6. Cegléd-Nyúlfelehalom

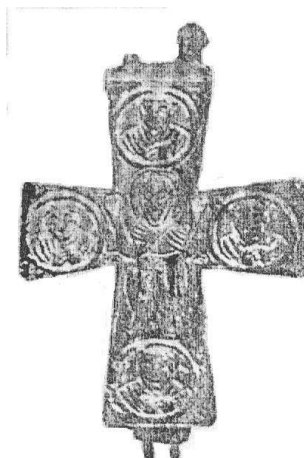

7. Eger környéke

8. Eger környéke

XVIII. TÁBLA

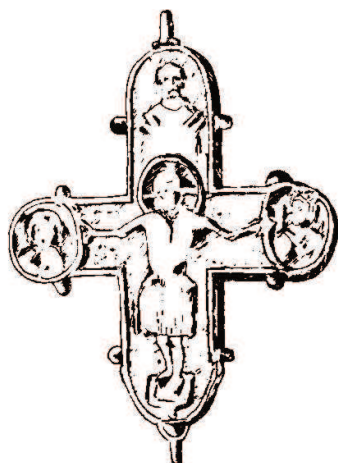
1. Gyulavarsánd

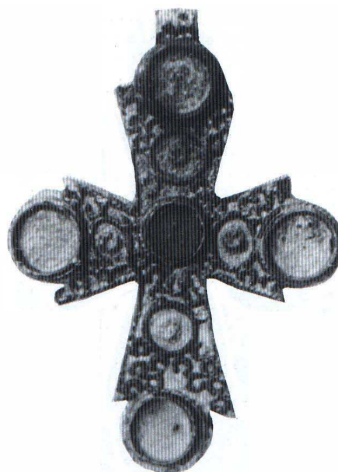
2. Hódmezővásárhely

3. Mindszent–Koszorúsdülő

4. Jászdózsa–Kápolnahalom

5. Szentés–Nagytőke

6. Makó

7. Nyírkársz

8. Orosháza

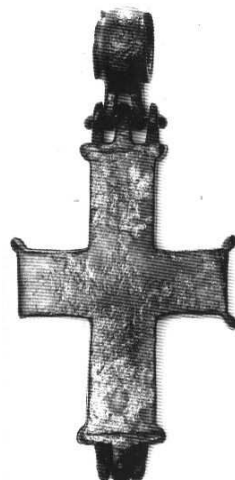
XIX. TÁBLA

1. Sárrétudvari–Hízóföld

2. Szeged

3. Székesfehérvár

4. Szentés–Szentilona

5. Szentés–Szentlászló

6. Szob–Vendelin

7. Szőny

8. Tápióbicske

9. Tata

XX. TÁBLA

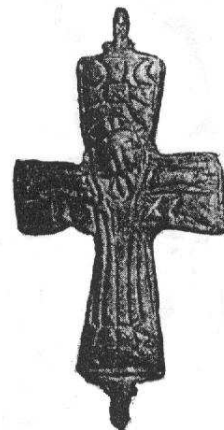
1. Tiszaeszlár–Sinkahegy

2. Tiszafüred–Nagykenderföld

4-5. Vésztő

6. Tornóc

7. Tiszaörvény

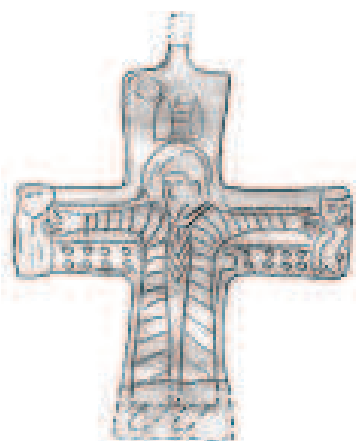

8. Tótkomlós

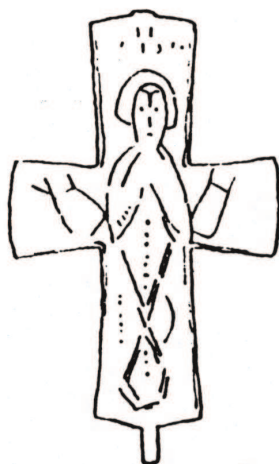

9. Velem-Szentvid

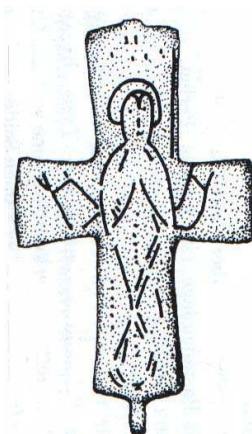
XXI. TÁBLA

1. Begaszentgyörgy

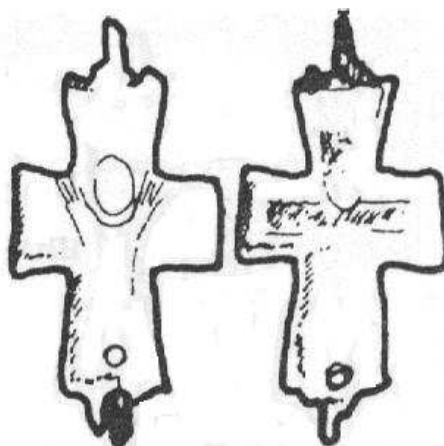
2. Csanádpalota

3. Nagylak

4. Miskolc

5. Prahovo

6. Prahovo

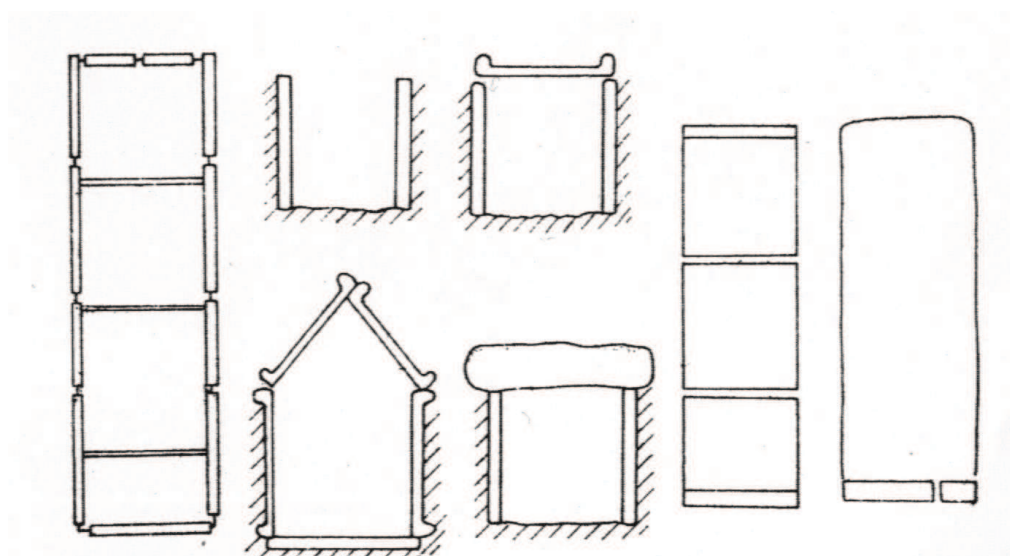

7. Veszprém környéke

XXII. TÁBLA

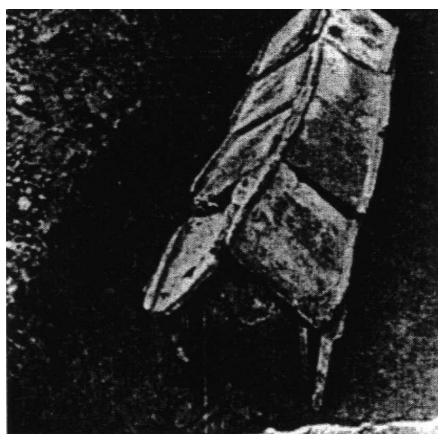

1. Gorsiumi temető látképe

2. római sírtípusok

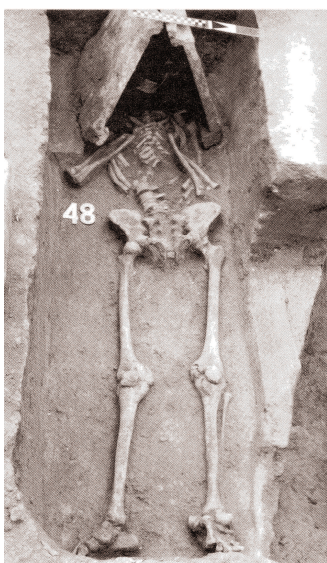
XXIII. TÁBLA

1. Intercisa 1085. sír

2. Nagymágocs 3. sír

3. 1971/48. sír

4. 1971/80. sír

5. 2000/76. sír

Keszthely-Fenékpuszt

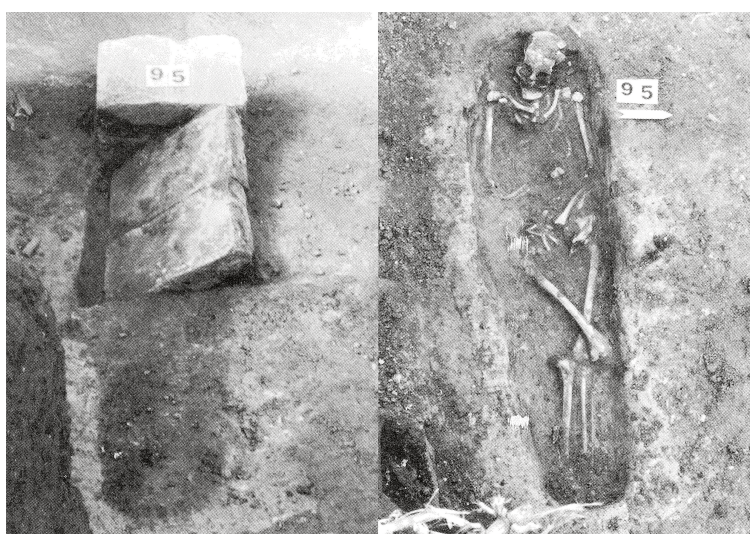
XXIV. TÁBLA

4. 2000/81. sír

1. 2000/86. sír

2. 2000/95. sír

Keszthely-Fenékpuszt

XXV. TÁBLA

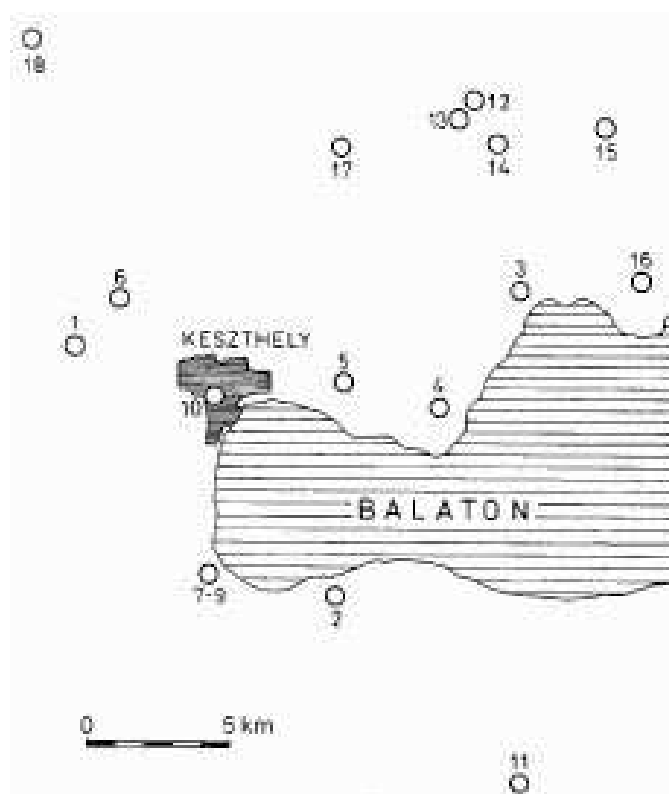

1. 1999/11. sír

2. 1999/16. sír

Keszthely-Fenékpuszt

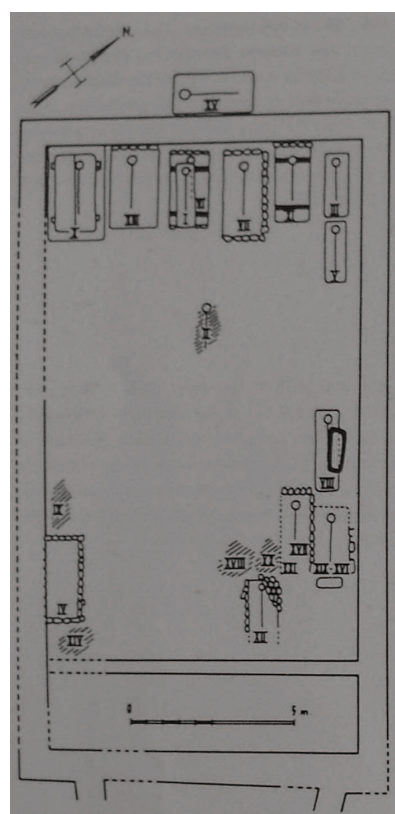

3. Keszthely kultúra lelőhelyei

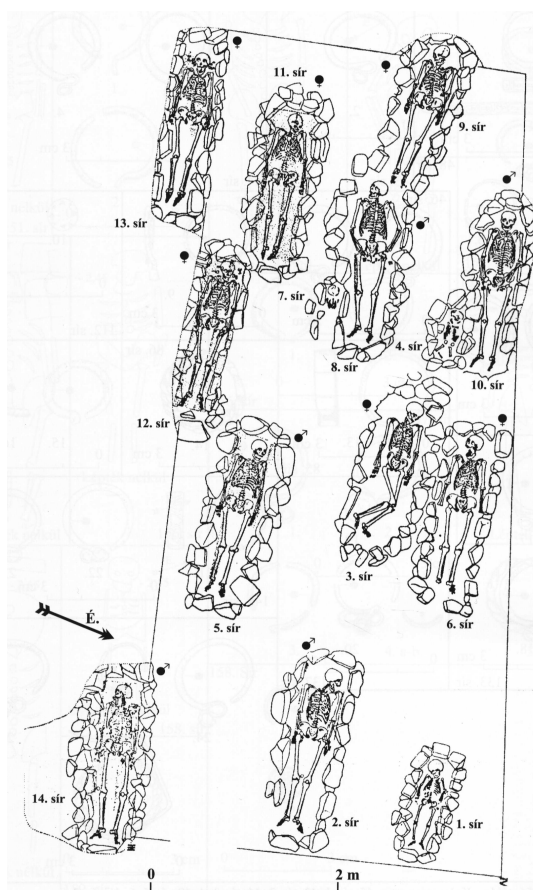
XXVI. TÁBLA

1. Köln-Müngersdorf, 1. sír

2. Saalkirche, Kastells von Arlon

3. Kolozsvár-Fő téri temető részlete

XXVII. TÁBLA

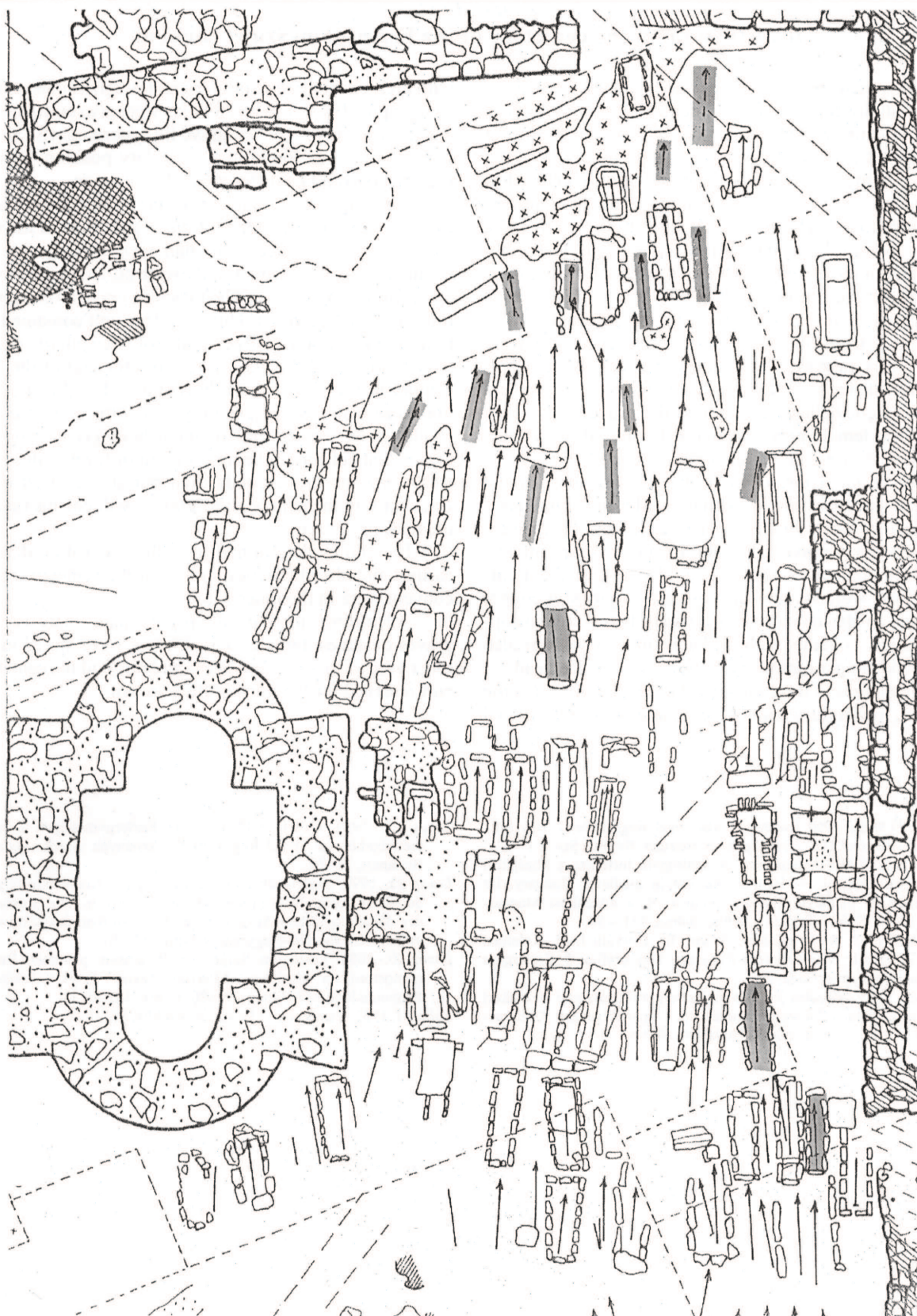

1–3. Budapest, Március 15. téri temető Árpád-kori sírjai

XXVIII. TÁBLA

1–2. Budapest–Kőérberek–Tónáros lakópark templom körüli temető és köves sírjai

Esztergom-szigeti apácalostor temetőrészlet

XXX. TÁBLA

1. 122. sír

2. 149-150. sír

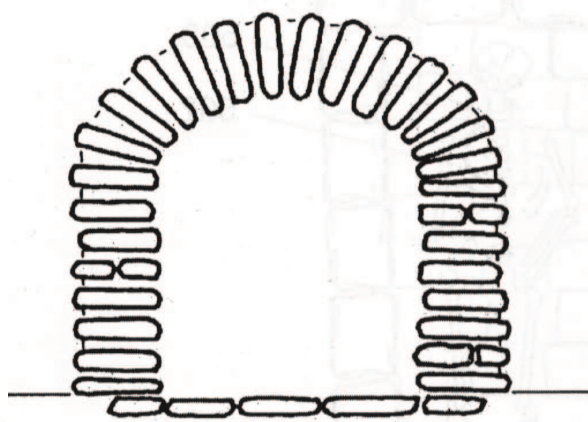
3. 151. sír

Nagyecsed-Sárvári téglás sírok

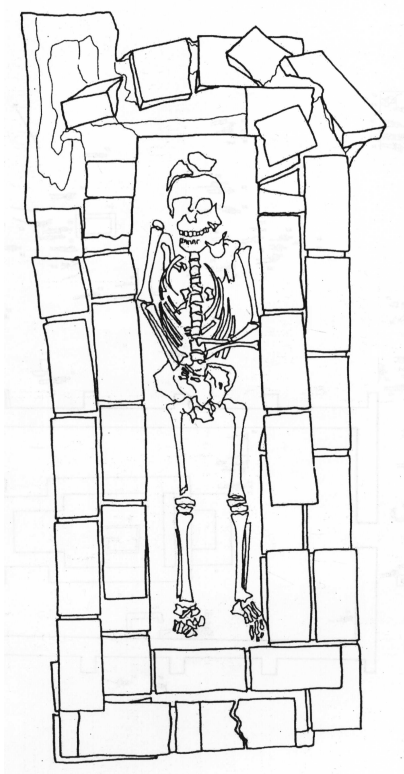
XXXI. TÁBLA

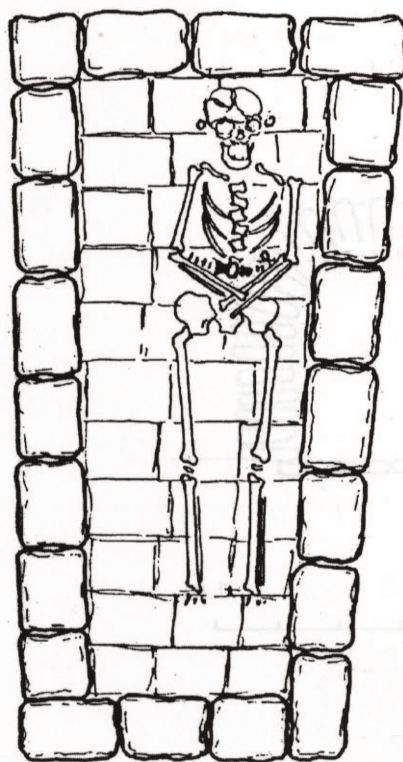
1. Mačvanska Mitrovica

2. Petrovčič

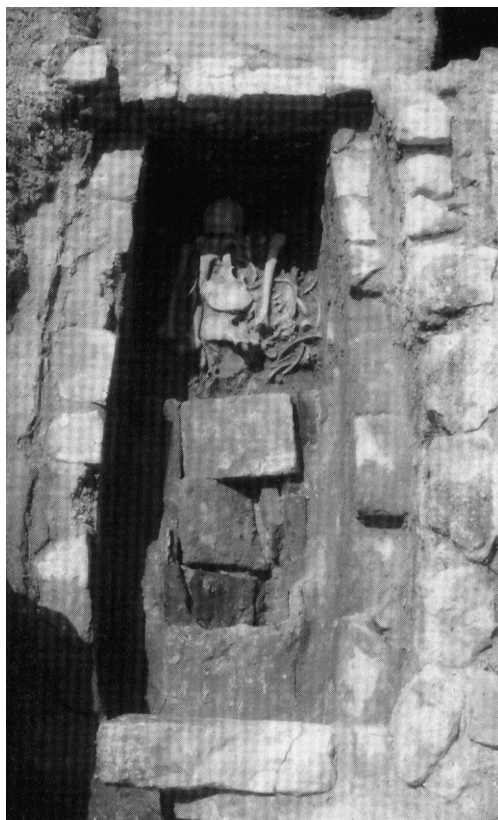

3. Aracs (Arača)

4. Petrovčič

XXXII. TÁBLA

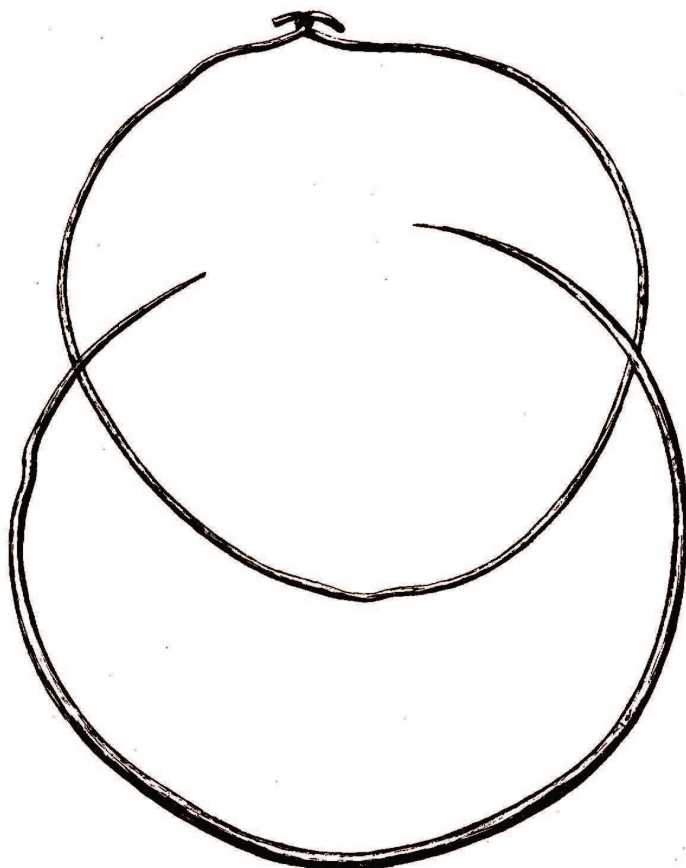
1–3. Dombói temető épített sírjai

XXXIII. TÁBLA

1–2. Magyarmajdán–Oroszlámosi épített sírok

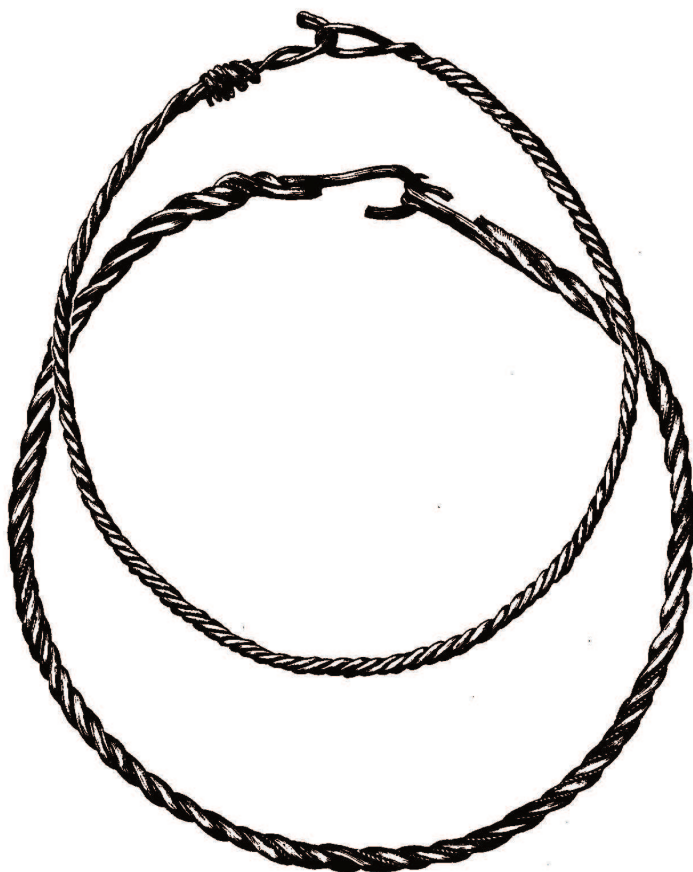
XXIV. TÁBLA

1. egyszerű hurkos-kampós záródású nyakpereg

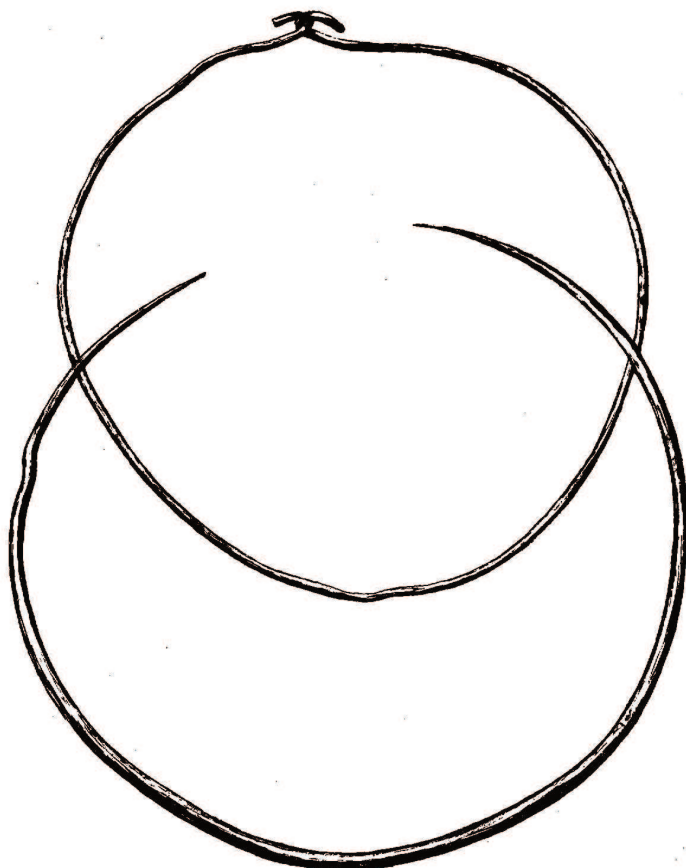
2. egyszerű nyitott nyakpereg

3. több szálból sodort hurkos-kampós záródású nyakpereg

4. több szálból sodort filigránhuzallal díszített hurkos-kampós záródású nyakpereg

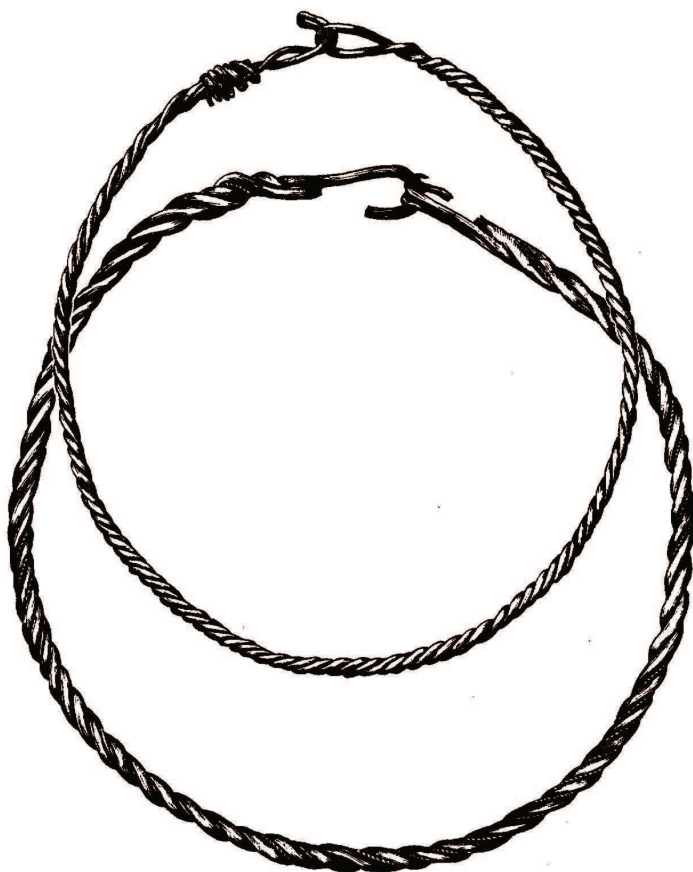
XXIV. TÁBLA

1. egyszerű hurkos-kampós záródású nyakpereg

2. egyszerű nyitott nyakpereg

3. több szálból sodort hurkos-kampós záródású nyakpereg

4. több szálból sodort filigránhuzallal díszített hurkos-kampós záródású nyakpereg

TARTALOM

Előszó	2
I. Bevezetés	3
II. Kutatástörténet	4
III. Írott, íratlan források	
III.1. Írott (történeti) források	27
III.2. Keleti rítusok, szentkultusz, patrocíniumok	44
III.3. Nyelvészeti adatok	54
III.4. Monostorok, templomok	56
4.1. Keresztelő Szent János keresztelőkápolna, Gyulafehérvár	56
4.2. Szent György kápolna, Veszprém	57
4.3. Keresztelő Szent János monostor, Marosvár / Csanád	58
4.4. Szent György monostor, Oroszlános	60
4.5. Szentséges Istenanya monostora, Veszprémvölgy	62
4.6. Szent Apostolok templom, Apostag	68
4.7. Szent Pantaleon monostor, Dunapentele	69
4.8. Szent Kereszt monostor, Feldebrő	70
4.9. Szent Péter remeteség, Tihany-Oroszkő	73
4.10. Szent András monostor, Visegrád és Boldogságos Szűzről nevezett remitetelep, Zebegény	75
4.11. Szent Demeter monostor, Szávaszentdemeter	76
4.12. Szent Miklós monostortemplom, Aracs	78
4.13. Szent György monostor, Dombó	80
4.14. Konstantinápoly, Jeruzsálem	81
4.15. Monostorok, templomok keleti kapcsolattal: Kalocsa, Pásztó, Szek- szárd, Szeged	82
IV. Tárgyi – régészeti – források: módszertani megfontolások, referenciavizsgálatok, balkáni, bizánci típusú leletek a kora Árpád-korban	89
IV.1. Temetkezési rítus	118
IV.2. Bizánci keresztek (ereklyetartó- és egyszerű mellkeresztek)	137
IV.3. Obulusok (pénzmelléklet)	158
IV.4. Téglás temetkezések	174

IV.5. Torquesek (nyakperecek)	196
V. Összegzés	216
V.1. Régészeti vizsgálatok eredménye	216
V.2. Történeti-régészeti összevetés	222
V.3. Vizsgált temetők vonatkozó leleteinek összesítő táblázata	229
VI.	
VI.1. Gyakori rövidítések jegyzéke	258
VI.2. Helységnévkataszter	259
VII. Felhasznált irodalom	262
VIII. Képtáblák	335
Tartalom	378